

જામનારાણું જામવાનરાણું રૂઝાવકમાળા ૨૫ ૧૦-૧૧

જીવનશોધન

કિરોગરલાલ ધત્તકપામલાલ મરાઠી-૧૯૫૧

નવજીવન ટ્રાયલિય
જામનારાણું

મુદ્રક અને પ્રકાશક
શ્રીમતી ગણાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

PRESENTED BY

Shri Amar Motishan

પ્રથમ આવૃત્તિ, સ. ૧૯૮૫
સંશોધિત બીજી આવૃત્તિ, સ. ૧૯૯૦
પુનર્મુદ્રણ, સન ૧૯૪૧

૧૧ પીછ આવૃત્તિનો દીખાચો

આ આવૃત્તિમાં પુષ્કળ મુધારા વધારા કર્યા છે. આખું પુસ્તક વાંચી જઈ બાજાને અનેક ફેંકાણે સહેલી કરવા અને વધારે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પ્રકરણો અને ખંડોની ગોઠવણમાંયે ફરક કર્યો છે, અને કેટલાંક પ્રકરણો તથા પરિચિતોનો ઉમેરો પણ કર્યો છે. એટલે કેટલેક અંશે આ પુસ્તક પહેલી આવૃત્તિ કરતાં નવું થાય છે, પરંતુ એમાંના વિચારો તો એના એ જ છે. પહેલું પુસ્તક બે ભાગમાં હતું તેને બદલે હવે આ એક જ પુસ્તકરૂપે છપાય છે, એથી વાંચકની કાર્મિક મગત વધશે એમ આશા રાખું છું. આ છપાવતી વખતે સાંખ્યખંડ અને યોગખંડને છેવટે મૂકવાનો વિચાર રાખ્યો હતો, કારણ કે એ બે ખંડોમાં બધા જ વાંચકોને સરખો રસ લાગતો નથી. પરંતુ સરતચૂકથી સાંખ્યખંડ એના મૂળ ક્રમમાં જ છપાશે, તેથી માત્ર યોગખંડ જ છેવટે મૂકી શકાયો છે. સાંખ્યખંડનું આ સ્થાન યુક્તિયુક્ત છે ખરું; પણ જ્યેમને એમાં રસ ન હોય તેઓ તેને છોડી દઈ ત્યાર પછીનો ખંડ શરૂ કરશે તોયે ચાલશે. તત્ત્વશોધક અને સાધકને માટે સાંખ્ય તેમ જ યોગખંડ ધણા મહત્ત્વના છે એટલું માત્ર યાદ રાખવું જોઈએ. બન્નેમાં શોધનની નવી દૃષ્ટિ છે, અને એથી સાંખ્ય અને યોગ વિષેની ચાલી આવેલી સમજણમાં પુષ્કળ પરિવર્તન છે.

પણ આ આવૃત્તિને અંગે એક મહત્ત્વનો વધારો અને આનંદની વાત તો મારા પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની ભૂમિકા છે. ભૂમિકા કેટલી ઉપયોગી છે તે બેવાથીને સમજવા વિના નહિ રહે. આ ભૂમિકા મેળવવાનું શ્રેય મારા મિત્ર મિત્ર પંડિત દરિયાદિ ઉપાધ્યાયને ધટે છે. મારા ગુરુમાં લેખનશક્તિ નથી એમ નહિ, પણ લખવાની વૃત્તિ નથી. આથી મારી પોતાની એમને વિનંતિ કરતાં દિનંત ચાલતી નહોતી. માટે પહેલી આવૃત્તિ વખતે જે

પૂજ્ય ગાંધીજીને ભૂમિકા લખવા વિનંતિ કરેલી, પરંતુ એમનાથી તે યર્ધ શક્યું નહિ. ત્યાર પછી શ્રી. કાકાસાહેબ કાન્હેલકર એની ભૂમિકા લખવાના હતા તે પણ ન લખી શક્યા, અને પુસ્તક છપાય તે પહેલાં અમે બધા જેલમાં જઈ બેઠા. ગયે વરમે પાંડત હરિભાઉએ પોતાના કારાવાસ દરમ્યાન આ પુસ્તકનું હિંદી ભાષાન્તર કર્યું. એ બાબત મારી જોડે વાતે યતાં પુસ્તક માટે કોઈક પામે ભૂમિકા લખાવવાની ઇચ્છા એમણે વ્યક્ત કરી. મેં કહ્યું કે, પૂજ્ય નાથ કે પૂજ્ય ગાંધીજી જો એની ભૂમિકા લખી આપે તો મને કૃતાર્થતા જરૂર લાગે, પણ નાથજીને કહેવાની મારી હિંમત નથી અને ગાંધીજીને સમય નથી; એટલે મારે ભૂમિકા વગર મનોવ રાખવો પડે છે. ત્યારે એમણે નાથજીને વિનંતિ કરવા માથે લીધું અને તુરત જ કાગળ લખ્યો. નીચે મેં પણ મારી વિનંતિ ઉમેરી. એ વિનંતિ સ્વીકારાઈ એ કહેવાપણું રહ્યું નથી. આ અનુમદ માટે મારા ગુરુદેવનો તેમ જ તે મેળવી આવવા માટે પં. હરિભાઉનો જેટલો આભાર માનું તેટલો જોઈ છે. ગુરુદેવની માતૃભાષા મરાઠી હોઈ એમની લખેલી ભૂમિકા મરાઠીમાં છે, અને અહીં છાપ્યો છે તે એનો અનુવાદ છે એ જણાવવું ઘટે છે. અનુવાદની ભાષા એમના મૂળ કરતાં કોઈક જોછા ગુણોવાળી છે એની મને જાણ છે. એ માટે લાચાર છું.

ભૂમિકામાં મારે પોતાને વિશે પણ ગુરુદેવે લખ્યું છે. એ મારા ગુરુદેવનું મારા પ્રત્યેનું મમત્વ છે. મને પોતાને એમ જાગે છે કે મારામાં દદતાની સારી પેડે ખામી છે. અને તેથી મારા પ્રયત્નોમાંયે નિષ્ફળતા, અને તેટલે અંશે જીવનમાં અસમાધાન પણ છે. એટલે કે સામાન્ય વાચક એમની ભૂમિકા પરથી મારી પાત્રતા વિશે વધારેપડતો ખ્યાલ ન જાણે, પણ મને એ માર્ગે પ્રયત્ન કરનારો જ માને.

અંતમાં, જેમના સત્સંગ, અનુમદ અને મારે માટે લીધેલા પરિશ્રમથી મારી પોતાની દૃષ્ટિ શુદ્ધ થઈ તે મારા પરમ પૂજ્ય ગુરુ, જેમણે મને શ્રેયને માર્ગે સદૈવ ધક્કો આપ્યા કર્યો છે તે પૂજ્ય ગાંધીજી, જેમણે મારો માર્ગ સરળ કરવા માટે પોતાનું જીવન ખર્ચી નાંખ્યું તે મારા મહાત્મ વડીલ જંધુ તથા મારી પત્ની, અને

જેમના આગ્રહ વિના આ પુસ્તક કદાચ પડતુ મૂકત તે માગ
મિત્ર રમણિન્દ્રનાથ મોદી—એમનો આપત પ્રાપ્તિ છુ

દેવનાવી

૨૦ મી ફેબ્રુઆરી

કિશોરનાથ ધ મશરૂવાળા

૧૯૩૪

ત્રીજી આવૃત્તિ

આ આગ્રહિ બીજા લગભગ પુનર્મુદ્રણ જેની ઠ કેટલીક
છાપવાની જૂનો સુધારના કે જરૂરી નાનખડા ફેરફાર કરવા ઉપગત
એમા જોશ ફરક થયા નથી કેવલે નિર્ણયક્રમણિમા આપની જોઈએ
એવી ઘણે કે જાણી મુસના આવી હતી મા તે નિચાત નથી
આગ્રહિ માટે મુલનવી ગમ્યા ૫ પાણતને મ ન સમાન અનુક્રમણિમા
પુનઃજી વિમતનાર મરી કે એથી નાચકન દરકેવા નિયમ શોધના
ના નિર્ણય નામે

આ અનુક્રમણિમા બાબતી આપનાની તમ ન મૂકા મુના નાની
મને ન માટે અનુક્રમે શ્રી મોપાગાસ પોન તથા શ્રી મણિન્દ્રનાથ
મોદીનો આભારી છુ

વધા

કિ ધ મ

૧ ૧-૧૯૪૧

ભૂમિકા

વિવેકી, ઉ સાહી અને જીવન દર્શનના કાર્ષ્ણિક પદ્ય ઉદાત્ત ધ્યેયને 'સિદ્ધ કરવાની આકાંક્ષા રાખનાર પુરુષના મનમાં પોતાના જીવનનો હેતુ શા હોવો જોઈએ, શું સિદ્ધ કરવાથી અથવા તે માટે પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી પોતાની ઉન્નતિ થશે, એવા પ્રશ્નો વારંવાર ઊદ્ભવે છે એના પુરુષને વિચાર કરવામાં થોડીક પણ મદદ થઈ શકે તો કરવી એ હેતુથી થી કિશોરનાવભાર્ગ્યે આ પુસ્તક લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે જાને શ્રેયાર્થી હોવાથી, અને શ્રેયાર્થીને કેવા કેવા પ્રકારની અડચણોમાથી પમાર થતુ પડે કે, કેવા પ્રકારના સંસારો અને જામોમાથી પોતાના મનના છોડાણુ પડે છે વિવેકબુદ્ધિ અને કેવળ પરંપરાથી ચાલી આવેલી શ્રદ્ધા વડે જ નીકારેલી માન્યતાઓની વચ્ચેનો ઝડપડો કેવો નીનપણ મનને સહન કરવો પડે છે, તે બધાના અનુભવ તેમને પોતાના હોવાથી, તેમણે લખેલા વિચારો જાત અનુભવીને તથા મથન કરીને પડી લખ્યા છે આથી તે શ્રેયાર્થીને ઉપયોગી થાય એવા છ એમાં શકા નથી માત્રુમ ગમે તેટલો સાત્ત્વિક હોય, અનેક મદ્યુણો નેનામાં સહજ સ્વભાવ બનીને રહ્યા હોય, અને તેમ જીવન ઉન્નતિને માર્ગે જ નિર્ગમન થતુ હોય, છતાં કેવળ પરંપરાગત મરકારોને વીધે અને કાર્ષ્ણિક અમભાવ્ય - અશક્ય ધ્યેયને જીવનનો અંતિમ હેતુ માનેતો હોવાને લીધે તેનું મન અશક્યને માટે વ્યર્થ જ ઝખના અને ઉદ્વેગ કરતુ રહે છે એની સ્થિતિમાં તેની કર્તૃત્વશક્તિનો લાભ તેના સમાજને પૂરતો મળતો નથી, તેમ જ તેને પોતાનેયે પૂરું સમાધાન મળતુ નથી સાત્ત્વિકતા હોવા છતાં જેના ચિત્તમાં સમાધાન નથી તમના પ્રત્યે અમભાવથી પ્રેરણા સેષકે આ પુસ્તકમાં પુષ્કળ જ લખ્યું છે

વિવેક, સત્ત્વસશુદ્ધિ, પ્રામાણિકતા, માતૃદાન માટે ઉત્ક્રાંતિ, સમાજનું દિત કરવાની શુદ્ધિ, કર્તવ્યપાલન ગંધર્વ, નિષ્કામતા, પરિવ્રતતા, વગેરે દૈવી ગુણોના ઉત્કર્ષ પર આ પુસ્તકમાં બહુ બાર મૂકવામાં આયો છે એમ વાચકને સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવશે.

આપણા જીવનમાં દૈવી ગુણોનું મદત્વ અતિશય છે. એ ગુણોના ઉત્કર્ષ દ્વારા જ આપણે મનુષ્યત્વની પૂણ્યતાને પામનાના છીએ એ ગુણોમાં જેટલી ગિણપ છે, તેટલા આપણે મનુષ્યત્વથી દૂર છીએ એમ સમજવું જોઈએ જે આપણે માણસ છીએ, અને તેમ હોવામાં જે કાંઈ ખોટું નથી, તો આપણે પૂર્ણપણે મનુષ્ય બનવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ આપણો ધર્મ હોવો જોઈએ અને પૂર્ણપણે મનુષ્ય થવું એ જ આપણું ધ્યેય હોવું જોઈએ એ ધ્યેય દૈવી ગુણોના ઉત્કર્ષ વિના મિદ્ધ થવું શક્ય નથી.

મર્વ ગુણોમાં વિવેક એ પ્રધાન ગુણ છે. કારણ, ગુણને ગુણ કે અવગુણ કરાવનારો, યોગ્ય શુ અને અયોગ્ય શુ તનો નિકાન કરનારો આ જ ગુણ છે. દરેક વસ્તુને એની જ પરીક્ષામાંથી પમાડ થવું પડે છે. જીવનમાં આ ગુણનું જેટલું મદત્વ છે, તેટલો જ તે દિન પ્રતિદિન વધારે ને વધારે શુદ્ધ થતો જતો જોઈએ. જીવનના અનેક પ્રકારના અનુભવ, તે અનુભવોનું મુદ્ધમ નિર્મીલણ, નિરંતર કર્મરત નવભાવ અને નિરંતર કર્મરત રહેતા રહેતા તેમાંથી જ ધામે ધીમે નિષ્કામ બનતી આપણી શુદ્ધિ — એ મર્વના યોગથી વિવેક શુદ્ધ થતો જાય છે એની શુદ્ધિ પર જ જીવનની નીકા યોગ્ય માર્ગ ચાલી શકે. વિવેક જીવનમાં બોમિયાદપે છે તદગુણો હોવા છતાં માર્ગ ચૂકી જવાય તા, અથવા અનેક મદગુણોમાં મ્યા ગુણનું ક્યારે જેટલું મદત્વ છે એ બામનમાં તાગતમ ચૂકી જવાય કે ન સમજાય તો, નુકસાન થયા વિના એ નદિ નિવાન મનુષ્યતામાં ગિણપ તો એ જ. ગિણપ એ જ નુકસાન.

વિવેક પત્રી બીજી મદત્વની જરૂરિયાત દદતાની છે. દદતા એટલે નિમદશક્તિ. વિવેકથી જે યોગ્ય શુ દોષ, વિવેક જે માર્ગ આચરણ માટે આપી આપે હોય તે માર્ગ જવાની જે માણસમાં દદતા ન હોય તો વિવેક દોષા છતાં ને માણસ પામળા જેવો રહે. માર્ગ શુ ને મુદ્ધવ સમજવું ન હોય એવા માણસ જમતમાં મળમે નદિ. કદાચ મને તાપે આપણા સમાજમાં તો નદિ જ મળે. પણ તારા નજમાનો એ સમજનાં છતાં ને પ્રજાએ પત્રી શરૂ નદિ એવા જ માણસ ધાવખડું મળમે આવું જાય. માર્ગ શુ ન સમજવું હોય છતાં ને આચરવા માટે જોઈતી દદતાનો સમાજમાં

અભાવ હોય છે, એ જ છે આવી ગિયતિમાં એની સાગ વિષેની સમજણ પણ વ્યર્થ જ થાય છે. આથી દંદતાની અત્યંત આવશ્યકતા છે દંદતા વિના માર્ગનું આક્રમણ થઈ શકતું નથી વિવેકના અનુશીલનથી જેમ વિવેક દિવસે દિવસે શુદ્ધ થતો જાય છે, તેમ દંદતાના અનુશીલનથી દંદતા પણ વધે છે ધીમે ધીમે દંદતા પોતાનો સ્વભાવ બનવા લાગ્યા પછી ખરે માર્ગે ચાલતા ઓઝી ઓઝી કલ્યાણ લાગે છે

જેને પોતાની ઉન્નતિ કરવી હોય તેણે સમાજથી વેગળા રહેવું જોઈએ એવી જે સમજણ આપણી પ્રજામાં પેસી ગઈ છે, તે દૂર કરના માટે ભેખડે કેકેકાણે વિગ્નાગ્નિપૂર્વક લખ્યું છે સમાજ પ્રત્યેની આપણી ફરજોને નિઃકામપણે ગજવતા રહેવામાં જ શ્રેયાર્થીનું કલ્યાણ છે, એ વાત ખામ કરીને ચોથો પુરુષાર્થ, જીવનમિદાન્ત, જગત સાથે મજબ, મન્યાસ, ઉપાધિ વગેરે પ્રકરણોમાં વિગ્નાગ્નિપૂર્વક પ્રતિપાદન કરેલી જોનામાં આવશે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અને સમાજ પ્રત્યે કર્તવ્ય એ બે વચ્ચે અત્યંત વિરોધ છે, એવી સમજણ આપણા ભેડોમાં ઘણા વાળા ઝાળથી ચાલી આવેલી છે આ માન્યતાથી સમાજનું અતિશય નુકસાન થયેલું છે. આ માન્યતાને લીધે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ ઇચ્છનારી વ્યક્તિના મનમાં સમાજ વિષેના કર્તવ્ય માટે ઉદાગીનતા આવી એટલું જ નહિ, પણ કૌટુંબિક કર્તવ્યનો ભાવ પણ તેના મનમાંથી નીકળી ગયો આના પ્રકારના માણસોમાં ક્યારેય સાત્ત્વિકતાની વૃદ્ધિ મુદ્દવ થઈ જ નહિ એમ નહિ, પણ તેમની સાત્ત્વિકતાનું પરિણામ સમાજ પર કોઈ ઇષ્ટ ફાયદો થવા કરતા તેમની ઉદાસીનતાનું જ પરિણામ સમાજ પર બહુ અનિષ્ટ પ્રકારે થયું છે એક બાજુથી આ પ્રમાણે સમાજમાં કર્તવ્ય પ્રત્યે ઉદાસીનતા—જડતા—પસરી, અને બીજી બાજુથી સ્વાર્થીપણું, કપટ, દબ, દુષ્ટતા વગેરેની સમાજમાં વૃદ્ધિ થતી ગઈ સમાજમાં રહેનારાએ સ્વાર્થી, મતવમી, કપની, દબી, દુષ્ટ હાતુ જ જોઈએ, નહિ તો મંમારજ્યવહારમાં ચાલે નહિ, એવી સમજણ ધગ કરી બેસવાથી સમાજમાં આવી જતના દુર્ગુણો વધતા ગયા આ રીતે બોળપણ, જડતા, સ્વાર્થવૃત્તિ, દબ વગેરે દુર્ગુણોનો જ ઉત્કર્ષ થયો કર્તવ્યહિનનો ભોપ થવાથી સમાજની ઉન્નતિ થઈ નહિ જ્યાં

મમાજની ઉર્જાત અટકી ત્યા વ્યક્તિનીયે કયાથી થાય ? માટે મમાજમાં જ કર્તવ્યનિષ્ઠ રહીને આપણે આપણી ઉન્નતિ સાધવી જોઈએ. ઉન્નતિનો આ જ એકમાત્ર માર્ગ છે નિષ્કામપણે પોતાનું કર્તવ્ય કરતા રહેવામા જ પોતાનું તેમ જ સમાજનું શ્રેય છે — એ વાત જો બધાંને સમજાઈ જાય અને એને જ તર્તીનના સિદ્ધાન્ત તરીકે જો સમાજ ગ્રહણ કરે, તો જ જૂલમરેલી સમજણને લીધે સમાજનું શ્રેય બાળુથી થતું નુકસાન ટળી શકશે ને નુકસાન ટળે તે ખાતર લેખકે પુસ્તકમાં અનેક રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રેયાર્થીને તો આ સિદ્ધાન્ત ગળે જિતવ્યા વિના રહેશે નહિ.

આપણે આપણા સમાજની સ્થિતિનું અરામર નિરીક્ષણ કરીશું તો માલુમ પડશે કે, ફેટલીયે જૂલમરેલી માન્યતાઓ અને અસંબાધ્ય — અશક્ય — કલ્પનાઓને લીધે આપણી અને આપણા મમાજની કર્તૃત્વશક્તિ દુષ્કાર્મ ગઈ છે, આપણા તથા આપણા સમાજના કલ્યાણ માટે ઉપયોગી થનારી આપણી વિવેકબુદ્ધિ બધાઈ ગઈ છે. એ જૂલમરેલી માન્યતાઓ, એ અસંબાધ્ય કલ્પનાઓ છોડી દઈ ન જ આપણું તથા આપણા મમાજનું કલ્યાણ થવાનું છે. કા તો કેવળ સ્વાર્થ સાધવો, નહિ તો કાર્મિક અતંબવનીય માની લીધેલા ખ્યેયની પાછળ લાગવું. — એવી આપણા મનને પડેલી ટેવ આપણે છોડી દેવી પટે છે એ ટેવ છોડી દેવાથી અને સ્વકર્તવ્યનિષ્ઠ રહેવાથી જ આપણું તથા મમાજનું કલ્યાણ થવાનું છે, એ વાત વિચાર કરવાથી આપણને મમજાઈ જાય એવી છે.

આપણામા સમાજદિનની દૃષ્ટિએ દરેક બાબતનો વિચાર કરવાની વૃત્તિ ઉત્પત્ત થઈ નથી શ્રેયાર્થીમાં આ વૃત્તિ હોતી જરૂરી છે. પોતાની જાત પૂરતું જ વિચારવાનો આપણો સ્વભાવ ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાયે તેવો જ રહ્યો છે. એ આપણો સ્વભાવ આપણે બદલવાની જરૂર છે. આપણામા તેમ જ મમાજમાં દેવી મુણેની વૃદ્ધિ થયા વિના, આપણું તેમ જ મમાજનું પ્રાવસંવર્ધન થયા વિના, આપણો તરણોપાય — ઉદ્ધાર — નથી, એ વાતની પણ શ્રેયાર્થીને પૂર્ણપણે બેસી જતી જોઈએ આપણું એકલાનું જ કલ્યાણ થાય — પણ તે આર્થિક દોષ કે ધાર્મિક દોષ — એ સાંકડી બાવના નેણે છોડી દેવી જોઈએ. દરેક કલ્યાણપ્રદ વસ્તુનો

તેણે સમુદાયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા ગીખવુ જોઈએ. આપણામાં આવી જાતની વ્યાપક દૃષ્ટિ અને વિચારસરણી આવેલી ન હોવાથી, જે ગુણોની, જે ભાવનાઓની, જે વિદ્યાઓ વગેરેની તુલિ મધ્ય-શક્તિને આધારે જ થાય છે, તે ગુણો, તે ભાવનાઓ તથા તે વિદ્યાઓ હજુ આપણામાં આવ્યા નથી. એ જાગૃતમાં આપણે ધણા જ પાછગ રહ્યા છીએ. તે ન આવવાથી તેના પ્રમાણમાં આપણી વ્યક્તિગત ઉન્નતિમાંયે ઘણી ખામી રહી ગઈ છે. વ્યક્તિગત તથા સામુદાયિક ઉન્નતિ એકબીજાથી અવગત નથી પણ એકબીજા પર આધાર રાખે છે, એકના વિના બીજી પૂરી થઈ શકતી નથી. વ્યક્તિ તથા સમુદાય બન્નેની શારીરિક, બૌદ્ધિક તથા માનસિક ત્રણે પ્રકારે ઉન્નતિ થવી જોઈએ. તેમાં કયાયે ખામી રહી જાય તો તેનું ફળ વ્યક્તિને તેમ જ સમુદાયને જોગવલુ જ પડે. શક્ય તેટલું જલદી આપણે આ સમજી જઈએ તો મારું. મિક દરના કાળથી ન કહીયે તોયે, કમમાં કમ આજે દમગાર મૈકાથી આપણે પરદેશીઓના માર ખાતા આવ્યા છીએ, હવેયે આપણે આટલું સમજી જઈએ તો મારું મહામદ, તેમુર, નાદિગ્યાહ જેવા કેટલાયેને કેટલીયે વાર આપણે અગણિત સપત્તિ લઈ જવા દીધી છે, હવેયે આપણે આટલું સમજી જઈએ તો મારું સેકડો વર્ગથી હાલએહાલ થઈએ છીએ, દર માત્ર અગત્યે રૂપિયા પરદેશ ખેંચીએ છીએ; આટલી કિંમત આપીતેયે હવે આપણે આ સમજવું જ જોઈએ મત્યનિષ્ઠા, કર્તૃત્વ, પ્રામાણિકતા, નિસ્વાર્થતા, પવિત્રતા, દેશપ્રેમ, પુરુષાર્થ, પરાક્રમ, તેજસ્વિતા, સ્વાભિમાન, સંઘશક્તિ, વ્યવસ્થિતતા, ઉદ્યોગિતા, આત્મરક્ષા માટે આવશ્યક બળ, નિર્ભયતા વગેરે અનેક સદ્ગુણોને અભાવે, આપણે આજ સુધી કેટલું ખમતા આવ્યા છીએ. આપણાં સ્ત્રીપુરુષો પર કેવા બર્બર જુલમો થયા છે તથા તેમનો સંહાર થયો છે: કેટલી માનહાનિ—માણસાઈને હીણપત લગાડનારી માનહાનિ—આપણને સહેલી પડી છે: અનાથ સ્ત્રીઓ અને બાળકોને કેટકેટલા અત્યાચારો ખમવા પડ્યા છે: અને આ બધા જુલમો; આ બધી વિડંબના પરદેશીઓ તરફથી જ થઈ છે એમ કંઈ નથી, આપણે આપસમાંયે એકબીજાને રબડવામાં કાંઈ એણુ રાખ્યું નથી પણ આ બધું ખમ્યા પછી હવેયે આપણે વિચાર કરતાં

રાખ્યું જોઈએ. સામુદાયિક હિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની વૃત્તિ આપણામાં ન હોવાથી આપણામાં ઐશ અને આપક સદગુણોની વૃદ્ધિ થઈ નથી, અને તેને લીધે જ આપણું અને આપણા સમાજનું અતિશય નુકસાન થયું છે. સમુદાયના કલ્યાણમાં જ પોતાનું કલ્યાણ છે એ વાતની ઐયાથીને રોજરોજ ખાતરી થવી જોઈએ. આપણું ઐશ અને સમાજનું ઐશ. વેગળું નથી પણ એક જ છે, એ વાત નિશ્ચિતપણે સમજી લઈ જાનેનું કલ્યાણ થાય એવી જ વિચારસરણી તેણે સ્વીકારવી જોઈએ. જેમનો વ્યક્તિગત તથા સામુદાયિક કલ્યાણ સાથે સંબંધ ન હોય એવી માની લીધેલી કલ્પનાઓ અને અસંભવનીય, ધ્યેયોને જાને નેટલી ઝડપથી તેણે છોડી જ દેવાં જોઈએ.

બીજી પણ એક વાત ઐયાથીએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. ,જેમ સ્વાર્થ, પ્રતિષ્ઠા, દેહમુખ, ક્ષાન્તિ વગેરે પ્રાપ્ત કરવાં એવો જીવનનો હેતુ ન હોવો જોઈએ તેમ જ કોઈ પણ પ્રકારની આનંદપ્રાપ્તિ એ પણ જીવનનો હેતુ ન હોવો જોઈએ. જન્મ ભૌતિક આનંદમાં તેમ જ ઈશ્વરઆનંદ, આત્માનંદ કે બ્રહ્માનંદમાંયે નિમગ્ન રહેવાનો તેણે ઉદ્દેશ ન રાખવો જોઈએ. ,આનંદ'ને જીવનનો ઉદ્દેશ માનવામાં માણસની બૂલ થતી હોય છે. ઐયાથીએ કર્તવ્યપાલનને પરિણામે મહાજ પ્રાપ્ત થતું જેમપ્રાધાન ને સિવાય બીજા કસાનીયે અપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. જેનામાં બરપૂર કર્તવ્યનિષ્ઠા અને કરુણા રહ્યાં છે, તેને આનંદનો ઉપયોગ કરવા બાંધે જ કુરમદ હોઈ શકે. ઐયાથીને પોતાના ઉદયમાં પૂરતું કારુણ્ય આવી ચૂક્યું છે એમ ક્યારેય લાગતું નથી. જમતમાં કુઝોના નેટલું પોતાનું કારુણ્ય પણ અપાધ છે એમ તેને કદી જ બાસતું નથી. અંધી વસ્તુઓનું — તેમાંનાં મુખદુઃખનું — નિરીક્ષણ કરીને તેણે કર્તવ્યનો માર્ગ મદલ્ય કર્યો હોય છે. કારણ, કર્તવ્ય બળવતું એથી અધિક આપણે કર્યું કરી શકીએ એમ નથી એમ ને નિશ્ચિતપણે અમજનો હોય છે. જ્યારે જ્યારે કર્તવ્ય કરતા રહેવામાં તેનાં મન — ભુદ્ધિ — શરીરને સક્રિયતા તાણ પડે છે, ત્યારે જ તેના મનને કર્તવ્ય બળવ્યાને લીધે કંઈક અદ્ય મન પ્રસન્નતા લાગે છે. એમાં જ તેને પોતાના કર્તવ્યમરણનો પૂર્ણ અને ચોખ્ખો બાંધો મળી મળે એમ ને સમજે છે. તેમ છતાંયે, એવો પ્રમત્તનાડી

બદ્ધો મળે એવો ઉદ્દેશ રાખીનેયે તે કંઈ કરતું જનવતો નથી. પ્રસન્નતા એ તો કર્તવ્ય જનવતાં સામેથી તાણું સદૃશ પરિણામ માત્ર ને મુખ્ય છે. આનંદ-લાગે છે મારે અમુક એક કાર્ય કરવું અથવા કેઈક વસ્તુમાં આનંદ-અંશે છે મારે તેની પાછળ લાગવું એવી તેની-બુદ્ધિ હોતી નથી; એવો તેનો ઉદ્દેશ પણ હોતો નથી. છતાં, આનો અર્થ એવોયે નથી કે તેને કદી આનંદ થતો જ નથી. પોતાના કે બીજાના જીવનમાં કાંઈક ઇષ્ટ, ઉત્તતિકારક બનાવ બને, અથવા મિત્ર થવી કદાચ એવી મનની પવિત્રતા કે નિષ્કામતા મિત્ર થાય, અથવા વ્યક્તિ કે સમાજનું કાર્ત્ત શુભ જની આવે, ત્યારે આનંદ થવા વિના રહે નહિ. પરંતુ તે આનંદનો ભોક્તા બનીને રહેવાની તે ઇચ્છા કરશે નહિ. નિષ્કામ કર્મયોગ સિદ્ધ કરવા તરફ જ તેના મનની વૃત્તિ દોડતી હશે.

૧. વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, શ્રેયાર્થીએ પોતાને મુખ યા આનંદ થાય છે કે દુઃખ યા શોક થાય છે તેનો વિશેષ વિચાર કે ચિંતા ન કરતાં તે મુખ અથવા દુઃખનું કારણ જોળી કાઢવું. આનંદ કે દુઃખનું કારણ જે સાત્ત્વિક હોય તો તેની ડરવાની જરૂર નથી, અને દુઃખ કે કષ્ટનું કારણ પણ માત્ત્વ જ હોય તો તેનોયે તેને કંટાળો કે ત્રાસ લાગવો ન જોઈએ. સાત્ત્વિકતાને માર્ગે ચાલતાં ક્યારેક આનંદ લાગવાના તો ક્યારેક અસહ્ય દુઃખ ભોગવવાના પ્રમંગ આવશે, એ વાત શ્રેયાર્થીએ દૃઢપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. પોતાને દુઃખ પડ્યું હોય ત્યારે, ચોખ્ખા ઉપાયથી અને ન્યાય માર્ગે ને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરતાં છતાં, જે દુઃખ પોતાને બાજે રહે તે મદન કરવા મારે લાગનારી જરૂરી ખીરજ અને નિદિપ્ત્યુતા તેણે પોતામાં આણવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દુઃખ અથવા આપત્તિથી તેનું મન હણાર્થ જવું ન જોઈએ. ઉત્તનિનો માર્ગ મુખ અને મગવડોમાં યર્ષને પમાર થતો નથી, એ વાત તેણે પોતાના મનને મારી રીને શીખવવી જોઈએ. દુઃખ અને મંકટ સામે, ઝડપતા રહેવાની વૃત્તિ અને પુરુષાર્થ તેનામાં હોવાં જોઈએ. જીવનનો પરમ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થવા પછીની સ્થિતિમાં જે સમાધાન હોય તે હો, પણ તે પરમ ઉદ્દેશની સ્થિતિ મારે જે સતત પ્રયત્ન કરવો પડે તેમાંયે તેને સમાધાન લાગવું જોઈએ. ઉત્તતિ મારે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં

જે દુઃખ કે સંકટો આવી પડે તેમાં પોતાનાં મન-બુદ્ધિ-શરીરને જે તાણુ આપવી પડે છે, અડચણોમાંથી માર્ગ કાપતાં, સંકટોનો અસહ્ય ભાર ખેંચતાં, મનોભાવનાઓને જે રીતે ક્યારેક અત્યંત કામળ તો ક્યારેક અત્યંત કઠણ કરવી પડે છે, તે તે વખતે, મનને કામળ કે કઠણ કરતાં, મન બુદ્ધિ અને શરીર દ્વારા જે અનુભવો થાય છે, તે અનુભવોમાં જ સર્વ વિશેષતા રહેલી છે, તે અનુભવ દ્વારા જ મનુષ્યત્વનો આટલો પ્રકાશ છે, એવો શ્રેયાર્થીનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. અનેક પ્રકારના નિકટ અને કઠણ પ્રસંગોમાંથી તત્કાલિને નીકળ્યા વિના આપણી સત્વશીલતાની પરીક્ષા થતી નથી, અને પરીક્ષા વિના આત્મવિશ્વાસ જીવજતો નથી. સાત્ત્વિક હેતુ માટે જે દુઃખો અને હાડમારીઓ સહન કરવાં પડે છે તેથી જ આપણામાં રહેલી મહિનતા નીકળી જઈ આપણામાં રહેલી મનુષ્યતા પ્રગટ થાય છે, એવો વિશ્વાસ શ્રેયાર્થીના હૃદયમાં હોવો જોઈએ. ઉત્પત્તિને માર્ગે ચાલતાં ન્યાય અને કડુણ્યાથી તરત્રોળ થયેલા હૃદયમાં સાત્ત્વિક સુખ તથા આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તેને માટે જો અવકાશ હોય તો તેને તે ધિક્કારશે નહિ, અને જે દુઃખ તથા હાડમારીઓ આવે તેને કુર્બાન્ય લેખશે નહિ. આ બધાનો અર્થ, જાણીજીજ્ઞાસે આપણા પર દુઃખો વડોરી લાવવાં જોઈએ એવો કર્તવ્યનો માર્ગ છે, એમ કોઈએ ભૂલેય ન કરવો.

‘જીવનશોધન’માં જે વિચારો અને જે વિચારસરણી રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે તે વિચાર લેખકે જાને અનુભવીને અને તે વિચારસરણી પ્રમાણે વર્તતાં શ્રેયપ્રાપ્તિ માટે જે સહન કરવું પડે છે તે ખમતાં ખમતાં તેમણે દર્શાવ્યાં છે. કેવળ હૃદયનાના આનંદ માટે કે તર્કબુદ્ધિ કુશાલ કરવા માટે તેમણે કશું લખ્યું નથી. વિવેકબુદ્ધિ કુશાલ થવા પછી જમ રહેતો નથી તેથી વિવેકબુદ્ધિને કુશાલ કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. મનુષ્ય આચરી શકે અને તે હાગ પોતાની ઉત્પત્તિયે કરી શકે એવા જ વિષયોમાં તેમણે પોતાની વિવેકબુદ્ધિ કુશાલ કરીને વાચકની જીવિતિયે કુશાલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સારાંશ કે, જાને અનુભવ લેતાં અને તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેમણે આ જવા વિચારો લખ્યા છે. એ વિચારોની સત્માસત્તાની જાગૃતમાં લેખકે જાને પ્રતાવવાને અતે જે ઇચ્છા

પ્રગટ કરી છે અને જે નિષ્કર્ષ આપ્યો છે * તે મને સમર્પક લાગતો હોવાથી એ વિષયમાં વધારે લખવાની જરૂર રહેતી નથી.

આપણને સર્વેને એક જ શ્રેય માર્ગવાનું છે. આપણુ એકમેકનું તેમ જ મનુષ્યનું શ્રેય આપણી એકમેકની મહાવથી જ મધવાનું છે. તે શ્રેયનું અને તેને સાધવાના માર્ગનું ૨૫૯ જ્ઞાન આપણુ સર્વને યાચ્યો, અને તે જ્ઞાન યર્ષ શ્રેયપ્રાપ્તિ માટેના આવશ્યક દેવી ગુણો આપણામાં દિવમે દિવમે વૃદ્ધિને પામે, એવી પ્રયત્ન કરતો આ ભૂમિકા પૂરી કરું છું.

મુંબઈ

કેદારનાથ

જાનેવારી ૧૯૩૪

* ‘આ લેખોમાં જેટલું સત્ય, વિવેકબુદ્ધિથી સ્વીકારી શકાય એવું, પવિત્ર પ્રવત્નોને પોષવાનું હોય તેટલું જ તરો; જે વધારે અનુભવ કે વિચારથી ભૂલભરેલું કે પવિત્ર પ્રવત્નોને નુકસાન કરે એવું હોય તેનો નિરાકાર થાઓ અને નામ પામે — એમ ઇચ્છું છું.’

અનુક્રમણિકા

પૂ. શ્રી કેશરનાથજીની જૂમિકા

૭-૧૫

અસ્તાવના

૭-૬

જીવનનું ધ્યેય ૩, ખોટી મ્હપનાઆ, સંગ્રહારો ઇતી
અસર, આય તત્ત્વજ્ઞાનમા શોધનની ૪/૩૨ ૪, જીવનફેર
અને માન્યતાફેર, કનૂતવનો અપભ્રંશ ૫, અધ્યાત્મોની
૪/૩૨ ૬

ખંડ ૧ લો

પુરુષાર્થશોધન અને વિષયમવેશ

૧. જોધો પુરુષાર્થ

૬-૧૬

પુરુષાર્થોની સંખ્યા, હામ અને અર્થની મર્યાદા ૬,
અર્થનો પુરુષાર્થ, કર્મના સ્વરૂપ, વર્મનો પાપો ૧૦, ધર્મનો
પુરુષાર્થ ૧૧-૧૭, સત્વસશુદ્ધિ તથા જીવનનિર્વાહ ૧૭,
ધર્મની મર્યાદા, પુરુષાર્થના અગ્રો, જ્ઞાનનો પુરુષાર્થ — મોક્ષ
૧૪-૧૫, ચિત્તશોધન, પુનર્જન્મવાદ, અત્યુનનો ૧૯,
આત્મતત્ત્વની ગોધ પુનર્જન્મના બચથી મોક્ષ મોક્ષ
અને બીજા પુરુષાર્થો વચ્ચે વિરોધ ૧૭, ચિત્તના ૪ પ્રકારન-
મોક્ષ, મોક્ષ રાખવાની જામકતા, આરે પુરુષાર્થોના અવિરોધ
૧૮, પુરુષાર્થ માટે યોગ્ય વૃત્તિ ૧૯

૨ જ્ઞાનની શોધનાં અંગો

૨૦-૨૨

પદોક્તિ પરિચ્છેદનો આર ૨૦, પુસ્તકની મર્યાદા ૨૧,
પુસ્તકના વિભાગ ૨૨

૩ શ્રેયાર્થોની સાધનમંથન

૨૩-૨૫

સત્યાગ્રહ, વ્યાકુળતા ૨૩, પ્રેમ, શિષ્યતા, નિર્મલસરતા
૨૪, વૈરાગ્ય, સાવધાનતા, નીરોજિતા ૨૫

૪. ધર્મમય જીવનના મિદ્ધાન્તો

૨૬-૩૮

અર્થ, વિચારોની કસોટી ૨૬, વ્યક્તિ અને સમાજના
ધારણ-પોષણ તથા સત્વસશુદ્ધિ, અવ્યુદયની વ્યાખ્યા
૨૭, ધર્મમાર્ગની મહત્ત્વ સાથે સરખામણી, ધ્યેય ધર્મ
સંબંધ, નીરોજિતાની ૪/૩૨, તેના અગ્રો ૨૮, પોષણની

મયદિદા, ચોગ્ધ ધારણ ચોપણ પ્રાપ્ત કરવાનો ધર્મ, સત્ત્વ સુશુદ્ધિમા બાધક ભોગો ૨૯, સત્ત્વસુશુદ્ધિનું મહત્ત્વ ૩૦, સત્ત્વસુશુદ્ધિનું લક્ષણ, સયમની અનિવાર્યતા, સયમ બેઠેને ૩૧, દૈવી સપત્તિઓની ખિલવણી ૩૨, સત્ત્વસુશુદ્ધિ-છવનનું ધ્યેય અને સિદ્ધાન્ત, સપત્તિઓના લક્ષ્યોના સાધનોનો મેળ ૩૩, કૌટુંબિક સભ્યોની વિશેષતા, બ્રહ્મચર્ય, બ્રહ્મચર્યની શરતો ૩૪, પરણવાનો અનધિકાર, કુંડળ તથા સમાજધર્મ વચ્ચે વિરોધ ૧ ૩૫, શ્રેયાર્થીની નિર્વાહ પદ્ધતિ, સૌથી નીચેના ધરનું ચોપણ સાદાઈ, પરિશ્રમ અને સયમ ૩૬, સામાજિક કર્તવ્યો, સમાજનું પ્રયોજન, સમાજધર્મ, સમાજદ્રોહ, રાજકીય પ્રવૃત્તિ ૩૭ સમાજ અને વ્યક્તિનું સરવૈયુ, ધસારો વેઠવાનો નિત્યધર્મ ૩૮-૩૯

ખૂડ રત્નો

અદ્વૈતશોધન

૧ આલ્સ બળ

૪૩-૪૭

જ્ઞાનનું અતિમ ફળ નિરાલ્સ્ય રિયતિ ૪૩, પણ શરૂઆતમા આલ્સબળની જરૂર ૪૪, શુદ્ધ આલ્સબળતા લક્ષણો ૪૫-૪૭

૨ શુદ્ધ આલ્સબળ

૪૮-૫૩

લક્ષણની દૂરી સ્પષ્ટતા ૪૮, એ પ્રકારના પ્રમાણાતીત વિષયો ૪૮, પહેલો પ્રકાર પરમાત્મા ૫૦, તેને વિશે વિવિધ માન્યતાઓ ૫૧, શ્રેયાર્થીનો માર્ગ, ભુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા ૫૨-૫૩

૩ જગતનું કાલેષુ

૫૪-૫૬

નિમિત્ત કારણ અને ઉપાદાન કારણ, પરમાત્મા જગતનું ઉપાદાન કારણ ૫૪, તેની ચૈતન્યસ્પષ્ટતા ૫૫ સાક્ષર નિરાકારનો અર્થ ૫૬

૪ ચિત્ત અને ચૈતન્ય

૫૭-૬૨

ચૈતનના ધર્મો જ્ઞાન અને ક્રિયા 'જીવ', અહ-મમત્વ ૫૭, સુદૃઢ્યાપક ચૈતન્ય, 'પરમાત્મા' ૫૮; પ્રત્યયાત્મા, તેની વિશેષતાઓ ૫૮-૫૯, તથા મર્વાદાઓ ૬૦, પરમાત્મા અને પ્રત્યયાત્માના વિશેષણોની સરખામણી ૬૨

૫. સગુણ પ્રદ્ધ - ઉપાસના માટે . . . ૬૩-૬૮

મનુષ્યની ત્રણ અવળ અર્ધાઓ ૬૩, શ્રેયાર્થીની પ્રતીતિઓ ૬૪-૬૫, પરમાત્માની વિભૂતિઓનું ચિત્તન ૬૫-૬૭, શ્રેયાર્થીને યોગ્ય પરમાત્માનું ચિત્તન ૬૭

૬. સગુણ પ્રદ્ધ - ભક્તિ માટે . . . ૬૯-૭૨

પરમાત્મચિત્તનના ઉદ્દેશો : તે દષ્ટિએ પરમાત્માના વિશેષણો ૬૯-૭૧, સમર્પણ વિચાર, પરમાત્માના આવ બનનું ફળ ૭૨

૭. પરમાત્માની સાધના - ૧ . . . ૭૩-૮૪

જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મની ચર્ચાના સાત પદો ૭૩-૭૪, જ્ઞાન-ભાવના-કર્મનું ચક્ર ૭૫-૭૬, લાગણીઓ કેળવવાની બાબતમાં બે પદો ગુણાત્મક ભક્તિમાર્ગ ૭૬, અવગ્યાત્મક જ્ઞાનમાર્ગ ૭૭, લાગણીઓની યોગ્ય ખિલવણીની અભિવાચના ૭૮, જ્ઞાનથી કર્મ સુધીનું ચક્ર ૭૮-૮૦, એક ચક્ર પૂરું થયે તવા ચક્રની શરૂઆત ૮૧, અતે આત્મગવરૂપનો નિશ્ચય, તેની પાછળ સર્વાભિભાવી ભાવનાઓની નવશક્તિ, અને તદનુરૂપ કર્મયોગ ૮૨, એ કર્મયોગ પૂર્ણ થતા કલ્પી ગણતી નૈઋત્ય' કે નિર્ગુણ સિદ્ધિની રિપતિ, શ્રેયાર્થીના કર્તવ્યમાર્ગ સાત્ત્વિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, સાત્ત્વિક ભાવનાઓનું યોગ્ય અને સાત્ત્વિક કર્મો કરવામાં કુગળતાની પ્રાપ્તિ ૮૩

૮. પરમાત્માની સાધના - ૨ . . . ૮૫-૮૯

પરમાત્મા સાથે અનુસંધાનના કેટલાક સ્વૂલ પ્રકારો, તેને અંગે વિચારવા જેવી કેટલીક સામાન્ય બાબતો, એકાગ્રી ચિત્તન, સંતોષ, જ્ઞાનગી અનુશીલન, સામાજિક અનુશીલન, પ્રત્યેક ક્રિયા સાથે અનુસંધાન ૮૫, 'એક તત્ત્વમા અર્ધા' ૮૬

૯. અર્ધાણુ નાસ્તિકતા . . . ૮૭-૯૨

સાધનાના સ્વૂળ પ્રકારોના ઉપયોગમાં વિવેકની જરૂર, કાર્ત્ત્વિક દેવતાઓ ૮૮, એકેશ્વર ઉપાસના - અનન્યાશય ૮૯, મૂર્તિના ઉપયોગની મર્યાદા ૮૯, મંદિર - મંદિરજી જેવા સ્થાનોની ઉપયોગિતા અને મર્યાદા ૮૯-૯૦, જ્ઞાનેશ્વર કરેલું અર્ધાણુ નાસ્તિકોનું વર્ણન ૯૦, એક જ દેવને માનવા વાળાઓની અર્ધાણુ નાસ્તિકતા - તેની ભૂમિકા ૯૦-૯૨

૧૦. ઉપાસના . . . ૯૩-૧૨૩

સ્તવન ઉપાસના અને સહજ ઉપાસના ૯૩, શુદ્ધિ અને ઇવનનો એક ૯૪-૯૫, સહજ ઉપાસનાનો સિદ્ધાન્ત

૬૫, તેની ત્રણ ગરતો ૧૬, કર્મજીવતાના પ્રકારો ૧૦૦,
 'કર્મયોગ ગેજ ઈશ્વરો પાસના'નું સૂત્ર-સ્તવન-ઉપાસનાની
 જરૂર ૧૦૨, સ્તવન-ઉપાસનાનું 'નેતિ ચ્વરૂપ' ૧૦૨,
 સ્તવન ઉપાસનાની 'દ્વિતિ'ઓ ૧૦૪, જ્ઞાનગી કે સામુ
 દાયિક ૧૧૦, સામુદાયિક ઉપાસનામાં બિપજ્જા દોષો
 ૧૧૮, ઉપાસનાનું સ્થાન ૧૧૪, ઉપાસના પાક, સકામ
 યાચના, અનેક દેવ અને અનેક નામ ૧૧૮ ૧૨૨,
 ઉપાસ દ્વાર ૧૨૩

૧૧ મરણોત્તર ક્રિયાતિ ૧૨૪-૧૩૧

પુનર્જન્મવાદ, મોક્ષવાદ, મ્યામતવાદ ૧૨૪-૧૨૫,
 ખુદની દિપ્તિ ૧૨૫, ચિત્તના પેટલાક વમલોનો વિચાર
 સમ્બાર ૧૨૭ સરારોની વ્યાપ-અસર ૧૨૮, ગરીબના
 નાશ સાથે ચિત્તનો નાશ (૧) ૧૨૮, ખીલ ગરીબની
 આવશ્યકતા ૧૨૯, પુનર્જન્મવાદની પ્રેરકતા ૧૩૦,
 મહિ કવ્યાણકુન્ન કશ્વિદ્ દુર્ગતિ તાત ગણતિ ૧૩૧

૧૨ ઉપમંહાર ૧૩૦-૧૩૪

ખંડ ઉલ્લે

માંજ્ય અને વેદાંતવિચાર નાથે દશ્યરોધન

૧ પ્રાક્તેતાવિક ૧૩૩-૧૩૫

માખ્વદર્શનનું મહત્ત્વ, તેની પરિભાષા સમજવામાં
 ભૂલભરેલી વ્યવસ્થાઓ, આધુનિક વિજ્ઞાન અને સાખ્ય ૧૩૭

૨ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ ૧૪૦-૧૪૬

પચાસ વર્ત્તો, 'તત્ત્વ' ગબ્દનો અર્થ ૧૪૦,
 ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિતત્ત્વ, ત્રણ ગુણો વિષે સાખ્યકારિણ
 અને ગીતા ૧૪૧, ત્રણ ગુણો વિશે રેખાઓ મત ૧૪૪-
 ૧૪૬, પ્રકૃતિની વ્યાખ્યા ૧૪૬

૩ મહત્ત્વ તત્ત્વ ૧૪૩-૧૪૫

મહત્ત્વ તત્ત્વનું સ્વરૂપ ૧૪૩, વસ્તુનો ધમ અને તે
 પ્રમટ થવાને જોઈતા સાધનો વચ્ચે ભેદ, અત્રંગર સૂત્રમ
 ગ્રંથિના ભેદો અને વિતામાં ૧૪૭, સંજિ અને તત્ત્વ ૧૪૮,
 મહત્ત્વ જિત અને બુદ્ધિ ૧૪૮, સેખરની મહત્ત્વની વ્યાખ્યા
 ૧૪૮

૪. અહંકાર . . . ૧૫૦-૧૫૨
અહંકારનું લક્ષણ ૧૫૦, અહંકારના પરિવર્તનો ૧૫૧,
મહત્ત્વ અને અહંકારનું જડ ચેતનમાં અગ્નિત્વ ૧૫૨.
૫. મહાબૂતો—સામાન્યપણે ૧૫૩-૧૫૬
મહાબૂતોની સંખ્યા ૧૫૩, તેમના મે અર્થ, અવગ્યા-
દર્શન, ગર્ભિદર્શન ૧૫૩, તેથી જન્મી થતી વર્તકરણની
મુદ્રા ૧૫૪, 'પચ્ચીકણ'ની પ્રાચીન કલ્પના ૧૫૫ મહા
બૂતો અને તન્માત્રાઓ વચ્ચે મર્થમરણ સંબંધની પ્રામક-
કલ્પના ૧૫૫ પરિમિતિની દ્રષ્ટિએ મહાબૂતોનું વર્ગીકરણ
૧૫૬
૬. મહાબૂતો—આકાશ ૧૫૭-૧૫૮
આકાશ અને શબ્દ આકાશની કલ્પના વિશે ગાંધી
દાનામાં મતભેદ ૧૫૭ આકાશની આવકલ્પના ૧૫૮ આકાશના
પ્રકારભેદ ૧૫૮ આકાશ અને દીપ્તિ આકાશની જુદી જુદી
વ્યાખ્યાઓની તુલના ૧૫૮
- ૭ મહાબૂતો—વાયુ, જળ, પૃથ્વી ૧૬૦
૮ તેજ ૧૬૧ ૧૬૨
તેજ વિશે જ્ઞાતીનોમા નિર્ધારનપદ્ધતિ ૧૬૧ કબ્જાતા
મહાબૂતના બેદ નહિ પણ તન્માત્રાનો બેદ ૧૬૧ ચાર
બૂતોમાં જ અતર્કત તેનું અગ્નિત્વ ૧૬૨
- ૯ માત્રાઓ—સામાન્યપણે ૧૬૩ ૧૬૫
પ્રકરણ ૧થી ૮નો સારાગ ૧૬૩, પદાર્થોના પરિમિતિની
દ્રષ્ટિએ રહતા વર્ગો તે મહાબૂત ક્રિયાધર્મ અથવા રજો
ગુણની દ્રષ્ટિએ રહતા પ્રથમ બે વર્ગો ચિત્તદ્વીન અને ચિત્તવાન
પદાર્થો ૧૬૪ માત્રાની વ્યાખ્યા ૧૬૪, મહાબૂત અને
માત્રા માથે નિયત સંબંધનો અભાવ ૧૬૫
૧૦. માત્રાઓની સંખ્યા . . . ૧૬૬-૧૬૭
પદાર્થોમાં આવતી ક્રિયાઓનું જ્ઞાન ૧૬૬, રાગ જ્ઞાને
દ્રિશના વિષય મુજબ જાણના પદાર્થોના પાંચ પ્રકાર
૧૬૬, મન અથવા ચિત્તના રવત્ર વિષયો મત્યાગ ૧૬૬
લેખકના મત પ્રમાણે માત્રાઓની કુલ સંખ્યા ૧૬૭
- ૧૧ વ્યવસ્થિતિ વિચાર ૧૬૮-૧૬૯
વ્યવસ્થિતિ પરિમિતિ અને અતિથી અગ્રવત ૧ ૧૬૮
વ્યવસ્થિતિ, તત્ત્વવ્યક્તિ અને વિવિધતા ૧૬૯, પ્રાચીન

દર્શનકોશમાં બ્યવસ્થિતિની દૃષ્ટિએ ચિત્તરીત સૃષ્ટિના વિચારનો અભાવ ૧૬૬.

૧૨. કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા ચિત્ત . ૧૭૦-૧૭૩

ચિત્તવાન સૃષ્ટિના રમેશુખના ભેદો; શરીરના અવયવો; અંતરંગો અને બાહ્ય અંગો; કર્મેન્દ્રિયો ૧૭૦; ચિત્તવાન સૃષ્ટિમાં બ્યવસ્થિતિનું મહત્ત્વ ૧૭૧; જ્ઞાનેન્દ્રિયો; ચિત્તનું લક્ષણ; ચિત્તના આધિભાવ પછી દાનિતો ક્રમ ૧૭૧.

૧૩. પુરુષ . ૧૭૪-૧૭૭

માત્ર પ્રકૃતિષાદ; તેમાંથી ઉપજતા બે પ્રશ્નો ૧૭૪; પુરુષતત્ત્વના સ્વીકારથી તેમનું સમાધાન ૧૭૬; જગતની ભાંગફોડનું પ્રયોજન; પુરુષનો ભોમ અને અપવર્ગ ૧૭૬; સાંખ્યશાસ્ત્રનો નિર્ણય; પુરુષનું લક્ષણ; પુરુષની સ્વસ્થ-સ્થિતિ અને ક્રમની સમાપ્તિ ૧૭૭.

૧૪. વેદાન્ત . ૧૭૮-૧૮૪

તત્ત્વશોધનમાં સાંખ્યદર્શનનો ફાળો; વેદાન્ત અને સાંખ્ય; પરિમિતતા વિષે ખુલાસો ૧૭૮; સાંખ્યનું પુરુષ-તત્ત્વ; જ્ઞાનેશ્વરી ૧૭૯-૧૮૦; પ્રકૃતિ અને પુરુષનો અભેદ; વસ્તુભેદ અને સંસ્કારભેદ ૧૮૨, પ્રકૃતિની સવિકારતાનો અર્થ ૧૮૩; પુરુષના નિર્વિકારિત્વનો અર્થ ૧૮૩

૧૫. ગીતાનો વેદાંતમત . ૧૮૫-૧૮૭

સાતમો અધ્યાય; 'જ્ઞાન' અને 'વિજ્ઞાન'; 'પ્રકૃતિ' ૧૮૫; 'પર અને અપર' પ્રકૃતિઓ; ગીતાનું બ્રહ્મ અને શાંકર વેદાંતનું બ્રહ્મ ૧૮૬; પરમાત્મા વિષે 'સાંખ્યદૃષ્ટિ' અને 'યોગદૃષ્ટિ' ૧૮૭

૧૬. ઉપસંહાર — આ ખંડનું દ્વંકું નિદર્શન ૧૮૮-૧૯૧

પરિશિષ્ટ ૧જું — સાંખ્ય કારિકાનુવાદ ૧૯૨-૧૯૬

પરિશિષ્ટ ૨જું — આત્માવિષયક મતો પર દ્વંકી નોંધ ૨૦૦-૨૦૩

સેશ્વર સાંખ્ય, ગાંધરમત, વિશિષ્ટાદૈત ૨૦૦; સુધ્ધા-દૈત, દૈત, જ્ઞેન ૨૦૧; સિદ્ધાવલોકન ૨૦૨.

ખંડ ૪થો

ભક્તિશોધન

૧. પ્રારંભાવિષ્ક . ૨૦૭-૨૦૮

ભક્તિ શબ્દના વિવિધ અર્થો, 'સાક્ષરની ભક્તિ'

૨૦૭; તેની એકદંશીયતા અને સાક્ષરનિષ્ઠા ૨૦૮; તેનું યોગ્ય અને વિવેકયુક્ત સ્વરૂપ ૨૦૮.

૨. ભક્તિ અને ઉપાસના ૨૦૯-૨૧૭

કામનાવાળા આરાધકો ૨૦૯; અદ્વૈતક શુદ્ધ પ્રેમ ૨૧૦; ઉપાસના અને ભક્તિ ૨૧૧; ભક્તિનું સાક્ષ્ય ૨૧૨; શુભોના વિકાસનું સાધન, ઉપાસના; જીવનની ઉત્કૃષ્ટ સફળતા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન, ભક્તિ ૨૧૩.

૩. આરાધના ૨૧૪-૨૧૬

આત્મનિવેદનભક્તિ : નમ્રતાની સેવાનો સહજ માર્ગ ૨૧૪; ઇષ્ટપુરુષની લાયકાત ૨૧૪; પ્રત્યક્ષના અભાવે પરોક્ષની 'આરાધના' ૨૧૫; આરાધનાની અપૂર્ણતા; વિદ્યુત આરાધના ૨૧૬.

૪. ભક્તિ અને ધર્મ ૨૧૭-૨૨૨

'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય' શ્લોકનું રહસ્ય; સદ્ગુરુ શરણુ સ્વીકારવામાં ગૃહીત બાબતો ૨૧૮; ભક્તિનું પર્વવસાન ૨૧૯; 'ધર્મ'નો અર્થ, ધર્મ અને કર્મ વચ્ચેનો ભેદ ૨૧૯; શરણુભાવના અને જીર્ણો વિકાસ ૨૨૦; ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિનું અંતિમ સ્વરૂપ ૨૨૦; ભક્તિ અને ધર્મની મર્યાદા ૨૨૧; 'શરણુ'નો અર્થ ૨૨૧; ભક્તિના ભાવોની માત્રા ૨૨૨

૫. ગુરુ ૨૨૩-૨૨૬

ગુરુ — સદ્ગુરુ; સદ્ગુરુની આવશ્યકતા કોને ? ૨૨૩; ગુરુશિષ્યના સંબંધની અવધિ; 'ગુરુકૃપા' ૨૨૪; પંથ-નિર્માણ ૨૨૫, વહેમ અને અધ્યક્ષ ૨૨૬.

૬. સદ્ગુરુશરણુ ૨૨૭-૨૩૪

ગુરુશરણુ બાબત મહાવીર, જીર્ણ અને આધીજી; ગુરુ-શાહી ૨૨૭; દોગી બદ્ધનિષ્ઠો; કોઈને ગુરુ ન કરવાનું મિથ્યાભિમાન ૨૨૮; જીવનશોધનમાં અલંકારના વિષયની નિષેધ; તેનો એક માર્ગ 'પ્રેમ' ૨૨૯; સદ્ગુરુની બાબતમાં લક્ષમાં લેવા જેવી બાબતો ૨૩૦; તેમાં થતી ચાર પ્રકારની ભૂલો; ચમત્કારની શક્તિ; બાહ્ય પૂર્ણતા; વિભૂતિમત્તા ૨૩૩; નમ્રગુરુનો અર્થ ૨૩૪.

૭. ગુરુભક્તિ અને પૂજા ૨૩૫-૨૩૯

ગુરુપૂજનો જોડો આદર્શ ૨૩૫; ગુરુ ગોવિંદસિદ્ધનું દહાન્ત ૨૩૭; મૂર્તિપૂજની મર્યાદા વિષે નોંધ ૨૩૮.

૮. મહાભાવ અને મત્સંગ ૨૪૦-૨૪૧
 સતમાવ — સંતમજિનો અર્થ, હનુમાન અને ન મહનો
 દાખલો ૨૪૦, તેનું જીવનમા કપયોની ગ્ધાન ૨૪૧,
 અવિવેકી સતપૂન ૨૪૧
૯. બહિષ્કૃતપ્રકરણોનું તાત્પર્ય ૨૪૪-૨૪૫
 બંધિતભાવનાનો ધ્યાન અને અભ્યાસ વિનિયમ

ખંડ પમેા

અકીર્ણ વિચારદોષો

૧. વૈરાગ્ય ૨૪૬-૨૪૭
 વૈરાગ્ય વિધિ વિનિયમ કલ્પનાઓ, જડભરત ૨૪૬,
 વૈરાગ્યને નામે જોવાળદાર ૨૪૭, વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ ૨૪૮,
 કર્તૃભાવ — પ્રેમવિહીન — મનનો આવેશ અને વૈરાગ્ય ૨૪૭
૨. જમાત સાધે મંથન ૨૪૭-૨૪૮
 તે વિષે જોડી કલ્પનાઓ તથા તેના દુષ્પરિણામ
 ૨૪૮, સમાજના ત્યાગનો અર્થ, વ્યક્તિ અને સમાજનો
 અવિચ્છેદ સંબંધ ૨૪૮, સમાજ પ્રત્યે નાણુજીવિનું મહત્ત્વ
 ૨૪૮, શેષાધીમા સમાજનું શેષ વધારવાની વધુ સીમાની
 જરૂર ૨૪૮
- ૩ ઉપાધિ ૨૪૮-૨૪૯
 નિરુપાધિતાની મર્યાદા ૨૪૮ તેનું જીવનનું ધ્યેય
 નબળાવાય, મર્યાદાનો નિષ્ક્રિયતાનો ઉપદેશ ૨૪૮, કર્મનો
 ત્યાગ તથા અનારભ, મહાપ્રાપ્તિ સ્થો ૨૪૮
- ૪ સંન્યાસ ૨૪૯-૨૫૦
 સંન્યાસનો હેતુ ૨૪૯, સંન્યાસીના વેશ અને
 નામની અનાવશ્યતા, તેની અંતિમતા ૨૫૦ સંન્યાસ
 'વારણુ દરવાનો' મોહ ૨૫૦
૫. વિદ્યા ૨૫૩-૨૫૪
 જિજ્ઞાસાની પ્રથા પ્રાચીન કાળમા ૨૫૩, આજના મળમા
 તે લાભ્ય તેમ જ પાપકર ૨૫૪, ન્યાય આજુબિડા
 મેળવવાની જરૂર, તેમા શ્રેય સાધનના અરો સાધના અને
 પરાશ્રય ૨૫૪
૬. અપવિગ્રહ ૨૫૬-૨૫૭
 સંગ્રહ વિષે વ્યાવહારિક ઉદાહરણ ૨૫૬, સતોનો
 અસરિગ્રહનો ઉપદેશ, તે પામી વિચારણા ૨૫૭, પરિગ્રહ

અને સ્વામિત્વ વચ્ચનો ભેદ ૨૧૭, પરિગ્રહના પ્રકારોનો ભેદ ૨૧૮, પરિગ્રહમાં ભયેના જે ભાવો બાંધેલાં બપ અને માલિકી ૨૭૦, મનુષ્યના નિર્વાહમાં મદદમાર યનારી કે પ્રકારની સપત્તિઓ બાલ અને આતરિદ, ચારિત્રધન ૨૭૧, પરમેશ્વરનું વિશ્વબરપણું ૨૭૨, તનુ પૃથક્કરણ ૨૭૩, પરિગ્રહ અને માલિકીદાવો ૨૭૪, પરિગ્રહ અને શ્રમ, પરિગ્રહ અને સાત્તવળી, ઉદાહરણ ૨૭૫ ચારિત્ર અને ક્રિદાત્ત સકલ, પરિગ્રહ અને ભાગોને મર્યાદા, ચક્રણી નામુને મોલુ હદ બહાર મદત્વ ૧૭૬

૭ બાલ દેખાવ

૨૭૭ ૨૭૮

સાધુના પદેરવેગ અને ભાષા, સાધુના બાલ વતનનું અનુકરણ તેમની વિગિદ દેવોમાં આધ્યાત્મિક કિમત સમજવામાં યની બુધો ૨૭૭ અભૂષણપણું અને સાધુતા ૨૭૮, 'જ્ઞાનની અભિપ્રતિ' અથવા 'અવગિદ પ્રાગ્બધના ભોગ', બાલ દેખાવમાં ફેરફાર કરવામાં યાગ્ય પ્રધોજન ૨૭૯

૮. મનાપમાન

૨૮૦ ૨૮૨

માનાપમાનમાં સમજુદિ — નિરખિમાનિતાના આદેશ ૨૮૦, તેની જોડી સમજથી થતુ તુચ્છાન તેજરિવતા ઉદાત્ત યુગોનું યાગ્ય પ્રમાણમાં સમેલન હોવાની જરૂર, 'માનાપમાને તુચ્છ'નો અર્થ ૨૮૧, અપમાન કરનારને છતવાની જરૂર ૨૮૦

૯ સ્વાદેશ્ય — ૧

૨૮૩ ૨૮૬

સ્વાદેશ્ય માટેની બુધભગલી રીતો અને માન્યતાઓ ૨૮૩, ખાવાની તૃષ્ણા અને સ્વાદની ચટ ઉપવાસ — અહપાહારથી સ્વાદેન્દ્રિયની વધારે તીક્ષ્ણતાનો મભવ ૨૮૫, જામ ઉપરના જયમાં મુરફેલી ૨૮૬

૧૦ સ્વાદેશ્ય — ૨

૨૮૭-૨૮૮

સ્વાદેશ્યની યોગ્ય ગીત અને એવ ૨૮૭ 'જય' રાખ્દનો કિવિધ અર્થ' ઘટિયનો નાસ કરીને છતવાની જોડી, રીત મન ઇન્દ્રિયો પ્રત્યે મનુભાવે જોવાનો જામ ૨૮૭ તેમના ઉપર સ્વાધીનતા મેળવવાની જરૂર ૨૮૮ ઇન્દ્રિયજય માટે આવરથક વસ્તુઓ સાવધાનતા, ચિત્તને કદાત વિપવનો રસ, વિરોધભાવે પણ વિપવનું ચિત્તન

ન કરવાની જરૂર ૨૮૯, જીભની રવાદટ્ટિતિને આરોગ્ય-
પોષક બનાવવાની જરૂર ૨૯૧, કૃત્રિમ ભક્તિ અને કૃત્રિમ
યોગ વગેરે માગોએ કરી મૂકેલી કઠિનતા કે અસાધ્યતા
૨૯૨, ચિત્તનું નિર્દોષ અને સદોષ ૨૯૩, અવિવેકી ઇન્દ્રિય-
જનના પ્રયત્નોનું દુષ્પરિણામ ૨૯૩

૧૧. કર્મવાદ

૨૯૫-૨૯૬

કર્મવાદનો દુરુપયોગ, પૂર્વકર્મ અને પૂર્વજન્મનું
કર્મ ૨૯૫, બીજાના પૂર્વકર્મની અસર, આધિદેવિક
કારણો ૨૯૬, સ કલ્પ કરનારના કર્મનું મહત્ત્વ ૨૯૭ સમાજ
ઉપરની આકૃતિ ૨૯૮

૧૨ અધ્યાસવાદ — ૧

૩૦૦-૩૦૨

અધ્યાસવાદનું નિરૂપણ ૩૦૦, ઇચ્છા-ભાગી તથા
કણુબી ભે સના દેહાત, દેહાદિકંઠ્યા અહતા અને અધ્યાસ,
આત્મજ્ઞાન એ અધ્યાસનો વિષય નહિ, બાળ-ધારીનું
દેહાત ૩૦૧

૧૩ અધ્યાસવાદ — ૨

૩૦૩-૩૦૫

અવય અને વ્યતિરેકની સમજ ૩૦૩, વ્યતિરેકી હુ-
પણાનો વિચાર ૩૦૪, તે અધ્યાસનો વિષય નહિ પણ
પરીક્ષણનો ૩૦૫

૧૪ દેહનો સંબંધ

૩૦૬-૩૦૮

તે વિષેના માત્રબચનથી મધેલી ગરસમજ ૩૦૬
આત્મરિયતિ કે વાસનાસૃષ્ટ માટે દેહનારાની હમ્મણ, દેહ
છતા જ આત્મજ્ઞાનની જરૂર ૩૦૭ આર્થ તત્ત્વજ્ઞાનની
વિરોધતા ૩૦૮

૧૫. વાસનાસૃષ્ટ

૩૦૯-૩૧૧

વાસનાનિવૃત્તિ બાબત મેરસમજ, વાસનાનો ઉત્પત્તિ
૩૦૯, વાસનાઓની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ વાસના અને રવબાવ
વચ્ચેનો ભેદ ૩૧૦, ક્રિયારક્તિને યોગ્ય વસ્તુ આપવાની
જરૂર, પૂર્વમરોનો ત્યાગ અને સોધવાની વસ્તુ પરત્વે
નિષ્કામતા ૩૧૧

૧૬. પૂર્વમરો

૩૧૨-૩૧૫

આત્મસોધનની બાબતમાં પૂર્વમરો ૩૧૨ સર્વજ્ઞતા
અન કમવત્, સત્ય-રિ વ-સુદૃઢ અદ્વિને જગતી મેરસમજે,
અમાતા વિષેની કલ્પનાઓ સત્યની યોધ અને વિભતિઓની

રોધ ૩૧૩, નીરોગિતા, ભવિષ્ય જાણવાની શક્તિ ૬૦
બાબતના પૂર્વગ્રહો ૩૧૪, પૂર્ણતાની જે બાબતો - આત્મ
પ્રતીતિ અને જીવનનો પરમોત્કર્ષ ૩૧૪, આત્મપ્રતીતિ યથા
બાદ પણ પ્રાકૃતિક નિયમોનું મહત્ત્વ, આત્મપ્રતીતિવાળા
અને વિનાના માણસમા ભેદ ૩૧૫

૧૭. જીવમૃત્યુ તથા પિંડમહાકાંડ ૩૧૬-૩૧૯

ચિત્તનો જીવસ્વભાવ અને હૃદયસ્વભાવ ૩૧૬, જીવ
અને હૃદય વિષે સામાન્ય કલ્પના ૩૧૭, તે અંગેની
પરિભાષાનું પાડિત્ય ૩૧૮, પિંડમહાકાંડની એકતાનો અર્થ,
તે વિષેની ટૂંકીકે વ્યર્થ કલ્પનાઓ ૩૧૯

૧૮. અવતારવાદ ૩૨૦-૩૨૩

ચુરત અવતારવાદીની માન્યતા ૩૨૦, તેમા રહેલી
બૂલો ૩૨૧, દરેક જવાતમામા રહેલી ઐશ્વર્યબા, રામ
કૃષ્ણાદિના જન્મકર્મની દિવ્યતાનો અર્થ ૩૨૨, ખોટા
અવતારવાદના નુકસાનો, તેને અંગે ઊભા કરાતા કલ્પનિક
ધોરો અને સિદ્ધાન્તો, અવતાર માટે ચોક્કસ ૩૨૩

૧૯. નિર્ગુણ અને ગુણાતીત ૩૨૪-૩૨૬

આ જે સમ્પ્રદાયે ઊભા કરેલા જમો, ખોટી નિર્ગુણ-
તાની ઉપાસના ૩૨૪, આત્માની અવિષ્કૃતતાના સિદ્ધાન્ત
પાછળ પેષાતો અનાચાર, તેમા માન્યમંદોનો ફાળો, કૃષ્ણ
ચરિત્ર, યોગવાસિષ્ઠના બ્રહ્મનિષ્ઠો, નિર્ગુણ ? સર્વગુણા
શય ? ૩૨૫, નિર્ગુણતાની બાબતમા ચિત્ત અને આત્મા
વચ્ચેનો ભેદ — ચિત્તનો અભ્યુદય, ગુણ તીવ્રતા પ્રત્યે નિર્ગુણ
પ્રત્યે નહિ, ગુણાતીતનો સાચો અર્થ નિરસિમાન રિયતિ ૩૨૬.

૨૦. ‘બધે હું’ અને ‘બધે રામ’ ૩૨૭-૩૩૦

એ પ્રકારની ભાવના કે જ્ઞાસ કરવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન
૩૨૭; તેથી ઊભા થતા કૃત્રિમ ભાષા અને તત્ત્વવાદો, કૃત્રિમ
ભાષાના નમૂના ૩૨૮, એ જાતના વાદોનો આશરો લેવા
પાછળ રહેલી સુખાલસ વૃત્તિ ૩૩૦, અહીં કારની અવિનાશિતા
૩૩૦

૨૧. માયાવાદ ૩૩૧-૩૩૪

માયાવાદની દુસ્તર માવા ૩૩૧, તેની પાછળ રહેલું
સાચું અવગોચન ૩૩૨, મનોબ્યાપાર જ જ્ઞાનનું સાધન, તેને
શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ કરવાનો જ અગ્રહ યોગ્ય ૩૩૪

૨૨. લીલાવાદ

૩૩૫-૩૩૭

લીલાવાદની પ્રામક ગ્રહણ — તેની પાછળની તર્વ-
દષ્ટિ ૩૩૫; તેણે બીજી કરેલી ગેરસમજ; અને પાખંડ;
ચૈતન્યસાક્ષિની પરિક્રાન્તિ ૩૩૬; ચૈતન્ય એટલે જાતતા; લીલા
— સ્વચ્છંદતા નહિ ૩૩૭.

૨૩. પૂર્ણતા

૩૩૮-૩૪૧

પૂર્ણતાનો આદર્શ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિ
વિષે ભ્રમભરી દ્રષ્ટનાઓ; ચૈતન્યની રક્તિમત્તાની અમર્યા-
દિતતા અને મર્યાદિતતા ૩૩૮; આત્મપ્રતીતિવાળા પુરુષોની
પૂર્ણતાનો અર્થ; ચિદર સંપત્તિ અને વિભૂતિ, વચ્ચેનો ભેદ
૩૩૯; પૂર્ણતાનો વિચાર, ચિદર સંપત્તિની બાબતમાં યોગ્ય;
બે પ્રકારની પૂર્ણતા ૩૪૦; શ્યામ અને પૂર્ણતા ૩૪૧.

૨૪. અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને સર્વજ્ઞતા

૩૪૨-૩૪૫

અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ૩૪૨; ચાર રીતનું અજ્ઞાન; પૂર્ણ
બેબાનપણ; અંશતઃ બેબાનપણ; અનિશ્ચય, પાછળથી ખેટો
થનારો નિશ્ચય; અજ્ઞાનના અભાવનો અર્થ ૩૪૩; યોગ-
દર્શનમાં કહેલી જ્ઞાનની સાત મીમાઓ; સર્વજ્ઞ થવાની
આકાંક્ષા ૩૪૪, જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાત ફળ ૩૪૫.

અંડ ફફો

યોગવિચારસોધન

૧. પ્રાપ્તિવિધ

૩૪૬-૩૫૧

યોગશાસ્ત્રનો વિષય ૩૪૬; સામ્યશાસ્ત્ર અને યોગ-
શાસ્ત્રના વિષયો; યોગસૂત્રોનું મહત્ત્વ ગામા, એ દષ્ટિએ
કેટલાંક યોગસૂત્રો સમન્વયવાનો પ્રયત્ન, અર્થક્રેર ૩૫૦.

૨. યોગ એટલે શું ?

૩૫૨-૩૬૧

યોગની વ્યાખ્યા: ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ૩૫૨; ચિત્ત-
વૃત્તિનો અર્થ; 'વૃત્તિ' ૩૫૩, 'ચિત્ત' ૩૫૪; 'વિકલ્પ' ૩૫૬;
'પ્રત્યય' ૩૫૭.

૩. સંપ્રજ્ઞાતયોગ

૩૬૨-૩૬૮

'સંપ્રજ્ઞાન' ૩૬૨; ઇન્દ્રિયરૂઢ; 'વિતર્ક'; 'વિચાર'
૩૬૩, 'આનંદ'; 'અરિમતા' ૩૬૪, સંપ્રજ્ઞાનોનો નિરોધ
૩૬૫, વિતર્કનિરોધ; વિચારનિરોધ ૩૬૬; આનંદનિરોધ-
અરિમતાનિરોધ ૩૬૭.

૪. અસંપ્રજ્ઞાત યોગ . ૩૧૬-૩૭૭
 'અસંપ્રજ્ઞાન' જ્ઞાનેશ્વર ૩૧૬, શન્ય અને નમ પ્ર-
 જ્ઞાન — 'વરમામૃત' ૩૭૩, સુનાયં ૩૭૨
- ૫ નિરોધ થવાનાં કારણો તથા અમાધિ ૩૭૩-૩૮૦
 '૧૬મુ સૂત્ર ૩૭૩, ૧૦મુ સૂત્ર, 'અમાધિ' 'સમાપત્તિ'
 ૩૭૪, 'લુપ્ત્યાન', 'સર્વાર્થતા અને એકાગ્રતા' ૩૭૬
- ૬ યોગના માર્ગો — ઈશ્વરપ્રલિધાન અને
 અભ્યાસ વૈરાગ્ય ૩૮૧-૪૮૪
૭. યોગનું ફળ અને મહત્ત્વ . ૪૮૫-૪૮૮
 યોગનું ફળ, એકપદમા અવસ્થાન ૪૮૫, યાનાભ્યાસનું
 જીવનમા મહત્ત્વ અમાધિ વિષેની ખોટી દ્રષ્ટિનાં મો
 ૪૮૬ ૪૮૮.
૮. આકાશકાર વિષે ગેરસમજ ૪૮૬ ૪ ૧
 'મૂર્તિમત્ત ઈશ્વર'નો આકાશકાર તેમ જ યોગિન
 પ્રત્યક્ષાનો અર્થ ૪૯૦, આકાશકાર પ્રકૃતિના જ કોઈ કાર્ય'નો
 દોષ ૪૮૧
૯. ઉપનિષદો — જ રી યાનસૂત્રો ૪૯૨-૪૯૭
 અંતિમ કથન . ૪૯૮-૪૯૯
 આ લેખો સખવા પાઠનનો દંતુ, વદધર્મ અટલે
 જ્ઞાનનો - અનુભવનો ધર્મ, અનુભવ અને અનુભવની
 સપપત્તિમા ફરક, ગાસ્ત્રપ્રમાણની મર્યાદા ૪૯૮, આત્મતત્ત્વનો
 સિદ્ધાન્ત, તેને માટે માની જરૂર, મુક્તિ'ને અધ્યાત્મ જમ
 કરવાની છટ નહિ, અનુભવ અને તર્ક વચ્ચેનો ભેદ, વાદ
 અને સિદ્ધાન્ત વચ્ચેનો ભેદ ૪૯૯, પૂર્વમદો છોડવાની જરૂર,
 શોધનનો વિષય શાસ્ત્ર નહિ પણ આત્મા કે ચિત્ત, ગાસ્ત્રા
 ધ્યયનનો ઉપયોગ, સત્સત્ત્વ, આપાની અનોકસતા સત્ય
 શોધકમા હોય જોઈતા મુત્તો ૪૯૦

નમન

દિક્ષાલાયનવચ્છિદ્ધાનન્તરિન્માત્રમૂર્તયે
 સ્વાનુમૂલ્યૈરુસારાય નમ શાન્તાય ગ્રહણે ॥
 આગિકા કવળા મમસ્કારં, કવળાચે સ્તવન કર ।
 જય જયાજી શ્રીગુરુ, અગાધ મહિમા ॥
 તુજ લીળ અમ્ય ન દેસોં કોળી, મહણોનિ આગિકાતે મ મારોં ।
 હા મસ્તક તુક્ષિયે ઘરળોં । ઠેવિલા સત્ય ॥*

નેના અનુમદ વડે થતી શુદ્ધ શુદ્ધિ,
 નેની મદૈવ અતિ પ્રેમજ્ઞ શાત દષ્ટિ,
 મારા દિતાર્યે મનમાં દિનરાત ચિંતે,
 મેા સો હજો નમન તે ગુરુપાદમ્યુગ્મે

નમનના પ્રલોભનો અણવાડ

દેરા અને કાવયી અભયાંકિત, અનન્ત, ચિન્માત્ર જેનું સ્વરૂપ છે, તે પોતાના અતુભવોના સારગ્ગે પ્રાપ્ત છે, તે શાંત વલ્લને નમસ્કાર હો.

બીજા કોને નમસ્કાર કરું ? બીજા કોનું સ્તવન કરું ? અગાધ મહિમાવાળા સીગુરુ, તમારો જય હો.

તારા વિના કોઈ અન્યને જોતો નથી, માટે કોઈ બીજાને માનતો નથી; આ મસ્તક તારે જ વશજે નિર્મિતપણે મૂક્યું છે.

પ્રસ્તાવના

“ હે શોકા, હું જે કાઈ કદ્દ તે પરપરાગત છે એમ જાણી
ખરુ માનશો નહિ તમારી પૂર્વપરપરાને અનુસરીને છે એમ જાણીને
ખરુ માનગો નહિ આજુ હશે એમ ધારી ખરુ માનશો નહિ
તર્કસિદ્ધ એમ જાણી ખરુ માનગો નહિ લૌકિક ન્યાય છે એમ
જાણી ખરુ માનશો નહિ સુદર લાગે છે માટે ખરુ માનશો નહિ
તમારી શ્રદ્ધાને પોતાનાર છે એવું જાણી ખરુ માનશો નહિ હ
પ્રસિદ્ધ માધુ છુ, પૂજ્ય છુ, એવું જાણી ખરુ માનશો નહિ. પણ
તમારી પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી મારો ઉપદેશ ખરો લાગે તો જ તમે
તેનો ગ્રીહાર કરજો ” —બુદ્ધ

પણ તે સાથે જ, હે વાચકો, હું જે કાઈ કદ્દ તે પરપરાગત
નથી એવા માટે જ ખોટું માનશો નહિ તમારી પૂર્વપરપરાને
ફેરવનારુ છે એટલા જ માટે ત્યાગ્ય છે એમ માનશો નહિ ચિત્ત
આકર્ષાય એટલું સુદર કે સહેલું લાગતુ નથી માટે ખોટું માનશો
નહિ તમે લાગા કાળથી દૃઢપણે પોષેલી શ્રદ્ધાને ઉથલાવી નાખનારુ
છે એટલા જ માટે અવળે માર્ગે દોરનારુ છે એમ માનશો નહિ
હ કાઈ સિદ્ધ, તપસ્વી, યોગી કે શ્રોત્રિય નથી માટે જ મારુ કહેતુ
ખોટું માનશો નહિ પણ, સાથે જ, તમારી પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી
મારા વિચારો સત્ય અને ઉત્તતિકર લાગે, જીવનના વ્યવહારમા અને
પુરુષાર્થમા ઉત્સાહ પ્રેરનારા, પ્રમત્તતા ઉપગમનારા, અને તમારુ તેમ
જ સમાજનુ એવ વધારનારા લાગે તો તેને સ્વીકારતા ડરશોયે નહિ

જિ દગી ખાઈ પીને મોજ કરી લેવા માટે છે, એથી વધારે
ઉદાત્ત બાવના જેમને અડી સમ્તી જ નથી એવા માટે મારે કશુ
કહેતુ નથી. પણ જેમના ચિત્તમા ઉદાત્ત બાવનાઓ વસે છે, કદી
કદી મદુ જોર કરીનેયે ઊઠે છે, જેમને પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ
ચાય, પોતાને જીવનનુ તત્ત્વ સમજાઈ જાય, પોતાનું ચિત્ત પવિત્ર
ચાય, પોતાનુ જીવન બીજાનું સુખ વધારવામા કામ કે ઉપયોગી થાય,
પોતાના જન્મસમયે પોતાના સમાજની જે સ્થિતિ હતી તેથી કાઈ કે

તે અમ્યુદ્યમે ભાગે આગળ વધે, અને તેમાં પોતાનો હેશ પણ ફાળે હોય એવી એવી અભિનાતા નિરતર અથવા રહી રહીને ત્રેગ કરી જાય છે, એમને મદદગાર થાય એ ઇચ્છાથી આ લેખમાળા લખવા પ્રેરાયો છું.

આત્મા કેટલાએક ઉન્નત ભાવનામાળા તરુણોની અને મારી પોતાની એક વાગ્ની મનોદશા તપામતા અને જણાયું કે, આપણામાના ધણાકના ચિત્ત ઉપર ખોટા આદર્શોએ કે સાચા આદર્શોની ખોટી કલ્પનાએ, અથવા જૂલભરેલા તત્ત્વવાદોએ કે યોગ્ય તત્ત્વવાદોની જૂલભરેલી સમજણે ઘેરો ઘાસેલો હોય છે તે જૂનોનો ઘેરો એટલો જગરદ્વંત થાય છે કે, જ્યારે જીવંતનીના પૂરગદારમાં માણુમ પોતાના તથા અમાજના કલ્યાણ માટે પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ કરનાની શક્તિ ધરાવતો હોય ત્યારે જ તેનું કર્તૃત્વ એમાંએક અગ્રણી પડે છે, અથવા નિષ્ફળ ભાગે વહેવા માટે છે, અને જાણે પોતાની અમા / સેવાની વૃત્તિ જ પાપરૂપ હોય તેમ તેમાંથી ભાગી છૂટવા તે અધીરો થતા જણાય છે, અને જે કાળે અનિરત કર્મમાં પોતાની સર્વ શક્તિઓનો યોગ થવો ત્રેઈએ તે જ વખતે જીવનથી નાસી છૂટવા અને અર્થથી ભાગના એ પ્રયત્ન કરતો જણાય છે.

મને સંપેદ જણાયું છે કે આવી સ્થિતિ થવામાં જીવન વિષે, જીવનની સિદ્ધિ વિષે, અને જીવનના ધ્યેય વિશે ભનતી જ કલ્પનાઓના સરકારો કારણભૂત છે એ સરકારો આપણા ચિત્ત ઉપર એટલા બળવાનપણે પડેલા હોય છે, અને તને વિશેષ બળવાન કરવાને પૂરત્ય થયેલા પુરુષોએ એટલો પ્રયત્ન પણ કરેલો હોય છે, કે એમાં રહેલી જૂલને જૂલ તરીકે સ્વીકારવાની પણ શુદ્ધિની હિંમત થતી નથી છતાં, કેવળ કાર્ષ્ક કલ્પના પરની શ્રદ્ધા પર આધાર ન ગણનારું પણ પોતાના ગતત્ર અનુભવમાં આવે અને શુદ્ધિગમ્ય હોય એવું શ્રેય જ્ઞેનાની ઇચ્છાવાળાએ એ જૂનોમાંથી જેમ અને તેમ જનદી નીકળ્યે જ છૂટકો છે, એવી પ્રતીતિ થવાથી એના કેટલાક પ્રાચીન મતોને અને તેટલી માફ સાફ રીતે સમજાવવા અને શોધવા આ પ્રયત્ન કરું છું.

આર્થ તત્ત્વજ્ઞાન પરિપૂર્ણ સ્વાર્થ ગયું છે, એમાં કાર્ષ્ક શોધ બોળ, શુદ્ધિ વૃદ્ધિને અન્યાય નથી, હવે માત્ર પ્રાચીન સામ્રાજ્યો જુદા જુદા ભાષ્યો દ્વારા કે નવા ભાષ્યો રચીને સમજાવવાના જ રહ્યા છે,—

એડુ હું માનતો નથી નવા અનુભવો અને નવા વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જૂનાને સુધારવા વધારવાનો અને જરૂર પડે ત્યાં જુદા પડવાનો અર્થોર્થોને અધિકાર છે એ અધિકાર છોડી દઈ હિંદુસ્તાન 'અચનામન' બની ગયું છે હું માનું છું કે બાદરામણના કાગથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ લગભગ અટકી ગયો છે એમણે જૂનાને સૂનમદ કરી નાખી તત્ત્વજ્ઞાનનું બારણ વાગી દીધું અને શક્યથાયે અને પાછલા આચાર્યોએ એ બારણે તાળા માર્યા એ તાળા ખોલે જ છૂટકો છે

નવા માખ્યને અનકાશ છે, યોગનો પુન વિચાર કરવાની જરૂર છે, વેદાન્તના પ્રતિપાદનમાં શુદ્ધિ થઈ શકે એમ છે એ બધાથી જ્ઞાનમાર્ગ, બક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ કે યોગમાર્ગ બેસાર્ક બન્યે તો તેમ ધવા દેવાની જરૂર છે

આ પુસ્તક આર્યોના કે જગતના તત્ત્વજ્ઞાનની વૃદ્ધિમાં યાત્રક ચિત્ત પણ ફાગો આપે અને શ્રેયાર્થીને ઉપયોગી થઈ શકે તા બસ છે આ પુસ્તકથી તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્ણ થશે એવો મારો દાવો નથી આજના કે ભવિષ્યના બીજા વિચારકો આમાં સુધારો-વધારો કરો

તત્ત્વજ્ઞાન મારી દૃષ્ટિએ કેવળ બૌદ્ધિક વિલામનો વિષય નથી એને આધારે જીવન રચવાનું છે આથી જે માન્યતાઓને જીવન માથે મળ્યું નથી તેની ચર્ચામાં મને રસ નથી કેવળ શુદ્ધિ મેળવવાના અખાડા તરીકે તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવાની હું ઇચ્છા રાખતો નથી આથી આ પુસ્તકમાં જે કાંઈ પણ ખડન મડન કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે તો તે જીવનને બે નવાની દૃષ્ટિથી, કેવળ માન્યતાને બદલવાની દૃષ્ટિથી નહિ

સભવ છે કે, કોઈકને આ લેખો ધૃષ્ટતાભર્યા કોઈકને આઘાત પહોંચાડનારા અને કોઈકને બાણે હિંદુધર્મની વિશિષ્ટતાનો ઉચ્છેદ કરવા માગતો હોઈ એવા લાગે હું એ વિષે એટલું જ કહી શકું કે, આ લેખો નખતા મારી પોતાની વૃત્તિ મારામાં શક્ય છે તેટલા બક્તિભાવની, (મારી દૃષ્ટિએ) અમૂલ્ય કર્તૃત્વને વેડકાઈ જતું નેવાધી થતા હું ખની લાગણીની અને મતોપાસનાની છે

સભવ છે કે, આ લેખોમાના કોઈ કોઈ વચનો કોઈ ઇષ્ટદેવ, ગુરુ કે બીજા પૂજ્ય જનો ઉપર એમના અનુયાયીઓને સાબળની ન

રુએ એવી ટીકા મરનારા સાગશે એમા કોઈનું અપમાન કરવાનો કે નિંદા કરવાનો આશય નથી કોઈ પવિત્ર પુરુષનો નિરાદર કરવાનો આશય નથી પણ મને જે બૂલભરેલું લાગે તે બૂલ છે એમ અપ્રેમ ન કરું તો મારે મહેવાનું જ નિર્ગર્હક ચાલ એમ સમજી એવા વિધાનો મારા છે

છતાં, કોઈક સામ્રદાયિકોનો રોડ હું વહેરી જ લઉં તોયે મને આશા છે કે, એ રોપનો પહેલો જીવાળ ગતરી ગયા પછી રોડ કરવા જેવું મેં માર્ચ કર્યું નથી એમ તેમના ઘણાકને લાગશે, અને ધીમે ધીમે મારી વાત ગળે ગતરવા માડશે

જૂની શ્રદ્ધાઓ અને સંસ્કારોમા રહેલી જૂનો પ્રત્યે ન્યારે પહેલા વાગ લક્ષ જાય છે, ત્યારે જખરો આઘાત પહોંચે છે પોતાની મેળે લક્ષ ખેચાય છે તો ઘણી વાગ તે નિરાશાના વહેણમા ધમડાય છે, અને ખીળ દ્વારા થાય છે તો શકાના કે રોડના વર્ગોજિયામા સપડાય છે પણ નિઃશ્ચય અને વિચારી માણસને નિરાશા, શકા કે રોડ થોડા વખતમા શમી જાય છે અને એનો માર્ગ ઉત્તરણ થાય છે

જગતના મર્વે અનુગમેને * (એટલે દિલ્લુ મુસયમાન, ક્ષિપ્તી વગેરે ધર્મોને) ટેલકાક વિધયોમા એવા આઘાતો સદન કર્યા વિના છૂટકો નથી દિલ્લુ અનુગમે એમા અપવાદરૂપ નથી એવા આઘાત થોડા રીતે પહોંચાડવામા હું નિમિત્તરૂપ થતો હોઉં તો તેનો મને શોક નથી કારણ, મારી ખાતરી છે કે એ આઘાતોની અમર સ્વીકારી સેવાથી ધર્મભાવના વધારે અપ્રેમ અને હિતચિત્ત થશે

આ સેવોમા જેવું સત્ય વિવેચનદિથી સ્વીકારી શકાય એવું, પવિત્ર પ્રયત્નોને પોતાનારૂં હોય એવું જ તરો જે વધારે અનુભવ કે વિગારથી જૂનબરેલું કે પવિત્ર પ્રયત્નોને નકસાન કરે એવું દેખા તેનો નિરાદર થાઓ અને નાશ પામો—એમ ધમકા હું

આશા છે કે વાચક સેખની શરૂઆતમા કરેલી વિનંતિને ધ્યાનમા ગળી આ પુસ્તકમા દર્શાવેલા વિચારોનું તથ્યાનંધ તપાનગ

* આ સંજ્ઞાના અર્થ માટે જુઓ, ૧૬મા પાન ૬૫૧ની રીપ

જીવનશોધન

[શોધનું એટલે ન જાણવું જોઈતું અને જાણવું સુધારવું.]

ખંડ ૧લો

પુરુષાર્થશોધન અને વિષયપ્રવેશ

ચોથો પુરુષાર્થ

‘નૂના મયોમા ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ જ પુરુષાર્થો મળ્યાવેના જણાય છે પાછળથી કયે વખતે મોક્ષ નામનો ચોથો પુરુષાર્થ ઉમેરવામા આવ્યો એ પુરાતત્ત્વ જોગનાર કહી શકે છતાં, પુરુષાર્થ નણ નહિ પણ ચાગ છે, એ તો જરા વિચાર કરતા મમજાય એવું છે પણ, ચોથા પુરુષાર્થનું નામ ‘મોક્ષ’ પડ્યું એ કેટલેક અંશે ભ્રમ ઉપજાવનારું થયું. એમ મને લાગે છે

પુરુષાર્થ એટલે જેને મેળવવા માટે માણસ પરિશ્રમ કરે તે મામાન્ય પ્રાપ્તિઓની માફક માણસની પણ પહેલી કુદરતી પ્રવૃત્તિ કામ એટલે સુખને ભોગવવા અને શોધના માટે હોય છે એના મર્મ પ્રપત્નોનું એ જ ધ્યેય જણાય છે આ રીતે પુરુષાર્થોમા પહેલું સ્થાન મામને સંજે જ મળે છે

પણ કામની પાછળ પ્રયત્ન કરતા કરતા જ થોડાંયે વિચાર જેના મનમા ઉદ્ભવે હોય તેવો માણસ સુખની પ્રાપ્તિ માટે અર્થની આવશ્યકતા જુએ છે. અને આથી, અર્થ એટલે સુખસમવડના સાધનોની પ્રાપ્તિ, એ એનો બીજો પુરુષાર્થ બની જાય છે

પહેલાં તો, અર્થપ્રાપ્તિ એ અતઃપણે પુરુષાર્થનો વિજય નથી લાગતો, પણ સુખ ભોગવવાના આવશ્યક માધનરૂપે જ જણાય છે એટલે કે થોડી અર્થપ્રાપ્તિ કરી અને એની મદદ વડે સુખ ભોગવવું, વળી પાછી થોડી અર્થપ્રાપ્તિ કરવી, વળી પાછું સુખ ભોગવવું, — એમ ક્રમ ચાલ્યા કરે પણ અર્થપ્રાપ્તિ કરતા કરતા માણસને જે બાગનો માનૂમ પડી આવે છે (૧) સુખોપભોગની ઇચ્છાને અકુશમા રાખ્યા વિના અર્થપ્રાપ્તિ કરવી જ શક્ય થતી નથી અને (૨) અર્થની શોધમા જ કેટકે એવા સતોર તથા મમાધાન મળી રહે છે કે જેને લીધે સુખ એટલે શું એ ત્રિષેની એની બાવનામા જ ફરક પડે છે, અને તથા એની પહેલાની કામેચ્છા અથવા તેની તીવ્રતા,

કેટલેક અશે કામને માટે મદ પડી જાય છે અને પરિણામે, એના જીવનનો વધારે ને વધારે વખત કામ કરતા અર્થપ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ કરનારો જાય છે. બંને કોઈ માણસ જાન તાન, ખાન પાન અને નિલામ કમ્મ એથી વધારે જીવનનું કોઈ ધ્યેય ન સ્વીકારતો હોય, પણ એ ભોગવવા માટે જો એને પોતાના પ્રયત્નથી અર્થપ્રાપ્તિ કરવી પડતી હોય તો થોડા વખતમાં જ એ જોઈ લે છે કે, દિવસનો થોડો વખત જ એ માધારણ પ્રમારનું સુખ ભોગવવામાં ગાળી શકે છે, એનો વધારે વખત તો અર્થ શોધવામાં જ જાય છે. આ કારણે એને અસતોષનું કારણ થતું નથી, કારણ કે, સુખને ભોગવવાથી કે શોધવાથી જે સતોષ મળે છે તેના કરતા જુદી જાતનો છતાં વધારે જિજ્ઞાસા પ્રકારનો સતોષ સુખ સંગવડના સાધનોની પ્રાપ્તિ કે શોધ માટેના પુરુષાર્થમાં રહેતો છે એવો અનુભવ થાય છે. આ રીતે, સ્વાભાવિક રીતે જ અર્થ કરતા કામ પુરુષાર્થનો ગૌણ વિષય બને છે.

છતાં, અર્થનો પુરુષાર્થ ગમે તેટલું પ્રધાનપદ મેળવે તોયે તેનું પ્રયોજન કામની પ્રાપ્તિ માટે રહે છે. જે અર્થની પ્રાપ્તિ કોઈનેય સુખ આપનારી ન થાય તે અર્થ નહિ પણ અનર્થ જ કહેનારો દાખના તરીકે, એક જ દિવસમાં મગડી જનારા ફળો વાપરી શમય તેથી વધારે પ્રમાણમાં ઉપજાવનારો આવે તો તે અર્થ નહિ પણ અનર્થ થાય એ જ પ્રમાણે માણસને આવશ્યક હોય તેથી વધારે વાહનો, યંત્રો, નાનીમોની ચીજો અને તા ને મનુ અર્થોપાર્જન નહિ પણ અનર્થોપાર્જન જ બને એમ સમજ છે. એટલે અર્થપ્રાપ્તિ માટેના પુરુષાર્થ ઘટિત છે કે અવટિત તે ઠરાવવાની એક કમોગી એ છે કે તે કામના પ્રયોજનકરે હોવો જોઈએ.

કોઈ પણ પુરુષાર્થમાં કર્મનો આરબ અવશ્ય થાય છે તેવા કર્મના બે લક્ષ્ય હોય (૧) હવેને નિહ કરનારા સાધનો ભેગા કરના, અને (૨) એને નિહ કરનારા કારણો દૂર દૂર કરવા.

જરા વિનાર કરતા જણ્યો કે, આ મે પ્રયત્નોમાં કામ તથા અર્થ માટે એકાગ્રી માણુમના સીધા શારીરિક શ્રમથી મારીને મામાનિક તથા રાજકીય બધારણો, પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ તે તે કાળની વૈજ્ઞાનિક અને આધ્યાત્મિક માન્યતાઓ અને શોધોને અનુમરિને અનુદૂળ કે પ્રતિકૂળ કુદગતી શક્તિઓની ખિલતગી તથા દેવતાઓના

અનુદાન સુધીનાં બધાં ક્રમોનો મમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે કે, અર્થપ્રાપ્તિ તથા કામોપભોગ માટે જોડેલે અંગે અનેક મનુષ્યોનો, પ્રાકૃતિક શક્તિઓનો તથા (વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક) અદૃશ્ય શક્તિઓનો મહત્કાર આવશ્યક જણાય છે, તેટલે અંતે આપોઆપ કર્મોચરણ વિષે વિધિ-નિષેધના નિયમો બધાવા માટે છે. આ ધર્મનો પાયો.

અર્થની માફક ધર્મ પણ પડેલી દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ નથી જણાતો. અર્થની અને (તે તે કામની માન્યતા મુજબ) આ લોક કે પરલોકમાં કામની સિદ્ધિ માટે એની યોગ્યતા અને આવશ્યકતા હોય એમ લાગે છે. પરંતુ, જેમ કામ માટેના પુરુષાર્થ કરતાં અર્થ માટેના પ્રયત્નમાં જ વધારે સમાધાન મળી રહે છે, અને તેથી, સુખની કલ્પનામાં જ કેટલોક ફેર પડી જાય છે અને તેવા સુખ માટેના પુરુષાર્થ મંદ પડેલા જાય છે, તેમ ધર્મના પુરુષાર્થથી પણ બને છે.

જો કોઈ માણસ સમાજમાં રહે છતાં ધર્મના વિધિ નિષેધોને બાજુએ મૂકે તો તે વધારે અર્થ તથા સુખ મેળવી શકે એવું બને. ધણી વાર ધર્મ વિચારવામાં એના પોતાના અર્થ અને કામને નુકસાન થાય છે એવું એના જોવામાં આવે. છતાં માણસ હમેશા એમ કરતો નથી. એ પોતાના અર્થ અને કામનો ભોગ આપીનેયે ધર્મોચ્છુને મહત્ત્વ આપે છે સ્વર્ગની આશા, નરકની ધાત્તી કે રાજદાનો સંભવ ન હોય, છતાં ધર્મ માટેના જ પુરુષાર્થ જેમને મહત્ત્વનો લાગતો હોય એવા કેટલાક માણસો દરેક કાળમાં મળી આવે છે. એટલે કે, ધર્મપાત્રના જ એમને એટલો સંતોષ લાગે છે કે, તેને લીધે એમને અર્થ કે કામથી મળતું સુખ ગૌણ લાગે છે. સારાંશ કે, જેમ અર્થનો પુરુષાર્થ કામના સમય વિના સિદ્ધ નથી થતો, તેમ ધર્મનો પુરુષાર્થ પણ એ બંને પુરુષાર્થોના મંચમની અપેક્ષા રાખે છે. ધર્મ એ અર્થ અને કામની સિદ્ધિ માટે જોડાયેલો એ ખરું. છતાં, કેટલાકને તો એ જ ધીમે ધીમે મુખ્ય પુરુષાર્થ બની જાય છે, અને જોને મુખ્ય ન બને તેનેયે અર્થ અને કામની લાવમાનો સંયમ કરવો તો આવશ્યક થાય છે જ.

ત્યારે ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ શું ? આ વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે, માયા ધર્મથી અર્થ અને કામ સિદ્ધ થવાં જોઈએ. અર્થ

અને કામની મિદ્ધિને વિરોધી હોય એવા કર્મને ધર્મ કહેવામા આવે તો તે કૃપ હોવી જોઈએ આ વિધાન પૂરેપૂરું માયુ નથી વ્યક્તિને વારંવાર અને સમાજને પણ ધણી વાર અર્થ અને કામની ઇચ્છા ઉપર ધર્મ સમાજ અથવા દાનુષ્ય જ થાય છે જેમ જેમ ધર્મની મર્યાદા વિસ્તૃત થાય તેમ તેમ અર્થ અને કામની સિદ્ધિનું ક્ષેત્ર સકુચિત થવાનું ટોલટોલના મિદ્ધાન્તો પર ચાલનારો મમાજ ખૂબ અર્થવાન કે વિવિધ પ્રમગ્ના સુખ મગવડો ભોગવવાવાળો થઈ શકે એમ કલ્પના કરી અસકય છે સુખની પ્રાપ્તિ માટે ભતે અર્થનો પુરુષાર્થ જીવન્યો હોય, તોપણ પરિણામે, અર્થનો પુરુષાર્થ એટલે કામનો સયમ થાય છે એમ આપણે જોયું તે જ પ્રમાણે ધર્મનો પુરુષાર્થ પરિણામે અર્થ અને કામના સયમરૂપે જ રહેવાનો જે સમાજ એટલે અશ્વે ધર્મ શોધે અને પાળે તેટલે અશ્વે તે સમાજના અર્થ અને કામની સિદ્ધિનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત જ થવાનું પણ ધર્મને પરિણામે એ સમાજની બહારના સમાજ કે પ્રાણીવર્ગને અર્થ કે કામ પ્રિયેર સુલભ થાય કુટુંબની એક વ્યક્તિ ધર્મને શોધે અને પાળે, એટલે પોતાના ખાનગી અર્થ અને કામની લાનમાનો સયમ કરે તો બીજી વ્યક્તિઓના અર્થ કામ સુલભ થાય એક કુટુંબ પાળે તો બીજા કુટુંબને હાથે થાય, એક પ્રજા પાળે તો બીજી પ્રજાએને હાથે થાય, માનવસમાજ પાળે તો પ્રાણીસમાજને થાય આ રીતે, ધર્મથી અર્થ અને કામ સિદ્ધ થવા જોઈએ તેનો અર્થ એ નથી કે ધર્મ પાળનારને પોતાને જ તે સિદ્ધ થાય પણ તેનો અર્થ એ કે જગતને તે મિદ્ધ થાય અર્થ અને કામની મિદ્ધિની દૃષ્ટિએ ધર્મરૂપી પુરુષાર્થનું ક્ષેત્ર આચરનાર કરતા વધારે મોટું ક્ષેત્ર પાળ્યાપે છે

પણ, ધર્મ એટલે અર્થ અને કામનો સયમ અથવા આચરનાર સિવાય બીજાઓનો હાથે, — એનો અર્થ એ પણ નથી કે, આચરનારના અર્થ અને કામનો ચાતુ નાશ અને તેમને માત્ર ખતી જ પ્રાપ્તિ ટાળી વાર ધર્મચરણથી આચરનારના અર્થ અને કામનો નાશ જ થાય એવું મને, પણ તે પ્રમગ્નો નિત્ય જીવનના ન હોય નિત્યજીવનમા સમાજની એકદર પરિસ્થિતિને અંગે જેટલા અર્થ અને કામ આવરુપ જ હોય તેજાની પ્રાપ્તિ

ધર્મ આચરનાર માટેયે યોગ્ય ગણાય જ; અને ધર્મે તેની સિદ્ધિ કરી આપવી જોઈએ. અર્થ અને કામનો સંયમ એટલે દુઃખિત કે પીડિત જીવન નહિ, પણ ખીજાઓને મુકાબલે વધારાનાં અર્થ અને કામનો સંયમ.

છતાં, 'જે કર્મ' અર્થ અને કામની મિદ્ધિને વિરોધી છે, તે કર્મને ધર્મ કહેવામાં આવે તો તે ભૂલ હોવી જોઈએ'—એમ કહેવામાં એટલું તથ્યાંશ છે કે, એ જો કાર્ષ્ણાએ અર્થ અને કામની સિદ્ધિને ન પોષે અથવા મર્વના જ અર્થ અને કામની સિદ્ધિને વિરોધી થતું હોય તો તેને ધર્મ કહેવામાં બૂલ હોવી જોઈએ. જેમકે, બાળવય, રોગદંડવુ વગેરે કમોમા આપેલી ધાર્મિકતા.

ખીજું, ધર્મની અસર તેના આચરનાર કરતા વધારે મોટા ક્ષેત્રને વ્યાપનારી હોવાથી, એ ક્ષેત્રની વિશાળતા કઈ બાબતમાં કેટલી હોય ત્યાં મુખી યોગ્ય ગણાય તેનીયે મર્યાદા રહે છે. એ મર્યાદા ન મમજવાથી તારતમ્ય (sense of proportion)નો ભંગ થાય છે અને પરિણામે ધર્મ આચરનાર પોતે પણ બની જાય છે. એ મર્યાદાનો, દેશકાલ વગેરેની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે, મ કાચવિકાસ થાય. એવી મર્યાદાને જે પ્રજા સમજી શકે છે અને પોતાના જીવનમાં તેને અનુકૂળ ફેરફાર કરી શકે છે, તે પ્રજા જીવનમાં ટકી રહે છે અને આગળ વધતી રહે છે. એ મર્યાદાની ચોખ્ખતા સમજવાની કસોટી તે આ : ધર્મનું સ્વરૂપ એવું ન હોવું જોઈએ કે જેથી તેને આચરનાર વ્યક્તિ કે વર્ગના જીવનનાં ધારણપોષણ અને સત્ત્વમંદુરિ * અશક્ય કે અઘટિત રીતે પરાવલંબી થઈ જાય. દાખલા તરીકે, ખેતીમાં હિસાબ રહેલી છે, એટલે, ખેતી ન કરવાથી કેટલાંક પ્રાણીનું સુખ વધે છે. અથવા, શસ્ત્રધારણમાં હિસા રહેલી છે, અને તેથી, નિઃશસ્ત્ર રહેનારથી કેટલાકને અભય મળી સુખ વધે છે. પણ ખેતી કે શસ્ત્રનો ત્યાગ કરનાર વર્ગ પોતાનાં જીવનના

* સત્ત્વ એટલે લાગણીઓ, ભાવનાઓ, શ્રેણી, દ્વંદ્વકામા ચિત્ત; તેમ જ, નિર્ણય કરવાની શક્તિ (એટલે બુદ્ધિ) ભાવનાઓની શુદ્ધિશક્તિ તેમ જ બુદ્ધિનો વિગ્રહ એ સત્ત્વસંશુદ્ધિ આ વિષયના વધારે રમણી-રણ માટે આ ખંડનું ૪૫૦ પ્રશ્નજી જુઓ.

નિર્વાહ તથા સત્ત્વમશુદ્ધિની જાગૃતતા અવદિત રીતે પરાવલંબી બની જાય છે જે આખો મનુષ્યસમાજ એ ધર્મ સ્વીકારે તો મનુષ્યજીવન અશક્ય નહીં બને એવો સભવ છે એટલે, એ ધર્મ માનવસમાજના અર્થ અને કામની સિદ્ધિને વિરોધી હોવાથી એને ધર્મ સમજવામાં જૂથ થાય છે કેટલાક માણસ ખેતીના કે શસ્ત્ર ધારણના ધધામાં ન પડ્યા હોય એ જુદી વાત છે ખેતી કે શસ્ત્ર વિના જીવન ટકી શકે એવા ઉપાયો યોજવા એ પણ જુદી અને વખાણવા જેવી વસ્તુ છે પણ ત્યાં સુધી, ખેતીનો કે મિપાઈનો ધધો કરનાર અધર્મ કરે છે અને તે કામો જાતે ન કરનાર—પરંતુ, તેના મર્વે લાભો ઉઠાવનાર—ધર્મ આચરે છે એવો ખ્યાલ જુલભરેલો છે.

આ રીતે ધર્મના પુરુષાર્થ પાછળ મડનાર ઉપર પણ મે મર્યાદાઓ છે (૧) એના ધર્મચરણથી ઝાઝકે તે અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ મુલબ ધવી જોઈએ, અને (૨) એ આચરણ જીવનના નિર્વાહ અને સત્ત્વસશુદ્ધિને અશક્ય કે અવદિત રીતે પણ કરનાર ન હોવું જોઈએ.

દરેક પુરુષાર્થમાં આપણે એ જાગૃતો જોઈ તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન અથવા શોધ, અને પ્રાપ્ત થયા બાદ તેના ફળોનો ઉપભોગ આપણે એ પણ જોયું કે એ પ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં જ મનુષ્યને એટલે સતોપ લાગે છે કે કેટલાકને એ પ્રયત્ન જ જીવનનો મુખ્ય વ્યવસાય બની જાય છે અને તેના ફળનો ઉપભોગ—પ્રયત્નનો ગ્રેરક હેતુ—ગૌણ બની જાય છે. એ રીતે કામ કરતા અર્થ માટેનો પુરુષાર્થ અને અર્થ કરતા ધર્મ માટેનો પુરુષાર્થ મુખ્ય મને છે.

પણ શોધ સુખ માટે હોય, અર્થ માટે હોય કે ધર્મ માટે હોય, દરેક શોધ માટે જાનની જરૂર રહે છે જાનથી માણસ સુખને શોધે છે, અર્થને શોધે છે, ધર્મને શોધે છે શોધે છે એટલે ન જાણેલું ખોલે છે અને જાણેલું શુદ્ધ કરે છે અને જેમ અર્થ અને ધર્મની પ્રાપ્તિમાં જ માણસને એટલું સમાધાન મળી રહે છે કે તેની પહેલાના પુરુષાર્થો ગૌણ બની જાય છે, તેમ જાનની શોધ અને પ્રાપ્તિમાં માણસને એટલું સમાધાન મળે છે કે એ જ એનો અવતર પુરુષાર્થ બને છે, અને એના ધર્મ, અર્થ કે કામરૂપી ફળો

આગવવાની ઇચ્છા મંદ પડી જાય છે આ રીતે કામ, અર્થ અને ધર્મની માથે જ્ઞાન એ ચોથો પુરુષાર્થ અને છે.

પણ આ ઉપગ્રસ્ત વાયક એટલું મમજી શકશે કે માણુમેનો મોટો ભાગ તો દરેક પાછલા પુરુષાર્થને તેની પડેલાંના પુરુષાર્થના ઉપાય તરીકે જ ગ્રીકારે, આગવા પુરુષાર્થને ગૌણ કરી નાખી, એને જ મહત્ત્વ આપનારા માણુસો થોડા થોડા જ યતા જાય એટલે કે, ધર્મ, અર્થ અને કામ માટે જ જ્ઞાનને ગોધનાગ ઘણા હોય, એ ત્રણ વિશે એપરવા ગ્દી કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો જ સંતોષ લેનારા બહુ જ થોડા હોય. એ જ રીતે, ઘણા માણુસો ધર્મનું પાલન અર્થ અને સુખની પ્રાપ્તિ માટે જ કરે, કેવળ ધર્મપાલનમા સંતોષ માની રહેનારા થોડા હોય એ જ પ્રમાણે, સુખના સાધનરૂપે અર્થ માટે મહેનત કરનારા ઘણા હોય, અર્થપ્રાપ્તિનો જ સંતોષ મેળવી તૃપ્ત થનારા થોડા હોય જેમ પુરુષાર્થ વધારે પાડજનો, તેમ તેમા જ મનોષ માનનારો વર્ગ વધારે નાનો થનો જાય

આ રીતે કેટલાક મનુષ્યોને જ્ઞાનની ગોધ અને પ્રાપ્તિ એ જ હવનનો મુખ્ય વ્યવસાય બની ગયો. એનું ક્ષેત્ર અનંત અને અપાર માનુષ પડયુ અનેક અનુભવોને તપાસી, અનુભવોને આધારે તર્ક દોડારી, તર્કને આધારે પાઠી ગોધ ચલાવી મનુષ્ય જ્ઞાન વધારતો જ ગયો કેાર્ક વાગ જમતને ગોધના અને કેાર્ક વાર પોતાના શરીર અને ચિત્તને ગોધતા એ છેવટે આત્મા અને પરમાત્માનેયે શોધવા સુધી પહોચ્યો. બાકી બધુ જ્ઞાન એને એ જ્ઞાનની આ પારનું લાગ્યુ. અને એ જોતા એણે જાણ્યુ કે હવે એ એની શોધના પ્રયત્નમાંથી મુક્ત થયો. વળી એ શોધને અતે એણે જોયુ કે, આત્માથી અથવા બ્રહ્મથી પર તેની ઉપર અધિકાર ધરાવનાર બીજી કોઈ વસ્તુ નથી, અને એ રીતે પણ એણે પોતાની સ્વતંત્રતા અથવા મુક્તિ જોઈ. એ જાણ્યા બાદ એથી આગળ કોઈ જાણવાનું રહેતું નથી એમ પણ એણે જોયુ આથી એની અનિમ જિજ્ઞાસાનો અંત આવ્યો એના પુરુષાર્થની દૃઢદૃઢાથીએ એનો છુટકારો—મોક્ષ—થયો. ધર્મની પ્રાપ્તિના પ્રયત્નમા એની વાસનાઓ ક્ષીણ થતી આવતી હતી, તે હવે પૂર્ણપણે નિવૃત્ત થઈ ગઈ.

ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિને અંગે નહિ, પરંતુ અતત્ત રીતે જ જેમને જ્ઞાન એ પુરુષાર્થનો મુખ્ય વિષય બન્યું, તેઓને જે ખામ શક્તિના અરૂપનું ગોધન, તથા તેની યોગ્ય રીતે કેળવણી અને વિકાસનું મહત્ત્વ વધારે ને વધારે મમળતું ગયું, તે માનવચિત્ત છે. અનત પ્રકારના ચમત્કારોથી ભરેલા આ સમગ્ર વિશ્વમાં જે વિવિધતા તથા બાળ જણાયા છે, તેવી જ ચમત્કારિક વિવિધતા અને વિભૂતિઓ માનવચિત્તમાયે નજરે આવી આવી, ચિત્ત એ ચોથા પુરુષાર્થને અંગે સંશોધનનો મૌથી મહત્ત્વનો વિષય બન્યું. જુદા જુદા વિચારકોને એની તપાસ, શુદ્ધિ અને કેળવણી માટે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ સૂત્રી, અને તેમાંથી જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિ, કર્મ વગેરેના જુદા જુદા માર્ગો નીકળ્યા તેમાંથી જ નિરીશ્વરમત, એશ્વર્યમત, દ્વૈતવાદ, અદ્વૈતવાદ, સંયુક્તોપાસના, નિર્ગુણોપાસના, હૃદયોગ, રાજયોગ, કર્મમાર્ગ, સન્યાસ માર્ગ, મૂર્તિપૂજા, મૂર્તિવિરોધ વગેરે અનેક દર્શનો, સંપ્રદાયો, દીક્ષાઓ વગેરેનો પ્રચાર થયો. એ બધાના મૂળમાં તપાસીશું તો ચિત્તની જ જુદી જુદી બાજુઓનું શોધન અથવા કેળવણીનો પ્રયત્ન જોવામાં આવશે.

વળી, કૌર્ષિક અતિ પ્રાચીન કાળે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની મોટી દરમ્યાન કર્મોના સિદ્ધાંત અને તેને પરિણામે પુનર્જન્મવાદ શોધાયા. આપો વર્તના વૈદિક કે અવૈદિક લગભગ મર્વે મંપ્રદાયોમાં પુનર્જન્મવાદ એકમતે સ્વીકારાતો આવ્યો. એ ધીમે ધીમે એટલું બળ મેળવતો ગયો કે એ અનુગમોમાં જીછરેલાઓના ચિત્ત ઉપર જન્મથી જ એ વાદનો સરકાર દબ બનવા પામ્યો.

* અંગ્રેજી શબ્દ ‘રિલિજિયન’ને માટે આપણે સામાન્ય રીતે ‘ધર્મ’ શબ્દ વાપરીએ છીએ, અને તે રીતે હિંદુધર્મ, ખ્રિસ્તીધર્મ, મુસલમાનધર્મ એમ બે-ત્રીએ છીએ પણ ‘ધર્મ’ શબ્દ ‘રિલિજિયન’ શબ્દ કરતા વધારે વ્યાપક અર્થવાળો છે, અને એ શબ્દની વ્યાપકતા આપણા ખ્યાલ બહાર જતી નથી. હદાદરણ્યાર્થ, જીવનના જે જે કર્મો અવરથ કરવા જોઈએ, જેમાંથી મુક્તિ રહેવું જોઈએ, જે સદાચાર પાળવો જોઈએ, — એ બધાને આપણે ધર્મ સમજીએ છીએ, અને વેદ, કુરાન કે બાઈબલના સ્વીકાર-અસ્વીકારથીયે તેને આપણે વધારે મહત્ત્વ આપીએ છીએ. આથી અમુક શાસ્ત્ર કે અમુક પુરુષે પ્રવર્તાવેલી આચાર, વિચાર

જેણે જ્ઞાનના પુરુષાર્થનો અંત સર્જી પોતાના અસ્તિત્વનું મૂળ — માતમતત્ત્વ — ગોધી કાઢ્યું, તેણે પોતાને વિષે પુનર્જન્મના સંભવ તથા બયમાંથીયે મુક્તિ જોઈ. આત્મતત્ત્વની ગોધમાં પુનર્જન્મને બટકાવવાનું અથવા તેના બયમાંથી છૂટવાનું માધન મળી આવ્યું.

આવા કોઈ કારણને લીધે ચોથા પુરુષાર્થનું નામ જ્ઞાનને બદલે મોક્ષ પડી ગયું, અને એનો અર્થ પુનર્જન્મથી છૂટવા માટેનો પુરુષાર્થ એવો થઈ ગયો. પુનર્જન્મના વાદની પાછળ કર્મનો સિદ્ધાન્ત રહેલો હોવાથી, કર્મનાશનો હિપાય યોગ્યો એ ચોથા પુરુષાર્થનું ધ્યેય બનાયું. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે કોઈક રીતે કર્મનો વિગ્તાર વધારવા-વાળા જ હોવાથી, એ ત્રણ અને મોક્ષ વચ્ચે રાત અને દિવસ જેવો વિરોધ છે એવી વિચારસરણી જાગી. આને પરિણામે, એ ત્રણ પુરુષાર્થોમાંથી નિવૃત્તિ અથવા એ ત્રણ સાથે સળંગ ન હોય એવાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ, એ જ ચોથા પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવાનું માધન એમ સમજાયું.

અને શ્રદ્ધાની પ્રજ્ઞાસિમ માટે ધર્મ ગણે વાપરવાથી વારંવાર વિચારમાં ગાઠાળો થાય છે ‘રિલિજિયન’ શબ્દ પાછલા અર્થમાં જ વપરાય છે. આથી ‘રિલિજિયન’ માટે મેં ‘અનુગમ’ શબ્દ વાપર્યો છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિને આધારે રચાયેલી પ્રજ્ઞાસિકા તે વેદાનુગમ, મહાવીરની પાછળ આવેલી પ્રજ્ઞાસિકા તે જ્ઞેતાનુગમ, બુદ્ધ પાછળની બુદ્ધાનુગમ, ખ્રિસ્ત પાછળની ખ્રિસ્તાનુગમ; મહંમદ પાછળની મહંમદાનુગમ ઇત્યાદિ. એને માનનારા લોકો તેના અનુગામીઓ અથવા અનુયાયીઓ. એવા કોઈ ‘અનુગમ’ને સ્વીકારીને પડેલી શાખાઓને તે તે અનુગમના સંપ્રદાયો કહી શકાય. આ રીતે વૈષ્ણવ, સ્માર્ત, દિગંબર, શ્વેતાંબર, મહાયાન, હીનયાન, સુન્ની, શિયા, પ્રોટેસ્ટન્ટ, રોમન કેથલિક વગેરે જુદા જુદા અનુગમોના જુદા જુદા સંપ્રદાયો છે.

રાજકારણને ‘રિલિજિયન’થી જુદું પાડવું જોઈએ એમ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે એનો અર્થ આવા અનુગમો અને સંપ્રદાયોથી તેને પર કરવું જોઈએ, એમ મુરોપમા થાય છે. પણ ‘રિલિજિયન’ને ધર્મ શબ્દના અર્થમાં સમજી, આપણા દેશમાંયે કેટલાક નેતાઓ એમ કહેતા થઈ ગયા છે કે, રાજકારણ નીતિ-અનીતિ, સદાચાર-દુસચાર, વગેરેને લગતા ખ્યાલોથી પર થવું જોઈએ. સબંધી વિચારમાં લેખન થતા ગોટાળાનું આ ઉદાહરણ છે.

વળી, 'મોક્ષ' નામ ચોથા પુરુષાર્થને રચાને આર્ય ધર્મથી અને ચિત્તની તપામ એમાં મુખ્ય બનવાથી કેટલાકને જણાયું કે આ બંધ તેમ જ મોક્ષ બન્ને ચિત્તને જ સાચુ પડનારા ધર્મો છે; ચિત્ત એટલે અનેક મંત્રકારોના મમ્મડ; એ સંસ્કારોનું જોર તે જ ચિત્તનું બંધન; એ મંત્રકારોની શિથિલતા એ જ ચિત્તનો મોક્ષ. માણસે પોતાને દેશ, જાત, ધર્મ, અધર્મ, નીતિ, અનીતિ વગેરેના અનેક મંત્રકારોથી બાંધી લીધો છે. એ સંસ્કારોનું બંધન તોડી નાખવું એ જ મોક્ષ.

આ તેમ જ ઉપસા વિચારોમાં તથ્યાંશ રહેલું છે; પરંતુ જે રીતે એ વિચારો પોપાયા છે તેને લીધે વિપરીત પરિણામો પણ આપ્યાં છે. પ્રવૃત્તિવિચાર કે નિવૃત્તિવિચાર, મંત્રકારોનું બંધન કે શૈથિલ્ય, એ ઠાઠ સંપૂર્ણ સિદ્ધાંતો નથી, પણ મર્યાદિત છે. તે મર્યાદા, વળી, જુદે જુદે કાળે મંત્રકાર વિકાસ પામતી રહે છે. આ તરફ દુર્લક્ષ થયું, અને પરિણામે, એક બાજુથી જડ અને કૃત્રિમ નિવૃત્તિ માટે અને બીજી બાજુથી સ્વચ્છંદ માટે 'મોક્ષ'માર્ગે પરવાનો આપ્યા જેવું થયું.

આ રીતે 'મોક્ષ' શબ્દ અનેક રીતે ભ્રામક થયો છે. વસ્તુતઃ ચોથો પુરુષાર્થ મોક્ષ નહિ પણ જ્ઞાન અથવા ગોધ છે. એને માટેના પ્રયત્નથી મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ અને કામને શોધે છે એટલે ખોળે છે, તથા તે માટેની પ્રવૃત્તિઓને શુદ્ધ કરે છે. એથી જ એ એની મર્યાદાઓ અને એકબીજા પરના અંકુશો જાણે છે; અને, હેવટે, એથી જ એ જગતને અને પોતાનેયે શોધે છે અને શુદ્ધ કરે છે, તે એટલે સુધી કે એ જીવનના મૂળ કારણને પણ શોધી લે છે. જ્ઞાની ધર્મ કે નીતિના અંકુશમાંથી મુક્તિ નથી મેળવતો, પણ ધર્મને બરાબર સમજે છે, વિવિધ કર્મોની પોતાના કાળને યોગ્ય મર્યાદાઓને જાણે છે, અને તેનાં અંકુશ અને મર્યાદા જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકારે છે, અને અર્થ તથા કામને એ અંકુશમાં રહીને ભોગવે છે.

જેમ પહેલા ત્રણ પુરુષાર્થોનું ધ્યેય જીવનનાં નિર્મોહ : સત્ત્વસંશુદ્ધિને માટે છે, તે જ પ્રમાણે ચોથાનુયે છે. મરણ પછી સ્થિતિની ચિંતા અરચાને છે. જેમ, પ્રત્યક્ષ જીવનના વ્યવહાર સાથે ધર્મનો સંયોગ ન રહેવાથી તારતમ્યનો ભંગ થાય છે,

જ ઝોથા પુરુષાર્થ વિષે પણ યાચ છે ઝોથા પુરુષાર્થ માટે કર્મ માત્રથી બળાતકારે નિવૃત્ત થતુ જ જોઈએ એવી કંપના 'મોક્ષ' શબ્દે નિર્માણ કરી છે

આ રીતે જોઈશુ તો આગ પુરુષાર્થો વચ્ચે રાત્રિ દિવસ જેવો વિરોધ નહિ જણાય, પણ સર્વે એકબીજા પર આધાર રાખનારા અને એકબીજાનુ નિયમન કરનારા માલુમ પડશે

'મોક્ષ' શબ્દે આચાર અને વિચારમા અનેક ગોટાળા અને અગ્નિપટ્ટતા નિર્માણ જ્યાં છે, પ્રવૃત્તિ અને સાધનાને કૃત્રિમ માગીમા યાગી છે, અને સામારિક અને પારમાર્થિક એરા બે, જાણે એક બીજાથી સખધ વિનાના હોય તેરા, કર્મોના ભેદો રચ્યા છે

માણુમે જિજ્ઞાસુ હોતુ જોઈએ, એવાર્થા હોતુ જોઈએ, શુશુત્સુ (જોધનની અને શુદ્ધિની ઇચ્છાનાળા) હોતુ જોઈએ અને પરિણામે એને અનેક વહેમો, અજ્ઞાન, અવૃદ્ધિ જ્ઞાન, અનિશ્ચિતતા — દૃકામા, અશુદ્ધિ — માથી મોક્ષ મળમે જે પુનર્જન્મ સ્થાપના નિયમે પ્રમાણે અનિવાર્ય હોય તો તેને સમાધાનપૂર્વક સ્વીકારી સ્વેચ્છાનુ બગ મગરો, જે કંપના જ હોય તો બીવાપણુ નહિ રહે જે પુનર્જન્મ મત્ત હોના છતાં તેનો અત્ત આવે એતુ હોય તો તેના માર્ગનેયે વિશેષ શુદ્ધ અને ઓછા વિપરીત પરિણામો ઉપજાવી શકે એવો બનાવશે પુનર્જન્મના કરથી જ એ પોતાનો પુરુષાર્થ કરવા નહિ પ્રેરાય પણ જિજ્ઞાસાથી મત્તશોધનની શુદ્ધિથી અને શુદ્ધ થવાની આકાંક્ષાથી એ ઝોથા પુરુષાર્થમા પ્રેરામે

જ્ઞાનની શોધના અગો

છેલ્લા પરિચ્છેદમાં આપણે જોયું કે —

૧ પુરુષાર્થ — પ્રયત્નપૂર્વક મેળવનાના વિષયો — ચાર છે.

તેના નામ સુખ (કામ) અર્થ, ધર્મ અને જ્ઞાન

૨ સુખની સિદ્ધિ માટે અર્થની શોધ આવશ્યક થાય છે, પણ સુખના સયમ વિના અર્થપ્રાપ્તિ અશક્ય થાય છે

૩ જે અર્થ કોઈનેય સુખની સિદ્ધિ ન કરી આપે તેને અર્થ કહેવામાં જૂન થાય છે

૪ એ જ પ્રમાણે સુખ અને અર્થની સિદ્ધિ માટે ધર્મની શોધ આવશ્યક થાય છે, એટલે કે અમુક ધર્મ કરી શકાય અમુક ન કરી શકાય, અમુક કર્મો અમુક રીતે જ કરવા જોઈએ વગેરે નિધિનિષેધો સામાજિક કલ્પિતો. રાજ્યના કાયદાઓ વગેરે શોધાય છે તે સુખ અને અર્થની પ્રાપ્તિ ઉપર અસર પૂકે છે

૫ જે ધર્મ કોઈનેય સુખ અથવા અર્થની સિદ્ધિ કરી આપનારો ન હોય તેને ધર્મ કહેવામાં જૂન થાય છે

૬ તે જ પ્રમાણે સુખ, અર્થ અને ધર્મની સિદ્ધિ માટે જ્ઞાનની શોધ આવશ્યક થાય છે. જ્ઞાનની શોધ માટે સુખ અર્થ અને ધર્મના પુરુષાર્થનો સયમ * કરવો પડે છે

* જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મ માટેના પુરુષાર્થનો કેવી રીતે સયમ કરવો પડે? અહીં સયમ એટલે કેટલાક અનાવશ્યક સુખ માટેના પ્રયત્નને મદ કરવો. અયોગ્ય સુખનો ત્યાગ કરવો, અથવા યોગ્ય સુખનેય જલ્દી સુખનો સયમ એટલે અનાવશ્યક સુખપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન શિથિલ કરવો. અયોગ્ય સુખનો ત્યાગ કરવો અથવા સુખોનો ઉપબોધ નહોતો કરવો. અર્થનો સયમ પણ એવો જ. એ જ પ્રમાણે ધર્મનો સયમ એટલે અનાવશ્યક ધર્મ માટેના પુરુષાર્થ મદ કરવો (જેમ કે ધનવાન બ્રાહ્મણને ધનની દક્ષિણા) અયોગ્ય જનતા ધર્મોના ત્યાગ કરવો અને

૭. જે જ્ઞાન કાર્મનેયે ધર્મ કરાવવામાં કે પાળવામાં, અથવા અર્થ કે સુખની સિદ્ધિ કરી આપવામાં મદદગાર થઈ શકતું નથી તેને જ્ઞાન કહેવામાં જૂલ થાય છે.

૮. સુખ, અર્થ, ધર્મ અને જ્ઞાન એ ચાર પુરુષાર્થોમાં દરેક પાછલા પુરુષાર્થનું એક પ્રયોજન તેની પહેલાના પુરુષાર્થોને મિદ્ધ કરવાનું હોય છે, છતાં એટલું જ પ્રયોજન નથી હોતું પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે પણ તેમાંથી એક પ્રકારનો સંતોષ મળે છે એ સંતોષને લીધે આગતો પુરુષાર્થ અશન ગૌણ પડી જાય છે અને પાછલાને એક સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર મળે છે.

૯ આ રીતે ધર્મ, અર્થ અને સુખની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ અને શોધ કરવી તે જ્ઞાનનું એક ક્ષેત્ર છે, અને પોતાના અને જગતના મૂળ અને પ્રવાણની દિશા જાણ્યા એ જ્ઞાનનું બીજું અને સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર છે.

દરેક પુરુષાર્થના સ્વતંત્ર ક્ષેત્રમાં પુરુષાર્થ કરનારને તેમાંથી મળતું મમાધાન એ જ પોતાપૂરતો પુરુષાર્થમાં પ્રેરનારો હેતુ થાય છે, પરંતુ, જગતની દૃષ્ટિએ, ઉપર ત્રીશ્ર, પાચમી અને સાતમી કલમમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું એ પુરુષાર્થનું ફળ આવે એવો હેતુ તેમાં અપૃષ્ટ કે અઅપૃષ્ટપણે મમાયેતો હોવો જોઈએ જો એમ ન થાય તો એ પુરુષાર્થ પાછળ પડવામાં કાર્મિક જૂલ થતી હોવી જોઈએ.

આ રીતે ત્રણ પુરુષાર્થોને અંગે નહિ, પરંતુ તેના સ્વતંત્ર ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનના પુરુષાર્થનો વિચાર કરવો એ આ પુસ્તકનું પ્રયોજન છે એ પુરુષાર્થોને, જ્ઞાન માટેના પ્રયત્ન તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, એમાંથી જેટલું મમાધાન મળી શકે તે જ એનું પોતાનું સુખ છે, પણ, જગત પરંતુ, એ પ્રયત્ન ધર્મને કરાવવા કે અનુસરવામાં અને તે દ્વારા અર્થ અને સુખની સિદ્ધિમાં મદદગાર થઈ શકવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત, તે પુરુષાર્થ યોગ્ય દિશામાં ચાલે છે કે નહિ તે જોવાનું

તેથી વપજતી અગવડ સહન કરવી (જેમ કે, અપૃષ્ટતા ન્યાત-અતના વિવિધ ભેદો ઇત્યાદિ) અને ધર્મનિરણુના ફળ જતા રવા (જેમ કે, જ્ઞાન યગ ધન સુખ ઇત્યાદિ)

હોકાયત્ર છે. એનું અંતિમ ફળ આત્મતત્ત્વ અથવા બ્રહ્મતત્ત્વને શોધી પોતાની નિરાલસ સત્તા જોવી એ છે.

આ મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં રાખી જ્ઞાનના સ્વતંત્ર ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિ અને વિશ્વનો સંબંધ તથા ચિત્તનાં વિકાસક્રમ, ભાવના, શુદ્ધિ, શક્તિ, સ્વરૂપ અને વિચારોના મેળનું શોધન સમાય છે.

ચિત્તનું ફરેક ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વ હોવાથી એને પ્રધાન ગણીને મેં આ પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે વિભાગો પાડ્યા છે :

૧. પરમાત્માશોધન સાથે અદસ્યનો તથા ઉપાસના અને ભક્તિનો વિચાર.

૨. સાંખ્ય અને વેદાંત સાથે દસ્ય વિચાર.

૩. યોગદર્શન અને ચિત્તસ્વરૂપશોધન.

૪. આધ્યાત્મિક વિચારોમાં થતી જુલો.

જ્ઞાનના અંતિમ ફળને મોક્ષપ્રાપ્તિ કહી છે, પણ એથી ઉત્પન્ન થતો ગોટાળો દૂર કરવા એને હવે પછી હું ત્રેયપ્રાપ્તિ કહીશ, અને મુમુક્ષુને બદલે 'ત્રેયાર્થી' 'સાધક' 'જાધક' કે 'નિરાસ' એવા શબ્દો વાપરીશ.

શ્રેયાર્થીની સાધનસંપત્તિ

જ્ઞાનના પુરુષાર્થની જે છત્તા કરે છે તેનામાં કયા ગુણોનો કેટલો ઉત્કર્ષ થયેલો હોયો તેમજ અને એનામાં બીજી શી શી વિશેષતા હોયી તેમજ એ વિચારવું યોગ્ય થશે.

૧. ગવ્યાગ્રહ—પદેવી મહત્ત્વની વસ્તુ તે સત્ય માટેનો આગ્રહ છે. મત્યનો આગ્રહ રાજકરભી અર્થમાં નહિ, પણ જે કાંઈ આચારનો કે વિચારનો પ્રમેગ આવે તેમા તાત્ત્વિક રીતે અંતે મર્વના દિનની દૃષ્ટિએ યોગ્ય શું તેનો જ સ્વીકાર કરવાની તૈયારી: એથી લોક નિદે કે વદે, કોઈ રિમાય કે મનાય, પૂર્વ મંદારોને પોષક સાગે કે આપાન પદોચારનારો સાગે, રમણીય સાગે કે કંઠાર સાગે, આનંદજનક હોય કે ન હોય, સદેશો સાગે કે કદશ્ય, એ બધા વિષે તટસ્થ વૃત્તિ. ‘સત્યને પદેલું મૂકવું કે બીજું એ જે વચ્ચે આસમાન-જમીનનું અંતર છે.’

૨. વ્યાકુળતા—બીજી મહત્ત્વની વસ્તુ તે ‘વ્યાકુળતા’ છે. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કહો, સત્યજોધન કહો, વ્યાકુળતા એ જ એનું સાધન છે. યોગાદિ માર્ગો, પૂજન, જપ વગેરે સર્વે સાધનોનો ખપ છે; પણ ‘વ્યાકુળતા’ વિના સર્વે વિફળ છે. અને છેવટે પણ સાધક કયા સાધનનો કેટલો ઉપયોગ થયો એ તપાસવા બેસે તો ‘વ્યાકુળતા’ મિવાય કોઈ બીજા સાધન પર નિઃશ્રિતપણે આગળી ચીંધી શકશે નહિ. બક્તિમાર્ગી જેને આતુરતા કહે છે, યોગમાર્ગી જેને તીન સંવેગ કહે છે, તે આ વ્યાકુળતા જ.

ઈશ્વર પ્રત્યેના અત્યંત અનુરાગને લીધે અથવા જીવન વિષે પોતાને સાચું હોય તે જ સમગ્રમ, બીજું કશું ન લેઈએ એવી તીવ્ર મનોવ્યયને લીધે, જે મંદસ્થ પ્રત્યે એકાગ્રતા તે વ્યાકુળતા. ઈશ્વર પ્રત્યેના અનુરાગ એટલે ઈશ્વર એ જ અંતિમ ઇષ્ટ વસ્તુ છે એ નિષ્ઠા. ઈશ્વર મળી જાય તો અનેક સિદ્ધિઓ મળે, શક્તિઓ,

વધે, સોકાનું બહુ કરી શકાય વગેરે હેતુઓ જે ગુપ્ત હોય તો તે ઈશ્વરાનુરાગ નથી. એ જ પ્રમાણે સત્યની જિજ્ઞાસા વિશે પણ.

૩. પ્રેમ — ત્રીજી મહત્ત્વની વસ્તુ પ્રેમ છે. અહીં ઈશ્વર પ્રત્યેના પ્રેમનું નથી કહેતો, પણ સામાન્યપણે જનો અને જગત પ્રત્યે નિઃસ્વાર્થ પ્રેમજન વૃત્તિ. પોતાની જાત પૂરતી વેરી પ્રત્યે પણ અનુકંપાયુક્ત ક્ષમા. હૃદય કોમળ બાવોથી બીનું, શુષ્ક નહિ.

૪. શિષ્યતા — આ ચોથી મહત્ત્વની વસ્તુ છે. નાના જંતુથી માંડી વિદ્વાનમાં વિદ્વાન માણસ સુધી કોઈની પાસેથી જે કંઈ જાણી શકાય તે શિષ્યભાવે ગ્રાપ્તી લેવાની વૃત્તિ ન હોવાથી જ ઘણી વાર નજીક રહેલું જ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે. ઘણી વાર માણસ જે શોધતો હોય છે તે એને ઘરમાંથી, નોકરોમાંથી, મિત્રોમાંથી કે કોઈ રીતે પ્રસિદ્ધિને ન પામેલા માણસો પાસેથી મળે એમ હોય છે. પણ ‘આ નજર નીચે જીછરેલો’, ‘આ આશ્રિત’, ‘આ — ઠીક છે — જાણીએ છીએ’, ‘આ સંસ્કૃત ન જાણનારો’, ‘આ પાશ્વર્ય તત્ત્વ-જ્ઞાનથી અજાણ્યો’ — વગેરે ગુપ્ત કે પ્રગટ બાવોને લીધે, એ સ્પષ્ટપણે મમજાવે તોયે તેની અવગણના કરવાની અને બીજાઓને ખોળવાની વૃત્તિ રહે છે. વળી, માણસ કરતાં પુસ્તકનું મહત્ત્વ વધારે સમજાયેલું હોય છે. આ અશિષ્યત્વ છે.

શિષ્યત્વ એટલે જેની પાસેથી મેળવીએ તેની હંમેશાં ચરણ-મેવા જ કરવી પડે એમ નથી; અને બધી રીતે પૂર્ણ હોય, અથવા શીખનાર કરતાં વધારે પૂર્ણ હોય, તો જ જ્ઞાન આપી શકે એમ જ નથી. બીજી રીતે ગુણવાન ન હોય છતાં કોઈ એકાદ સ્વીકારવા અને પૂજવા જેવી વિશિષ્ટતા માણસમાં હોઈ શકે છે. શિષ્યત્વ એટલે એ વિશિષ્ટતા-મહત્ત્વ અને તે આપનાર પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા. કૃતજ્ઞતામાંથી સેવા પરિણમે એ જુદી વાત છે.

૫. નિમિત્તતા — કોઈની વિશેષતા જોઈ તેના પ્રત્યે આદર લાગવાને બદલે તેના પ્રત્યે જેને ઈર્ષી ઉદ્ભવે અને તેની ખામીઓ ખોળવા પ્રત્યે દષ્ટિ જાય, અથવા બીજાઓ તેના પ્રત્યે આદર જતાવે અથવા તેની પ્રશંસા કરે તેથી જે જળી મરે, તેનામાં શ્રેયાર્થીની લાપકાત આવવાનો સંભવ નથી.

૧. વૈરાગ્ય—આ છટ્ટી મહત્ત્વનો ગુણ છે. એ વિશે ધણી ગેરમમજ પ્રચલિત છે, તેનો વૈરાગ્યના પ્રકરણમાં લંબાણથી ખુલાસો કર્યો છે. અહીં વૈરાગ્યમાં હું જ્ઞાનચર્ચ, આવશ્યક ઉપભોગોમાં માદાર્થ, મિત્રપણું, મનોનિમ્મલ, અને સંયમ પ્રત્યે સ્વાભાવિક વલખનો સમાવેશ કરું છું; પણ વૈરાગ્ય એટલે અવ્યવસ્થિતતા અથવા ચોક્કમાર્થ પ્રત્યે દુર્વૃક્ષ, જગત કે પ્રાણીઓ અથવા પુરુષ કે સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે તિરસ્કાર, એવો અર્થ નથી કરવો. વળી, વૈરાગ્યમાં જગતની વાહવાહ, વિમૂનિઓ, ચમત્કારિક શક્તિઓ તથા રમિકતા પ્રત્યે ઉદાસીનતા મહત્ત્વ ધ્રુ; પણ પોતાનાં કર્મોમાં કૃશળતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રત્યે કે કર્તવ્યો પ્રત્યે ઉદાસીન હોવું એ વૈરાગ્યનું લક્ષણ નથી મમજતો.

૭ સાવધાનતા—અથવા જાગૃતિ એ માત્રમો મહત્ત્વનો ગુણ છે. પોતે શું વિચારે છે, ખોલે છે અથવા કરે છે એનું ચોક્કમ જ્ઞાન.

આટલા મહત્ત્વના ગુણો છે, એમના પેટામાં આવશ્યક શ્રદ્ધા, આશ્રય, આભિમાન, માહત્ત્વ, નીડરતા, ઉત્સાહ, નમ્રતા, ધીરજ, અન્યાયશીલતા, અન્યાય પ્રત્યે અણુગમે, પરમતમહિષ્ણતા, મદાચાર તથા શૌચ માટે આગ્રહ, ખીજીને દુષ્પરીનેયે પોતાના મતનો અમલ કરાવવાની જાળનમાં નિરામલ, વિચારપૂર્વક વર્તન વગેરે ગુણોનો સમાવેશ થાય છે.

નીરોગિતા પ્રયત્નપૂર્વક મેળવવા જેવી સપત્તિ છે. શરીરબળ જ્ઞાનિકર નથી.

આટલી ત્રેયાથી માટે ચોગ્ય સાધનસપત્તિ ગણાય.

ધર્મમય જીવનના સિદ્ધાન્તો

શ્રેયાર્થીની માધનમપત્તિરૂપે હેલા પરિચેદમા કેટલાક શ્રેયો ગણાન્યા. પણ શ્રેયાર્થીનું આપણુ જીવન ધર્મમય હોવું જોઈએ એમ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર ગણાય છેતા, 'ધર્મમય' એટલે શ એનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. એ વિશે કેટલાક સિદ્ધાન્તો અહીં રજૂ કર્યા છે.

કોઈ વિચારસંગી આપણી આગળ રજૂ કરવામા આવે તો તે તાત્વિક છે કે તત્વાભારી છે એ જાણવાની કૃત્તી થી? જે માર્ગ એક સ્વીકારે કે તથા સ્વીકારે, કોઈ પણ કાળે સ્વીકારે, તોયે વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેના ધારણ, પોણ અને મત્વસ્યશુદ્ધિમા બાધા ન આવે એટલું જ નહિ, પણ જેમ જેમ એનો સ્વીકાર વધતો જાય, તેમ તેમ વ્યક્તિ અને સમાજના ધારણ, પોણ તથા મત્વસ્યશુદ્ધિ વધારે મગ્ન અને મતોલકાક થાય, તે માર્ગની પાછળ વિશેષ સાત્વ રહેલું છે એમ કહી શકાય. પણ જે માર્ગ બધા જ જામ તો સમાજની સ્થિતિ અણકપ ધર્મ પડે, જે થોડા જામ તે સમાજના અન્ય બાગેને બાગે જ વધારે મુખ્ય બોમરી થયે, અથવા જે માર્ગ જનારાને પોતાના ધારણપોણ વચ્ચે મારે દગેશ સમાજના બીજા બાગ ઉપર આધાર રાખી જ મંદુ પડે એવી સ્થિતિ તે નિર્માણ કરે, તે માર્ગની પાછળ રહેલી વિચારસંગીમાં ક્યાંક જૂસ થતી દોતી જોઈએ આ કસોતી ઉપર આપણી આગળ રજૂ કરવામા આવતા કોઈ પણ જીવનસિદ્ધાન્તને કમીશુ તો, અને સામે છે કે, પણ કરીને માયો કમ નીકળે.

આ કસોતી રજૂ કરી દૂ જીવનનો માયો સિદ્ધાન્ત મા દોતો જોઈએ તે વિષેના મારા વિચાર નમારી અગ્નિ મૂકું હું

વ્યક્તિ કે સમાજ જનનું જીવન એવું તરો ઉપર રમાડ જોઈએ કે જેથી આપણા જીવનો નિર્વાદ અને આપણી તત્ત્વ

મંથુદ્ધિ તથા આપણો જીવનકાળ અને મરણકાળ સરળ અને સંતોષકારક થાય.

ધારણપાપણ એટલે કેવળ પ્રાણ શરીરમાં ટકી જ રહે એમ નહિ. પણ ધારણ એટલે સુરક્ષિત અને આત્મરક્ષિત જીવન, પોષણ એટલે નીરોગી, જીવનના કાર્યો બજાવવાની શક્તિવાળું અને દીર્ઘયુર્ધર્મ શકે એવું જીવન, અને સત્ત્વમગ્નિ એટલે માણસાઈમયું જીવન. એ જીવનમાં આપણી બાવનાઓનો અને જીવિતો વિકાસ એવી રીતે થયો હોય કે આપણું જીવન આપણા પોતામાં જ સમાયેલું—આત્મપર્ચાત્મ (self-concentred) જ ન હોય, મનુષ્યને જ જોધનારું ન હોય, પણ કુટુંબને, ગામને, દેશને, માનવસમાજને, આપણા મનુષ્યમાં આવતા પ્રાણીઓને, જેના મનુષ્યમાં જોડલા જોડલા આવીએ તેટલે અંશે તેને, ન્યાય માર્ગે, મનુષ્યની સમ્રાજ્યતા અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતી મદદતા જળવીને, ઉપયોગી, શાંતિપૂર્ણ, મનોપૂર્ણ, પ્રેમપૂર્ણ હોય એમાં કોઈ વ્યક્તિ કે વર્ગને અન્યાય ન થયો હોય, નિપત્તિમાં આવી પડેલાને પગબર થઈ શકે એટલી અને અપગ થયેલાને ઘટતી મદદ મળી ગ્રહેતી હોય, અને આપણી જીવિત બને તેટલી જીવનના તત્ત્વને સમજનારી, સારગ્રાહી, કોઈ પણ વિચારના મૂળને, મદદત્વને, તેમ જ મર્યાદાને વિચારી શકનારી, આપણે જ નિર્માણ કરેલા પૂર્વગ્રહોના બંધનોથી બને તેટલી મુક્ત, અને મરણની ધ્વજા કરનારીયે ન હોય અને તેથી કરનારીયે ન હોય.

આવી ગિયતિ આખા સમાજની કદી થશે કે કેમ એ મદદત્વનું નથી, પણ આપણો જીવનમાર્ગ—આખો મમાજ એને સ્વીકારે તો સમાજને અને નહિ તો—આપણને પોતાને આ ગિયતિ પ્રત્યે વાગનારો હોવો જોઈએ.

આને હું જીવનનું ધ્યેય મમનું છું, મનુષ્યનો અવ્યુદય સમગ્ર છું જોડલા વિદ્યા, કળા, વિજ્ઞાન અને જીવનના રસો કે બાંધનાઓ આ ધ્યેય પ્રત્યે લઈ જાય તેટલા હું આવશ્યક સમગ્ર છું જે પ્રાપ્તિઓને આ ધ્યેય સાથે આવશ્યક સંબંધ નથી, છતાં જો તેઓ આ ધ્યેયને વિરોધી ન હોય અથવા તેને ઉપકારક થઈ શકે એવી રીતે તેમને ખીલવી શકાતા હોય તો, તેમની તેટલી ખિલવણી યોગ્ય

માનું હું. ખીજી બધી પ્રવૃત્તિઓ અનાવશ્યક અને પરિણામે નુકસાન-કારક ગણાય.

જે પ્રવૃત્તિ આ ધ્યેયને છોડે નહિ, શૂંએ નહિ, તે ધર્મમાર્ગ. માર્ગ એટલે ધ્યેય પ્રત્યે સીધી લીટીએ પહોંચી પૂરો ધર્મ જનારો નહિ; પણ ધર્મમાર્ગ અને ગ્રહોના પરિક્રમણમાર્ગ જેવો અને ધ્યેયની પ્રદક્ષિણા કરતો કરતો હળવે હળવે ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડનારો હાગે છે. જેમ સૂર્ય ક્ષણે ક્ષણે પોતાનું આકર્ષણ ન વાપરે તો ગ્રહોને ક્ષણે ક્ષણે સીધી લીટીમાં દૂર નાગી જવાની ધાસ્તી રહે છે, તેમ આપણી કેઈ પણ પ્રવૃત્તિ જે ધ્યેયનું વિરમરથ કરે તો ક્ષણે ક્ષણે જીવન ધ્યેયથી દૂર ખગી જાય એમ ધાસ્તી રહે છે.

આપણાં કર્મો — આપણાં જીવન — કેટલીક બાબતોમાં આ ધ્યેય-સૂર્યથી સુધના જેટલાં નજીક હશે, કેટલાંક નેપચ્યૂત જેટલાં દૂર પડ્યાં હશે, કેટલાંક ધૂમકેતુ જેવાં અનિશ્ચિત હશે. એ બધાંને વ્યવસ્થિત કરી સજીએ, જેટલો અને તેટલો તેમાં મેળ હાવી સજીએ, એવો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. એક પેઢીમાં એવો બધો મેળ મેસી શકો નહિ; કેમકે વ્યક્તિ પોતાના જીવન પૂરતો એવો પૂરો મેળ બેમાઢી શકે એ અમંભવનીય નથી; પણ પૂર્વજીવનમાં થયેલી જૂસોને લીધે કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતાના જીવન પૂરતોયે પૂરો મેળ બેમાઢી ન શકે એમ અને; પણ દરેક વ્યક્તિ તેવા મેળ પ્રત્યે પોતાની પ્રગતિ ધર્મ છે એવું તો અચૂક અનુભવી શકે. એટલે, આ કેઈ ગંધર્વનગર (Utopia) ને મોખનારો પ્રયત્ન નથી; પણ આપણે પારીએ તો વ્યવહારમાં મજી સજીએ એવો પ્રયત્ન છે, એમ મને લાગે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોનાં અને લાગે છે કે, યુગ્ય દોષ કે સ્ત્રી, દરેકે શરીરને નીરોગી કરવાની અને રાખવાની, જાંધાને મજબૂત કરવાની, પરિશ્રમ મદન કરી શકે અને પોતાની રસા દરી શકે એવી રીતે એને જોગવાની આવશ્યકતા છે નીરોગી અને મજબૂત જાંધો અને જોગવાયેલા મનુષ્યો શરીરને જેટલું મોંઢવું અર્પી શકે તેટલું મોંઢવું દોષપાત્ર નથી પણ આરોગ્યપાત્ર છે એમ મું મમજીતું મું એટલા મોંઢવુંમાં જેટલી ખામી છે તેટલી આપણા જીવનની અપૂર્ણતા છે.

એમ સમજી છું એને અનુકૂળ થઈ શકે એના ખાનપાન, પહેરવેશ, નરજતા અને સુવડતા હું આગરલાયક સમજી છું પણ અમુક દેશનના ખાનપાન, પહેરવેશ અને નાણુકાર્મમાં લાગતી શોભાને આવશ્યક સમજતો નથી

તે જ પ્રમાણે, દરેક વ્યક્તિને, પોતે દીર્ઘાયુષી થઈ શકે, પોતાના જાનમાન સુરક્ષિત રહે, સમાજના હિતને અવિરોધીપણે અને સમાજનું પણ જેમા હિત રહે હોય એવી રીતે પોતાનું જીવન ધજ્વાની ઝવત નતા અને અનુકૂળતા મળે, ન્યાય પ્રમાણુમાં દરેલા પરિશ્રમને અતે પોતાની શક્તિ સઘરાયેલી રહે એના અનવશ અને ધર મેળવી શકે અને અતિથિને આપી શકે, પરિશ્રમશીલ દિવસને અંતે તેમ જ જીવનની પાછની અવગ્યામાં આરામ મેળવી શકે એટલું પોતાનું દરેક વ્યક્તિને મળે એવી સમાજની પરિસ્થિતિ હોવી જોઈ જોડતે અશે આવી પરિસ્થિતિ ન હોય તેમજ અશે પોતાનું અપૂર્ણ છે આવા પોતાનું અનુકૂળ થઈ શકે એવી સમાજરચના, મામ રચના, રાજ્યમધારણ, ઉદ્યોગધધાવ તાદિકની ખિનનણી દેશરક્ષણના સાધનો ત્રેરે યોગ્ય અને આવશ્યક છે પણ મોટા નગરો, શ્રીમતાઈ, માડી ધોડા, મોટર વિમાન વાડી, બગલા, સુશોભિત રાયરચીના, રાજરજવાડા, નાયતમાયા, મોજમજ, એશઆરામ, કે મરી ગયા પછી મુદર સમાધિઓ કે કનરો બાધવાની અનુકૂળતા, સમાજના કે વ્યક્તિના અબ્યુદય માટે આવશ્યક છે એમ મને લાગતું નથી

આવી જાતનું ધારણુપોષણ જે વ્યક્તિને, વર્ગને કે સમાજને નથી મળતું તેને તે મળી શકે એવી ગિથિતિ નિર્માણુ થાય, એવી જાતનો સમાજ કે રાજ્યમા ફેરફાર કરાવવાનો તેનો અધિકાર છે અમજી હોડોની તેમ કરવાની ફરજ છે એ ફરજ બજાવવી એનું જ નામ ધર્મ માટે પુરુષાર્થ પોતાની તેમ જ સમાજની સત્ત્વસ શુદ્ધિને માટે એ આવશ્યક જ છે એવી જાતનું ધારણુપોષણ મેળવવા પૂરતો જે વ્યક્તિ કે વર્ગ પુરુષાર્થ ન કરી શકે તેની સત્ત્વસ શુદ્ધિ એટલે અજે અધૂરી રહે પણ, પરિશ્રમને અતે એવું ધારણુપોષણ હીક રીતે થઈ શકે તેમજી અનુકૂળતા ઉપરાત ખૂમ વધારે સગવડો, સુગોપબોગ અને આરામની લાનસા રાખની એ

જીવનસાધન

૧ સત્ત્વસંશુદ્ધિમાં બાધક છે. એવી વધારાની સગવડો, મુખોપભોગ આરામમાંથી નિર્મોલ્ય થનારાં કળા, સાહિત્ય વગેરે મોટે ભાગે શિત્રને બગાડનારાં અથવા જીવન સાથે સંબંધ ન ધરાવનારાં ભયોમાં રચ્યાંપચ્યાં હશે.

ધારણ, પોષણ અને સત્ત્વસંશુદ્ધિ એ વ્યક્તિ તેમ જ સમાજના બબ્બુદય માટે આવશ્યક છે એમ ઉપર કહ્યું. પણ એમાંથી ધારણ-પોષણનું મહત્ત્વ સત્ત્વસંશુદ્ધિ કરતાં વિશેષ મહાંકિત છે એ યાદ રાખવું જોઈએ. એટલે, ધારણપોષણ સત્ત્વસંશુદ્ધિનાં સાધનો પૈકી એક છે, અને એટલા પૂરનો એનો ઉપયોગ છે. આનો અર્થ એ નથી કે, સત્ત્વસંશુદ્ધિને અંતે માણસ જીવનનું ધારણ અને પોષણ છોડી દે, ઘટાડે, કે જાણીજોઈને અથવા નિષ્કારણ તે માટે બેપરવા થાય. પણ એક એવી ગિયતિ આવી છે કે ત્યાર પછી તે જેને મરિ એ ઉદાગીન થાય; મરે તેમ પણ એ પ્રાપ્ત કરવાં જ એવો આમદ ન રહે; જો ન થઈ શકે અથવા મર્યાદાની કે પાઈ વ્યક્તિનું આપત્તિને પ્રમત્તે તેનો ભોગ આપવો પડે તો તે રાજગુણીયી કરે.

આપણે ધ્વજનિષ્ઠ હોઈએ કે નહિ, આટલો તો આપણને મરેને અનુભવ છે કે, આપણા દેહ કરતાં આપણા ચિત્ત પ્રત્યે આપણને વધારે આમમમાન હોય છે. આપણા દેહ મરેનો આત્મ-ભાવ પણ ચિત્ત દ્વારા છે. ચિત્ત ન હોય તો દેહનુમે આપણને બાન ન હોય, અભિમાન ન હોય, અને એનાં સુખદુઃખ મરિ કાગજ ન હોય. એટલે દેહ કરતાં આપણું ચિત્ત આપણને વધારે પોતીકું હોય છે. આટલો અનુભવ સર્વેનો ચોક્કસપણે છે. એટલે આપણામાં શોણિયે વિચારગતિ જ્વમન થઈ દોષ તો, દેહની રક્ષા અને શુદ્ધિરૂદ્ધિ કરતાં ચિત્તની રક્ષા અને શુદ્ધિરૂદ્ધિ માટે આપણને વધારે આમદ મહેવાનો, દેહની રક્ષા અને શુદ્ધિરૂદ્ધિ ચિત્ત માટે છે. ચિત્તની રક્ષા અને શુદ્ધિરૂદ્ધિને જોત્રે જો દેહની રક્ષા અને શુદ્ધિરૂદ્ધિ થઈ શકે તો દેહને જતો કરવાની શક્તિ આપણને પડવી જોઈએ. આ શક્તિને જ આપણે અભિમાન, ટેક, શાખ, વગેરે નામે ઓળખીએ છીએ. યોગ્ય પ્રકારના અભિમાનની રક્ષા એટલે મન્યરક્ષાઃ મન્ય એટલે મુદ અને અજુરિય ચિત્ત અને મુદ અને અજુરિય શુદ્ધિ. ચિત્તનો

૧૧ વાગળીઓ — બાવનાઓ. જે વ્યક્તિ કે પ્રમત્ત પોતાની

ધારણ અને પોષણ નથી કરી શકતી, તે પોતાની સત્ત્વરક્ષા નથી કરી શકતી તથા તેની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ નથી કરી શકતી તે જ પ્રમાણે, જે વ્યક્તિ કે પ્રજા દેહના ધાગણ અને પોષણને યોગ્ય કરતા વધારે મદત્ત આપે છે તે પણ સત્ત્વરક્ષા નથી કરી શકતી. એટલે સત્ત્વને કેન્દ્રસ્થાને રાખી વ્યક્તિ અને સમાજના ધારણ પોષણ માટેની પ્રવૃત્તિઓની પગિક્ષા ચાલવી જોઈએ.

આ મત્ત (ચિત્ત અને શુદ્ધિ) શો પદાર્થ છે તેની ભાંજગડમા આપણે નહિ પડીએ, પણ આપણે તેની કેટલીક ખાસિયતો જાણી શકીએ છીએ । જેમ દીવાની જ્યોત એની વાટમા જ સમાયેલી છે, છતાં એના પ્રકાશનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે, જેમ પૃથ્વીનો ગોળો આકાશના મપાંદિત ભાગમા જ ગ્હો છે, પણ એનું ગુરુત્વાકર્ષણ વધારે વિશાળ પ્રદેશમાં ફેલાયુ છે, તેમ આપણું સત્ત્વ આપણા શરીર જેટલી જગ્યામા જ વસેલું જણાતા છતાં, એની શક્તિ બહાર પણ ફેલાયેલી છે. આપણા મત્ત વચ્ચે અને જગતના સજીવનિર્જીવ પદાર્થો વચ્ચે આકર્ષણ, અપકર્ષણ વગેરે વ્યવહારો ચાલ્યા કરે છે જેમ દીવાની જ્યોતની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ ઉપર તેના પ્રકાશના વિસ્તારનો અને તેજશ્વિતાનો આધાર છે, જેમ પૃથ્વીની સવનતા (Specific gravity) ની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ ઉપર ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ અને વ્યાપ્તિ રહેલા છે, તેમ સત્ત્વની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ ઉપર આપણી અને જગત વચ્ચેનો મજબૂત અનુબંધી ગ્રેહો છે, એના ઉપર આપણી અને જગતની શાન્તિ, પ્રસન્નતા, અને જીવનના મેળ (harmony) નો આધાર છે, એના ઉપર સર્વજનની વિપ્રમોહ — સર્વ બંધનોમાથી છુટકારો, પરમ આત્મવિશ્વાસ, પરમ આત્મશ્રદ્ધાનો આધાર છે આ પગિણામ ઉપજવી શકે એવી રીતે સત્ત્વની રક્ષા, શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિને હું સત્ત્વસંશુદ્ધિ કહું છું.

આ સત્ત્વસંશુદ્ધિ સંયમ વિના, ચિત્તના નિયમન વિના અશક્ય છે. સંયમ એટલે જેને આપણે પ્રતો અને તપને નામે સમજીએ છીએ તેનો ધુ અહીં વિચાર નથી કરવો. પણ સંયમ એટલે સ્વનિયમન, જગતના કોઈ જીવને કે વસ્તુને જોતાવેત જ કે તેને વિશે માબજતાવેત જ જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય કે જે મત બધાઈ બધે તેથી વિવશ બની જઈ તેના દોરામા દોગરાઈ જતું એ અમંયમ છે

પણ એ લાગણીને અને મતને રોડા તેને તપાસવો, તેની યોગ્યાયોગ્યતા વિચારવી, એ પ્રાણી કે વસ્તુનું વધારે પરીક્ષણ કરવું એની આશુ-બાળુના સમઘોનું પરીક્ષણ કરવું, પોતાની પરિસ્થિતિનું પરીક્ષણ કરવું, એનું નામ મંથન અથવા ધ્વનિયમન આપા વિલબ કરવાનો કે દીર્ઘ-સૂત્રીપણાનો આભાસ લાગતો, પણ પહેલી લાગણી અને મતથી વિવશ બની આચરણ કરી નાખવું જોટલું સહેલું લાગે છે, તેટલું જ, અભ્યાસથી, બાનના અને મતના પરીક્ષણ પછી આચરણ કરવું વાભાવિક થઈ શકે છે આવા પ્રકારનું ધ્વનિયમન ન કેળવી શખીએ તો સત્ત્વરક્ષાયે કેમ સભવે? ક્ષણે ક્ષણે જગતના બીજા પદાર્થો અને મત્ત્વો સદં અને સુખન વિનાના વહાણની માફક આપણી વૃત્તિઓને અહીંથી તહીં અધુળાવે, ઈર્ષ પણ ઠેકાણે આપણે ગિચર ન રહી શખીએ, આજે એકના વિચારો સામળ્યા કે તેથી દોરવાઈ ગયા, કાલે બીજાને સામળ્યા ને તેનાથીયે દોરવાઈ ગયા, આજે એક પદાર્થ કે પ્રાણીને જોઈ આકર્ષણ થયું ને તેની પાછળ લાગ્યા કાલે બીજાને જોઈ આકર્ષણ થયું તેની પાછળ લાગ્યા, આજે જાત્રાલ સમૃત્તિની વર્તમાન મોહક બ થતા આપણને આજ નાજે, કાલે આયર્ષમૃત્તિની પ્રાચીન બબ્બતા આપણને આજ નાજે — એ બેયમા મત્ત્વરક્ષા નથી એટલે ધ્વનિયમન વિના આવા પ્રમારના સયમ વિના સત્ત્વરક્ષા અશક્ય છે

અને આ સત્ત્વની શુદ્ધિવૃદ્ધિ ગીતાના ૧૬મા અધ્યાયમા જેને દૈવી સપત્તિઓ * કહી છે તેમના ઉત્કર્ષ વિના અશક્ય છે વળી, વિચાર કરતા જણાશે કે, એવા ગુણોની ખિલવણી વિના ઈર્ષ પણ વ્યક્તિ કે પ્રજાના નિર્વાહ અને મત્ત્વરક્ષા નિર્વિઘ્ન અને સતોપકારક રીતે થવા અશક્ય છે એને દૈવી સપત્તિ કહી છે તે કેવળ આસુરી સપત્તિના વિરોધાથે જ સાચું પૂઠો તો એમા જ માણુમાઈ છે, એટલે એને માણુસાધની શપત્તિ જ કહેવી જોઈએ

* અભય, સત્ત્વસ શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગમા રચરતા, દાન, દમ, વ્રત, સ્વાધ્યાય, તપ, સરજતા, અદિ સા, સત્ય, અક્રાધ, ત્યાગ, શાન્તિ, ચારિયાપલાનો અભાવ, પ્રાણીઓ પર દયા લાલનુપણનો અભાવ, મૃદુતા, દબલ, અચ ચળતા તેજ, ક્ષમા મૃતિ પવિત્ર અચાર, દ્રોહનો અભાવ, નિર્માનિતા આટલી દૈવી સપત્તિઓ ॥ (ગીતા ૧૬, ૧ થી ૩)

આપણામાં ન્યાયવૃત્તિ, પ્રેમ, ઉદારતા, દયા, કરુણા, પરંપર આદર, ક્ષમા, તેજસ્વિતા, નમ્રતા, નિર્ભયતા, પરોપકારિતા, વ્યવસ્થિતતા, લગ્નન, ધૈર્ય, બાક અને અભ્યંતર પવિત્રતા, સ્વચ્છતા વગેરે ગુણોનો વિવેકયુક્ત મેળ ન હોય તો કોઈએ સમાજ ટકી જ ન શકે, તો તેના અભ્યુદયની તો વાત જ શી? સમાજ ન ટકી શકે એટલે લાભે મરવાળે વ્યક્તિયે ન ટકી શકે,—નિર્વિદ્ધ, સતોષ કારક અને નિર્ભય જીવન ન ગાળી શકે, કોઈ યોગ્ય સ્વતંત્રતા ન ભોગવી શકે આ ગુણોના ઉત્કર્ષ વિના સ્વતંત્ર જીવિનો — આત્મ વિશ્વાસ, આત્મશ્રદ્ધા ઉપગવનારી જીવિનો — ઉદય પણ અશક્ય બેઠું છે. કારણ કે, જ્યાં સુધી કોઈ પણ વસ્તુ ચિત્તને વિરસ કરી શકે છે, એ સત્ત્વને અરક્ષિત કરી શકે છે, ત્યાં સુધી જીવિને માધેવા મીઠાએમાં જ આવ્યે છૂટકો છે

સત્વગુણ માટે આ માનવગુણ પેકી એકાદનોયે ઉત્કર્ષ થવો જ બેઠુંએ, પણ સત્ત્વની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ માટે એમાના ધણા ગુણોના ઉત્કર્ષ આરમ્ભક છે એ મ્લોકોમાં જોટલા નામો ગણાવામાં આવ્યા છે તેમાં પૂરી યાદી ન હોય, અને કેટલાક નામોથી એક જ ગુણ દર્શાવાનો હોય એમ બને, તથા એ પેકી કેટલાક બીજા કરતા વધારે મહત્ત્વના હોય એમ પણ બને, પણ એના અનેક ગુણોના ઉત્કર્ષ અને પ્રમાણસર મેળ (harmony) થી બ્યવહારને પ્રમથે વિવેકયુક્ત વર્તન ધર્મ શકે છે

આ રીતે સયમ, માનવસપત્તિઓનો ઉત્કર્ષ અને તેમાં મેળ, તેને પરિણામે વિવેક અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય, અને તેને પરિણામે જીવન કે મરણ માટે લાનસા કે બયનો નાશ,—આવી સત્ત્વમશુદ્ધિને જીવનનું ધ્યેય, જીવનનો સિદ્ધાંત કહી શકાય જોટલે અંશે આપણી વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ આ જીવનના ધ્યેયથી આધે ન ખસી જાય અને બુધાવી ન દે, એની સમીપમાં આવે,—જોટલે અંશે આપણી પ્રવૃત્તિઓ ધર્મમાર્ગે છે

આ સત્ત્વસ શુદ્ધિમાં માનવસપત્તિઓનો ઉત્કર્ષ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે એ સહેજે જોઈ શકાય એમ છે તેથી એના ઉત્કર્ષના સાધોનો નિયાર કરવો રહ્યો જરા વિચારતા જણાશે કે, સત્ય, ન્યાય દયા પ્રેમ વગેરે અનેક ગુણો ' જન્મજન્મ ' ૭૬

કૌટુંબિક સંબંધોમાં છે. કુટુંબ એ નાનામાં નાનો અને સ્વાભાવિક સમાજ છે. પણ કુટુંબ શબ્દ અહીં જરા વિશાળ અર્થમાં સમજવો. એમાં માતા, પિતા, બાઈ, બહેન, પતિ, પત્ની, ગુરુ, મિત્ર, અતિથિ, નજીકનાં સગાં, પાડોશી અને સાથીઓ, એટલાંનો સમાવેશ થાય. માથીઓમાં બાગીદાર, સેવકવર્ગ અને પાળેલાં જનવરો પણ આવી જાય. દરેકને આ બધાં કુટુંબીઓ ન હોય એમ જાને. પણ મનુષ્યને પોતાના અને સમાજના અભ્યુદય માટે જેટલા ગુણોની આવશ્યકતા છે તે સર્વે આ કૌટુંબિક સંબંધોના મેળયુક્ત પાલનમાં આવી જાય છે. આ માટે કૌટુંબિક સંબંધોનાં નિર્વાહ અને પવિત્રતા અત્યંત મહત્ત્વનાં છે. પણ આનો અર્થ એ નથી કે કુટુંબ પ્રત્યેના કર્તવ્યપાલનમાં સમાજધર્મની મહાસિ થાય છે. એનો અર્થ તો એ છે કે, પ્રેમભર્યા અને પવિત્ર કૌટુંબિક સંબંધોમાં આ ગુણો કેળવાય છે, અને સમાજમાં એ જ ગુણોની વ્યાપ્તિ અને પરાકાષ્ટા કરવાની છે.

સંયમમાં બ્રહ્મચર્ય સ્વાભાવિક રીતે મળાવી શકાય.

ક્યારેય પણ સત્ત્વસંશુદ્ધિની પૂર્ણતા બ્રહ્મચર્ય વિના ન થઈ શકે એ સમજાવવા જેવું ન હોય. કારણ કે, જે લાગણી આપણા ચિત્તને એટલી બધી વિવશ કરી શકે છે કે એનું નિયમન સૌથી કઠણમાં કઠણ લાગે છે, જેની પાછળ આખી સૃષ્ટિ દીન બની જાય છે, તેનો જય ક્યાં વિના આપણું મત્સ્ સુરક્ષિત છે એમ કેમ કહી શકાય ? એટલે, જેને સત્ત્વસંશુદ્ધિનો આદર્શ રાખવો છે તેને મોઝા-વહેલાયે બ્રહ્મચર્યને માર્ગે વળવું જોઈએ. આટલું જ બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ સમજાવવા પૂરતું છે.

અખંડ બ્રહ્મચર્ય નિઃશય મનુષ્યની સૌથી વિશેષ મૂલ્યવન સંપત્તિ છે. પણ બ્રહ્મચર્યને માર્ગે જનાર ધણાંક સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનનાં નિરીક્ષણ પરથી જણાય છે કે, એમાં બે શરતોની અપેક્ષા રહે છે : એક તો, એ માર્ગે એણે પોતે સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર્યો હોવો જોઈએ, પરાધીનપણે નહિ; અને બીજી, મનુષ્ય બધે બ્રહ્મચારી હોય, પણ એનામાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં અથવા કુટુંબમાં પોષાતા ગુણોનો ઉત્કર્ષ થયો હોવો જોઈએ, -અથવા તે કરવા પ્રત્યે એનો સાવધાન પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. જો આ બે શરતો ન હોય તો બ્રહ્મચર્ય

છતાંયે તેની સત્ત્વસંશુદ્ધિ અટકા પડે. જેનામાં વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય, આતિથ્ય અને ખીજા માટે ધર્માવાની વૃત્તિ, અને તે છતાં પોતે અસ્પ્રે એ એવી નિરર્થિમાનતા વગેરે ગૃહસ્થના ગુણોનો ઉત્કર્ષ સહજપણે આગપણથી જ હોય, અથવા જે પ્રયત્નથી તે આણી શકે, તેને પોતાનું જ એક ખામ કુટુંબ વધારવાનો આગ્રહ ન રહે અને તેને બ્રહ્મચર્ય રાખનાં અતિશય પ્રયાસની જરૂર ન પડે. જે પોતાનાં જ આગ્રહો વિના વાત્સલ્ય ન અનુભવી શકે, ખીજા માટે ધર્માર્થ ન શકે, કે ખીજા ગુણોને ખીચી ન શકે, તે બ્રહ્મચર્યનો પૂરો લાભ ન ઉઠાવી શકે. આથી, પોતાના ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરવાના હેતુથી, કોઈ પવિત્ર વૃત્તિથી વિવાદિત જીવનના કર્તવ્યો શુદ્ધ નિષ્ઠાથી બળાવે તો તે એવા ગુણો વિનાના બ્રહ્મચારી કરતાં વધારે ઉન્નતિ કરે એ શક્ય છે. પણ આ તો તત્ત્વવિચાર થયો. વ્યાવહારિક સમાજ-હિતની દૃષ્ટિએ, એ ગુણોનો ઉત્કર્ષ યથો હોય કે ન થયો હોય, તોપણ અમુક વય સુધી નેમ જ અમુક પરિસ્થિતિમાં, જેમ કે મંદવાડ, કાચી સુવાવડ, ધાવાયુ જાળક હોય ત્યારે, સર્વેએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. અને જે જી કે પુરુષ સશક્ત, નીરોગી અને પોતાનું અને પોતાની પ્રજાનું ધારણપોષણ કરવા સમર્થ ન હોય તેમણે ચાવજીવન બ્રહ્મચર્ય પાળ્યે જ છૂટકો છે. એવાં પરણનાર અને પરણ્યાવનાર બન્ને સમાજને નુકસાન કરે છે.

જીવનનાં ધારણપોષણ મળ્યાં જો મર્યાદાઓ અને સત્ત્વ-સંશુદ્ધિનો જે આદર્શ હિપર મૂલ્યમાં છે તે જો સ્વીકારવામાં આવે, તો વ્યક્તિનો અબ્યુદય અને કુટુંબ કે સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય તથા કૌટુંબિક અને મામાજિક કર્તવ્ય વચ્ચે વિરોધ કે ધર્મસંકટના પ્રસંગો ઓછામાં ઓછા આવે એમ લાગે છે. જે કોઈ વાર થઈ આવે તો આપણી વિવેકશુદ્ધિ આપણને યોગ્ય નિકાલ સૂચવી દઈ શકે એટલી તદ્દત થઈ હોય. પણ આપણે કે આપણાં કુટુંબી-જનોએ કે સમાજે આ ધ્યેયને સ્વીકાર્યું નથી; અને તેથી જગતમાં આજે એક પણ પ્રજામાં વ્યક્તિ, કુટુંબ, સમાજ કે મનુષ્યજાતિ સંતોષી અને પરસ્પર મેળવાણું જીવન ગાળતી જણાતી નથી. આવી સ્થિતિ હોવાથી, જે આ આદર્શને સ્વીકારે તેને વારંવાર કુટુંબ અને સમાજમાં સત્યાગ્રહ કરવો પડે.

શ્રેયાર્થીએ પોતાનો નિર્વાહ કેવી રીતે કરવો, તથા સમાજધર્મો કેવી રીતે બજાવવા એ વિષે પણ એક જે બામતો વિચારવા જેવી છે નિર્વાહની બામતમા ગાંધીજીએ એક વાર એક બાઈને સમજાવેલી વાત અહીં ગ્રૂ કરવા જેવી છે

જો આપણા શુવનનો આદર્શ એવો હોય કે, ૩૦ કરોડમાથી ૨૫ કરોડ ભને મરી જાય પણ ૫ કરોડ ખૂબ સમૃદ્ધ, બાંધવાન અને પ્રજાના નયનીત જેવા રહે તો તેમા પ્રજાનુ વધારે હિત છે, તો આપણે વિચારી લેવું જોઈએ કે ૫ કરોડ ટકી શકશે કે કેમ એ આદર્શ જ એના પ્રકારનો છે કે જેમા, જેમ જેમ નીચેનો એક ધર મરતો જાય તેમ તેમ તેની ઉપરના થરને કચરાનાની પારી આવે, અને જે પાચ કરોડ બાકી રહે તે ગણાય બને પાચ કરોડ, પણ એથી કાંઈ એને કચરાનાડુ બળ જોણુ થયેલું નહિ હોય અને તે ઉપરાંત નિદેશી પ્રજાઓનું કમાણુ તો રહી જ અને વધજો આપણે વિચારીશુ તો જણાશે કે, સામા કાળથી આપણા ૩૧ લો આદર્શ આ પ્રકારનો રહેતો અંગ્રેજોનો પણ હિંદુસ્તાનમા તો આ જ આદર્શ છે હું ધારુ છું કે વિજેતાઓનો હમેશા આવો જ આદર્શ રહેતો હશે, અને આપણા દેશમા તો સામા કાળથી પરચક એ જ સ્વાભાવિક ગિયતિ બનેલી છે

આનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી પણ એ ઉપરની માત્ર એ નીકળે છે કે, સૌથી નીચેના થગ્ને કચરાવા દેવાની કે એ વિષે એપરવા રહેવાનીયે મનોદૃષ્ટિ ગ્રીકારીને નિર્વાહનો પ્રશ્ન ઉકેલવામા શ્રેષ્ઠ સાધના મેળા થાય ૮ મૌથી નીચેના માનસથરનુ જે રીતે ધારણુપોષણુ ચર્ચ શકે તે રીત અખત્યાર કરવાથી મૂળને કરેલું ગિચન રોચ સુધી પહોંચે છે આ રીતે શ્રેયાર્થીએ પોતાનો નિર્વાહ વિચારવો જોઈએ

આ વિચાર ખીજી રીતે માદાઈના અને પરિશ્રમશીલ તથા સમગી શુવન પ્રત્યે વાળે છે ઝોડી મડનને ખૂબ કમાણુ અને જીવાનીના યોગ વર્ષોને સારી પેડે ભોગમી લેવા એ આદર્શ સત્ત્વ મશુદ્ધિને વિરોધી છે પણ પૂરી મડેનન કરી સદા પખ નીરાગી અને દીર્ઘાયુ થઈ શકે એવા શુવનના આદર્શ પ્રત્યે વગણુ જોઈએ હવે મામાનિક મર્ત પો બાજન એક બે વાનો વિચારીએ

માણસ સમાજ જાધીને શુ કામ રહે છે ? એ પ્રયોજનના સમાજ પ્રત્યેના ધર્મોની ઉત્પત્તિ છે આ પ્રયોજનો પૈકી એક એ છે કે, કેટલાક કર્મો એવા હોય છે કે વ્યક્તિ એકાકી રહેતી હોય તો તે મહત્વના ન ગણાય, એકાકી જીવનમાં એના વિના કાઈ અગત્ય ન હોય અને એનું મહત્વ ન હોય, પણ સમાજમાં એ કર્મો ગંધાની મગતડ વધારવાવાળા અથવા અગવડ દૂર કરવાવાળા અને મહત્વવાળા હોય છે, જેવા કે, શુઝરી અથવા પુન કેટલાક કર્મો એના હોય છે કે જે વ્યક્તિને માટે પણ મહત્વના હોય પણ એટલા મહાન હોય કે મનુષ્ય વિના થઈ શકે નહિ, જેમ કે, દેશની રક્ષા અને કેટલાક કર્મો એના હોય છે કે, જેમાં વ્યક્તિને કશો લાભનારો લાભ ન હોય, એકેક વ્યક્તિનો ફાગો જુદો ગણીએ તો મિત્ર વિનાનો લાગે પણ એથી સમાજનું મહત્વનું કાર્ય પાર પડે

ઉદાહરણાર્થે, હાથડતામણ અને ખાદીની ઉત્પત્તિ એવા પ્રમાણેનું કર્મ છે કે જેમાં વૈયક્તિક લાભ અને ફાગો મધ્યમ વર્ગના લોકોને નહીં લાગે વ્યક્તિ એકાકી રહેતી હોય તો કદાચ અનાવશ્યક લાગે, પણ એથી સમાજનો સામુદાયિક લાભ અતિશય મહત્વનો થાય છે જીવનના ધારણપોષણને લગતી એક મહત્વની યાગતમાં સમાજ ગ્રાધીન બને છે સમાજના આર્થિક ધસારાનું એક મહત્વનું કારણ દૂર કરી શકાય છે, એને વ્યવસ્થિત રીતે પાર પાડનામાં સમાજના ધારણ અને પોષણમાં મહત્વની થાય એવી સમાજને તારીખ મળે છે, અને મધ્યમ વર્ગનો તેમજ ગરીબવર્ગની પ્રગતિ કેટલાક જાગનો નિર્વીર થાય છે આ દૃષ્ટિએ કાતણને સામાજિક કર્તવ્ય કહી શકાય, અને એનો સામાજિક દૃષ્ટિએ નિકાન લાવનારી મગધા જે પ્ર વ્યક્તિ હોય એમાંડે તે આપનાનું કર્તવ્ય ગણાય

આવા દરેક કર્મમાં વ્યક્તિ અને સમાજ નચ્ચે કર્તવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ કર્તવ્ય ન જાળવવામાં સમાજનો ફોદ થાય છે

અર્થાર્થિએ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પડવું કે નહિ એ પ્રશ્ન પણ વિચારવો અહીં યોગ્ય થશે ધારણ-પોષણ અને મત્તસશુદ્ધિ વિષે જે વિચારો ઉપર રજૂ કર્યા છે, તે પરથી જણાશે કે જેમાં સમાજનું દિલ રજુ હોય તેની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ અર્થાર્થિને માટે અપ્રત્યક્ષ ન હોઈ શકે રાજકીય પ્રવૃત્તિ હોતપ નથી, પણ તેમાં પડનાર મહિન

વૃત્તિથી પડે તે દોષ છે. શક્તિશાળી શ્રેયાર્થીનું વિશેષપણે કર્તવ્ય છે કે તેમાં શુદ્ધ વૃત્તિ દાખવ કરી તેને સુધારવી અત્યંત ઉદાર અને વિશાળ દૃષ્ટિવાળા તથા ધરમ બુદ્ધિમાન હોવા છતાં સ્વામી વિવેકાનંદે રાજાનીય પ્રવૃત્તિને પોતાની મુશ્કાઓમાં અપૂરતી ગણી હતી, એ તે કાળના ખામ સન્નેગોનું પરિણામ હતું એમ મનજીવું જોઈએ. એ મનાઈને શ્રેયાર્થીને માટે મનાના નિયમ તરીકે ન સમજવી.

વળી સામાજિક જીવનનું એક બીજું અંગ આ છે.

જીવન કેવળ મરવૈયાના લાભપાસા પર જ નબળું નથી દરેક વ્યક્તિ અંગત મરવૈયાના લાભપાસાને જ તરાસીને પોતાનું જીવન ગયાવે તો કુટુંબના ધારણ, પોષણ અને સત્વરક્ષા અશક્ય થઈ પડે. મરવૈયાનું લાભપાસું ધારણપોષણ માટે અગત્યની વસ્તુ છે ખરી, પણ એ દરેક વ્યક્તિનું લાભપાસું નહિ પણ આખા કુટુંબના મરવૈયાનું લાભપાસું પણ જીવનના નિર્વોહ અને અબુલ્ય માટે વ્યક્તિના લાભપાસા કરતાંયે ધસારો. એ વધારે અગત્યની વસ્તુ છે. દરેક વ્યક્તિ કુટુંબની બીજી વ્યક્તિઓ માટે કાંઈ ને કાંઈ ધસાય છે તો જ તે કુટુંબનું લાભપાસુંયે વધે છે અને તેના નિર્વોહ અને અબુલ્ય વિશેષ સતોષકારક થાય છે. આ ધસારો કાંઈ એકાદ દિવસ જ વેઠાયે આનંદ નથી, આખો જન્મારો રોજ રોજ કાર્મિક ધસારો સહન કરવો જ પડે છે. વ્યક્તિએ કુટુંબ માટે ધમાધુ એ પ્રેમ કહેવાય છે.

જો વ્યક્તિ અને કુટુંબ વચ્ચે છે તે જ આન વ્યક્તિ કે કુટુંબ અને સમાજ વચ્ચે છે. સમાજનો નિર્વોહ, સમાજની ન્યાય, સમાજને અબુલ્ય, સમાજની સત્વસચ્ચદિ દરેક વ્યક્તિ, દરેક કુટુંબ જોડે તે અશે સમાજ માટે ધમારો સહન કરે તેના ઉપર અવનબી રહે છે. જો દરેક કુટુંબ પોતાના ખાનગી હિમાનનીસને પૂછીને જ જીવન-વ્યવહારના નિયમો ઠરાવે તો આખો સમાજ છિન્નભિન્ન જ થઈ જાય એક નહિ તો બીજી બાબતમાં, જેમ વ્યક્તિએ કુટુંબ માટે તેમ વ્યક્તિ અને કુટુંબે સમાજ માટે, રોજ રોજ થોડાધણો ધસારો સહન કરવો જ જોઈએ. એ ધસારો સહન કરવાના પ્રકાર જુદા જુદા બને હોય, પણ ધસારો વિના કાંઈ સમાજ નબળો નથી.

સમાજ માટે સહન થતો એવો ધસારો ઉદારતા (philanthropy) ને નામે ઓળખાય છે. હા, સામાન્ય સંજોગોમાં એ ધસારો એટલો બધો ન હોવો જોઈએ કે જેથી વ્યક્તિ કે કુટુંબનું ધારણ-પોષણ અશક્ય થઈ પડે. આપત્તિના પ્રસંગમાં એમ પણ થાય. જો સામાન્ય સંજોગોમાં કાંઈ વર્ગને એટલો બધો ધસારો સહન કરવો પડતો હોય તો સાંક્રાંિક અન્યાયભરી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. આજે એવો અન્યાયભર્યો ધસારો જગતમાં આપણા દેશને, અને સર્વત્ર નીચલા વર્ગોને સહન કરવો પડે છે. માટે આપણે કચરાયેલી પ્રજા છીએ અને આપણો નીચલો વર્ગ એથીયે વધારે કચરાયેલો છે. શ્રેયાર્થીએ જીવન માટે ધસારાની આવશ્યકતાનું આ તત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખી પોતાના નિર્વાહનો પ્રશ્ન ઉકેલવો જોઈએ.

જીવનશોધન

[શોધનું એટલે ન જાણવું અને જાણવું સુધારવું]

ખંડ ૨ નો

અદૃશ્યશોધન

આલંબન

‘ચોથા પુરુષાર્થ’નાળા પગિઝેદમાં કહ્યું કે, ધર્મ, અર્થ અને કામની વધારે શુદ્ધિ અને શોધ કરવી તે જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર છે, અને પોતાના અને જગતના અસ્તિત્વનું મૂળ જાણવું અને આત્માની નિરાલબ સત્તા જોવી એ જ્ઞાનનું અંતિમ ફળ છે.

પણ, આ સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, ‘આત્માની નિરાલબ સત્તા જોવી’ (એટલે આત્મા કગતા કોઈ વધારે એની ઉપર મત્તા ચલાવનાર શક્તિ નથી એવો નિશ્ચય થવો) એ એક વસ્તુ છે, અને એવી નિરાલબ સ્થિતિમાં રહેવું એ જુદી જ વસ્તુ છે.

જેને આત્મા કે જ્ઞાન કહે છે તે સિવાય બીજી કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર ન લાગતી, પોતાને હાથે થયેલા કર્મોના ફળ ભોગવતા સુખ આવે કે દુઃખ આવે, અથવા બીજાઓ તરફથી કે સૃષ્ટિના નિયમોથી ગમે તેવા સુખદુઃખ આવી પડે, તોયે ધીરજ અને સમતા રહેવી, મરણ પછી પોતાનું શું થશે અથવા થતું હશે એ વિશે કોઈ પણ કલ્પના કે ચિંતા જ ન થવી, પણ જે જીવન પ્રાપ્ત થયું છે તેમાં શુભ કર્મ અને શુભ વિચારમાં મડયા રહી પોતાની સત્ત્વશુદ્ધિ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું અને આગળનો વિચાર જ ન કરવો,—આવા પ્રકારની શુદ્ધ નિરાલબ સ્થિતિમાં સદૈવ રહી રહેનાર કામિત જ નગરે પડે એમ છે.

કદાચ કોઈક એવો વિચલ મહાત્મા જાડી આવે, તોયે ધણપડુ એમ માન્ય પડનાનું કે, એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ક્યો પહેલા ધણો લાભો વખત સુધી એણે કોઈ દિવ્ય કે અદૃશ્ય શક્તિનો આધાર લીધેલો હતો. આધાર લીધો હતો એટલું જ નહિ, પણ એના અનન્યાત્રય

કે અનન્ય ભક્તિ કર્યા હતા તેને એ પોતાથી પર અને બિન્ન અદર્શપણે રહેતી કોઈ શક્તિ મમજતો હતો, અથવા તે શક્તિનો અવતાર મમજતો હતો, અથવા તેની સાથે એના કોઈ ખાસ મળધ છે એમ તે માનતો. વળી, મરણ પછીની સ્થિતિ વિશે પણ એણે કોઈક દૃઢ કલ્પના કરી રાખેલી હતી. જીવન દરમિયાન પોતાનો ઉત્કર્ષ માધના માટે એણે જે જે પુરુષાર્થ કર્યો અને જે જે મુશ્કેલીઓ તરી ગયો તે એના આશ્રય ઓ બારિ વિષેની શ્રદ્ધાના બળથી જ હતું એમ જણાગે અને તે પોતે પણ કબૂલ કરે એવા કોઈ આનંદન અથવા આધાર ઉપર, તથા કર્મના ફળોને આપનારો કોઈ અટલ છતાં ન્યાયી નિયમ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ માન્યતા ઉપર, એવી અડમ્મ શ્રદ્ધા જીવનની સરખાતમાં જ ભેમનાથી, અને સામાન્ય માણસોના જીવન કે ચિત્ત ઉપર એવી શ્રદ્ધા જેટલી અમર કરે જે તેના કરતાં એ માણસો ઉપર તેની વધારે બળવાન અસર થયેલી હોનાથી જ, એમનું જીવન એમને માર્ગે વધારે વધુ એમ જણાગે શ્રેયથી મા જે શુભ ગુણો ઓ ભાવોનો ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ તેની ઠીક પ્રમાણમાં — એવા ગુણો અને ભાવો અવબાવસિદ્ધ બની જાય એટલી — વૃદ્ધિ થવા પછી જ તેમનું ‘નિરાનંદ ગિથિતિ’ કહી શકાય એના નિયારો પ્રત્યે પ્રયાણ થયું છે અને ધીમે ધીમે સ્થિરતા થઈ છે, એવો સામાન્ય અનુભવ છે.

આથી જીનદુ, જેઓની એવા કોઈ આલબન કે નિરમ ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા બેઠી નથી અશ્રદ્ધા ન હોય તોયે જીવન કે ચિત્ત ઉપર જી હી અસર કરે એવી એ શ્રદ્ધા બળવાન થઈ નથી તેના માણસોને શ્રેયો માર્ગે નજનું કે ચડવું કે રહેવું અસક્ય થાય છે એમ પણ જણાશે. ઇદ્રિયોના નિલાસોમાંથી કે જગતની નાહવાહુમાંથી જે સુખ મળી શકે તે સુખનું બલિદાન આપવાની વૃત્તિ થાય એનું કોઈ પણ પ્રયોજન તે સમજી શકતા નથી તો તે પ્રત્યે બેચાણ તો આથી જ થાય? જીવનના તથા માનવસમાજના અત વિશે તથા કલ્યાણ વિશે અકાળીન, નિરુત્સાહી, આદર્શહીન, તાત્કાલિક પ્રેમને જ જોઈ પ્રકનારા સ્ત્રીપુરુષોને આ વૃત્તિને લીધે અસયમ અને નવજીવ સિવાય બીજા કોઈ જીવનનો ઉદ્દેશ જણાતો નથી. ગીતાના ૨૬મા અધ્યાયમાં આસુરી પ્રકૃતિનું જે ચિંતારૂઝક વર્ણન કરેલું છે તે, ઉપર મ્હી

તેથી અદાના અભાવનું પરિણામ છે. * જગતમાં કોઈ અવિનાશી ચેતન્ય તત્ત્વ છે કે કોઈ દિયર મનાતન નિયમોથી જગતનું મુગ્ધ યાત્રે છે એવી એમને અદા ન હોવાથી, દેહની હયાતી હોય ત્યાં મુખીનાં જ પોતાનાં કે જગતનાં મુખદુઃખ વિશે તેમને વિચાર કરવા જેવું લાગે છે. નીતિના નિયમોનો તે મુખ, મગવડ અને આર્થિક સાધનો દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરે છે, પણ તેના પાપન માટે તાત્વિક આમદ ગમવાનું એમને પ્રયોજન જણાતું નથી.

આમ રિયલિ હોવાથી, જેને પોતાનું જીવન કેવળ ઐદિક નુખો અને ઇશ્વરો તથા જીવિના દાણિક આનંદો કરતા વધારે સનાતન નામની શોધમાં અને જાંડી માનસિક શાંતિને માર્ગે વાળવું છે, તેને આલંબનના મદત્તની અવગણના કર્યે ચાલી ન શકે. એ આલંબનને એ પરમેશ્વર કહે, સત્ય કહે, ધર્મ કહે. સનાતન તત્ત્વ કહે, વિશ્વનો અનાદિ નિયમ કહે, કર્મનિર્દાંત કહે, ગમે તે નામ આપે કોઈક ઇશ્વરોથી પર, મૂઠ વિશ્વના સર્વે પદાર્થો અને જીવોથી મુક્ત અને એક વસ્તુનો એને આધાર સ્વીકાર્યો પડે છે.

પણ શરૂઆતમાં તો, મર્વેને આવું આલંબન, ધણખરું, જીવિની ઝાઝી ચોળાચોળ ક્યાં વિના જ, માત્ર વડીલોએ પાડેલા સંકારોથી દદ ધયેથી અદાનો જ વિષય હોય છે. આથી તે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બન્ને જનનું હોઈ શકે છે. પણ મત્યગામન માટે તેમ જ જે શોધનને અતિ પરમ એવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને માટે એ આલંબન શરૂઆતથી જ શુદ્ધ હોવું અતિશય મદત્તવર્તુ છે. દાખલા તરીકે,—

(૧) માણસની વિચાર કરવાની શક્તિ જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ જે આલંબનમાંથી અદા ઊઠતી જાય તે આલંબન શુદ્ધ ન કહી શકાય, એ દેખીતું છે. એથી ઊલટું, વિચાર વિના માની લીધેલું, છતાં વિચાર કરવાની શક્તિ જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ તેની મત્યતા વિશે અદાને વધારે બળવાન કંગારુ આલંબન વધારે શુદ્ધ ગણાય.

• મારી કેરેલીએ 'The Mighty Atom' નામની નવલકથામાં કોઈ પરમશક્તિના આલંબનમાં અદા વિનાના એક જાળખના મનોબદથી, નિરાશા અને કડુજાળનક અત્યંત એક મનોવેષક ચિત્ર દોચું. ▢

(૨) વળી, જે આલબન વિશેની શ્રદ્ધા દૃઢ રહી શકે એટલા માટે બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાને કે વિચારશક્તિને અમુક હદની બહાર ચલાવવાની મનાઈ થતી હોય, તે આલબનને શુદ્ધ કહેતા વાર લાગે પણ બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાનો વધારો ઇચ્છનારુ, વિચારશક્તિને પ્રેરણા આપનારુ, અને વિચારશક્તિની માથેના ધર્મભૂમી વધારે સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થનારુ, અને એ રીતે વધારે શ્રદ્ધેય બનનારુ આલબન હોય, તે વધારે શુદ્ધ કહેવાય.

(૩) વળી, જે આલબનમાંથી કોઈ હઠાડો પણ શ્રદ્ધા ડગની જ નોંધાયે, ડગે તો જ બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા તથા ચિત્તની મશુદ્ધિ વડે તથા નિરાલબ સ્થિતિ પ્રત્યે પ્રગતિ થઈ શકે એમ હોય, તે આલબન શુદ્ધ ન કહી શકાય. પરંતુ જે આલબન પોતે જ ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરાવી, એ વિશેની થોડીધણી ગેરસમજ હોય તે દૂર કરાવી, નિરાલબ સ્થિતિમાં પહોંચાડે એવું હોય તે આલબન શુદ્ધ ગણાય.

(૪) વળી, એક બીજી રીતે આલબનની શુદ્ધાશુદ્ધતાનો આપણે વિચાર કરી શકીએ છીએ જે આલબન માત્ર અમુક જાતિ, કુળ, દેશ, સપ્રદાય કે અનુગમે સ્વીકારેલા મકેત કે રૂઢિ પર જ અને ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયેના મંત્રકારો ઉપર જ આધાર ગણનારુ હોય પણ તે સંકેતના પ્રતીક ઉપર તથા તેને લગતા ચાસો ઉપર વિશ્વાસ સિવાય બીજી કોઈ સ્વયમિદ્ધ કે વિચારજન્ય કારણ એ માટે દર્શાવી શકાય એમ ન હોય, તે આલબન એણુ શુદ્ધ ગણાય જેમ કે, વિષ્ણુ, શિવ ગણપતિ, દુર્ગા ઇત્યાદિક દેવતાઓના સ્વરૂપ પરની શ્રદ્ધા, અથવા ઈશુ, મહામદ, સ્વામી રામદાસ, મહાજનક આદિ વગેરેની પેગબર, અવતાર ઇત્યાદિ તરીકે માન્યતા, સ્વર્ગ અને નરક વિશેના જુદા જુદા મતો વગેરે.

પણ જે આલબન જાતિ, કુળ, દેશ, સપ્રદાય કે અનુગમે નાખેલા મંત્રકારો ઉપર ન દરતુ હોય પણ બને તેટલું તે ઉપાધિઓથી મુક્ત હોય, તથા સ્વયમિદ્ધ હોવાને લીધે અથના નિદાન સ્થૂલ દષ્ટિએ કરેલા વિચારથીયે શ્રદ્ધેય બનતું હોય અને તેથી મનુષ્યમાત્ર આગળ રહી શકાય એવું હોય, તે વધારે શુદ્ધ આલબન કહેવાય એમ બને કે, વધારે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતા એ આલબન

વિશેની સમજમાં ઘણો ફરક પડી જાય. પણ સામાન્ય જુદિમાંયે જેટલાં વિચારશક્તિ અને અનુભવ રહેલાં છે, તે વિચારશક્તિ અને અનુભવમાંથી એ આલંબન ગ્રહેય જને, તો તે પહેલા આલંબન કરતાં વધારે શુદ્ધ જ ગણાય. જેમ કોઈ માણસનું માથું દુખતું હોય અને તે માથામાં જ વિકાર થયો છે એમ માની ત્યાં જ ઉપચાર કરે તો તે કેવળ ખોટું જ કરે છે એમ ન કહેવાય; કારણ કે માથાનો દુખાવો એને અનુભવથી મિદ્ધ વાન છે. પણ એ રીતે માથાનો દુખાવો ટળે નથી એમ જોઈ, વધારે જડો વિચાર કરી, તેનું કારણ પેટમાં છે એમ ગોઠી કાઢે અને પેટના ઉપચારો કરે, તો તેની રોગ વિશેની સમજમાં પુનઃજ ફરક પડી જવા છતાં એની પહેલી માન્યતાને તદ્દન ખોટી ન કહી શકાય, કારણ એ અનુભવ-મિદ્ધ હોઈ, વિચારથી પોતે જ સત્ય કારણ પ્રત્યે લઈ જનારી હતી.

આ રીતે સામાન્ય જુદિવાળો છતાં શ્રેયાર્થી હોય તેવા મનુષ્યને સ્વીકારવા થોડા શુદ્ધ આલંબનનો પ્રકાર કેવો હોવો જોઈએ તેનો આપણે વિચાર કરવાનો છે.

શુદ્ધ આલંબન

હેત્તા પ્રકરણમાં જે વિચાર કર્યો તે ઉપરથી શુદ્ધ આલંબનમાં કેના સક્ષણો જોઈએ તે આપણે ફરીથી ટૂંકામાં મળાવીએ. આપણા વિચાર પ્રમાણે આલંબન એવું હોવું જોઈએ કે,
(૧) એ વિષેની શ્રદ્ધા વિચારશક્તિના વધારા સાથે બદલાતી થાય, પણ ધો નહિ,

(૨) એ શુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા વધવાની અપેક્ષા રાખે, પણ 'આપ હોડુ વિચારવું જ નહિ' એમ મર્યાદા મૂકે નહિ,

(૩) એના અવરૂપ વિષે જે કાંઈ ચેરસમજ મનમાં રહી હોય તે ગેરસમજ, તે વિષેનો વિચાર જેમ જેમ બેડો થતો જાય તેમ તેમ, દૂર થતો જાય અને તેનું અવરૂપ વધારે વધારે અપટ થતું જાય, એના સપૂર્ણ ત્યાગની કદી જરૂર પડે નહિ,

(૪) એ આલંબન જાતિ, કુળ, દેશ, સંપ્રદાય, અનુગમ વગેરેની ઉપાધિઓથી બને તેટલું રહિત અને બને તેટલું સર્વમાન્ય થાય, અને,

(૫) શ્રેયાર્થી મનુષ્યને એ આલંબન એટલું ઉદાર અને પ્રિયકર લાગવું જોઈએ, કે તે ઉપરની શ્રદ્ધા તેને —

જીવનમાં પ્રાપ્ત થતા સુખમાં નહિ અને કૃતચ બનાવે તથા જીવનની ધન્યતા બનાવે,

દુઃખમાં ધીરજ તથા સમતા જાળવવાની અને વિશ્વના નિયમોને શાતપણે અધીન રહેવાની શક્તિ આપે,

પોતાની મર્યાદિતતાનું જ્ઞાન કરાવી નિર્માની અને નિર્દોષી રાખે, શુભ કર્મો અને સર્વસચ્ચુદિના પ્રવલ્લો માટે ઉત્સાહ પ્રેરે તથા તેમાં જે જોખમો કે કલકા આવી પડે તે ઉઠાવવા માહસી બનાવે, અને,

પોતામાં રહેલા મલિન વગેરેના બાવેને ખીસવા અવકાશ આપે.

શુદ્ધ આલંબનનો વિચાર કરનામા, સૌથી પહેલા, એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે, આવનન ઉપરની શ્રદ્ધા એ કોઈ દસ્ય પદાર્થ કે શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા નથી, પણ કોઈ અદસ્ય શક્તિ કે નિયમ પર શ્રદ્ધા છે. અન્ન્ય પગની શ્રદ્ધા હોવાથી એ આનનન પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન પ્રમાણથી મિદ્ધ ધર્મ શક્ય નથી એટલે કે, આવનન પરની શ્રદ્ધા એ કોઈ પ્રમાણાતીત વિષય પરની શ્રદ્ધા * છે.

હવે અદસ્ય શક્તિ કે નિયમ બે રીતે પ્રમાણાતીત ધર્મ શકે -
 (૧) સ્વયસિદ્ધ હોવાથી એટલે કે, ઇદ્રિયો કે મન જે જે કાર્ષ અનુભવથી જાણી અને ઝોગખી શકે છે, તેને જુદા પાડી નાખતા જેની મત્તા અનિવાર્યપણે પાળી ગેદતી જણાય તે, અને (૨) કાર્યકારણભાવના વિચારથી જેનું અગ્નિતત્ત્વ અતિશય સભનનીય લાગતું હોય, પણ અદસ્ય હોવાથી જેને મિદ્ધ કરી બતાવતું અશક્ય લાગતું હોય, અને તેથી જેના સ્વરૂપ વિષે ઉપમાઓથી કેવળ તર્ક જ કરી શકાય એમ હોય તે જેમ કે, ચિત્તાવમા તેજ, ધ્વનિ, વિદ્યુત, વગેરેના સ્વરૂપો વિષે મનો, અથવા અધ્યાત્મ વિચારમા માયા, મન્ત્રધર્મ, મરણોત્તર ધ્વનિ વગેરે વિષે મનો તેજ વગેરેના સ્વરૂપ વિષેના તર્કો જળમા ઉપજતા તરગની ઉપમાથી મમજવવામા આવે છે, માયાને ઇદ્રજળ, ગધર્વનગર, સ્નાન, મૃગજળ વગેરેની ઉપમાથી મમજવવામા આવે છે, એ જ રીતે બીજી શક્તિઓ વિષે તેજનું સ્વરૂપ તરગ જેનું જ છે, એમ પ્રયોગથી મિદ્ધ નથી કરી શકાય, પણ એમ હોવાનો સભવ લાગે છે એટલું જ કહી શકાય તેમ માયાનું સ્વરૂપ સ્વપ્ન જેવું છે એમ સિદ્ધ ન કરી શકાય, પણ એના જેવું લાગે છે એટલું જ કહી શકાય.

ત્રેપાર્થી મનુષ્ય આ બન્ને પ્રકારની અદસ્ય શક્તિઓ કે નિયમોનું વચુઓણુ આનનન સ્વીકારે છે જેમ કે, પરમાત્મા પર નિષ્ઠા તથા પુનર્જન્મની કે કયામનની માન્યતા પણ એ દેખીતું છે કે, આમા પહેલા પ્રકારની અદસ્ય શક્તિનું આનનન બીજા કરતા વધારે મહત્ત્વનું છે, કારણ કે, પહેલું સ્વત સિદ્ધ હોવાથી કશાની

* Believing where we cannot prove — જે સિદ્ધ ન થી શકાયે છતા માનીયે તેનું નામ શ્રદ્ધા (ડેનિસન)

અપેક્ષા વિના અદ્વેય ચર્ચ શકે એવું છે, અને ખીર્જી કેવળ મબત્તનીય હોવાથી એ વિષેનો અમુક રીતનો જ અભિદ્ધ ઔલ્લેખનો જાય છે, અને અનુભવ, વિચાર તથા વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ સાથે એમાં વધારો કરક પડેનો જાય છે.

આપણે આ પ્રશ્નજુગા પહેના પ્રકારના આયુજનનો વિચાર કરીશું.

આ જામતમાં જેઓ વિચારના ક્ષેત્રમાં ખૂબ નિશ્ચિન થયેલા છે તેમના મત પ્રમાણે, બ્રહ્મ, પરમાત્મા, પરમેશ્વર* વગેરે નામે ઓળખાવાતા એ- ચૈતન્યરૂપ પરમતત્ત્વનું અસ્તિત્વ એ પ્રમાણાતીત વિનય હોવા છતાં કેવળ સમવત્તીય લાગતી વસ્તુ નથી, પણ સ્વયમિદ્ધ વસ્તુ કે, અને એની પ્રમાણાતીતતા એ કેવળ સ્વયમિદ્ધ હોવાને લીધે જ છે પણ સ્વયમિદ્ધ છે એનો અર્થ એવો નથી થતો કે એની પ્રતીતિ જદા લઈને ચર્ચ જાય છે, પરંતુ એમ કહેવામાં એમનો દાવો એવો છે કે, એ ચૈતન્યશક્તિના અસ્તિત્વને કેવળ શાસ્ત્રના, વિશ્વાસ મૂકવા યોગ્ય નહિએના, કે પડીરાના મન તરીકે માની લેવાની જરૂર નથી, પણ જે ધારે તે એને વિષે પોતાના અનુભવ અને વિચારથી જ જીવન દરમિયાન જ ખાતરી કરી લઈ શકે એમ છે.

પરંતુ જેઓ ચેતે પરમાત્માના અસ્તિત્વ વિષે ખાતરી કરી લઈ શકે એટલો ભેડો વિચાર કરવાની શક્તિ કે કુરસદ ન હોવાના હોય, તેઓ અનુભવીઓના વાક્યને સ્વીકારી લઈ એના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધાવાન રહે તો તેમાં અસત્યાચરણનો કે અમત્ય શ્રદ્ધાનો દોષ આવતો નથી, કારણ કે, એમની શ્રદ્ધાનું સ્થાન જાને મત્ય અને નિઃશય છે જેમ સોમલ એર છે એમ પડીવના કહેવાથી માની લેનાર અસત્યાચરણ કરતો નથી તેમ જેને એવો વિશ્વાસ ન ખેસતો હોય તેને અનુભવથી ખાતરી કરી લેવાનો માર્ગ ખુ તો છે આથી, ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમાત્માના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધા રાખી, એ

* અત્મા તથા પરમાત્મા એક કે બુદ્ધા તેવો વિચાર કરવો અને આચરવો નથી. એ વિષે કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ એક બુદ્ધા પ્રકરણમાં આવશે.

આવળનને નીકારી, શ્રેયપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનાર પુરુષ કોઈ અનુદ્ધ આત્મજનને નીકાર કરે નથી *

આ આત્મજનમાથી નિરાવળ દશાની પ્રાપ્તિ એ એક આગળનું પગથિયું જ છે, અને એ પરમાત્મા તથા પોતામા જણાતા દૃષ્ટાન્તું જ્ઞાન એ બે વચ્ચેના સંબંધની મોઢામાથી જાપડે છે પણ આ પ્રમુખ વિષય નથી એનો અડી ઉદ્દેશ્ય કરવાનું કારણ એટલું જ કે, જેમને નિગમન ગિયતિમા પહોંચેના કહી શકાય, તેમનેયે એ પરમાત્માનું અગ્નિત્વ માણ છે એટલું જ નહિ, પણ એ વિષે થયેલી દૃઢ પ્રતીતિમાથી જ તેમની નિરાવળ ગિયતિ ઉદ્ભવે છે

પણ, ચૈતન્યરૂપ પરમાત્મા જગતમા ગહેતા છે એટલું કહેવાથી કામ મળુ નથી એનો અને જગતનો શો સંબંધ છે, એનો અને મનુષ્યનો શો સંબંધ છે, એ મનુષ્ય છે કે નિર્ગુણ, સાકાર છે કે નિગમન, એનો કેવી રીતે આશ્રય લેવામા આવે તો તે મનુષ્યનું શ્રેય કરનારો થાય, અતઃ એની કેવી રીતે જાને ખાતરી કરી શકાય વગેરે પ્રતો એના નીકાર કરેલા જ બિંદુ માટે છે જગતના સર્વે આનંદિક તેમ જ નાસ્તિક દર્શનશાસ્ત્રો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, આચાર્યો, બાપ્તિસ્ટો, યોગીઓ, ભક્તો, મત્રદાયપ્રવર્તકો આ પ્રશ્નોની જ ચોગાઓળ કરે કે, એકમીજ્ઞ માથે વાદનિવાદ કરે છે, અને જિજ્ઞાસુને મૂઝવી નાખે એવી વિરોધી માન્યતાઓ રચી કરે છે

સાચા શ્રમાર્થને અમુક કાળ સુધી તત્ત્વજ્ઞાનની આવી શુદ્ધ ચર્ચાઓમા જગત રમ પડતો નથી, અને એથી અલગ રહી, પોતે એ આવળનને સામાન્ય શુદ્ધિથી જેડુ સમજી શકે તેવું જ સમજીને, તેમા અનન્ય નિષ્ઠા ગણવી એમા જ હાપણ અને સલામતી સમજે છે એ કાળમા એને જ્ઞાન કરતા બક્તિનું જ મહત્ત્વ વધારે લાગે છે એનામા ગહેલી બક્તિના તથા બીજી મદ્ભાવનાઓના ઉત્કર્ષ માટે આમ તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચામા ગસ ન પડે એ હિતકારક જ છે

* અન્ય ત્વેવમજાનન્ત ધૃત્વાડ-યમ્ય ઉપાસત ।

તડપિ ચાતિતરન્ત્યવ મૃયુ ધૃતિપરાયણ ॥

કેટલાક આ પ્રમત્તે (પરમાત્માને) મતે ન અલ્પતા જણાવીને (જેમણે જાણુ છે તેમની) પાસેથી સમજીને તેની ઉપાસના કરે છે, તેવા .1 સ્વચાંચને નીકારનારા પણ મૃત્યુને તરી ન્યા (નીલા ૧૩-૨૬)

પણુ તત્ત્વજિજ્ઞાસાનો કંટાળોયે કાયમ ટકતો નથી, પરંતુ ભક્તિભાવની એને માટેની ચોખ્ખી દૃઢ આવી ગયા પછી તાત્ત્વિક પ્રશ્નોથી દૂર રહેતું એને માટે અશક્ય થાય છે. ત્યારે આ પ્રમાણે તત્ત્વજિજ્ઞાસા જાગે ત્યારે એણે પોતાના આનંદન વિશે જાણેલી કંપના મચી કે જોડી એ પ્રશ્ન એને મહત્ત્વનો થઈ પડે છે. જો એની શ્રેય માટેની ઇચ્છા સાચી હોય અને તીવ્ર હોય, તો જોડેજોડે અશે એણે પરમાત્માના આનંદનને જૂથબરી રીતે સ્વીકાર્યું હોય, તેમજ અંગે એની જિજ્ઞાસા એને વધારે આવાતો પડાયાડે ડૂબે, અને જીવિતિ આ શ્રદ્ધાના મગ્ગાર વચ્ચે મધડા નિર્માણ કરે છે, તથા કેટલોક વખત સુધી એનામાં રહેલા ભક્તિભાવને પણ જમરો ધણો પડાયાડે છે, અને જાણે એનો સમૂહો હિચકે થઈ જમે એવી ધાસ્તી લાગે છે વળી, જો એ સાધકમાં જોડે જોડે પણ કાર્મિક ભય કે લાવમા મ્હી ગયા હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનમાં દેહ સુધી પહોંચતું એને માટે અશક્ય થાય. એમ પણ બને છે જેમ રાજ્યકર્તાઓ સ્વાતંત્ર્યની વૃત્તિને કચડી નાખવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ એ સ્થિતિમાં એ પોતાની જ જીવિતિનો શત્રુ થઈ એને દામી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તાત્ત્વિક વિચારના અભાવમાં જ મુખ્ય છે એમ માનતો થાય છે. પણ આવી રીતે જીવિતિને દામી નાખીને પરમેશ્વરમાં રાખેલી શ્રદ્ધા અને નડેમોમાં રાખેલી શ્રદ્ધા વચ્ચે દૂર નથી એ જાણે પોતાના આનંદનને પરમાત્મા કહે, એની શ્રદ્ધા પરમાત્મામાં નહિ, પણ તેની કોઈ મર્યાદિત અને નાશવત વિભૂતિમાં છે.

આ રીતે જીવિતિને મૂળજાતી નાખીને પોણેની શ્રદ્ધા બહુ કીમતી નથી. બાળકને રાત્રે બીક લાગે છે ત્યારે તે માથેમોઢે ઓઢીને દા-યા-આઘ્યા વિના પડી રહે છે પણ, એથી એ નિર્ભય બની શકતો નથી. તેમ પરમાત્માના સ્વરૂપ વિશે જરાજર વિચાર કરવા બેસીશું તો આજ સુધી રાખેલી શ્રદ્ધા અને કરેલી ભક્તિ હોઝાગઈ નરો એ ધાસ્તીથી એનો વિચાર કરવાની હિમત જ ન કરવી, એ જાણીને અસત્યમાં રહેવાનો પ્રયાસ છે. છેવડું સમાધાન સત્ય જ્ઞાનમાંથી જ થવું હોવાથી એને કદી સાચું સમાધાન મળતું અને નિરાનંદ અને નિર્ભય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી શક્ય નથી. માટે શ્રેયાર્થીએ એ મધડો અને ભક્તિ હોઝાગવાનું જોખમ વહોરી લઈનેયે સત્યને જાણવા

અને વળગવાની દિશા કરવી જોઈએ. જો એનામાં ભક્તિનો સાચો ઉદય થયેલો હશે, તથા બીજી કોમળ ભાવનાઓ પેલાયેલી હશે, તો એની ભક્તિ લાંબો વખત ડહોળાયેલી નહિ રહે, પણ સત્ય સ્વરૂપમાં વળી પાછી પ્રગટ થશે જ, અને વધારે શુદ્ધ રીતે પ્રગટ થશે.

પણ, વિચારતાં જણાશે કે, પરમાત્મા વિશે શરૂઆતમાં બાંધેલા અને દૃઢ કરેલા ભૂલભરેલા ખ્યાલોને લીધે જ આ શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેનો અંધડો, અને બેમાંથી એકને કચરાઈ જવાની ધારતી ઉત્પન્ન થાય છે. આથી, શરૂઆતથી જ પરમાત્માના આલંબનનું સત્ય અત્યે વધારેમાં વધારે ખૂંદેલું સ્વરૂપ કેવું દેખાતું જોઈએ, એનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. આથી, તત્ત્વજ્ઞાનની ત્રીણી ચર્ચાઓમાં બહુ ઊંચાં સિવાય, સામાન્ય શુદ્ધિથી મદદ કરી શકાય એ રીતે, એના કેટલાક અંશોનો વિચાર કરવા ધારું છું.

જગતનું કારણ

પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા પહેલો પ્રશ્ન એ હોય છે કે એ તત્ત્વને અને જગતને કેના પ્રકારનો મન થાય છે. પરમાત્માના શ્રદ્ધા રાખનાવાળા માણસોના મોટા બામની અને કેટલાક અનુગમો અને મુદ્રાઓની પણ આ બાબતમાં એવી મનગૂત છે કે, કુબાર જેમ માગીમાંથી ઘડો બનાવે છે અને તેથી કુબાર ઘડાનું નિમિત્ત કારણ અને માગી એનું મમાવાડપ ઉપાદાન કારણ છે, તેમ પરમાત્મા એ જગતનું કુબારના જેવું નિમિત્ત કારણ છે.

પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષેનો આ ખ્યાલ જૂલજરેસો હોઈ ક્યારેક પણ વિનંકારક થાય છે. આથી, એને દૂર કરવાની અને પરમાત્માને જગતના નિમિત્ત કારણરૂપે નહિ પણ ઉપાદાન કારણ તરીકે સમજવાની તેમ પાડવાની પહેલી જરૂર છે. વિશ્વથી દૂર રહ્યા કોઈ પરમાત્મા નામના પ્રતાપી સત્ત્વે કોઈક રીતે જગતને નિર્માણ કર્યું છે એમ નહિ, પણ પરમાત્મામાંથી અને પરમાત્માનું જગત બન્યું છે, તેમા જ રહ્યું છે, અને તેમા જ લીન થાય છે એમ સમજવું જોઈએ.

પરમાત્માને જગતનું નિમિત્ત કારણ સમજતા અટકવાની સાથે તેને વિષેની બીજી કેટલીક કલ્પનાઓ, જેવી કે, એ પરમાત્મા આકાશની પાર કોઈ એક દિવ્ય સ્થાનમાં રહ્યો છે, એનો અમુક પ્રકારનો આકાર છે, એ ધામમાં અમુક પ્રકારની રચના અને શોભા છે, અમુક પ્રકારના દિવ્ય ગુણોથી વસાયેલો છે, રંગોનો એની મેળે જ અત આવી જાય છે.

વિચાર કરતા જણાશે કે, પરમાત્માના આકાર, ધામ વગેરે બાબતની કોઈ પણ માન્યતા એ કેવળ કલ્પના જ થઈ શકે, અને તેથી કલ્પના કરનારની રુચિ અનુસાર વિવિધ પ્રકારની થાય એવી કોઈ પણ કલ્પનાનો સ્વીકાર માત્ર શ્રદ્ધાના સરકાર ઉપર જ

અવયવી રહે, અને તે જેમ પ્રમાણનો નહિ તેમ અયમિદ્ધ પ્રતીતિનોયે વિષય ધર્મ શકે નહિ પરંતુ આપણે તો ઉપર કહ્યું છે કે પરમાત્મા એ સ્વયમિદ્ધ પ્રતીતિનો વિષય ધર્મ શકે છે

પરમાત્મા જગતનું ઉપાધાન કારણ છે,—જગત એક પરમ તત્ત્વમાથી નીપજ્યુ છે, એમા ગ્યુ છે, અને એમા જ લીન થાય છે,—એ વિચારમાથી જ પરમાત્મા મર્વ્યાપક અને વિશુ છે, એમ સૂચના થાય છે જે કાર્ધ જગતમા નાની મોની વસ્તુ છે તે 'જ્ઞાવામ્ય'—પરમાત્માથી રમાયેલી—છે એ તેને ઉપાધાન કારણરૂપે અમત્તાથી મારી ગીતે દક્ષિત થાય છે

પણ ઉપાધાન કારણરૂપે પરમ તત્ત્વનો વિચાર કરતા એ તત્ત્વ જડ છે એવી શકા જોઈ શકે એમ છે અનેક અથવા એક ક્રિયાવાન જડ તત્ત્વમાથી જગત નિર્મણ થયું છે એવો કેટલાક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અને દાર્શનિકોનો મત છે પણ ખરો પણ એ શકાનો જગ વિચારથી ખુતામો ધર્મ જાય છે કાર્ધમા જે જે શક્તિઓ દેખાય તે બીજાંરૂપે પણ એના ઉપાધાન કારણમા હોવી જોઈએ એમ આપણે જોઈએ છીએ બીજામા દક્ષ જણાવું નથી, છતાં દક્ષને નિર્મણ થવા દેવા માટે જે પ્રકારની શક્તિ જોઈએ તે હોવી જ જોઈએ એ રીતે ચેતનાયુક્ત પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે કે એમના ઉપાધાન કારણરૂપ મૂળતત્ત્વમા ચેતન્યશક્તિ રહેલી હોવી જોઈએ એ બીજાંરૂપે જ હોવાથી ગ્રપ્ટ ન હોય એમા નુર્ધ નથી, પણ તેથી તો જલદુ એ દક્ષિત થાય કે જેને આપણે જડ પદાર્થો અમજાએ છીએ તે પણ કેવળ જડ કે અચિત્ ન હોઈ શકે અને, આ વિચારમા દોષ નથી પણ આ વિષે વળી કેટલોક વિચાર આપણે આગળ કરીશું ઘુસ્તમા આથી વધારે બેડા બેતરવાની જડર નથી

એટલે, આ પ્રકરણને અને આપણે એટલું કહી રાખીએ છીએ કે, શ્રેયાર્થીના આલબનરૂપ પરમાત્મા જડ નહિ પણ ચેતન્યરૂપ, સર્વવ્યાપક વિશુ, અને જગતનું ઉપાધાન કારણ છે જગત સાકાર જણાય છે માટે એના કારણરૂપ પરમાત્માનો કાર્ધક પણ આકાર હોવો જોઈએ એમ કહેવું હોય, તો તેને ભૂમિતિમા જેવી પિડુની વ્યાખ્યા આપી છે તેવી આપવી પડે એવી વ્યાખ્યા બંને અપાય,

પણ એ નિરુપયોગી છે; અને એ સિવાય કેઈ ખીજા આકારનું આરોપણ કેવળ દૃષ્ટના જ થાય. વળી, આકાર વસ્તુતઃ શું છે એ વિશે 'સાંખ્ય ખંડ'માં જે વિચાર કર્યો છે, તે ઉપરથી પણ કેઈ અમુક આકારની પરમાત્મા માટે દૃષ્ટના કરવી અયોગ્ય લાગશે. એવી દૃષ્ટના જામક હોવાથી એની બૂલમાંથી નીકળી જતું ઘટે છે.*

* પરમાત્માને 'નિરાકાર'નું વિશેષણ આપવું એ પણ મને બરાબર લાગતું નથી. એ આકારનો આશય છે એમ કહેવું વધારે ઠીક છે.

ચિત્ત અને ચૈતન્ય

પરમાત્મા ચિદ્રૂપ — ચૈતન્યસ્વરૂપ — છે એમ આપણે ગૃહીત કરેલું છે. એવન શબ્દ સાથે આપણે જ્ઞાન અને ક્રિયાનો ખ્યાલ કરીએ છીએ. એથી જલદી શબ્દ જડ છે. જેમાં આપણને જ્ઞાન-શક્તિ તથા પોતાની મેળે ક્રિયા કરવાની શક્તિ નથી જણાતી, તેને આપણે જડ કહીએ છીએ. આ જે શક્તિઓ ચૈતનના ધર્મો છે, એમ આપણે સર્વે સમજીએ છીએ. અને આપણામાં એ ધર્મો છે, તેથી આપણે જડ નથી પણ ચૈતનાયુક્ત છીએ, એ વિશે આપણને શંકા લાગતી નથી.

માણસ મરી જાય છે ત્યારે પાછળ રહેલા શબ્દમાં એ જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ છે એમ આપણે જોઈ શકતા નથી, તેથી એ શરીરને આપણે ચૈતનાહીન ધણેલું કહીએ છીએ અને એ શરીરને ત્યારબાદ જડ પદાર્થ તરીકે જ લેખીએ છીએ.

જીવતા શરીરમાં દેખાતી એ જ્ઞાનવાન અને ક્રિયાવાન શક્તિને આપણે ચૈતન્ય કે જીવ કહીએ છીએ. આપણા પોતાના કે આપણાં પ્રિયજનોનાં શરીર વિશે આપણને ગમે તેટલો મોહ કે અભિમાન હોય, પણ આપણને એ ઝૂઝ શરીર કરતાં એમાં રહેલી અદૃશ્ય ચૈતનાશક્તિ માટે વધારે મમતા રહે છે. એ ચૈતનાશક્તિ આપણા શરીરના જે ભાગમાંથી દેખાતી બધે યાય તે ભાગને આપણે સંધરના ઇચ્છતા નથી, અને આપણાં વહાલામાં વહાલાં જનોનાં શરીરનો પણ પછી ત્યાગ કરતાં સંકોચ યતો નથી. એટલે કે, શરીર માટે જે હુંપણું કે મમતા છે તે સ્વતંત્રપણે નથી, પણ એમાં રહુરતી ચૈતનાશક્તિને લીધે અને એ જણાય ત્યાં સુધી જ છે. શરીર માટે જે આત્મત્વ — પોતાપણું — લાગે છે તે કરતાં એ ચૈતનામાં આપણને વધારે આત્મત્વ, પોતાપણું લાગે છે; અને તેથી આપણે એમ કહીએ છીએ કે એ ચૈતન્ય તે જ ‘હું’ — એટલે આત્મા — હું, શરીર ‘હું’ — આત્મા નથી.

આ રીતે ચૈતન્ય આપણી આગળ બે રીતે રહેલું હોય એમ જણાય છે એક જીવતા પ્રાણીઓના શરીરમાં પરખાતું, અને બીજું અચર જગત તથા જડચૈતન સર્વ સૃષ્ટિમાં વ્યાપેલું શાસ્ત્રોમાં પહેલાને માટે જીવ અથવા પ્રત્યગાત્મા વાપરવામાં આવે છે, અને બીજાને માટે પગ્માત્મા, પરમેશ્વર, બ્રહ્મ વગેરે શબ્દો વપરાય છે

તેમાંથી પહેલા આપણે જીવ અથવા પ્રત્યગાત્માનો વિચાર કરીએ પ્રત્યગાત્મા અથવા શરીરમાં જણાતું ચૈતન્ય મનુષ્યશરીર માથે જોડાયેલું હોવાને લીધે, એક માનુષ્યી તેની જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ કાર્મિક વિશેષ પ્રકારે પ્રગટ થતી દેખાય છે, અને બીજી બાજુએ તે જ કારણથી તે મર્યાદિત પણ જણાય છે

এনি বিশেষত্ব আ রীতে তে

(૧) એ ચૈતન્ય કોઈ પણ પ્રકારના વિષયને જ લક્ષ્ય કરીને જ્ઞાનરાત કે ક્રિયાવાન થતું જણાય છે એક પગ્મી બીજાને અને બીજા પરથી ત્રીજાને એમ વિષયોની પરપરાનો પ્રસાદ એકસગળો આપ્યા જ કરતો જણાય છે, એ વિષય શુદ્ધ હોય કે અશુદ્ધ હોય, શરીર સબધી હોય, જગત સબધી હોય, સ્થૂળ—ઇદ્રિયગમ્ય—હોય કે સૂક્ષ્મ—મનોગમ્ય * —હોય, એ ચૈતન્યને વિષયના સબધ વિનાનું આપણે જોતા નથી. + આથી પ્રત્યગાત્મા એ વિષય વિનાની કેવળ જ્ઞાનશક્તિ કે ક્રિયાશક્તિરૂપે નથી જણાતો, પણ જ્ઞાતા અને કર્તારૂપે જણાય છે આથી જ્યારે ‘હું આત્મા છું’ એમ આપણે બોલીએ છીએ ત્યારે એનો અર્થ આપણે એમ મનજીએ છીએ કે, ‘હું જ્ઞાતા અને કર્તા છું’, કાર્મિક જાણવાવાળો અને કાર્મિક કરનાવાળો છું

(૨) વળી, વિષયના સબધને લીધે તથા જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિના પરિણામે આપણને આપણામાં બીજા બે ધર્મો પણ માન્ય

* ‘દા ત દર્શ’, શોધ વગેરે લાગણીઓ, સ્વપ્ન, બ્રમ વગેરેના અનુભવ, અનુમાન, નિશ્ચય, સરાય વગેરે તર્કો, અણ્ણિત, દલિત્વ વગેરે માનસિક શક્તિઓ, વગેરે.

+ ‘યોગાભ્યાસ વિના’ એમ માર લમેરડુ જોઈએ પણ આપણે અહીં યોગાભ્યાસીઓનો વિચાર નથી કરતા સ્થૂળ દષ્ટિએ જેટલું સમજી શકીએ છીએ તેનો જ વિચાર કરીએ છીએ

પડે છે: એક ઇચ્છાશક્તિનો અને બીજો બોક્તાપણનો: એટલે કે, 'હું જ્ઞાતા અને કર્તા છું,' એટલું જ આપણને લાગતું નથી, પણ 'હું કામ - સંકલ્પ - વાસના - ઇચ્છાવાળો છું,' અને વિષયોનો 'બોક્તા છું' એમ આપણને જણાય છે.

(૩) ઇચ્છાશક્તિ અને બોક્તાપણ કે એ બેને પરિણામે એ ઇચ્છાઓની શુદ્ધાશુદ્ધતાનો વિચાર અને સુખદુઃખાદિક ભાવોનો સંબંધ અનિવાર્ય થાય છે. એટલે કે, 'હું મારો છું,' 'હું પાપી છું,' 'હું સુખી છું,' 'હું દુઃખી છું,' વગેરે દ્વંદ્વોના ગોળી આપણે પોતાને ક્ષિપ્ત થયેલા જ જોઈએ છીએ.

પણ આ જામનનો જરા વધારે વિચાર કરવાની જરૂર છે:

'હું જ્ઞાતા છું, કર્તા છું, બોક્તા છું, ઇચ્છા કરનારો છું,'— એટલા બાનમાં ચૈતન્ય અને વિષયનો સંબંધ છે ખરો, પણ વિષયના પ્રકારનો વિચાર મામેલ થતો નથી, પણ 'હું પુણ્યવાન છું, પાપી છું, સુખી છું, દુઃખી છું' વગેરેના જ્ઞાનમાં વિષયના માત્ર સંબંધનું જ બાન નથી, પણ વિષયના ભેદન અથવા વિવેકપૂર્વક આત્મપણાનું બાન છે. આમ જ્યારે ભેદ અથવા વિવેકનો ખ્યાલ મામેલ થાય છે, ત્યારે એને આપણે ચિત્ત કહી ચૈતન્યથી જુદું સમજવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ જ્ઞાનનો ઉપદેશ દેનારાઓ ઇચ્છાઓની શુદ્ધાશુદ્ધતા તથા ભાવોની વિવિધતા સાથે આત્મત્વ—પોતાપણ— ન સમજવા આપણને સમજાવે છે, એ ચિત્તના ધર્મો છે, ચૈતન્યના નહિ, એમ આપણને કહે છે. પણ જ્યાં સુધી વાસનાઓ અને ભાવોની શુદ્ધિ થઈ ચોક્કસ રીતે એનો અત આવનો નથી, ત્યાં સુધી ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તોયે એ ઉપદેશ ટકી શકતો જ નથી. ક્યારેય પણ જનમ્રતમાં કે સ્વપ્નમાં, વારંવાર ન થાય તોયે કનચિત્ત પણ એ વાસનાઓ અને ભાવો પોતાથી અલગ નથી એમ એને લાગી આવે છે એટલે કે આપણને 'જ્ઞાતા, કર્તા, બોક્તા, ઇચ્છાવાન,' વગેરે બાનયુક્ત ચૈતન્યમાં જ આત્માપણ નથી લાગતું, પણ 'પુણ્યશીલ, પાપી, સુખી, દુઃખી,' ઇત્યાદિ બાનયુક્ત ચિત્તમાં જ લાગે છે. બીજી રીતે કહીએ તો, 'હું ચિત્ત છું' એમ બોલીએ કે 'હું આત્મા છું' એમ બોલીએ—જ્યાં સુધી એ ચિત્ત સંશુદ્ધ થયું નથી ત્યાં સુધી—એ જન્મે વાક્યોનું તાત્પર્ય એ જ

થાય છે.* વેદાન્તના ઉપદેશકો ગમે તેટલું સમજાવે છતાં લાખો મનુષ્યો માટે તો પ્રત્યગાત્મા ચિત્તરૂપ જ રહે છે; અને તેથી જ તેઓ આત્માની શુદ્ધિ, આત્માનો વિકાસ, આત્માનો ઉદ્ધાર વગેરે શબ્દપ્રયોગો કરતા હોય છે.

આમ ચૈતન્યની જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ જીવતા શરીર સાથેના સંબંધમાં જ્ઞાતા, કર્તા, ભોક્તા, ઇચ્છાવાન, વાસનાવાન, તથા ભાવવાન, — દૂંકારાં — ચિત્તરૂપે પ્રતીત થાય છે.

હવે શરીરના સંબંધથી એમાં જણાતી મર્યાદિતતા વિચારીએ :

(૧) શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધિઓ અને વિશ્વૃત્તિઓની જે વાતો આવે છે, તે બધીયે કોઈ માણસ પ્રાપ્ત કરે તોયે, જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિનો તે કિયિત્ અંશ જ રહે છે. જે એ જાણે છે અને કરી શકે છે, તેના કરતાં જે એ નથી જાણતો અને નથી કરી શકતો તે બાણું અપાર છે.* એ જ પ્રમાણે એનું ભોક્તાપણું, એની વાસનાઓ, અને એના ભાવો પણ મર્યાદિત છે. એમાં જે જાતની મર્યાદાઓ આવે છે : વિવિધતાની દૃષ્ટિએ મર્યાદા, અને અંશત્વની દૃષ્ટિએ મર્યાદા. આ કારણથી પ્રત્યગાત્મા સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક, વિશ્વના ઉપાદાન-કારણરૂપ અને વિશુ નથી ભાસતો, પણ અલ્પ અને અણુ ભાસે છે.

(૨) વળી આ મર્યાદા સ્થિર નથી પરંતુ નિત્ય બદલાતી છે, એ પણ યાદ રાખવાનું છે. જ્ઞાન, ક્રિયા વગેરે સર્વે શક્તિઓનો

* આથી પણે ઠેકણે મન કે ચિત્ત માટે પણ શાસ્ત્રોમાં આત્મા શબ્દ વપરાય છે.

* દા. ત. બીજાના મનમાં આ ક્ષણે શું ચાલી રહ્યું છે તેને જાણનારો કોઈ મજા આવે, પણ પોતાના મનમાં ફક્ત મિનિટ પણ કંપો વિચાર રકુરવાનો છે તે નહિ કહી શકે. જીવનનો અનુભવ બતાવે છે કે, ગમે તેટલી વિદ્યતા, બુદ્ધિ, વૈજ્ઞાનિક સોધખોળમાં પ્રવીણતા, કે વોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યાં હોય, પણ એક માણસ બીજાને પરિપૂર્ણ જોળખવા સમર્થ થતો નથી. જીવનનાં સાઠ વર્ષ સાથે ગાળ્યાં હોય છતાં એકબીજાને પૂરા જોળખી ન શક્યા હોય એવું બને છે. આ તો જ્ઞાનની સામાન્ય મર્યાદા થઈ. કર્તૃત્વની મર્યાદામાં હોડવાની શક્તિ મેળવે તેની જીટવાની મર્યાદિત થાય છે. સાધનોમાં શક્તિ મૂકીએ તો પોતામાથી ઓછી થાય છે. વળી, સુષ્ટિની દૃત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય કરવાની શક્તિ મર્યાદિત જ છે. અને જ્ઞાનમાં જેમ જેમ પ્રકૃતિ જીતરીએ, તેમ તેમ ગ્રેવ મોટું જ બનતું જણાય છે.

પ્રત્યગાત્મામાં ફરક પડતો જણાય છે. એટલે, ચિત્ત નિરંતર એકરૂપ નથી જણાતું, પણ નિત્ય ની સ્થિતિમાં ધસતું જણાય છે.

(૩) એનું કર્તાભોગ્તાપણું તથા એનું ઇચ્છાનશ મને તેટલું મદાન અને વારંવાર મિદ્ધ થતું જણાય, છતાં એમાં સ્વાધીનતા મારૂંમ પડતી નથી. પ્રત્યગાત્માથી બાહ્ય રહેલા સંયોગો અને શક્તિઓ ઉપર પણ એ મિદ્ધિ અવલગી રહેલી છે એ બધી બાહ્ય શક્તિઓ અને સંજોગોને એકત્રપણે દૈવ કહો કે પરમાત્મા કહો કે વ્યાપક ચૈતન્ય કહો, પ્રત્યગાત્મા એ પરમ ચૈતન્યને અધીન છે એમ પ્રતીત થાય છે.

આ રીતે જે શ્રેયના અંતને પામ્યો નથી, પણ હજી શ્રેયને માર્ગે જ છે, તેને પોતાના ચિત્તમાં જ આ તત્ત્વ લાગે છે. એ આત્મત્વમાં ચૈતન્યપણાની ખાતરી તો રહેતી જ છે, પણ એ ચૈતન્યપણું અપદ્મ, અદ્વિતીય, અચ્ચુ, અચ્ચિત્, શુભઅશુભ, શુભદુઃખ વગેરે બેદોના જ્ઞાનવાળું, અને પગધીન લાગે છે, વળી એ પ્રત્યગાત્મા જોતલા ક્ષેત્ર પર વ્યાપેલો જણાય, તેથી અનંત ગણુ વધારે બાકી એવું ક્ષેત્ર ગદી જાય કે જેને ઉપર ચૈતન્યની વ્યાપ્તિ તો લાગે છે, પણ પ્રત્યગાત્માની નહિ એ બાકી ભામતા અનંત ચૈતન્યમાં બસે અમજન પ્રત્યગાત્માઓ જ હોય, પણ એ અનંતને પોતાના પ્રત્યગાત્માથી જુદો સમગ્ર પરમાત્મા, પરમ ચૈતન્ય, પરમ-તત્ત્વ, પરમેશ્વર વગેરે નામોથી આપણે સંબોધીએ છીએ.

પ્રત્યગાત્મા જે જે વિષયો તથા વિશ્વની શક્તિઓ સાથે સંબધમાં આવે છે, તે તે વિષયો અને શક્તિઓ એને પોતાથી જુદા જણાય છે, અને તેમની સારીમાની અસર તેના ઉપર થાય છે. શ્રેયાર્થી પુરુષ કે શ્રેયની ઇચ્છા વિનાનો પુરુષ એ વિષયો તથા શક્તિઓ પૈકી કેટલાકનો સંબધ ઇચ્છે છે, અને કેટલાકનો નથી ઇચ્છતો. એ બધા વિષયોનું અને વિશ્વની શક્તિઓનું ઉપાદાન કારણ એ પરમ ચૈતન્ય — જ્ઞાનક્રિયામયી શક્તિ જ છે, અને તેથી એ પરમ ચૈતન્ય, પરમાત્મા એને પોતાની જુદી જુદી વાસનાનુસાર જુદી જુદી રીતે ઇચ્છના યોગ્ય (ઈષ્ટ), પહેલવધા યોગ્ય (ઉપાન્ન), ધમદ કરવા અને પ્રીતિ કરવા યોગ્ય (વરેણ્ય), તથા અધીન થવા યોગ્ય (શરણ્ય) લાગે છે આ રીતે ચિત્તચૈતન્યને એ પરમ ચૈતન્ય

આલબનરૂપ થાય છે એ પરમાત્માને અહીં કહ્યું છે તેમ એ ચૈતન્યસ્વરૂપ કહે કે જડસ્વરૂપ (પ્રકૃતિ) કહે, પોતે એની જે શક્તિને ઇચ્છે કે ઉપાસે તે ખાસ શક્તિને જીવુ સ્વતંત્ર દૈવત માને કે એક જ પરમાત્માની વિભૂતિ માને, એ તેનું જ આલબન લે છે જેમ જેમ એ વિચારમાં જીડો પેમતો જાય છે, તેમ તેમ એની માન્યતામાં રહેલા દોષો ઓછા થતા જાય છે

આ રીતે આ પ્રકરણમાં આપણે પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્મા વિશે નીચેના વિગતોનો નિશ્ચય કર્યો

પ્રત્યગાત્મા

૧ વિશ્વમબદ્ધ હોવાથી
જ્ઞાતા, કર્તા અને ભોક્તા છે

૨ કામના તથા સકલ
યુક્ત છે

૩ પાપપુણ્યાદિનો અને સુખ
દુઃખનો વિવેક ન રાખેલો અને
તેથી ભ્રમ છે

૪ જ્ઞાનક્રિયાદિ શક્તિઓમાં
અરૂપ અથવા મર્યાદિત છે

૫ પૂર્ણ સ્વાધીન નથી
૬ એની મર્યાદાઓ નિત્ય
બદલાનારી હોવાથી સ્વરૂપદષ્ટિએ
નહિ પણ વિકાસ અથવા સાપેક્ષ
દષ્ટિએ, પરિણામી છે

૭ હૃ-રૂપે જણાય છે

૮ ઉપામક છે

પરમાત્મા

વિશ્વ અને પ્રત્યગાત્મા
મન્નેના ઉપાદાન કારણરૂપ જ્ઞાન
ક્રિયાશક્તિ છે જ્ઞાતાપણા પ્રતી
પણા તથા ભોક્તાપણાના જ્ઞાનનું
કારણ અથવા આશય છે

કામના અથવા સકલ
(અથવા વ્યાપક અર્થમાં મર્મ)ની
ફળપ્રાપ્તિનું કારણ છે અને એ
અર્થમાં કર્મફલપ્રદાતા છે
અભિન્ન છે

અનંત અને અપાઞ છે

તત્ત્વી કે સૂત્રધાર છે
અપરિણામી હોઈ પરિણામે
ઉપજનવનાર કારણ છે

તે-રૂપે જણાય છે અને તેથી
તુ-રૂપે મર્યાદાય છે

ઉપાસ્ય, એ ય વરેણ્ય અને
શરણ છે

સગુણ પ્રભ—ઉપાસના માર્ગે

હેના પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે ચિત્ત અથવા પ્રત્યગાત્મા મંક'પ અથવા કામનારાગો, પાપપુણ્યાદિકના અને સુખદુઃખાદિના વિવેકયુક્ત અને તેથી વિમ્ત છે, અને પરમાત્મા મક'પની સિદ્ધિ, કે કર્મફલની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ અને અવિમ્ત છે વળી પરમાત્મા પ્રત્યગાત્મા અથવા ચિત્તનો પહોંચવા યોગ્ય—ઉપાત્મ—આદર્શ છે

હવે, આત્માના ત્વરૂપ વિષે વિચાર કરતા ઉપનિષદમા કહ્યું છે કે, આત્મા માત્ર મંક'પ કે કામનારાગો જ નથી, પણ એ સત્યકામ અને મત્યમક'પ જે એટલે કે પોતાની ઇચ્છાને સિદ્ધ કરવાની એનામા શક્તિ છે, અથવા એ જે ઇચ્છા કરે છે તે સિદ્ધ થાય છે આ વચનની મત્યતા વિષે કેટલાકને શંકા બેઠશે પણ વિચાર કરી જોતા જણાશે કે મનુષ્યના સર્વે જાતના પુરુષાર્થોના મૂળમા ત્રણ પ્રકારના વિશ્વાસ રહેવા છે પોતે મત્યકામ—સત્યસક'પ છે, એટલે કે, જેની અનન્યપણે ઇચ્છા કરે તે મેળવે જ એ વિશ્વાસ, વિશ્વમા પોતાની કામના પૂરી કરવાની અખૂટ સામગ્રી છે એ વિશ્વાસ, તથા પોતામા મારાનરમાનો બેદ સમજવાની વિવેકબુદ્ધિ છે એ વિશ્વાસ આ દરેકનો વીગતવાર વિચાર કરીએ.

પોતે સત્યકામ—સત્યસક'પ છે એમ માણુસ જાણુતો હોય કે ન જાણુતો હોય, એ શ્રદ્ધાને આધારે જ એ પ્રયત્નશીલ રહે છે. અનેક વાર નિષ્ફળતા મળ્યા જેવું લાગે એવે પ્રસંગે એ બંને પોતાને દૈવવાદી કહેવડાવે, છતાં જે ક્ષણે એનું એકાદ ઉપાય ઉપર ધ્યાન એચાય છે, તે ક્ષણે એને અજાભાવવા એ તૈયાર થઈ જાય છે એ એનો સક'પશક્તિ ઉપર જ રહેલો વિશ્વાસ સૂચવે છે

પોતાની વિવેકબુદ્ધિ ગ્રથૂજ હોય કે સૂક્ષ્મ હોય, બીજા માણુસની દૃષ્ટિએ એને સુખમા દુઃખ અને દુઃખમા સુખ, શ્રેયમા હાનિ અને હાનિમા શ્રેય જતાવનારી લાગતી હોય છતાં છેવટે દરેક માણુસ પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી જ આ સારું છે—આ ખરાગ છે, આ શુદ્ધ

છે—આ અશુદ્ધ છે, આ પાપ છે—આ પુણ્ય છે, તેમ જ આ સુખ છે—આ દુઃખ છે, આ હર્ષકારી છે—આ શોકકારી છે, આ શાંતિ છે—આ ઉદ્વેગ છે, ઇત્યાદિ નિશ્ચયો કરે છે એની મિદ્ધિ-અસિદ્ધિ તથા પુરુષાર્થમાં એ જ એને માપકયત્રની ગરજ સારે છે. એ બુદ્ધિને અનુમરીને જ એ સુખની ઇચ્છા કરે છે તથા સુખને! આંક બાધે છે પોતે બાવેલા સુખ વિષેના આત્મે અનુમરીને એ ધન, અધિકાર, શક્તિ, ગુણ, મંરકાર ઇત્યાદિ વિશ્રુતિઓ ઇચ્છે છે. એ ઇચ્છાઓના કળોના અનુભવથી તેની બુદ્ધિમાં ફરક પડે છે, અને તેને પશ્ચિમમાં તેનો સુખનો આક બદલાય કે, વાસનાઓનું અવરૂપ પણ બદલાય છે, અને પુરુષાર્થમાં ફરક પડે છે. પણ બદલાતી છતાં પોતાની વિવેકબુદ્ધિને જ એ વિશ્વાસ કરે છે, બીજાની બુદ્ધિને અનુસરવામાં એણે પોતાની બુદ્ધિથી તેની વિશ્વાસપાતતા દરાવેલી હોવાથી જ તેને અનુમરે છે આમ પોતાની બુદ્ધિ સિવાય એની પાસે બીજું કંઈ માપકયત્ર છે જ નહિ.

પોતાની પાસે જે નથી તે મેજવવાની ઇચ્છાને મદજ કરતા માટે જે અખૂટ સમિતીની ઉપર એ આધાર રાખે છે, તેને એ આધિભૌતિક જડ પ્રકૃતિનો સમુદાય સમજતો હોય કે પરમ ચૈતન્ય શક્તિ મમજતો હોય, પણ શુભ કે અશુભ વાપ્તિત મનોગમેને આપનારું કંઈક અનંત છે એની એને જાણે જાણે પણ પ્રતીતિ રહેલી છે.

આ રીતે, પોતાના સત્યસંકલ્પપણામાં વિશ્વાસ, સંકલ્પમિદ્ધ કરનાર અખૂટ તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા અને પોતાની વિવેકબુદ્ધિ સુદૃઢ અને સત્યદર્શી બને એ ઇચ્છા અનુભવમાત્રમાં રહેલાં છે.

હવે જે યેવાયો છે તેની, આનુભવથી, મદમયોના વાચનથી, અને મહાપુરુષોના મંમથી તથા બીજાઓનાં જીવનચરિત્ર સામગ્રયાથી તથા વાંચવાથી કંઈક નીચે પ્રમાણે ઇચ્છાઓ અને પ્રતીતિઓ બનેલી હોય છે.

(૧) પરમાત્માના જોટલી જ પોતાની શુદ્ધિ અને અગિમતા શાય અને પોતે પરમાત્માને પૂર્ણપણે ઓળખે અને તેને પદોત્તે, ૦

* સરખાને: સરખાવવા' શુદ્ધિગચ્છે પેરખમ્મ. (યોગસૂત્ર ૨-૫૪)
સત્ત્વ (ચિત્ત) અને પુરુષ (પરામત્ત્વ)ની સમાન શુદ્ધિ એ જ પેરખ
(શુદ્ધિ) છે.

(૨) આ કારણથી પોતાની વિવેકશુદ્ધિ ઉત્તરોત્તર ખીલતી જાય અને શુદ્ધ થતી, જાય,

(૩) પોતાનો ચિત્તશુદ્ધિ માટેનો પ્રયત્ન દૈનિક અને મક્કળ થતો જાય,

(૪) સાત્ય, અહિંસા, અલ્પભાષી, ક્ષમા, દયા, તેજસ્વિતા, વૈરાગ્ય વગેરે નવો અને ચુલ્લોનો વિવેકયુક્ત ઉત્કર્ષ થઈ તેની પરિપૂર્ણતા એ શુદ્ધિના લક્ષણ છે,

(૫) મેવા, દાન, પરોપકાર, ન્યાય, નિર્મળની રક્ષા, વગેરે સત્કર્મોમા ઉત્માહ એ સશુદ્ધિની માધના છે, અને,

(૬) પરમાત્માની અખૂટ શક્તિમાથી એને પોષક સામગ્રીની પ્રાપ્તિ માટે એમાં જોઈને તે તે વિશૂંતિતુ એકનિષ્ઠાથી ચિંતન તે એ પન્માત્માની ભાવના છે.

આ રીતે જોતા જણાશે કે, જોકે જગતમા જે કાર્મ સુખદુઃખ, શુભઅશુભ, શુદ્ધઅશુદ્ધ, પાપપુણ્ય, ગુણ, કર્મ કે વગર જે તે મર્વેને આધાર આપવાવાગો પરમાત્મા જ છે, દૈવી શક્તિ જેણે લાગતું હોય કે આશુરી શક્તિ જેણે લાગતું હોય — બન્ને માટે પરમાત્મા જ અખૂટ શક્તિનો બહાર છે, છતાં શ્રેયાર્થીને માટે એ પરમાત્માની મર્વ વિભૂતિઓ કે શક્તિઓ ચિંતન કરવા યોગ્ય કે મેળવવા યોગ્ય નથી, પણ એમાની શુદ્ધ અને શુદ્ધિકારક વિભૂતિઓ અને શક્તિઓ જ ચિંતન કરવા કે મેળવવા યોગ્ય છે

‘ભગવાન તો બ્રહ્મચારીયે છે અને બ્રહ્મચારી પણ છે, મત્યવાન પણ છે અને ધૂર્ત પણ છે, ઉદાર પણ છે અને કળૂસ પણ છે, કોપીયે છે અને ક્ષમાવાન પણ છે,’ — વગેરે કહેવામા આવે છે આમ કહીને એટલેથી જ કહેનારા અટકતા નથી, પણ સાથે એમ કહે છે કે, ‘આથી શુભઅશુભ, પવિત્રઅપવિત્ર બંની કલ્પના છે, માયા છે,’ અથવા એમ કહે છે કે, ‘આ બધું ભગવાનમા અથવા ભગવાનમૂલક હોવાથી બધું પવિત્ર જ છે’ અને એને સારી રીતે કમાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણને બ્રહ્મચારી, ધૂર્ત, બીકણ વગેરે ચીતરી, એવા એના કમો પવિત્ર સમજી, તેના અવલુટીર્તન ઉપર ભાર મૂક્યો છે

પણ આ પરમાત્માના ચિંતનનો વિષયોસ છે જગતમા ઉત્પત્તિનો જે ક્રમ જણાય છે તેની એમા અવગણના છે પરમાત્મા શુભાશુભ મર્વે ગુણો, વિભૂતિઓ,* શક્તિઓનો ભંડાર કે ખીજ છે એ સાચુ, છતાં તેમાના પ્રેયાર્થીની સત્ત્વસશુદ્ધિને ઉપયોગી ગુણ, વિભૂતિ અને શક્તિઓ જ ચિંતન કરવા યોગ્ય સમજવા જોઈએ જે ગુણાદિક પોતાને વિવેકશુદ્ધિથી હુ ખડપ, અશુદ્ધ કે અનિષ્ટ જણાય છે, અને તેથી તે પોતામા હોય તોયે ત્યાજ્ય લાગે છે, તેના ચિંતનની જરૂર નથી, પણ જેને ખીસવવા છટ છે, તેનું જ ચિંતન જરૂરનું છે

શુભ અને અશુભવાળુ આખુ વિશ્વ ઈશાવામ્ય છે એ જ્ઞાન અને ચિંતન અદિ સા, સમતા, દયા, પૂજ્યતા, સહિષ્ણુતા વગેરે ભાવનાઓ માટે ઉપયોગી છે, પણ જેનું નિરતર અનુસંધાન કે ચિંતન કરવાનું છે, જેને માટે પુરુષાર્થ, પ્રાર્થના, ધ્યાન, અભ્યાસ વગેરે કરવાના છે, તે અશુદ્ધ વિભૂતિઓ અને શક્તિઓનો ત્યાગ છે, શુદ્ધતી પ્રાપ્તિ અને વિશેષ શુદ્ધિ છે, તથા તેનો પરહિતાર્થ ઉપયોગ છે

આમ, તાપ્પતા તરીકે, ‘નક્ષત્રોમા હુ ચંદ્ર છુ’—એ પરમ તત્ત્વની વિભૂતિનું જ્ઞાન બને હો, પણ એની મૃતિનો વિશેષ ઉપયોગ નથી ‘માઝાઓમા હુ મગ છુ’—એનું જ્ઞાન અને મૃતિ વિશ્વમા ઉત્પત્તિ જેવો કાર્મિક નિયમ છે એનું જ્ઞાન કરાવવા માટે ઉપયોગી છે, કદાચ અદિસાધર્મનું જ્ઞાન કરાવવા ઉપયોગી થાન, પણ એ ચિંતની કેળવણી માટે ઉપયોગી વિભૂતિ નથી, ‘પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ કરનારો કામ હુ જ છુ’ અને ‘કોઓમા હુ જુગાર છુ’ એ સાચુ છે તોયે પ્રેયાર્થીને ત્યાજ્ય થાય છે, પણ

• ‘વિભૂતિ’ એટલે વિશેષ રૂપે ઉત્પત્તિ. જગતમા જે માઈ પ્રગટ પહેલે દેખાય છે, તેમા જે જે વિશેષપણ છે, તે તેની વિનિતિ છે આપણું ખાસ લક્ષ દોરાય એવી રીતે પરમાત્માની શક્તિઓ જ્યાં જ્યાં વિશેષપણે પ્રગટ થયેલી માલુમ પડે છે, તેને આપણે વિભૂતિ કહીએ છીએ જેમ કે, (બૌદ્ધાસિક સ્થાનોમા) દિખાવવ, ચમા (આદ્યમા) સૂર્ય, ચંદ્ર (પ્રાણીઓમા) સિદ્ધ, મચર, (મનુષ્યોમા) શમ, કૃષ્ણ, અશ્વત્થામ, બુદ્ધ, શિવાઈ, શકરાચાર્ય વગેરે, જુદી જુદી દિશાએ

‘મેનાનીઓમા હું રકંદ છું,’ ‘મહર્ષિઓમા હું ભૃગુ છું,’ ‘કીર્તિ, શ્રી, વાક, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ, ક્ષમા હું જ છું,’ ‘મુનિઓમા હું વ્યાસ છું,’ ‘પ્રતિભાવાનમા શુક છું,’ અથવા ‘કારુણિકોમા હું બુદ્ધ છું,’ ‘અહિમકોમા હું મહાત્મા છું,’ ‘સત્યવાદીઓમા હરિશ્ચંદ્ર છું,’ ‘ધર્મોચારીઓમા રામ છું,’ ‘વીર્યમા અને સેવાવૃત્તિમા હું હનુમાન છું,’ ‘કર્મયોગીઓમા કૃષ્ણ છું,’ વગેરે વિભૂતિઓનું ચિંતન અને તે તે વિભૂતિઓની પાછળ રહેલી શક્તિઓ ખીલવાનો પ્રયત્ન, યથાવશિષ્ટ, આવશ્યક થઈ શકે.

આ રીતે વિશેષ વીગતમા જઈએ તો સત્ત્વસ શુદ્ધિ માટે અને પોતાના જીવનને ધકના માટે પરમાત્માનું નીચે મુજબ ચિંતન અને અનુકરણ યોગ્ય ગણાય.

એ પરમાત્મા પૂર્ણ છે અત્યંત શુદ્ધ છે, કોઈ પણ જાતની મનિનતાનો એને અર્શ નથી.

એ પૂર્ણકામ છે અને નિઃકામ છે એને કશું કરવા જેતું કે મેળવવા જેતું બાકી રહ્યું નથી.

છતાં, લોકકલ્યાણ માટે, મસારમા આ યવસ્થા અને પ્રજાઓનો નાશ ન થાય એ માટે, તે જગતનું ચક્ર નિયમિતપણે અને એક ક્ષણનુયે આગસ કયાં વિના ચલાવે છે, અને એ રીતે પ્રજાઓને અનાસક્તિપૂર્વક તથા યત્નિમિત્તે કર્મયોગ આચરવાનો ઉપદેશ આપે છે.

વળી, એ પરમાત્મા નિરતર ધર્મપાલક છે વિશ્વના અચળ નિયમોનો રજ જેટલોયે એ બગ કરતા નથી એ નિયમથી સર્જે છે, નિયમથી પાળે છે, અને નિયમને વશ રહી સહાર કરે છે. ધર્મપાનન એ એનો સ્વભાવ જ હોયથી, એ પરમાત્મા ધર્મના જયનું અને અધર્મના ક્ષયનું કારણ બને છે. મૂઢ મનુષ્યો જીવનના શાશ્વત નિયમોનો ભંગ કરી અધર્મને માર્ગે ચાલવા વાગવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તે પ્રયાસો નિષ્ફળ જાય છે, કારણ કે એનું ધર્મચક્ર અકલિપત રૂપે એના ઉપર ફરી વળે છે. અધર્મક્રમ આચરણ એ, સાચું જોતાં, સહારધર્મને ઉત્પન્ન કરનારો નિયમ જ બનેલો હોય છે.

આમ ધર્મની રક્ષા અને અધર્મનો નાશ કરનારા છતાં, એને ધર્મી માટે પક્ષપાત નથી કે અધર્મી માટે દ્રેષ નથી બ્રાહ્મણ અને ચડાળ, પુણ્યશાળી અને પાપી, ગાય અને કૂતરુ હાથી અને ગધેડો, વાઘ અને બકરી, સિંહ અને શિયાળ, કચન અને કથીર એ સર્વેમા એ સમપણે છે, કોઈમા વધારે વ્યાપક નથી, કોઈમા ઓછા નથી જોટલી કાળજીથી સૂર્યમા વમી એ સૂર્યમંડળની રક્ષા કરે છે, તેટલી જ કાળજીથી એ નાનમ્મી જીવાતમા વસી તેની જાતિની રક્ષા કરે છે જેમ મોટા સમ્રાટના મનોરથોનો એ જ ફળપ્રદાતા છે, તેમ ઝીણી જીધર્મના મનોરથોનો પણ એ જ ફળપ્રદાતા છે દરેકના હૃદયમા જ રહી દરેકના હૃદયને એ જાણે છે અને તેની ઇચ્છાઓને પાર પાડે છે સમસુદ્ધિ એ પરમાત્માનુ જ, જાણે, ખીજુ નામ છે

આથી, પરમાત્મા એ દેવના દેવ સોના છતાં દાસાનુદાસ કહેનાય છે, ધર્મના રક્ષક અને અગ્નિથીયે વધારે પવિત્ર હોવા છતાં પતિતપાવન છે, કડક નિયામક અને શાસન કરનારા છતાં ક્ષમાના, દયાના, કરુણાના બહાર છે એની શિક્ષા એ પણ હિતને જ કરનારી થાય છે આથી પરમાત્માને પ્રેમગ્રસ્ત પણ કહવામા આવે છે

વળી, કર્તાપણના કે માતાપણના અભિમાનનો અો પણના માનનો એને અર્થ નથી હું પરમેશ્વર છું અથવા બ્રહ્મ છું એની કંપનાની હાયા બીડે એટલુએ એ પોતામા માતાપણનું સ્કુરણ જિંવા દેતા નથી વગેરે

આ પ્રમાણે પરમાત્મા વિશે મુણોનું આરોપણ કરતો શ્રમાર્થી પોતામા એ જ જાતનું ચારિત્ર ખીલવવા પ્રયત્ન કરે

આની જ સાથે જુદે જુદે ઠેકાણે ગીતામા જણાવેલા ચિત્રપ્રમુખ (અં ૨ ભે), જીવનમુક્તના (અં ૫ મો) બક્તના (અં ૧૦ મો), જ્ઞાનીના (અં ૧૩ મો), મુખ્યાતીતના (અં ૧૪ મો), દૈવી પ્રકૃતિના (અં ૧૬ મો) વગેરે વક્ષણોને પોતામા ઉતારવા પ્રયત્ન કરે

મગુણ પ્રહાર — ભક્તિ માટે

પરમાત્માની ચિંતન કરવા ચોખ્ખા વિશ્વતિઓનો, પોતાની મનમંશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ, આગવા પ્રકરણમાં વિચાર કર્યો. પણ તેટલો વિચાર ચિંતની ભક્તિની શૂન્ય ભાગવા જસ થતો નથી. મનુષ્ય આપારને જોધે છે ને કેવળ અનુકૂળ અથવા દાખલો લેવા માટે નહિ : ધણી વાર એ હેતુ તો ગોણ અથવા અદૃશ્ય જ રહે છે પણ પોતાને મુખ, યશ વગેરે મળે ત્યારે જેને નમ્રતાથી ધન્યવાદ આપી શકે, જેને ઉદ્દેશીને પોતે સત્કર્મો કરવા પ્રેરાય અને અર્પણ કરે, પોતાના ચિંતને શાંત કરવા અથવા પ્રસન્નતા લાગતી હોય ત્યારે જેનાં મહિમા અને કૃપા વિચારી શકે, તથા દુઃખમાં અને આતંકિ અવસ્થાઓમાં ધીરજ આપનારો આધાર લઈ શકે એ માટે એ આયજનને જોધે છે. પોતામાં ગદેલી પૂજ્યતા, કૃતજ્ઞતા, અને મનર્પણની લાગણીઓ અનુભવી શકે અને મુખ, શાંતિ અને ધૈર્ય પ્રાપ્ત કરી શકે એ માટે એને આયજનની દરકાર છે.

આ દૃષ્ટિએ પરમાત્મા કયા વિશેષણો આરોપી શકાય એનો અહીં વિચાર કરીશું.

પૂજ્યતા, કૃતજ્ઞતા અને પ્રેમની ત્રણગળીઓ વ્યવસ્થિત થવા માટે — ગીતાના માતમા અધ્યાયમાં આવેલા શ્લોકો [૪ થી ૧૦] આ કેશવે પ્રમુત થાય એવા છે. તેનો તાત્પર્ય અહીં આપવો અનુચિત નહિ ગણાય :

“પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પચભૂતો, તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ ત્રણ જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓ — આની જુદી જુદી આઠ રીતની પ્રકૃતિ, તથા એ આઠેથી બિયા પ્રકારની, મર્વે પ્રાણીઓમાં જન્મીને જગતને ધારણ કરનારી પ્રકૃતિ, એ બંનીનુ કારણ એ પરમાત્મા જ છે.

“સર્વે જૂનો એ પરમ ચૈતન્યમાંથી જ ઉદ્ભવ્યાં છે, એ જ આખા જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રવચ છે, એનાથી પર, એનુચે કાગળ હોય તેવું, કંઈ કે જ નહિ.

“જેમ સૂર્યા મણકા પરો યા હોય તેમ આપ્તુ જગત એ તત્ત્વમા પરોવાયેલું છે

“દરેક મહાશૂતમા તેની તત્ત્વરૂપ માત્રારૂપે એ જ પરમ તત્ત્વ રહેલું છે પૃથ્વીમા ગંધરૂપે, જળમા રસરૂપે, અગ્નિમા તેજરૂપે, વાયુમા સ્પર્શરૂપે અને આમશમા શબ્દરૂપે

“સૂર્યચંદ્રમા ગ્રિહરૂપે, વાણીમા પ્રણવરૂપે, મનુષ્યમા પુરુષરૂપે અને સર્વ પ્રાણીઓમા જીવનરૂપે તે જ છે

‘તપસ્વીઓનુ તે જ તપ છે શુદ્ધિવાનોની શુદ્ધિ તેજસ્વીઓની તેજસ્વિતા, બ્રાહ્મણોમા કામ અને રાગરહિત બળ, અને પ્રાણીઓમા ધર્મને પ્રતિરૂળ નહિ એવો કામ, તે એ જ પરમાત્મા વડે છે

“સર્વજ્ઞોનુ સનાતન ણીજ તે એ જ છે જે કાર્ષ્ જગતમા સાર્વિત્ર, તેમ જ રાજસ તામસ બાવો છે તે પણ તેના જ વડે છે’

મુલ, જ્ઞાતિ અને ધર્મ માટે — એ પરમાત્મા અત્યંત કૃતજ્ઞ પોતાના અસ્તિત્વ નિયમો મુજબ જ મદૈવ ક્રિયાવાન છે એ નહિ હોવાથી આ વિશ્વ નિયમોને અધીન ગણીને જ ચાલે છે એ કદી અનુત (નિયમોને તોડનાર) થતો જ નથી

એ પરિપૂર્ણ ન્યાયી છે સર્વમા મમપણે ગહેતો છે એને એક પોતાનુ નથી અને બીજુ પાગુ નથી એ પ્રિય નથી અને બીજુ દ્વેષ નથી આથી એ ન્યાયમા દોષિત પ્રત્યે ક્રોધ કે તિરસ્કાર નથી, પણ દયા મરુણા અને મ્હાણુ રહેના છે એ જો શિક્ષા દે છે તેનુ સરવાળે દિત જ થાય છે આથી, ઘણી વાર એ પોતાના ભક્ત માટે, તેના દિનાર્થે, મકટરૂપ બામતી પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરે છે આવા મકટો પરિણામે આશીર્વાદરૂપ જ થાય છે એમ અનેક ભક્તોએ ગાયુ છે અને એવા મકટો માગી પણ લીધા છે

જોડું એ અર્થમા અનુત શબ્દ જાણીતો છે જત શબ્દ સામાન્ય સાહિત્યમા વપરાતો નથી જવમા માત્ર સત્યપણાનો જ અર્થ નથી, પણ અટક નિયમ (Law, Order) મુજબ વર્તનારો અને તેથી સત્ય એવો અર્થ સૂચવાય છે અનુત એટલે નિયમનુ વલ્લધન કરનાર અને તેથી જોડું જતુ શબ્દ પણ એ જ ધાતુમાથી નીપજેલો છે (જન્, કટકપણે શાસન દરજી, જતુ)

જે એનિદાથી એની જ વાહના પર છે, એને જ ખોગે છે, તેને એ પ્રાપ્ત થાય એવી જુદી માર્ગ છે, તેના હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે અને અજ્ઞાન દગી ગાય છે કારણ કે, એ સત્યમત્ત્વનો દાતા છે

એ માત્રીકે હ યમા બામે છે જે આહે તેને એની પોતાના હ યમા જ પ્રતીતિ થઈ શકે છે, એનો એ નિકટ છે

એ પગ્મ ચૈતન્ય છે, પ્રયગાત્મા પણ ગ્રાહ્યે ચૈતન્ય જ છે એનો, જે માર્ગ જગતમાં સ્વર્ગીય — આત્મીય — પોતાન બાગે ડ તે બધા કરતા એ જ મધારે ગ્રામીય અને પ્રીતિન પાન ડ તથા દિનમરી છે

આથી એ જ પ્રેમ અને પગ્મ આનંદન છે

સમર્પણ માત્ર — નમપણુમાં બે જાતના વિચાર નહવા છે

એક તો પોતામાં જે કાર્મિક મૂર્ત્ત્વ ડ ત પરમાત્મા વડે છે એ વિચારથી તેનો ગર્વ ન મરવો પણ તેનું સર્વ શ્રેય એ પરમાત્માને જ આપવું તે બીજો પોતાનો જેની હિપર અકુશ હોય તે બધું — શરીર મન જુદી, ઇન્દ્રિયો ને માણ પદાર્થો અને પોતાના આપ્તજનો સુધ્ધા, — પરમાત્માપ્રીત્યર્થ અન્યની મેવામાં જોડવું તે

જેમ જગતમાં જે કાર્મિક શુભ કે અશુભ વિભૂતિઓ છે તે મર્વેન આશ્રય પરમાત્મા જ છે, છતાં પ્રેમાર્થી માટે માત્ર શુભ વિભૂતિઓ જ ચિંતન કરના યોગ્ય છે તેમ જે માર્ક સત્કર્મ કે દુષ્કર્મ થાય અથવા સદૃશ્તિ કે દુર્દૃશ્તિ ગ્રેપજે તે એ જ તત્ત્વ વડે છે છતાં પ્રેમાર્થીએ એ મર્વેનું સમર્પણ કરવાનું કે એમ માનવું ભ્રમકારક થાય છે ખરું જોતાં જ્યાં સુધી ચિત્તની સશુદ્ધિ અધૂરી છે, માર્કિક અશુદ્ધિ ઓડી છે, ત્યાં સુધી સમર્પણ પ્રપત્ન માત્ર જ થાય છે, પરિપૂર્ણ મિદ્ધ ચતુ નથી આથી કુકર્મો પરમાત્મા વડે જ થાય છે એમ બાવના મરવા કાર્મિક જાય તો કા તો એ દલી બને છે એટલે કે કુકર્મોનું સમર્પણ મરવાની વાતો રે છે અને સત્કર્મોનું અભિમાન રામે છે અથવા તો જે એ માયો પ્રેમાર્થી હોય તો, કુકર્મો અમર્ષિત થયા છે એવી બાવના પર એ દદ રડી શકતો જ નથી અને માત્ર મત્કર્મોનું જ પ્રેય પરમાત્માને આપી તે વિરો નિરહ માર ચવામાં સંકળ થાય છે પ્રેમાર્થીને માત્ર આ જ

યોગ્ય માર્ગ પણ છે અશુદ્ધિ ઝાડી કાઢવાની છે, એટલે અશુદ્ધ કર્મોનું કર્તવ્ય પોતામા જ લાગે તો જ પુરુષાર્થને માર્ગે એ સ્વીકાર શકે અને મમર્ષણની બાવનાથી શુદ્ધ કર્મો વિષે નિરહ કારી બની શકે

પરમાત્માપ્રીત્યર્થ એ પોતાનું સર્વસ્વ જગતની મેવામા ભેડી દે, એ મશુદ્ધિનું એક મહત્ત્વનું સાધન અને પરમાત્મા પ્રત્યેની પ્રીતિનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે સાદી બાષામા, એનું અર્થ તો એ છે કે, એ કોઈ મતકાર્ય માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દે અને તે મત્કર્મના ફળરૂપે પોતાની નત્ત્વમશુદ્ધિ યાય અને પોતે મત્કર્મને મમજો એ સિવાય બીજા કોઈ રસાર્થની કે લાભની ગ્રહણ કરે નહિ અત્યંત નિરપ્રહતાથી અન્યના દિલ માં ત્યાગ એ જ પરમાત્મા પ્રીત્યર્થ મમર્ષણ

આવી જાતનું પરમાત્માનું આનંદન શુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાને અનુદાન છે વિચાર અને વૃત્તિઓની શુદ્ધિ તથા બાવોની ખિનનણી થતા થતા એની શુદ્ધિ પરમતત્ત્વની પ્રતીતિ કરવા માટે યોગ્ય બને છે એનું સત્ત્વ પરમાત્માના જેવું જ એને શુદ્ધ અને અલિપ્ત થતું માન્ય પડે છે પોતાની અને પરમતત્ત્વની વચ્ચે અપાર અંતર જેવું જ પહેલા જણાતું તે ધીમે ધીમે ઓછું થતું જાય છે, અને તેને બદલે પોતામા અને પરમાત્મામા ભેદ કરતા અભેદ જ વધારે છે એમ તે જુએ છે તે કોઈ ભેદ ગ્રહે કે જણાય નો તે તાત્ત્વિક નહિ પણ પરિભાષણે જ — જેમ માગર અને ગીપામા હોય તેવા પડી એ પરમાત્માથી પોતે પોતાને અલગ જાણી કે કે પી શકે તો જ નથી એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે ધીમે ધીમે એમા જ એ નિઃ થાય છે, અને તે જ નિરાલસ્ય ગ્થિતિ કે આત્મનિવેદન-ભક્તિ છે

જેમ પાકશાસ્ત્ર વાચવાથી પેા બરાબ નથી, પણ રાધીને જમવાથી જ પેટ ભરાય છે, તેમ વેદાતના વાચનથી કે અહ વ્રજાસ્મિ વગેરે વાક્યોની માત્ર શુદ્ધિથી મમજણ મરી શેવાથી આત્મામા 'નિષા' (અચળ ગ્થિતિ) યર્ષ શકતી નથી ન્યા સુધી ચિત્તમા ઝવડા છે ત્યા સુધી અદ્વૈતવાદી, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી કે દ્વૈતવાદી, સપિ, અવતાર, ગુરુ કે પેગબર સર્વે પ્રયત્નશીન જીવો જ કે માટે મર્વેએ કોઈ અલબ્ધ લીધે જ છૂંકે આનંદન સિવાયની ખરી શકતું નથી, પણ બ્યારે નિષ્પ્રયોગન થયે ત્યારે પોતાની મેળે જ ખરી પડશે

પરમાત્માની માધના-૧

જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ

પરમાત્માના આનંદમનની પ્રેરણાથી પુરુષને લાગતી જરૂરિયાત વિશે, તે આનંદમનના શુદ્ધ પ્રગટ વિશે તથા તેના ભક્તિમા અને તે વિશે આપણું વિવેચન થયું હશે એની માધનાનો થોડોક વિચાર કરીએ.

આ આનંદમા જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મની ઘણી ચર્ચા આજ પર્વન થઈ છે એ મની ચર્ચા ઘણાંપણ માણસ અંગે થઈ છે.

એક પક્ષ કહે છે મોક્ષ જીવન છે એવું જન જ્ઞાતાન સુક્ત । જ્ઞાન નિવાય મોક્ષ નથી એ જ અતિમ માધન છે ભક્તિ અને કર્મ એ ચિત્તશુદ્ધિમા પરપરાથી માધના થઈ શકે, પણ જીવનનું માધન નથી.

બીજો પક્ષ કહે છે ભક્તિ એ જીવનનું માધન અને સાધ્ય મંત્ર છે જ્ઞાન અને કર્મ બંને ભક્તિની ખિનરંગી માત્ર આવશ્યક છે પણ પ્રેમચરિત્ર મની જીવન અને વિશ્વપ્રેમને અનુભવવો એ જ મનોભાવ અને મોક્ષ છે.

ત્રીજો પક્ષ કહે છે અભયોગ જ મસિદ્ધિનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે નિષ્કામપણે જીવનના કર્તવ્યો બજાવવાથી ચિત્તશુદ્ધિ અને જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, અને એકની ભક્તિ ધેનજી છે જ્ઞાન અને ભક્તિ સામારિત કર્તવ્યોમા અને અમર જીવનમા કિતરના લેઈએ.

આ ત્રણે પક્ષો એકને મહત્ત્વ આપી બીજા મેને કાઢી ગોણુ મ્યાન આપવાથી ત્રણેનો ઝોઝોવત્તોયે સ્વીકાર કરે છે.

ચોથો પક્ષ કહે છે જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણ અનન્ય માધનો છે ત્રણમાંથી જેની વૃત્તિને જે અનુકૂળ આવે તે માર્ગ લે.

વળી પાચમો પક્ષ જ્ઞાનશક્તિનો મુખ્યમ છાત્ર છે. તે કહે છે કે, ચિત્તની એ પ્રકાશી શક્તિઓ છે—શુદ્ધિ અને ભાવના. શુદ્ધિની મુક્તતા અને ભાવનાઓની શુદ્ધિ દોષ તો એના પોતાના શ્રેય માટે એ પૂરતી છે એનો મોક્ષ ચોક્કસ છે.

છઠો પક્ષ જ્ઞાન અને કર્મનો મુખ્યમ સાહે છે એ કહે છે ચિત્ત-વૃત્તિની એ શક્તિઓ છે—જ્ઞાનાત્મક અને ક્રિયાત્મક જ્ઞાન કર્મમાં પ્રેરણા માટે છે, અને કર્મ જ્ઞાનશુદ્ધિ માટે છે. તે એની વચ્ચે ભાવના રહેલી છે, તે આનુભૂતિ છે અને આપોઆપ નિર્મોલ્ય થનારી છે. મત્તજ્ઞાન અને શુદ્ધકર્મમાં પ્રવૃત્તિ, એ એ માધ્યમ શકાય નો માર્તિવ ભાવના એ મેના મયોગમાંથી મળી જ આવે.

વળી સાતમો પક્ષ જ્ઞાનની અવગણના કરી ભક્તિકર્મનો મુખ્યમ છાત્ર છે. મનુષ્યમાં શુદ્ધિ ન દોષ નો ચાતે, એ પ્રેમબીનો દોષ અને કર્મચોગી દોષ નો આસ્થિક જ્ઞાન પણ એને મળી જ રહે, અને ન મળે તોયે શું? એ એના ભક્તિયુક્ત કર્મમાં જ પોતાના મોક્ષને ભેદી શકે.

આ વાદોનો દવારેય નિર્ણયકારક અતઃ આવી શકશે કે કેમ એ કહેવું કઠણ છે પણ, ચિત્તના ધર્મો અને તેની જીવન ઉપર કયા નિષ્ક્રમો વડે કેવી જાતની અસર થાય છે તેનો ઘોડો વિચાર કરીએ તો અસેએ નહિ જાય, અને સભર છે કે દરેકને અમુક વખતે પોતાને માટે શું ચોક્કસ છે તથા જીવન અમુક વસ્તુ ઉપર શા માટે ભાર દે છે તે જાણવાને કાર્ષિક સાધન મળશે.

આપણામાં જ્ઞાન રહ્યું છે ભાવનાઓ જોડે છે અને કર્મ કરવાની શક્તિ છે. આ ત્રણ વસ્તુઓ આપણામાં છે એ ઠરાવવા માટે કોઈ શાસ્ત્ર વાચવાની જરૂર નથી.

વળી, વિચાર કરતાં માન્ય પડતો કે, આપણી જ્ઞાનશક્તિ ત્રણ જાતનું કામ કરે છે. જ્ઞાન* મેળવવાનું, કર્મમાં પ્રેરવાનું અને કર્મને અટકાવવાનું.

* જ્ઞાન એટલે મુ. ૧ આ પ્રશ્નમાં એ રબ્દમાં ત્રણ વાતો સમાવેશ થાય છે. નવી માહિતી મેળવવી, નવો અનુભવ મેળવવો. જ્ઞાન અનુભવ અથવા જ્ઞાની માહિતી વિષે નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી આ ત્રણમાંથી કોઈ પણ મેળવ્યું એટલે નવું જ્ઞાન મેળવ્યું એમ કહી શકાય.

જાણતાં કે અજાણતાં આપણે કાંઈક અનુભવ મેળવીએ છીએ, અને એ અનુભવને પરિણામે, ઘટે ત્યારે, કાંઈક કામ કરવા માંડીએ છીએ અથવા કાંઈક કામ કરતાં અટકીએ છીએ.

પણ જ્ઞાનનો કશોયે સંસ્કાર જાગે અને કર્મોર્મની પ્રેરણા જોડે, તે એ વચ્ચે એક વચ્ચે અનુભવ થાય છે : તે લાગણીનો.

કોઈ પણ પદાર્થ સાથેનો સ્પર્શ કે માનસિક સંબંધ આપણા ચિત્તના તારને કોઈક રીતે હલાવે છે : એ હાલચાલથી આપણી ઉપર એક ચોક્કસ અનુભવના ભાનનો સંસ્કાર પડે છે, અને બીજો લાગણીનો સંસ્કાર જોડે છે. એ લાગણીનો સંસ્કાર વળી ચિત્ત પર બે જાતની અસર કરે છે : ચિત્તમાં કોઈક જાતનો ગુણ નિર્માણ કરવાની અને સુખાત્મક કે દુઃખાત્મક અવસ્થા ઉત્પન્ન કરવાની. અમુક જ જાતનો લાગણીનો સંસ્કાર વારંવાર જોડાયા કરે ત્યારે તે લાગણી આપણો સ્વભાવ થઈ જાય છે. એ લાગણીઓમાં ત્રીણા ત્રીણા બેદો ધણા છે : જેમકે, દયા, કૃપા, અનુકંપા, કરુણા, ક્રોધ, ઉદારતા વગેરે; અથવા ક્રૂરતા, કડોરતા, તિરસ્કાર, ક્રોધ, વેર, શોભ વગેરે. પણ એ બધા બેદોના મૂળમાં બે જ લાગણીઓ રહેલી છે : પ્રેમની કે આત્મભાવ અથવા સમભાવની, અથવા દ્વેષની કે પરભાવની. જે વસ્તુને લીધે આપણને અનુભવનો સંસ્કાર થાય છે, તે પ્રત્યે પ્રેમ — રાગ — સમભાવ લાગે છે, અથવા દ્વેષ કે પરભાવ લાગે છે.

આવી લાગણીનો સંસ્કાર ધણો બળવાન થાય, ત્યારે અમુક કામ કરવું કે અમુક કરતાં અટકવું એવી પ્રેરણા થાય છે.

એ રીતે, જ્ઞાન અને કર્મોર્મ-પ્રેરણા એ બેની વચ્ચે ભાવના અથવા લાગણીનો અનુભવ રહેલો છે.

જેમ જેમ જ્ઞાનનો સંસ્કાર વારંવાર થાય તેમ તેમ ભાવના દૃઢ થતી જાય; જેમ જેમ ભાવના દૃઢ થતી જાય તેમ તેમ પ્રેરણા અથવા ઇચ્છાશક્તિ બળ મેળવતી જાય. પ્રેરણાશક્તિ ગાદી થાય એટલે કર્મ કરવામાં અથવા કર્મથી અટકવામાં પરિણામ પામે.

એવું કર્મ કે અકર્મ થાય ત્યારે પાંછો વળી જ્ઞાનનો, લાગણીનો અને પ્રેરણાનો સંસ્કાર જોડે. એક વાર અથવા વારંવાર એવું કર્મોર્મ થાય, તેને પરિણામે એ કર્મ કે અકર્મ વિષેના આપણા વિચાર

અને લાગણીમાં ફગ્ક પડે, અને તેને પરિણામે ગ્રેગ્રહામાયે ફરક પડે કેટલાક કર્મ આપણને પહેલા સુખરૂપ અથવા મારા લાગતા હોય તે પાછળથી દુઃખરૂપ અથવા ખરાબ લાગે, કેટલાક પહેલા કટાણાભરેલા અથવા દુઃખરૂપ લાગતા હોય તે પાછળથી પ્રિય કે સુખરૂપ લાગે, અને એને લીધે આપણી કર્મકર્મની પ્રેરણામાં ફરક પડી જાય આ રીતે જ્ઞાન, ભાવના અને કર્મનું ચક્ર ચાલ્યા કરે

આ ઉપરથી લાગણીના બે બેદો લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે કોઈ પણ લાગણીનું આપણને જ્ઞાન થાય છે તેના, ઉપર કંઈ તેમ બે ભાગ હોય છે એક, એ વિષય માટે પ્રેમ કે મમતાનો અથવા દ્વેષ કે પરભાવનો, અને બીજો, એથી આપણને લાગતા સુખ અથવા દુઃખનો પ્રેમદ્વેષની લાગણી ગુણાત્મક છે, અને સુખદુઃખની લાગણી અનુભવાત્મક છે હવે, એવો કોઈ નિયમ નથી કે પ્રેમાત્મક લાગણીઓ માથે સુખનો જ અનુભવ થાય, કોઈ વાર પ્રેમને લીધે જ દુઃખ થાય છે અનુભવ કર્મ કર્યાથી સુખ થઈ શકે

માણસે પોતાની લાગણીઓ કેળવવામાં ગુણાત્મક લાગણીને મહત્ત્વ આપતું કે અવસ્થાત્મક લાગણીને મહત્ત્વ આપતું એ માન્યતામાં બે પક્ષો છે એક પક્ષ કહે છે કે, દુઃખ થાય તો મહત્તર છે, પણ પ્રેમ વગરે ગુણાત્મક લાગણીઓને યતનપૂર્વક ખીસાવવી જોઈએ સુખદુઃખ ક્ષણિક અવસ્થાઓ છે, ગુણો એ ચિત્તની રચાણી સંપત્તિ છે પચાસ વર્ષ સુધી સુખના અનુભવ કર્યાથી દુઃખનો અનુભવ થશે જ નહિ, અથવા સુખી રહેવાનો અભાવ પડી જશે એમ કહી શકાય નહિ, પણ પ્રેમાદિ ગુણોનું અનુશીલન કર્યાથી દુઃખ પણ વધાવી લઈ શકાય, અને પ્રેમજન્ય ભાવના યથાથી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થશે દેવકીન થવાની આશા રાખી શકાય, દુઃખકીન થવાની આશા રાખી શકાય નહિ એટલું જ નહિ, પણ સુખી અવસ્થા વારંવાર અનુભવવાનો વિશેષ સંભવ પ્રેમાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ દ્વારા જ છે દેવથી થતું સુખ ક્ષણિક છે, અને તેની રમૂતિ દુઃખકર જ છે, એથી જિવન, પ્રેમથી કદાપિ દુઃખ થાય તો તે પણ આવકારતાયક થાય છે, અને તે દુઃખની રમૂતિ સુખરૂપ થઈ શકે કે આથી સરવાળે, ૧૫ સુખ પણ પ્રેમ તથા

મમભાવ ગુણાત્મક લાગણીની ખિવવણીમાં છે. આ બક્તિમાર્ગનો મૂળ પાથો છે.

ખીન્ને પક્ષ ગુણાત્મક લાગણીને મદત્ત નથી આપતો, પણ અવગ્યાત્મક લાગણી પર જ અનુસધાન રાખે છે. એ કહે છે કે સુખી થવું એ મનુષ્યનું ધ્યેય છે. પ્રેમી થવું એ સ્વતંત્રપણે ધ્યેય નથી, પણ અનુભવથી દ્રેષ કરતાં પ્રેમથી વધારે સુખનો મંભ જણાય છે, માટે બંને સુખી થવા માટે પ્રેમાદિ ગુણોની કેટલીક ખિવવણી થાય. પણ પ્રેમથી દુઃખ પણ થઈ શકે છે, માટે લાગે સરવાળે પ્રેમાદિ ગુણો પણ ત્યાગ્ય છે, અને ન પ્રેમ ન-દ્રેષ એની નિર્ગુણ રિયતિ કેળવવા યોગ્ય છે. વળી તેઓ કહે છે કે, ગુણાત્મક લાગણી જોડે છે ત્યારે કાર્ષ પણ વિષયનું અમરણ કરીને જ જોડે છે, એટલે એ લાગણી વિષય ઉપર અન્યમી રહેવી છે. પણ અવગ્યાત્મક લાગણીમાં દુઃખ વિષયાવળી છે, પરંતુ સુખ સ્વભાવ-મિદ્ધ છે. બ્યારે વિષયનું ભાન ન હોય ત્યારે માણસ સુખી જ છે. સુખ કાર્ષ મેળવવા જતું પડતું નથી, રત્યું જ છે એ વિષયના ભાનથી ખોવાઈ જઈ શકે છે. પ્રેમાદિ ગુણથી સુખની લાગણી જે એવું જે લાગે છે, તે બ્રમણ થાય છે એ તો જેમ દારૂ વગેરેના વ્યભનથી કેટલાક પોતાને સુખી થયેલા માને છે, પણ એમા ડંતરપિડી થાય છે, તેમ પ્રેમાદિ ગુણો સુખરૂપ લાગે છે, તેનું કારણ એ માર્તિક ગુણો હોવાથી વધારે વાર અનુકૂળ વેદનાઓ નિમીણ કરે છે તે છે, પણ, લાગે સરવાળે તો, તે અગ્નિર અવસ્થા હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે. આ રીતે ત્રિયાગી માણસને વિષયોનું કે ગુણોનું સુખ તે પણ દુઃખ જ છે, અને તેથી તેણે વિષયની સ્મૃતિને છોડવાનો અને નિર્ગુણ થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિષય અને ગુણ પરસ્પર મક્કળાયેલા હોવાથી ગુણો દ્વારા દુઃખરહિત રિયતિ થઈ શકવાની નથી. આ શાખમાર્ગના મૂળ પાથો છે.

આ જે પક્ષમાથી કયો સ્વીકારવા જોવો છે તે દરાવવું શ્રેયાર્થને કાણુ પડે એમ નથી. છતે દેહ વિષયની સ્મૃતિ જોડે જ નહિ એ અથકય છે. હજારો વર્ષ મુધી સમાધિ ભોગનનારા શોભની વાતો આપણે પુરાશોમા વાચીએ છીએ, પણ એક દિવસ હોય કે હજારો વર્ષ હોય, જે એ છવતા રહે તો સમાધિમાથી ક્યારેય પણ બેડવાનું

તો યાચ ૪, અને જાણા એટલે દેહ અને જગતનું બાન પણ જાણુ ૪ એ બાન જાણુ કે ગુણાત્મક સાગળીઓ પણ જો ૪ એ સાગળીઓ ને માત્તિક ન હોય તો રાજસી કે તામ્રી હોય, એટલે એણે ને પ્રેમાદિ ગુણો ન કેળવ્યા હોય અને દેવાદિક ગુણોનું પણ જો એ ન દેખાડે હોય, તો ધણુખડું નિર્ગુણને નામે મૂઠતા કે નડતાને પોતાનો હોય એવો મના છે વળા, ધણુખડુ, દેવાદિ ગુણોનું જો હોય તો ત્યાં સુધી વિષયવિરમ્ભિ લામે વખત ટકી શકે પણ નહિ હરે, જેટલો વખત એ સમાધિમા રહે તેટલો વખત એ ઊંધતા માણુમ જેવો છે સમાધિમાથી જો ત્યારે જગતને માટે એની દિમ્ભત એ સુખાત્મક કે દુઃખાત્મક અવસ્થા ભોગવે છે તે ઉપર નથી, પણ એ કેવા ગુણો પ્રગટ કરે છે તે ઉપર છે *

આ ઉપરથી બે વાનો સ્પષ્ટ થાય છે ભક્તિનું એટલે પ્રેમાદિ સાત્ત્વિક ગુણોનું અનુસીધન એ જીવનનું માધ્ય પણ છે કે નહિ એ ન હરાવી શકીએ તોયે, એટલું તો નથી છે જ કે એ સાધના છે જ સાગળીનો અનુભવ એ ચિત્તનું અનિવાર્ય અંગ હોવાથી ચોગ્ય સાગળીઓની ચોખ રીતે ખિનનણી એ વિકાસક્રમમાં અનિવાર્ય પગથિયુ છે

* તે ઉપરાંત સાચી નિર્ગુણ અવસ્થા એ ચિત્તના વિકાસની રિયતિ હોય, તો એ ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થાય એટલે કે, પ્રેમાદિ સાત્ત્વિક ગુણોની ખિવચથી ગૂંચી થયા બાદ એ રિયતિ સમલય અને તેમાં પ્રવેશ થાય ગાત્રવચનથી કે બીજાનું અનુકરણ કરી નિર્ગુણ થવાનો પ્રયત્ન કરનારનું 'લાખા સાથે ફેરો ભય, મરે નહિ તો મારો થાય' એમ બને સાચી નિર્ગુણ અવસ્થા અને ગુણાત્મક અવસ્થા વચ્ચે હું એક સમજુ છું ગુણહીન અવસ્થા તે ભાસમાન નિર્ગુણ અવસ્થા ગુણના અભિમાન વિનાની અવસ્થા તે ગુણાત્મક અવસ્થા અને, ને હોય તો, પરિપૂર્ણ થયેલા ગુણોનો ક્રમશઃ વિષય એ નિર્ગુણ અવસ્થા 'ને હોય તો' એમ મહેવાનું ૧૨જ એ જ કે એની કુ કલ્પના કરી ગયું છે પણ અનુભવ નથી ચોગ્યદર્શનનું છેલ્લું સૂત્ર કૃતાર્થનાં ગુણાના પ્રતિપ્રસવ તથા બીજા સાક્ષ વાચ્યો એ રિયતિ સૂચવે છે પ્રતિપ્રસવ એટલે પ્રસવ — ઉત્પત્તિ — ની ક્રિયા છે તેથી જીવદી દિશનદી ક્રિયા દા ત મેલુ જરુ છે પ્રસવ કરેલુ તે પ્રતિપ્રસવ આ બાબતના વિચાર મઠિ બુઓ બીજા સાગળા 'નિર્ગુણ - ગુણાત્મક' પ્રસવ

હવે ફરીથી આપણે જ્ઞાન, ભાવના અને કર્મના મંગલ ઉપર આવીએ ઉપર જણાવ્યું કે, જ્ઞાન ભાવનાને પોષે છે, ભાવનાની દૃઢતા કર્મકર્મમાં પ્રેરણા કરે છે, અને કર્મ કે અકર્મને અને વળી પાછું જ્ઞાન થાય છે, એ રીતે આ ચક્ર ચાલે છે. વળી, ઉપર આપણે જોયું કે પ્રેમ, ભક્તિ વગેરેની ભાવનાઓ પોષાય તો તે શ્રેયને આધારવાળી છે, દેવાદિ ભાવનાઓ શ્રેયને વિધન કરવાવાળી છે *

પણ આ જ્ઞાન, ભાવના અને કર્મના ચક્રની ખાતમ્મા કેટલીક ખામતો ધ્યાનમાં લેવા જોવી છે:

૧ જ્ઞાનને પરિણામે તુરત જ ભાવના ઉદ્ભવે છે, અને ભાવનાને પરિણામે તુરત જ કર્મ થાય છે અથવા થતું અટકી જાય છે એમ નથી એકના એક પ્રકારનો વારંવાર અનુભવ થતા થતા લાગે કાગે ભાવના દૃઢ થાય છે, ભાવના દૃઢ થયા બાદ ટેટસોફ વખત એ વધ્યા ભાવના હોય એમ લાગે છે કારણ કે, ભાવના હોય છે, પણ એને પરિણામે કાર્મ કર્મ થતું જ નોર્મ એ એમ હજી લાગતું નથી આમ કેટલોક વખત ગયા બાદ, કાર્મ ભાવનાનુરૂપ કર્મ થતું જોઈએ એમ લાગે છે, પણ શું અને કેમ કરતું એની ગોઠણમાં કેટલોક વખત જાય છે. ત્યાર બાદ ધીમે ધીમે ભાવનાનુરૂપ કર્મના અખતગઓ થાય છે ડેવટે, એ ભાવનાને મિલક કરી શકે એવો કર્મભાર્ગ મળ્યો એમ લાગે છે એ કર્મભાર્ગના વાગ વાગ અભ્યાસ કરવાથી એમાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અમુક ભાવનાને સિદ્ધ કરવા માટે શું કરવું અને કેમ કરવું તેનું જ્ઞાન અને તેને પાર પાડવાની શક્તિ સિદ્ધ થાય, એટલે એ ભાવનાને લગતો કર્મયોગ મિલક થયો કહેનાય કર્મયોગ સિદ્ધ થયા પછી નવારે એવી સ્થિતિ થાય કે અનુભવ, ભાવના અને

* અન્યાયી, દુષ્ટ વગેરે પ્રત્યે દ્વેષ વાગે, તેમાં જેના પ્રત્યે અન્યાય થાય છે તે તરફ સમભાવ રહેતો છે, એટલે, જેમાં દ્વેષ છે તે ગોણું છે એ અન્યાયી અન્યાય ન કરે તો તેના પ્રત્યે દ્વેષ ન થાય એટલે એમાં અન્યાય કરનાર બ્યક્તિ દ્વેષની લાગણીનું કારણ નથી, પણ અન્યાયી કૃત્ય જ છે આથી આવો દ્વેષ અયોગ્ય નથી વૈદ્ય, એમ પણ કહી શકાય કે દેવાદિ લાગણીઓનું આટલું સ્વરૂપ રહી જાય તો જ, ઈશાનનિપદમાં કહ્યું છે તેમ, અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરી નવાય છે અને વિદ્યાથી અમૃતત્વ મળે છે એમ કહી શકાય

કર્મ એ ત્રણે જાણે એકી વખતે જ ચર્ષ જતાં હોય, વચ્ચે કાંઈ વખત જ ન જાય એટલી શીઘ્રતા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તે કર્મયોગ પૂર્ણ થયે લાગે.

ત્યાં સુધી કેાર્ષક અનુભવના સ્વરૂપનો નિશ્ચય નથી થયો ત્યાં સુધી કેટલોક વખત અગ્રદ્વામાં, કેટલોક વખત તટસ્થતામાં, કેટલોક વખત નિશ્ચયને દૃઢ કરવામાં જાય છે. જ્ઞાનની દૃઢતા થાય નહિ ત્યાં સુધી, એનાથી ભાવના જાગત ચયેલી હોય છે, પણ તે તરફ લક્ષ જતું નથી. આથી, એ માણસ એ પ્રકારની જ્ઞાનપ્રાપ્તિને જ ધ્યેય સમજે છે.

જ્ઞાન પચી ગયા પછી જ્ઞાને જગાડેલી ભાવના પર દૃષ્ટિ જાય છે, અને એ ભાવનાનું પોપણ એનું ધ્યેય બને છે. કેવળ જ્ઞાન એ શુષ્ક લાગે છે, પણ ભાવના પાછળ કર્મની જડર છે એમ નથી જણાતું. ભાવનાનું અનુશીલન એ જ ધ્યેય બને છે.

ભાવના દૃઢ થયા બાદ કેવળ ભાવના એ વંધ્યા લાગે છે. એ ભાવનાને કર્મપરિણામી થયેલી જોવા ચિત્તનું ખેંચાણ થાય છે. સૌથી પહેલું એ પરિણામ કેવળ વાણીમાં આવીને રહે છે. ધીમે ધીમે બીજી ઉદ્વિગ્ધામાં પરિણામ પામે છે. પછી એ કર્મ એનું સ્વાભાવિક કર્મ બની જાય છે.

આમ એક પ્રકારના કર્મયોગની પૂર્ણતા સુધીનું જ્ઞાન, ભાવના અને કર્મનું ચક્ર એક જીવનમાં સિદ્ધ થાય છે એવું હમેશાં નથી બનતું. એ ચક્રની ગતિ ઘણી વાર એટલી ધીમી હોય છે કે કેાર્ષક વાર આખું જીવન જ્ઞાનને દૃઢ કરવામાં, અથવા ભાવનાના પોપણમાં, અથવા વાચાકર્મમાં જ પૂરું થાય છે. આ રીતે કેટલાક કેવળ જ્ઞાનનો મહિમા, કેટલાક ભક્તિ અથવા પ્રેમનો મહિમા, અને કેટલાક કર્મયોગ કર્યા વિના એનો મહિમા ગાવામાં જ જીવન પૂરું કરે છે. કર્મયોગની પૂર્ણતા થવામાં વળી કેટલેયે કાળ જાય છે.

સમાજમાં કેાર્ષક પ્રકારનું જ્ઞાન, તદ્વત્સારી ભાવના અને તદ્વત્સર્ય કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય તેટલામાં કેટલીક વાર ઘણીક પેઢીઓ ચાલી જતી જોઈએ છીએ. એમ પેઢીઓ જાય છે એ બતાવે છે છે કે એક જીવનમાં જ્ઞાનથી જ સરખાત કરીને કર્મયોગની પૂર્ણતા સુધી નથી પહોંચાતું.

૨. હવે એક પ્રકારનો કમયોગ પૂરો થાય, એટલે કે એક પ્રકારનું કર્મ કુશળતાથી પાર પાડવાની શક્તિ આવે, એટલે ચિત્તનો વિકાસ પૂરો થયો એમ મનજવાનું નથી.

કમયોગ પૂરો થયા બાદ કેટલાક કાળ સુધી એ કમયોગનો કે રહે છે અને એનાં ફળ ભોગવવામાં પુરુષ મશગૂલ રહે છે. પણ ધીમે ધીમે એ કર્મકોશલ અને જે જ્ઞાન અને ભાવનામાંથી એ ઉદ્ભવ્યાં તે જ્ઞાન અને ભાવના માટેનો એનો મોદ ઊતરી જાય છે એટલું જ નહિ, પણ એના પ્રત્યે એને અણમો પણ ઊપજે છે. એ જ્ઞાન, એ ભાવના અને એ કર્મ ત્રણે એને દુષ્ટ, મિથ્યા અથવા નશ્વર્ત લાગે છે. આગળ સુ, અથવા કાંઈક આગળ હોય તેથી એમ એને ભામવા માટે છે, અને વળી નવી માહિતી, નવો અનુભવ કે જૂની માહિતી કે અનુભવ વિશે નવી દૃષ્ટિની શોધમાં એ વળગે છે. એટલે વળી એને માટે જ્ઞાનના યુગનો પ્રારંભ થાય છે. એ પ્રારંભને અંગે એ પોતાની કર્મપ્રવૃત્તિનો નિમ્મલ પણ કરે તો જોવામાં આવે છે. અપાર શ્રમને પરિણામે દહ કરેલો કમયોગ એને ત્રામ-દાયક પણ લાગે એમ જોઈ શકાય છે, અને તેવા કમયોગની તે નિંદા કરે તોયે જોવામાં આવે છે.*

* આ કારણથી, કેટલીક વાર જે બાળકમાં માનસ પૂર્ણ થયો હોય તેને માટે એની ખ્યાતિ થવાને બદલે, જેની એ સાધના કરતો હોય તેને માટે થાય છે એવું જોઈ શકાય છે, અને એવું જીવનકરમું એના પ્રસિદ્ધ મતોથી વિરુદ્ધ હોય તેવું જણાય છે. જે હઠાદરણથી આ સ્વપ્ન થાય. શકશ-ચાર્ધની ખ્યાતિ નિશ્ચિતમાર્ગના પુરસ્કર્તા અને જ્ઞાનને જ મહત્ત્વ આપનાર તરીકે છે. છતાં, એમનું જીવન હિંદુધર્મની પુનઃસ્થાપના માટેની યોજના થઈ તેને અમલમાં મૂકવા માટે પ્રયત્ન કરીને ઉપાડવામાં ગયું. એમાં એમણે સારી પેઠે કર્મકોશલ પણ બતાવેલું જણાય છે. છતાં, કર્મની પ્રવૃત્તિની એમણે નિંદા જ કરી છે. આનું કારણ આવા પ્રકારના કર્મમાં કુશળતા એમને જન્મસિદ્ધ પ્રાપ્ત થયેલી, અને આત્મજ્ઞાનની એમને સાધના કરવી પડી, એ જ જણાય છે. એથી જોઈને હઠાદરણ લોકમાન્ય તિલકનું : એમણે પ્રવૃત્તિધર્મની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવા પરિશ્રમ કર્યો, પણ જીવનમાં એમણે જ્ઞાનયોગને જ અતિશય આચરી બતાવ્યો. વિદ્વાલર્થો વિવિધ પ્રયોગનું લેખન અને પોતાના મતના પ્રચાર માટે ઉપદેશ, સંજ્ઞાસૂત્રોમાં નવીન આચાર કરતાં વિચારની સ્થાપના, એમણે સારી પેઠે કર્યાં. સ્વરાજ્યને

સમુદ્ધ' છું એટલી આ સહેલી ક્રિયા નથી. પાછલા કાળના અનેક અનુભવો, ભાવનાઓ અને કર્મોનાં પરિણામો એકબીજાથી સંકળાઈને ચાલતાં હોય છે, અને તેથી એ ક્રિયા પૃથક્કરણ કરી શકાય એટલી હદેમાં સહેલી નથી હોતી. એક પ્રકારનો કર્મયોગ ચાલુ હોય તે દરમિયાન બીજાં જ્ઞાન અને ભાવનાનાં અનુશીલન પણ કેટલેક અંશે શરૂ થયાં હોય. પણ અમુક ચોક્કસ વિષયમાં આવે કર્મ હોય.

આ રીતે, જેમ સમાજમાં તેમ જ વ્યક્તિમાં કેાઈક પ્રકારનાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિના અને તેને દૃઢ કરવાના, ભાવનાની ખિલવણીના, વાણીના અને કર્મયોગના યુગોનું ચક્ર ચાલે છે.

આમ મદ જ્ઞાન, તામસી ભાવના અને તામસ કર્મોમાંથી રાજસ જ્ઞાન, રાજસ ભાવના અને રાજસ કર્મમાં, અને રાજસમાંથી સાત્ત્વિક જ્ઞાન, સાત્ત્વિક ભાવના અને સાત્ત્વિક કર્મમાં ચિત્તનો વિકાસમાર્ગ જોવામાં આવે છે.

૩. આમ વિચારતા જણાય છે કે આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય જો જ્ઞાનનો અંત હોય તો તે પ્રતીતિ દૃઢ થયા બાદ તેની પાછળ સર્વાત્મભાવી ભાવનાઓની જાગૃતિ આવે; અને એ ભાવના દૃઢ થયા બાદ તદનુરૂપ કર્મયોગ પણ ચાલે.

એ કર્મયોગ પણ પૂર્ણ થયા બાદ એવી સ્થિતિ કદાપી શકાય કે એક બાજુથી જિજ્ઞાસાનો અંત આવેલો હોય અને બીજી બાજુથી કર્મયોગનું અભિમાન પણ ગળી ગયું હોય. એટલે, કર્મપ્રવૃત્તિનુયે જોર ન હોય. એ કાળે એ મનુષ્યના ચિત્તની શી સ્થિતિ હોય તેની કલ્પના આપણે નહિ કરી શકીએ. એ સ્થિતિ નૈષ્કર્મ્ય કે નિર્ગુણ-સિદ્ધિ કહેવાતી હોય તોયે તે સામાન્ય જડ નિષ્કર્મતા કે નિર્ગુણતા જેવી ન હોય.

વિચાર એમણે આપ્યો, પણ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે કેાઈ નિશ્ચિત યોગના કે તેનો અમલ કરાવવાની કુશળતા એમની પાસે નહોતી. એટલે એ કર્મયોગના અનુશીલન માટે મધ્યા, અને કર્મયોગના આચાર્ય તરીકે ખ્યાતિ મેળવી; પણ એમનામાં સ્વભાવસિદ્ધ જ્ઞાનયોગ હતો તેનું જ આચરણ કર્યું.

એ રિયલિટી વિષે કલ્પના કરવા એસવાની શ્રેયાર્થીને જરૂર નથી. આત્મપ્રતીતિ પહેલાં એ રિયલિટી સ્વાભાવિક રીતે આવવી અશક્ય છે; એના જેવી સાગનાર કોઈ જડ દશા આવે એમ બને. અને આત્મપ્રતીતિ બાદ પણ ઘણે કાળે આત્મપ્રતીતિના પરિણામરૂપ કર્મયોગ સિદ્ધ થયા બાદ એ આવશે. ત્યારે સહજ રીતે આવશે ત્યારે એ પોતાને માટે તેમ જ જગતને માટે આવકારલાયક જ હશે. ત્યાં સુધી, —

૧. સાત્ત્વિક, એટલે જેમાં પોતાનો તેમ જ સર્વનો ઉત્કર્ષ રહી હોય એવું, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, અને આધ્યાત્મિક વિષયમાં પરમ-તત્ત્વ વિષેની માહિતી અથવા પ્રતીતિ, અથવા તે જાગૃતની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી;

૨. સાત્ત્વિક પ્રેમાદિ ભાવનાઓનું અને પરમાત્મા વિષે ભક્તિનું પોષણ કરવું; અને,

૩. સાત્ત્વિક, એટલે સર્વેનું હિત યાચ અથવા પ્રેમની દૃઢતાને પરિણામે સૂઝે એવાં, કર્મો કરવામાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવી,

— એ શ્રેયાર્થીનો કર્તવ્યમાર્ગ છે

આ કર્તવ્યમાર્ગમાં કેટલાક પહેલી ભૂમિકામાં પહોંચતા હોય, કેટલાક બીજામાં પહોંચતા હોય, અને કેટલાક ત્રીજામાં પહોંચતા હોય એમ બને. જે માણસ જે ભૂમિકાને માટે પ્રયત્ન કરતો હોય તેને તેની પછીની ભૂમિકાનું જ્ઞાન નથી હોતું અને આગલી ભૂમિકાનું મહત્ત્વ નથી સાગતું. પણ અત્યાર સુધી પોતે જૂઠામાં પડેલા હોય અને હવે સાચો માર્ગ મળ્યો, તથા હવેની ભૂમિકા જ જાણે છેલ્લું માધ્ય હોય એમ લાગે છે. એટલે, એ જ્ઞાન, ભક્તિ કે કર્મનો જ મહિમા ગાય છે. મારી દૃષ્ટિએ, આમ શ્રેયપ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન, ભક્તિ કે કર્મ પૈકી કોઈ એક જ માર્ગ નથી, અથવા ત્રણ સ્વતંત્ર માર્ગોયે નથી, અથવા બધાનો કે ત્રણનો સમુચ્ચય કરવાનો છે એમ કહેવુયે દફલ છે. પણ, (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ત્યાર બાદ ભાવનાનું અનુશીલન, અને ત્યાર બાદ કર્મયોગની પૂર્ણતા, એવા વિકાસનો ક્રમ જ જણાય છે. પણ, (૨) જે માણસ જે ભૂમિકાએ પહોંચતો હોય છે, તેને માટે તે ભૂમિકા જ તાત્કાલિક ધ્યેય બને છે. સ્થૂળ દૃષ્ટિએ સમાજમાંયે ભૂમિકાના એવા યુગો હોય છે; અને, (૩) જે જાગૃતનો કર્મયોગ પૂર્ણ

થાય છે, તેને પૂર્વગામી જ્ઞાન અને જ્ઞાવના સ્વભાવસિદ્ધ થયેલી હોય નહીં. એટલે, એક રીતે ક્રમચોગની પૂર્ણતામાં જ્ઞાન અને જ્ઞાવનાનો સમાવેશ થઈ જાય છે, જોકે એનું જ્ઞાન ન હોય એમ બને છે.

આટલું સામાન્ય નિયમથી. પણ, ચોક્કસ માર્ગદર્શક, યોગ્ય માધનો, અનુકૂળ તક વગેરેને અભાવે તથા શારીરિક અને બીજી શક્તિ તથા પરિસ્થિતિના બેદોને લીધે, જુદા જુદા શ્રેયાથીને દરેક ભૂમિકામાં કેટલો વખત રોકાઈ રહેવું પડે, કેટલો વખત બરજાડ જાય અને કેટલો પરિશ્રમ કરવો પડે તે કહી શકાય નહિ. કેટલાકને એક ને ભૂમિકામાં આખું જીવન ચાલી જાય, તો કેટલાકની પ્રગતિ અપાટાબધ થાય.

પરમાત્માની સાધના-૨

ચ્યૂળ પ્રકારો

જ્ઞાન, બક્તિ અને કર્મ વિષે આટલું તાત્ત્વિક વિવેચન થયું-
હવે પરમાત્માની સાધનાના કેટલાક ચ્યૂળ પ્રકારોને વિચારીશું.

મનુષ્યનું ઘડતર એકસરખું નથી. તેથી એક જ પ્રકારનો વિધિ સર્વેને લાગુ કરવાની જરૂર નથી. પરમેશ્વર સાથે અનુસંધાન કરવા માટે કોઈને ગતવનભક્તિની જરૂર લાગે, કોઈને ન લાગે, કોઈને જપ અનુદ્ધા લેાય, કોઈને તે મિથ્યાચાર થયો જણાય, કોઈને એકાત્મા જ તેનું ચિંતન થાય, કોઈને સમુદાયમા જ થાય, કોઈને સુદર ચિત્રો, ધૂપ ગંધ વગેરેની શોભા રમ્યા વિના, વાજિત્ર, સંગીત વગેરેની મદદ વિના, આલબ્ધન પ્રત્યે ચિત્તની દોડ ન થાય, કોઈને સમુદ્રકિનારો, ગિરિશિખર વગેરે પ્રાકૃતિક સૌંદર્યવાળાં સ્થાનની અને મૌનની જરૂર લાગે કેટલાકને તેને અંગે તપની આવશ્યકતા જણાય, કેટલાકને ન જણાય છતાં કેટલીક સામાન્ય ખામનો વિચાર કરી શકાય એવી છે.

૧ અનુસંધાન કેટલેક અંશે એકાગ્રી ચિત્તનની અપેક્ષા રાખે જ છે એકાગ્રી એટલે મનુષ્યસમાજથી દૂર નિવાસ કરીને એમ નહિ, પણ કાર્ષ્ક શાંતિભર્યાં સ્થાનમા ખીજ કોઈ વિશેષ ન કરે તેવી રીતે

૨. અનુસંધાન કેટલેક અંશે સત્સંગની અપેક્ષાએ રાખે છે મત્સંગ એટલે પોતાથી વિશેષ પવિત્ર જનોનો સહવાસ તથા સમાન પ્રકૃતિવાળા શ્રેયાર્થી સાથે હિપાસનામા સહયોગ

૩ સત્ત્વમંશુદ્ધિને માટેનું કેટલુંક અનુશીલન ખાનગી રીતે થઈ શકે છે, અને કેટલુંક સામાજિક જીવન ગાળીને તથા સામાજિક કર્તવ્યો પૂર્ણનીને જ થઈ શકે છે કેટલાક પ્રકારના તપ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાનાભ્યાસ, પશ્ચાત્તાપ, અનુતાપ વગેરે ખાનગીમા કરવાના પ્રકારો છે દયા, દાન, કર્મયોગ, દુર્મળરક્ષા, અન્યાયપ્રતીકાર વગેરે પ્રગટ અનુશીલનના પ્રકારો છે.

૪. ચિત્ત અને ચૈતન્યની સમાન સશુદ્ધિ એ ધ્યેય હોવાથી, અને ચિત્ત મમત્ર જીવનની માથે સકળાયેલું હોવાથી પરમાત્માનું

આલંબન પણ જીવનની સર્વે નાનીમોટી જાગતો સાથે સંકળાયેલું છે. એ આલંબનનું સ્થાન કોઈ મંદિર, તીર્થ કે ક્ષેત્ર જ નથી, અને તેના અનુસંધાનનો સમય સંધ્યા, કે આઠવાડિયાનો કે વર્ષનો કોઈ દિવસ જ નથી. જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયા સાથે એનું અનુસંધાન કરવાનું છે.

૫. એક તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા એ અનુસંધાનને સફળ કરવા માટે મહત્ત્વની છે.

આ 'એક તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા' એટલે શું તે જરા સ્પષ્ટપણે સમજવાની જરૂર છે.

'એક તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા'ને માટે જુદા જુદા મંત્રદાયોમાં જુદા જુદા શબ્દો વપરાય છે. જેમકે, 'એક પરમેશ્વરમાં નિષ્ઠા', 'અનન્યાશ્રય', 'અનન્યભક્તિ', 'એકાંતિક ભક્તિ', 'એક ટેક', 'પતિવ્રતાના જેવી ભક્તિ', 'અન્યભિચારી ભક્તિ' વગેરે.

એ શ્રદ્ધામાં નીચેનાં અંગો રહેલાં છે :

(૧) જગતનું તંત્ર એક જ દેવને અધીન છે. અનેક દેવોને અધીન નથી; અને તે પોતાના ઇષ્ટદેવ છે.

(૨) એ ઇષ્ટદેવની ભક્તિ અનેક પ્રકારની શક્તિઓ હોય, અને તે દરેક શક્તિ ખાસ ખાસ પ્રયોજનો માટે હોય; પણ એ જુદા જુદા શક્તિઓનાં ધ્યાન, ભક્તિ, હિપાસના, આશ્રય વગેરે કરવાની જરૂર નથી જરૂર નથી એટલું જ નહિ, પણ એમ દ્વાંદ્વાં મારવાં હોયપણ છે, અને મનને અસ્થિર કરનારાં છે.

(૩) માટે જે કંઈ સકામ કે નિષ્કામ ભક્તિ કરવી ધટતી હોય, તે એ એક ઇષ્ટદેવની અને તેને જ નામે કરવી ધટે છે.

(૪) એ ઇષ્ટદેવથી ઊતરતા, અડિયાતા કે સમાન કોઈના બીજા કોઈ દેવ, દેવી કે શક્તિની કલ્પના કરી તેમનો આશ્રય કરવો યોગ્ય નથી. આથી, પોતાના ઇષ્ટદેવ કરતા જુદી રીતની કલ્પના જેને વિષે ચતી હોય, તેવાં દેવદેવીઓની હિપાસના, ધ્યાન, ભક્તિ વગેરેમાં એ ન પડે.

(૫) આ રીતે, પરમેશ્વર, અલ્લા. મહોવાહ, અહુરમઝ્દ, ગોડ વગેરે એક જ દેવને દર્શાવનારાં નામો હોય એમ જાણતાં છતાં, એ પોતાના આલંબન માટે પોતાને રુચિકર અને સ્વાભાવિક હોય એવું એક જ નામ પસંદ કરે.

શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિકતા

પરમાત્માની સાધનાના સ્વૂળ પ્રકારોના ઉપયોગમાં બધા વિવેકની જરૂર છે. એ વિવેકને અભાવે કેવળ રૂઢિપૂજા, મિથ્યાચાર, દંબ, ભ્રમ, અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, અને શ્રદ્ધાના સ્વરૂપમાં કેવળ નાસ્તિકતા પોતાઈ જાય છે. શ્રેષ્ઠાથીએ એવા પ્રકારો નિર્મિત સમજવા જોઈએ, અને માત્ર બાહ્ય અને ઉપરછલી સાસ્ત્રિકતામાં જૂજા ન પડી જઈ વિશેષ જોડા ઊતરી સાચી સાસ્ત્રિકતા કેળવવી જોઈએ. એવી કેટલીક ત્યાગ્ય બાબતોની અહીં નોંધ લઈ છું :

૧. કાલ્પનિક દેવતાઓનું અનુષ્ઠાન જામે ઉપજાવનારું થાય છે. વળી, એની પાછળ કુદ્ર કામના કે બપ રહેણાં હોય છે.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ, સરસ્વતી, પાર્વતી, લક્ષ્મી ઇત્યાદિક અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસના આપણા દેશમાં થાય છે. એ દેવદેવીઓના ચોક્કસ આકારો, ચિહ્નો વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવી છે. બ્રહ્મસોક, ગોસોક, વૈકુંઠ, કૈલાસ વગેરે જુદી જુદી જાતની સ્થનાવાર્તા ધામેમાં એમનો વાસ છે એવું પણ કહેવામાં આવે છે.

આ બધી બાબતોમાં વિદ્વાનો એમ સમજાવે છે કે, એ બધાં દેવદેવીઓ કાલ્પાત્મક રૂપકો છે અને એ દ્વારા પરમાત્માની જુદી જુદી વિભૂતિઓ અને શક્તિઓ સૂચવાય છે. જેમ યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજ કહેવાય છે તેનો અર્થ એ છે કે અતિશય ધર્મપરાયણ રાજા કેવો હોય તો યુધિષ્ઠિર જેવો; અથવા જેમ આપણે કહીએ છીએ કે અમુક બહેન દયાની જ સાક્ષાત્ દેવી છે; તેમ, પણ જુદી રીતે, કવિઓએ પરમેશ્વરની જુદી જુદી શક્તિઓ અને વિભૂતિઓ માટે જુદા જુદા આકારો, ગુણો, ચિહ્નો વગેરેની કલ્પના કરી છે. એવા આકારનાં કેઈ દેવદેવીઓ કે ધામે કયાંક ખરેખર છે એમ સમજવાનું નથી. પણ, દાખલા તરીકે, પરમેશ્વરની વિદ્યાશક્તિ એટલે

સ્વચ્છ ધોળાં વસ્ત્રો, શીશુ, પુસ્તક, હંસ વગેરે શુભ સામગ્રીવાળા એક દેવીની કલ્પના કરો. વિદ્યારક્તિનો તર્ક કરવા કરતાં આવી કલ્પના કરવી રમ્ય લાગે છે, માટે સરસ્વતીનું આનું વર્ણન આપી વિદ્યાની પવિત્રતા પોષવામાં આવે છે.

વિશેષ પ્રકારના વિદ્વાનો આ બાળતમાં આવા ખુસાસા આપે છે. પણ બધા જ વિદ્વાનો આમ જ સમજે છે અથવા સમજીને આ વિષયમાં કેવળ કાવ્યનો જ આનંદ લે ■ એનું કાર્ત્ત્ત નથી. અને મામાન્ય લોકો તો આ બધાં વર્ણનો અક્ષરશઃ સાચાં જ માને છે; એટલે કે, આ દેવદેવીઓનાં અને તેમનાં ધામોનાં જેવાં વર્ણનો આપવામાં આવે છે તેવાં જ આકારો, ચિહ્નો, ગુણો અને ધામોવાળાં તે જુદાં જુદાં ખરેખરાં સત્ત્વો છે એમ માને છે, અને જુદી જુદી વાંછનાઓ માટે તથા જુદે જુદે પ્રસંગે તેમની પૂજા કરે છે. વળી, શ્રેયાથી નિષ્કામી ભક્ત માટે તો એ અક્ષરશઃ સાચાં છે એવી એની દૃઢ શ્રદ્ધા જ એની તીવ્ર ભક્તિનું અને એને મળવા માટેની તત્પરતાનું કારણ હોય છે. એ કેવળ કલ્પના છે એવું જ્યારે એને પ્રથમ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે, જેમ કાણુની એકની એક આંખ ફૂટી જાય અથવા સમુદ્રમાં સપડાયેલો માથુસ જે પાટિયાને વળગ્યો હોય તે હાથમાંથી છૂટી જાય, તેના જેવી એની સ્થિતિ થાય છે.

સમજણનો ગોટાળો એટલો બધો વ્યાપક થઈ ગયો છે કે, હિંદુઓમાં દેવીની જે તેત્રીસ કોટિ મંજ્યા કહેવાય છે તેમાં કોટિ શબ્દનો અર્થ કરોડ નહિ પણ વર્ગ એવો થાય છે એમ શ્રી. આનંદશંકરભાઈ જેવા ખેચાર વિદ્વાનો જ જણે છે. બાકી સામાન્ય જનો જ નહિ, પણ ધણા વિદ્વાનોએ કોટિનો અર્થ કરોડ જ કરે છે, અને તેત્રીસ કરોડ જુદાં જુદાં દેવદેવીઓ હિંદુઓમાં પૂજાય છે એમ માને છે.

અદ્વૈતવાદી સનાતનીઓ, આવા અનેક દેવીની ઉપાસના અને એક બ્રહ્મ જ છે એ સિદ્ધાન્ત વચ્ચે વિરોધ ન આવે એ રીતે, આ બાળત સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે અને અનેક દેવીની ઉપાસનાનું સમર્થન કરે છે. પણ આ ખુસાસો કેવળ પાંડિત્ય જ થાય છે. સામાન્ય લોકોની સમજણ એથી રપટ થતી નથી. એમને વિદ્વાનોનું પાંડિત્ય દેવોનું ઢાંકેલું ખંડન જ લાગે છે, અને તેમના

પ્રુલાસાને સ્વીકારી શકતા નથી આવા પ્રુલાસાએને ધ્યાનમાં રાખીને જ શ્રી મહાનંદ આમીએ શિક્ષાપત્રીમાં લખેલું જણાય છે કે,

વૃણવૃણામતારાણી સદન યત્ર યુક્તિમિ ।

વૃજ સ્યાત્તાનિ શાસ્ત્રાણિ ન માન્યાનિ કદાચન ॥૬

આ ઉપામનાથી શ્રેયાર્થીનું કે પ્રભુનું કરુ કલ્યાણ થતુ નથી, પણ માત્ર અનેક પ્રકારના ઝડપ જ નિર્મોલ થાય છે મહામદ પેગંબરે એકેશ્વરની ઉપામના પર બાર મૂકીને અને અનેક દેવોને પાયા મહિત લગભગ કાઢી નાખીને સત્પત્ની અમૂલ્ય સેવા કરી છે એમાં શકા નથી હિંદુધર્મના કેટલાક મંત્રદાયોમાં અનન્યાશ્રયને નામે એવા થોડાક પ્રયત્નો થયા છે, પણ એ કેટલીક જાગતમાં મોજા અને માધોડાથી મિત્ર, તો કેટલીક જાગતમાં અનિશ્ચય મકુચિત પ્રયત્નો જે વળી એમાં પોતાના કંઈદેવની પમદગીમાં કોઈક કાર્ત્તવિક દેવનો સ્વીકાર હોય છે જ

૨ ચિત્તને પ્રમત્ત કરવા અને એકાગ્ર કરવા પૂજ્ય જનોની મૂર્તિનો ઉપયોગ કરવાને હરકત ન હોય, પણ મૂર્તિને પ્રાણવાન મમત્ત એના પ્રત્યક્ષ અથવા માનસ પૂજા, અર્ચા, નૈવેદ્ય, સરધમ રંગેરે વિધિઓમાં ભ્રમણા રહેલી છે એ ભ્રમણા જ જુદા અગે ધર્મને જીવનથી અજગે કશવનારી અથવા જીવનને કૃત્રિમ માર્ગે રાજનારી થાય છે

૩ એ જ હેતુથી તેમ જ સત્તમગની મગવડ માટે મહિર મજિલદ જેવા નછી કરેલા યથાનો રાખવામાં હરકત નથી એ યથાનોમાં પવિત્રતાની બાવના બધાય એ વ્યાખ્યાવિક છે પણ તેના કરતા વધારે દિન્યતાનો કે મહિમાનો ખ્યાલ ભ્રમ અને વહેમને પોતાનારો થાય છે એથી સાધન તે જ સાધ્ય જની જય છે અને એ ભ્રમ જ મણે અગે જુદા જુદા અનુગમે અને મંત્રદાયોના લોકો રચે થતા કત્રેશોનું કારણ છે

• જે શાસ્ત્રોમાં કૃષ્ણ કે કૃષ્ણના અવતારોનું યુક્તિથી ખડન કર્યું હોય તેવા શાસ્ત્રોને સ્વી માનવા નહિ

૪. એવા યજ્ઞોગ્રા પરમાત્મા સાથે અનુમધાન કરવાનો હેતુ યોગ્ય છે, પણ તેનો આગ્રહ જો એવું સ્વરૂપ પકડે કે જેથી અસહિષ્ણુતા વધે, અણેઅઘણે ઉત્પન્ન થતા વિદ્યોથી ચિત્તનો વિલેપ જ થાય, વિદ્ય કળારા પ્રત્યે ક્રોધ કે તિરસ્કાર થાય, અથવા કર્તવ્યબ્રહ્મ ચર્ચને જ આગ્રહ રાખી શકાય, તો તે આગ્રહ શ્રદ્ધાળુ નામિકતા જ છે. એવી રીતે જીવનના અત મુધી કરેલા અનુસધાન કરતા એક નાનકડા પણ જીવને સુખી કરવા માટે નિઃપૃહતાથી કરેલી ચિતાનું અનુમધાન એ પરમાત્માનું વધારે ઉદાત્ત આલબ્ધન છે. જ્ઞાનેશ્વરે 'અજ્ઞાન'નું નિરૂપણ કરતા આવી શ્રદ્ધાળુ નામિકતાનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે

“કણ્ઠમી જેમ પોતાની ખેતી વધારે છે, તેમ તે એક મૂકીને ખીજો એમ પુષ્કળ દેવોની સેવા કરે છે અને પહેલા દેવના જેવો જ ખીજા દેવનો પણ પમારો આદરે છે. પ્રાણીઓ સાથે કણ્ઠ શબ્દો બોલી તેમનો એ તિરસ્કાર કરે છે અને પારાણીક મર્તિ પર વિશેષ ગ્રેમ રાખે છે. તેનાથી એકનિરૂપણે ભક્તિ કરી સ્વન્થ રહી શકાતું નથી. તે મારી મૂર્તિ ધરના એક ખૂણામાં બેસાડે છે અને પોતે ખીજા દેવોની યાત્રા કરતો ફરે છે. તે રોજ તો મારી પૂજા કરે છે, પણ કોઈ કાર્યપ્રાપ્તિ માટે કૃતદેવતાની પૂજા કરે છે, અને એકાદ પર્વણી આવતા કોઈ ત્રીજા જ દેવને પૂજે છે. ધર્મા મારી સ્થાપના હોવા છતાં તે ધર્મ દેવની પ્રાર્થના કરે છે તથા શ્રાદ્ધકાળે પિતરોની પૂજા કરે છે, એકાદશીને દિને જેમ વિષ્ણુની ભક્તિ કરે છે, તે જ પ્રમાણે નામપત્રીને દિવસે નામની પૂજા કરે છે, ચતુર્થીને દિવસે ગણેશની ભક્તિ કરે છે, અને અનુદશીને દિવસે દેવીની પૂજા કરી ‘હે અન્ને, હું તારો આશ્રિત છું’ એમ પ્રાર્થના કરે છે. તે અવસ્થા કરવાના નિત્ય નૈમિત્તિક કર્તવ્યોનો ત્યાગ કરી, નવરાત્રમાં નવચડીનો પાક વગેરે કરે છે, રવિવારે હૈરવ અને મેલડી માતાના નામનો ખીચડો વહેંચે છે, અને સોમવારને દિવસે મિત્રપત્ર લઈને શકરને ચડાવે છે. આ પ્રમાણે અનેક દેવોની મેવા કરે છે.

અને પ્રત્યેક યામે સદાકાળ વિપયોની યાચના કરે છે”

પણ એક જ દેવને માનવાવાળાઓમાં પણ શ્રદ્ધાળુ નામિકતાના લક્ષણો જણાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે, તે પોતાના દેવની એક

જ મૂર્તિને સ્થાપી મતોષ માનનો નથી, પણ બેચાર એક જ મગખી કે જુદી જુદી જાતની પ્રતિમાઓની પૂજા આદરે છે, અને તેમાંથી કોઈક પ્રતિમાને વધારે પૂજ્ય — ‘મોટા હાકોરજી’ — અને કોઈકને ઓઝી પૂજ્ય મમજે છે. વળી, પોતાની પૂજવાની પ્રતિમાને ઘેર મૂખી બહારગામ ગયો હોય અને ત્યાં તે જ દેવની તેવા જ પ્રકારની બીજી પ્રતિમાની પૂજા કરી હોય, છતાં પોને પૂજા કર્યા વિનાનો રહ્યો છે એવો અસંતોષ રાખે છે. તે જ પ્રમાણે, બીજા ભક્તની એવી જ પ્રતિમાને પોતાની પ્રતિમાની માથે પૂજવાનો પ્રમગ આવે ત્યારે, જેમ કુદરતી ભાતા પોતાના અને બીજાના બાળકોમાં બેદરદિ કરે તેમ, પ્રતિમામાં બેદરદિ કરી, પોતાની પ્રતિમાને અગ્રધાન અગ્રપૂજા ઇત્યાદિ આપવાનો આગ્રહ રાખે છે. પૂજાર્થનાદિક વિધિ યોગ્ય હોય તોયે તેનું તત્ત્વ પૂજાની સામગ્રીમાં કે વિધિમાં નહિ પણ પૂજકની શ્રદ્ધામાં છે એ જુની જર્ઝ ત્રવણ કહિ. તથા થર્ષ ‘મારા હાકોરજીને અમુક જ પ્રમાણેના વિધિ-તેર્જાએ’ પણ તે જ દેવની તરીકે જ પ્રતિમા હોય તોયે ‘બીજાના હાકોરજીને તેના નકનો નિયમ નથી’ — એવા વિચારો ધરાવે છે. શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિક એક મૂર્તિના કે એક મંદિરના દેવના દર્શન કરી કૃતાર્થ થર્ષ શકનો નથી, પણ ગામમાં જોટલા મંદિરો હોય તે મર્વેના દર્શન કરવા દોડે છે.

આ ઉપરાંત શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિક જડ દેવને કે સ્થાનને પૂજવાના આગ્રહ માટે ચેતનની હિંસા કરે છે, બીજા માણસો સાથે લડાઈ કરે છે, અને તેમાં અનીતિ આચરતાયે અચકાતો નથી. પોતાના દેવ કે ધ્યાનનો મંદિરમાં વધારવા એ ખોટા કથાનકો રચે છે, ગ્રામીણ પુસ્તકોમાં ક્ષેપકો નાખે છે અને માનવકચેરીમાં દેવને પક્ષકાર બનાવી તેને માટે ન્યાય મેળવવાની ચેષ્ટા કરે છે.

તે દેવ જ પોતાનો સજ્જા અને પાલનકર્તા છે એમ કહે છે, છતાં તે દેવની પૂજા પોતાની પછી કેવી રીતે ચાલશે તેની તે ચિંતા કરનો જણાય છે.

જે દેવને સર્વમાં રહેલો છે એમ તે કહે છે તે દેવનું દર્શન કરવાનીયે તેના કેટલાક પ્રાણીને તે પરવાનગી આપતો નથી.

આવી શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિકતા કેવળ મૂર્તિપૂજકોમાં જ છે એમ માનવાનું નથી. મૂર્તિપૂજક, મૂર્તિભજક, ગુરુભક્ત, હિંદુ, જૈન, બૌદ્ધ,

પ્રિયતી, મુસલમાન સર્વે અનુગમોમા તે વિવિધ રૂપ ધારણ કરી દેખા દે છે એ શ્રદ્ધાના મૂળમા મત્તમ શુદ્ધિ નથી હોતી પણ કાર્મિક સ્વાર્થ — બધ, લાલસા — રહેવા હોય છે અને જ્યાં બધ કે લાલસા છે, ત્યાં ગમે તેટલી વિદ્યતા હોય તોયે વિચારમા વિમગ્તિ ટળવી મુશ્કેલ છે

સર્વમૂતપુ યનૈક માવમધ્યમીક્ષત ।

અવિમક્ત વિમક્તેષુ તજ્ઞાન વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥

પૃથક્કરણ તુ ચજ્ઞાન નાનામાવાન્ પૃથગ્ગિધાન્ ।

વેત્તિ સર્વેષુ મૂતપુ તજ્ઞાન વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥

યતુ કૃત્ત્વવદેશસ્મિન્કાર્યે સત્તમદૈતુકમ્ ।

અત્તવાર્થવદસ્ય ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥

(ગીતા-૧૮ ૨૦ થી ૨૨)

જે રીતે સર્વજૂતોમા રહેતો એક અવિનાશી બાવ જોઈ શકાય, સર્વે ભિન્ન ભિન્ન (તત્ત્વો)મા એમ બેદહીન (તત્ત્વ) જોઈ શકાય, તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક છે

જે બેદોનું જ્ઞાન છે, જે જ્ઞાન સર્વ જૂતોમા જુદી જુદી જાતના અને ભાવોને જાણે છે, તે ગજસ જ્ઞાન છે

પણ જે એકની અદર જ જાણે બધુ સમાયુ હોય તેમ જુએ છે, જે ક્રિયામા આમંત્રિવાળું અને વિચારથી ટકી શકે નહિ એવું છે, જે તત્ત્વાર્થ વિનાનું અને અ પ છે, તેને તામસ જ્ઞાન ગણેલું છે આધુ તામસ જ્ઞાન એ શ્રદ્ધાનું નાસ્તિકતાના મૂળમા રહેલ છે

ઉપાસના

ધર્મરના કાર્મિક પ્રકારના આવળનની અને તેથી કાર્મિક રીતની ઉપાસનાની આવશ્યકતા વિષે આગલા પ્રકરણોમા પૂરતુ કહેવાઈ ચૂક્યુ છે. પણ એ ઉપાસનાનુ સ્વરૂપ કેવુ હોતુ જોઈએ, એ સામુદાયિક કે ખાનગી હોવી જોઈએ, અને ફરજિયાત કે મરજિયાત હોવી જોઈએ, વગેરે વિષયો પર આજે અનેક જનોને પ્રશ્નો ઊઠે છે, તેથી આ પ્રકરણમા એ વિષય પર કેટલોક સ્પષ્ટ વિચાર કયો છે

સામુદાયિક તેમ જ ખાનગી ઉપાસનાનુ પ્રચલિત સ્વરૂપ કાર્મિક આવા પ્રકારનું હોય છે, એમ કહી શકાય એકાદ નક્કી કરેલો મોત્રપાઠ, કાર્મિક ભજન, ધૂન, (મદિરો વગેરેમા) સ્તવન-ઉપાસના આરતી-હોમ, એકાદ શાસ્ત્રનો પાઠ કે અધ્યયન, અને પ્રવચન, ઇત્યાદિ ખાનગી ઉપાસનામા આ ઉપરાત સદન-ઉપાસના મધ્યા, જપ (માળા), વદન હડનત પ્રથુમ, પ્રદક્ષિણા કે નૈવેદ્ય વગેરે હોય છે આવી ઉપાસનાને હું આ લેખમા, મગવડને સારુ, 'સ્તવન-ઉપાસના'ના નામથી સૂચવીશ

જેઓ ધર્મરનુ આત્મવન સ્વીકારે છે, તેઓમાયે સ્તવન ઉપાસનાની યોગ્યતા વિષે અત્રહા અને શકા ઉત્પન્ન થયેલી છે બ્રહ્માર્પણુની શુદ્ધિથી જીવનના નિલ નૈમિત્તિક કમો કરવા, (Work is worship) એ જ ધર્મરની ઉપાસના છે, એ સિવાય બીજા કોઈ સ્તવનાદિની જરૂર નથી, — એ સૂત્ર, સ્તવન ઉપાસનાનો વિરોધ કરવા માટે આગળ ધરનામા આવે છે, અને ભક્ત-સાહિત્યમાથી તેને માટે અનેક અનુકૂળ પ્રમાણો મળી આવે છે દાખલા તરીકે, કબીર એક જગ્યાએ કહે છે

“ના મૈ જાનૂ સેવા બદગી, ના મૈ ઘટ બન્નઈ,

“ના મૈ મૂરત ધરી સિંહાસન, ના મૈ પુષ્પ ચડાઈ”

વળી, એક બીજા મનનમાં હેઠે છે

“કુ સો નામ, સુત્ર સો મુમ્મિલ, જો કુ સો પૂજ,
 “ગિરહ^૧ ઉદાન એક સમ દેખૂ, બાવ મિગઈ દૂજ,
 “જલ્લ જલ્લ જલ્લ સોઈ પરિકરમા,^૨ જો કુછ કુ સો સેવા,
 “જળ એઈ તમ કુ દડવત, પૂજૂ ઔર ન દેવા—
 “સાધો, સદજ સમાધ બધી”

મગવડ ખાતર, આ બીજી વિચારસરણીને ‘સદજ ઉપાસના’
 અથવા ‘કર્મયોગી-ઉપાસના’ કહીશું

આમ બે પક્ષો હોવાથી, આ બે પ્રકારની ઉપાસનાની વારતવિક
 મર્યાદા અને ઉપયોગિતા કેટલી છે, તથા તેમનું જીવનમાં વાસ્તવિક
 શુ ધ્યાન છે તે તથામનુ યોગ્ય થશે

પણ આ બાબતની વિગતવાર ચર્ચા ક્યાં પહેલા વાચકને હું
 એક બાબતની ચેતવણી આપવા હચ્છુ છું એ બાબત તે શુદ્ધિ
 અને જીવન વચ્ચેનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાની

શુદ્ધિથી જેટલું આપણે સમજી શકીએ છીએ તેટલું બધું
 આપણે તુરંત જ જીવનમાં ઉતારી શકતા નથી સારામાં સારો
 મત્યામહી પણ જીવનને શુદ્ધિના નિષ્ક્રિય પાછળ બેચરાનો માત્ર
 પ્રયત્ન જ કરે છે, શુદ્ધિને બધમેસતું થાય એવું જીવન ધડી શકતો
 નથી આમાં શુદ્ધિનો દોષ નથી પણ જે પગિનિયતિ અને
 સંસ્કારોમાં પૂર્વજીવન વીત્યું છે તે માણુમની પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ
 મર્યાદિત કરે છે, અને તેથી જીવનનો વ્યવહાર શુદ્ધિની સમજણશક્તિ
 કરતા પાછળ રહી જાય છે કર્તૃત્વશક્તિ કરતા શુદ્ધિ વધારે વ્યાપક
 ક્ષેત્રમાં વિહાર કરી શકે છે, પણ શુદ્ધિને અનુરૂપ પુરુષાર્થ કંઠમાં
 શરીર, ઇન્દ્રિયો, મરકારો, ટેવો, મગાજ વાતાવરણ વગેરે અનેક
 અંતરાયો સાથે ઝઘડાનું હોય છે, અને તે ઝટ ઝટ નિવારી શકાતા
 નથી આથી, “ધર્મ શુ છે તે જાણુ છું, પણ તે પ્રમાણે વર્તી
 શકતો નથી, અધર્મ શુ છે તે જાણુ છું, પણ તેમાંથી અટકી શકતો
 નથી,” એવી દુર્યોધન જેવાની જ નહિ, પણ આપણામાંથી હજારે
 ૯૯૯ ની ગિતિ હોય છે

આ કારણથી, શુદ્ધિથી એક વિચારમરણી કે સિદ્ધાંત સમગ્રર્થ જાય, ત્યાર માટે પણ એક વાત વિચારવાની હોય છે, અને તે પોતાનું વાર્તાવિક જીવન અને શુદ્ધિ વચ્ચેનું અંતઃ જે આ વાત ધ્યાનમાં રાખે નહિ તેની સ્થિતિ નીચે દેહેલા મનુરના જેની યાય.

એક મનુરે લોટરીની ટિકિટ લીધેની બાર જીતકવા માટે જે કઝિયાળો વાસ એ રાખતો તેના પોલાણમાં તેણે એ ટિકિટ રાખી મૂકી હતી પરિણામને દિવસે એની ટિકિટનો નબ્બર પહેતો ખેંચાયો. આ વાત સાબળતા જ એ દુર્લભ આવી ગયો, અને ‘હવે મનુરના વાસનું શું કામ છે?’ એમ વિચારી, તેણે એ નદીમાં ફેંકી દીધો. વામ ખેંચાઈ ગયા પછી એને ખ્યાલ આવ્યો કે ઇનામના આધારરૂપ ટિકિટ તો વાસની સાથે જ ગઈ પછી તે પોતે મૂકીને રડ્યો.^૧

પરિણામ મહાર પડવાથી, ઇનામ પણ જાણે હાથમાં આવી ગયું એમ માનવાની મનુરે જૂન પરી મતનોપામના અને કર્મયોગી ઉપાસનાના વાદમાં આવી જીત થવાનો મભવ છે શુદ્ધિ ફેરવાતા જીવન ફેરવાઈ ગયું એમ મનનું નથી.

આથી જિનટા પ્રકાગ્ની જૂન પણ થઈ શકે છે એ ઉપર યોગ્ય ઠેકાણે ધ્યાન ખેંચીશ.

આટલી મૂલ્યના કંઈ હવે મૂળ વિષય પર આવીએ.

સહજ-ઉપાસનાનો સિદ્ધાંત “યતુ જે કાયાથી, ધડીક ધડી રાણીથી ઉચ્ચ, “કૃતિ ઇન્દ્રિયોની, મુજ મન વિરે બાવ જ રમડુ, “સાધાવે, શુદ્ધિથી, શુભ-અશુભ જે કાર્તિક કરુ,” સદુ પૂજાપે—“તન ચરણમાં, નાથજી, ધરુ”

૧ આ વાત નીનના પ્રબસતા રાજ્યના આપક ડૉ. સુન યાટ સેનના એક બાધણમાંથી લીધી છે. આ વાત સાચી છે એમ તેમનું મહેબુ છે.

૨ દલિથી નાનાણાની આ પ્રસિદ્ધ કહીના ‘દામાદજે જોતે’ એ રાખેલા આ પ્રમાણે ફેરવવા માટે એમની દામા માત્ર હું મારે જે અહીં મહેબુ છે તેને માટે એ ચાહેલા રાખેલા વધારે અનુકૂળ છે, અને તેથી એમનો બાજીનો મ્લોક કાયમ રાખી અહીં આટલો ફેરફાર કર્યો છે.

આ શ્લોકનું ઉચ્ચારણ નહિ, પણ એમા વર્ણવેલો ભાવ એ જીવનનો સ્વભાવ બની જવો, એ સદૃશ અથવા કર્મયોગી ઉપાસના કહી શકાય. આ અતિશય ઉચિત અવસ્થા છે અને એ દશામા ને સાથે જ રિચર થયો છે, તેને માટે સત્ત્વન ઉપાસનાના નિદાન દેવાક અગો નકામા બને એમા શકા નથી. પરંતુ એ સાથે જ એ પણ સમજી રાખવું જોઈએ કે, જ્યાં સુધી આવા શ્લોકના ઉચ્ચારણની કે એમા રહેલા ભાવનું અમરણ કરવાની જરૂર એ માણસને લાગે છે, ત્યાં સુધી સદૃશ ઉપાસના એ માત્ર ભુદિથી સમજાયેલી વસ્તુ, અને કદાચ કર્મયોગનો પ્રયત્ન જ છે, પણ અવભાવરૂપ બનેલું જીવન નથી.

વળી, ખીજું કર્મયોગ એ જ ઉદ્ધરોપાસના છે, એ સિદ્ધાંત પર રહી માણસ ચિત્તમા શાંતિ અને સમાધાન અનુભવી શકે, તે માટે ત્રણ શરતોની જરૂર રહે છે (૧) પોતે ને કાર્મ આચરે છે તે કર્તવ્ય કર્મો જ છે, એવી ખાતરીની, (૨) તે તે કર્મોના આચરણમા, પ્રામાણિક ભક્તિને જેવી સ્તવન પૂજનમા ભક્તિ કે પ્રેમાર્પિતાની લાગણી હોય છે, તેવી લાગણીની, પરંતુ ક્ષુદ્ર રાગદ્વેષની નહિ, તેમ જ શુદ્ધ તત્ત્વચિંતાનીયે નહિ, અને (૩) જ્ઞાનની એટલે કે કર્મ કરતા છતાં કર્મનું તત્ત્વ કર્મનું પ્રયોજન, તેનું આખરે પરિણામ, અને જીવનનું ક્ષેષ બરાબર સમજેલો હોવાથી તે વિષે બ્રમનો અભાવ, કર્મ કર્યા છતાં તેના નાશવતપણાનું અને સર્વ કર્મોના પરિણામો શુભ અને અશુભ એના બને જાતના હમેશા હોય છે એનું સ્પષ્ટ દર્શન, અને પોતે જ નિર્માણ કરેલા કર્મોમા પોતે જ લપટાઈ ન જાય એટલી જગૃતિ સગુણી મજે હેશ નાહીં પ્રમાચાર* । (રામદાસ)

જ્યાં સુધી આ ત્રણે શરતો સિદ્ધ નથી થઈ ત્યાં સુધી બન્ને માણસ સત્ત્વનોપાસના વિના જીવન ગાળે, પણ એને માટે સદૃશ

આવી રીતે બીજાની કૃતિમા ફેરફાર કરવાની છૂટ લેવી એ અયોગ્ય છે એ હું સમજું છું. હવે તો છાપખાના મવાથી બહુ ધારણી નથી નહિ તે! પ્રાચીન કાળમા પાઠાતરો આવી છૂટ લેવાને પરિણામે પણ નિર્માણ થતા હશે. હું ફરીથી આશા રાખું છું કે કવિશ્રી આ દરચુજર કરશે.

* ગુણોને ભજવતા છતાં શ્રમનો લેશ ન હોવો.

ઉપાસનામાં નિયત રહેતું શસ્ત્ર નથી એટલે કે, એ માણુમને ક્યારેય પણ જીવનમાં અશાંત બનવાનો, ક્રોધીને વખતે ધીંગળ ખેંચી એમવાનો, ડોઝનું આલબન ગ્રાધવાનો, ગતવન કરવાની જે શક્તિ પોતે ગુમારી છે તે શક્તિ હોત તો કેવું સારું થાત એમ ધમ્મજાનનો પ્રમગ આવે એમ સમજાવત છે

નાસ્તિક તરીકે પોતાને ઝોગખાતતા માણુમે આવે પ્રમગે ગ્રહોના અનુદાન કરવા એમે એટલા વહેંચીપણે ગ્રહોનું ધર્મ ગયેના જોવામાં આવ્યા છે કારણ કે, કર્તવ્ય કર્મોમાં જ નહિ પણ શાસ્ત્ર ક્રમોમાં આમકિન, કર્તવ્ય કર્મમાંથી ગમરેપનું જોર, અને જ્ઞાનનો અભાવ, એ સદૃશ ગિતિમાં ડોઝને ટકના દે એ શક્ય જ નથી

આ પણ શરતોની રીધારે ચર્ચા નિર્મલક નહિ થાય કારણ, જો આ પણ શરતો મરામત મિલક ન થાય, તો સદૃશ અથવા

કર્મ દ્વારા ઉપાસના એ ઉપાસના નહિ પણ

ગ્રજ શરતોની કર્મજડના, જડવાદિત્વ અથવા તીવ્ર અમતો

વધાર ચર્ચા નિર્મલક કથી વગર ન રહે વળી એનું આવું

પરિણામ આવતું શક્ય હોવાથી એ શરતો

મિલક કરવાના સાધન તરીકે ગતવન ઉપાસના તી મદદ કરી શકે

એમ છે, એ પણ આપણે એ રીતે તપાસી શકીશું

ત્યારે, પહેલા, પ્રથમ શરતની બામતમાં —

આપણે અમામાન્ય મહાત્માનો વિચાર નહિ કરીએ પરંતુ સામાન્ય, છતાં વિચારશીન અને મર્તવ્યનિષ્ઠ જેવા પ્રયાતન કરતા માણુમેને જ દષ્ટિ આગળ રાખીશું

આવો માણુસ પોતે કર્તવ્ય કર્મો મિનાય બીજા ડોઝ કર્મો કરતો જ નથી એમ ભાગ્યે જ કહી શકશે બિલકુ, સાચું પૂછીએ તો, આપણે આપણું જીવન તપાસીએ છીએ ત્યારે આપણને માણુસ પડ્યા વિના રહેતું નથી, કે આપણે હાથે રોગ રોગ ઘણા એવા કર્મો થાય છે કે જે કર્તવ્યરૂપ નથી હોતા એટલું જ નહિ, પણ ચોખ્ખા અકર્મ (ન કરવા જેવા) પણ હોય છે અને તેમ જાણતા છતાં આપણે તે કરતા અટકી શકતા નથી

પ્રયત્નમાં રહે તોયે સાણાયે નરના હરે

મનને ધ્રુવિયો મન્ત વેગથી વિલો બળી

છત્રિયો વિષયે દોડે, તે પૂંડે જે વહે મન,
દેહીની તે હરે શુદ્ધિ, જેમ વા નાવને જળે.*

(ગીતાધ્વનિ ૨-૬૦, ૬૭)

જ્યાં સુધી હકીકતમાં આ પ્રકારની આપણી જીવનસ્થિતિ હોય, ત્યાં સુધી આપણી સર્વ કર્મપ્રવૃત્તિ ઈશ્વરોપાસનાના સ્વરૂપની છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. આપણાં કેટલાંક કર્મો વિષે આપણે કદાચ એવો દાવો કરી શકીએ, પણ સર્વ કર્મો વિષે એમ ન કહી શકીએ. જે કર્મો વિષે તે ઈશ્વરોપાસનાના સ્વરૂપનાં છે એમ આપણે નથી કહી શકતા, તે કર્મોની બાબતમાં આપણે આપણું ચિત્ત શુદ્ધ કરવાનું રહ્યું છે, અને તેમાંથી પરાવૃત્ત થવાની શક્તિ મેળવવી રહી છે. વળી, જે કર્મો આપણને કર્તવ્યરૂપ લાગે છે, છતાં તે આપણે કરી શકતા નથી, અને તેથી સત્યને માર્ગે ચાલી શકતા નથી, તેવાં કર્મો કરવા માટે આપણે શક્તિ મેળવવાનીયે રહી છે.

જે કર્મો અનિચ્છા છતાં થઈ જાય છે, અને જે હિચ્છા છતાં કરી શકાતાં નથી, તેવાં કર્મો માટે પ્રામાણિક માણસને પોતાનું અંતઃકરણ ડાંખવું રહે છે. જેમ કોઈ બીજાનો અપરાધ કયો હોય, તેની તે ક્ષમા માગે, તેમ પ્રામાણિક માણસને, ભક્તની ભાવામાં કહીએ તો, ઈશ્વરની, અને જ્ઞાનીની ભાવામાં કહીએ તો, પોતાની સદસહવિવેક શુદ્ધિની ક્ષમા માગવાની વૃત્તિ રહે છે.

આ ડાંખતા અંતઃકરણની બળતરા એવો માણસ શી રીતે શમાવે ?

હવે વીજી શરત. એ શરત એ છે કે, માણસને પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવતાં તેમાં ભક્તિભાવ હોવો જોઈએ.

સામાન્ય માણસ માટે કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ભક્તિ વચ્ચે ધણો ફરક રહે છે.

* यत्ततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विषयितः

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसमं मनः ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायુर्नावमिवाम्भसि ॥

(ગીતા)

દાખલા તરીકે, કેઈ શિક્ષક તેને સોંપેલા સર્વે વિષયો તનતોડ મહેનત સર્જને તથા શાસ્ત્રીય રીતે શીખવતો હોય, તો તે પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર કરે છે એમ કહી શકાય. પણ એવું જની શકે કે, એ વિષયોમાંથી કેટલાક એ બરાબર શીખવતો હોય છતાં તે માટે એને પ્રેમ ન હોય; પરંતુ, શાળા કે ધંધા પ્રત્યેની વફાદારી અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેના કર્તવ્યની બાવનાને લીધે જ તેને એ શીખવતો હોય. કેટલાક માણસોનો, તેમને મળેલી તાલીમને લીધે, સ્વભાવ જ એવો બંધાર્થ મળેલો હોય છે કે, જે કમો માટે તેમને પ્રેમ કે શ્રદ્ધા ન હોય, કંટાળો કે તિરસ્કાર પણ હોય, છતાં એ કમો તેમના ઉપર આવી પડે તો, જેમ કેઈ માણસ એમાં જ આસક્ત હોય અને કરે તેમ મહેનત સર્જ તેને બળવે છે. આ માણસ કર્તવ્યનિષ્ઠ છે, કર્મ-યોગી છે, પણ તેને પોતાના કર્મમાં બક્તિ પણ ભિન્ન છે એમ નહિ કહી શકાય. એ માણસ પોતાનો કમચોગ બરાબર આચરે છે; પણ એમાંથી એ ઈશ્વરોપાસનાનું સમાધાન નહિ મેળવી શકે. કારણ, ઈશ્વરોપાસનાથી કેવળ જુદિનું જ સમાધાન થતું નથી, પણ કામણીનુયે સમાધાન થાય છે. ‘મેં મારું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે,’ એટલું જ સમાધાન માણસને હમેશાં સંતોષકારક નથી થતું. પણ જે કમોમાં માણસને નિષ્ઠા હોય, તેવાં જ કમો કર્તવ્યરૂપ પણ થાય અને તેને એ બરાબર બજાવી શકે, ત્યારે જ એને પૂરું સમાધાન મળે છે. જ્યાં સુધી એવું નથી થતું, ત્યાં સુધી માણસ પ્રાપ્ત કર્તવ્યોને બજાવ્યા કરે, છતાં અગત્યે પણ મનોનુકૂલ કર્મભાગને શોધ્યા કરતો રહે છે; ત્યાં સુધી કાંઈક અમંતોથી પણ રહે છે.

એ અમંતોપની બજાવરા અને અનુકૂળ કર્મભાગ માટેની વ્યાકુળતા એ શી રીતે શમાવે ?

હવે ત્રીજી શરત. માણસ કર્તવ્ય કર્મમાં જ પ્રવૃત્ત રહેતો હોય, અકર્તવ્ય કદી ન કરતો હોય, કર્તવ્યમાં એને બક્તિનિષ્ઠાયે હોય, છતાં એ મહત્ત્વ-ઉપાસનાની સિદ્ધિને ન પામી શકે એમ બને; અને એનું કારણ અજ્ઞાન હોય.

“જેને અધીન થૈ કર્મનું ચક્ર ચાલે” એ નિયમને તે ન સમજતો હોય, કમોનાં પરિણામ વિષે જુલાવામાં હોય, શું કામ

કર્મનો ખાટિય છે તેની ગમ ન પડતી હોય, તો મર્વે કમોનુ યથા પાલન કરતા છતા માણુસ શાંતિ કે મગાધાન મેળવી શકતો નથી.

કોઈ ચતુર કવિએ બ્રહ્માને ‘કર્મજડ’ કહ્યો છે સવાગ્ય ગત સુધી જસ ઉપગમવુ ઉપગમવુ ઉગમવુ, એ જ બ્રહ્માનુ કાર કદપાયુ છે કુદરતમા લાખો જીવો કેવળ ખીજ જ કાણે મરના મટે જ જીવનતા જણાય છે જેને જ્યાની શકતા નથી તેવ અસખ્ય જીવોને ઉપગમવામા શો હેતુ છે એ વિષે શ્રામ થર્વ સ્વાભાવિક છે અને તેમ કરનાર કોઈ બ્રહ્મા જેવી વ્યક્તિ હોય તો તે ‘કર્મજડ’ — વિચાર્યા વિના માત્ર ઉપજતી જાણનાર જ — હોવી જોઈએ એમ લાગે.

કર્મ પરત્વે જડતા તથા પ્રકારની સભવી શકે છે

એ પૈકી મે જાતની કર્મજડતાનુ કવિવર રવીન્દ્રનાથે તેમના ‘અચલાયતન’ મા સરસ આલેખન કર્યું છે. જાણપાશુઓને કર્મ સિવાય ખીજુ કશુ સૂઝવુ જ નથી જામરા જૂતની મદક સદૈવ કાઈ ને કાઈ કરવાને જોઈએ જ કામનુ હો નકામુ હો, દિતકર હો, અહિતકર હો. નીતિયુક્ત હો, અનીતિયુક્ત હો, — તે વિચાર્યા વિના ‘કાઈ કામ જોઈએ’ એ જ એમનો ગ્વભાવ કામ વિના શાંત બેસી શકાય જ નહિ. કર્મમા ક્યારે પ્રવૃત્ત થયુ અને ક્યારે એમાથી નિવૃત્ત થયુ એ બન્નેમા જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે. પ્રવૃત્તિ જેમ આવશ્યક છે તેમ પરાવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ પણ ક્યારેક આવશ્યક છે. શાણપાશુઓને પહેલી જ બાજુનુ બાન છે ઉપનિષદકારના શબ્દોમા તેમનું આ પ્રમાણે વર્ણન છે.

અવિદ્યાયાં बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बाला ।

यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागादेनातुरा क्षीणलोकाश्चयवन्ते ॥*

(મુષ્ક ૧ ૨ ૧)

‘અચલાયતન’ના અધિરો એ ખીજ જાતના કર્મજડ છે એ લોકો નિવૃત્તિમાર્ગોઆ નથી, પણ કા પનિક કર્મકાંડમા મશગૂન :

* અનેક જાતની અવિદ્યામા મચી રહેલા એ અજ્ઞાનીઓ (બાળકે ‘અમે કૃતાર્થ છીએ’ એવુ અર્થમાન રાખે છે. રામને વશ હોવાથી કર્મમાર્ગોઆ અજ્ઞાન છે આથી, ૬ ખી થર્વ સર્વ પ્રાસિઓ ખોઈ બે નીચા પડે ॥

એમને ગોણપાશુઓના સામાન્ય કમચોગમા ગ્હેલી એકાગિતાનો ખ્યાલ છે, પણ તેને વીધે, તેમા રહેલા આવશ્યક ભાગનોયે તેમણે નિરાદર કર્યો છે, છતાં સુખની વાસના ગોણપાશુઓ કરતાં ઓછી ન હોવાથી કાર્પનિક કર્મકાંડ નિર્મોલુ કરી બેઠા છે એમના હૃદય ગોણપાશુઓથીયે વધારે શુષ્ક છે, એટલે ગોણપાશુઓની વ્યભાવિકતાયે એમનામા નથી, તો દર્મકાંડની સરળતા તો ક્યાથી જ હોય ? એ રીતે તેઓ ગોણપાશુઓ કરતાયે વધારે જડ છે

નીચ જાતની કર્મજડતા તે એકાગી નિવૃત્તિની કર્મમાર્ગ તકટોથી ભરેતો છે, કર્મતોક નાશવત છે, દરેક કર્મ શુભ અશુભ મન્ને ફળો આપનારુ હોય છે, એમ વિચારથી જાણીને એ કર્મમાત્રનો મજાદારે ત્યાગ કરે છે આ પણ એકાગી વિચાર છે જેમ કોઈ તોફાને ચડેલા વહાણનો કમાન, હોડીમા ઉતારવામાયે જોખમ છે તથા બધાને નહિ બચાવી શકાય એમ જોઈ, બચાવનાનો કરો પ્રયત્ન ન કરે, અથવા કોઈ શસ્ત્રરેષ માતા કે માણક પૈજા એકની હત્યા તો થશે જ એમ વિચારી શસ્ત્રો છોડી દે, તેવી આ નિવૃત્તિ કહેવાય આ પણ કર્મ પરત્વે એક જાતની જડતા જ ગણાય

નરુપત, કર્મતોક નાશવત અને મંટોથી ભરેતો છે, એ શુભ અશુભથી મિશ્ર છે, એમ જાણી ગમ્મણ્યે આવશ્યક છે, અને એવુ જાણીનેયે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમા શક્ય તેટલા જ્ઞાન અને વિવેકબુદ્ધિ વાપરી ઉચિત કર્મ કરનારુ છે

જગતના અમણી સોડોનુ જીવન મોટા ભાગે આવશ્યક કર્મો કરનામા જ જાય છે અનાવશ્યક, અને તેથી કર્તવ્યરૂપ ન કહી શકાય એવા, કર્મો કરવાને એમને થોડી જ સગવડ હોય છે. જો કર્તવ્ય કર્મોના કેવળ આચરણથી જ જીવન કૃતાર્થ થઈ શકતું હોય તો ખેડૂત અને મજૂરને જીવનમા સૌથી વધારે કૃતાર્થતા લાગવી જોઈએ, અને તેમને સૌથી વધારે વિકાસ થવો જોઈએ પણ કમચોગની સાથે જ જ્ઞાનદષ્ટિ હોવી જોઈએ તે ન હોવાથી, તેમની સ્થિતિયે અપૂર્ણ છે અને હકીકતે 'જગતનો તાત' હોવા છતાં તે મૌથી વધારે પીડિત સ્થિતિમા જીવન ગાળે છે

પણ બુદ્ધિનુ જગ જીવનના મંડકારો ફેરવવાની બાબતમા મર્યાદિત છે તેને માટે બુદ્ધિ ઉપરાંત બાવનાનુ મગ પણ જોઈએ

બળને અર્જાવે શુદ્ધિવાન વર્ગ પશુ ખીજી જાતનો કર્મજડ થઈ રહે છે.

આનો સાર એ કે, કર્મયોગ એ જ ઈશ્વરોપાસના છે, (Work is worship) એ મુત્ર પૂરું સાચું નથી. ઈશ્વરોપાસનાનું એક અંગ અને મહત્વનું અંગ કર્મયોગ છે એ સાચું છે. પૂર્ણ વિવેક અને મંથન પામેલા માણસને એ જ એક અંગ રહે એમ કહીએ તોપણ ભલે. પણ ત્યાં સુધી કર્મયોગ આચરતાંયે કર્મયોગને મહત્ત્વ-ઉપાસના કરવા માટે જે શરતો આવશ્યક છે, તે શરતોની પૂર્તિ કેવળ કર્મયોગથી થઈ શકતી નથી, પણ ખીજી રીતે કરવી પડે છે. જેમ વૈદ્યકશાસ્ત્રના અભ્યાસીને કેવળ શરીરવિજ્ઞાન અને દવાઓની માહિતી હોવાથી કામ ચાલી શકતું નથી, પણ તે શાસ્ત્રની ભૂમિકારૂપે પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર, વનરપતિશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયોનોયે અભ્યાસ કરવો પડે છે, અને પછી તે મર્દનેા વૈદ્યકમાં ઉપયોગ કરવો પડે છે, તેમ જેની ધારણા કર્મયોગ દ્વારા જ જીવનનું લક્ષ્ય મિદ્ધ કરવાની હોય, તેને માટે પણ જ્ઞાન અને ભક્તિને પુષ્ટ કરી તેને કર્મયોગમાં ઉતારવાનાં રહે છે. એટલે કે, કર્મયોગ ઉપરાંત ખીજી રીતે પણ ઈશ્વરોપાસના કરવી બાકી રહે છે. તે ખીજી રીત તે સ્તવન-ઉપાસનાની.

આ રીતે, અસત્યમાંથી છૂટવાની અને મત્યને અનુસરવાની શક્તિ મેળવવા, જે એકાગ્રતાની જરૂર છે તે મેળવવા માટે, ભાવનાના અનુશીલન માટે, તેમ જ જે જ્ઞાન વિના આપણે સ્તવન-ઉપાસનાનું જ નિર્માણ કરેલી કર્મબળ આપણને જ ગૂંચવી 'નેતિ' સ્વરૂપ મૂકે તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે, સાંમારિક કમો કયાં જવાં અને તેમાં જ ઈશ્વરોપાસના માનવી એટલું પૂરતું નથી; પણ જેમાં સાંસારિક કમોનો સંબંધ ન હોય એવી પ્રવૃત્તિને સ્વીકારવી આવશ્યક થાય છે.

માંસારિક કમોને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ માનવાની આપણને ટેવ છે, તેથી સ્તવન વગેરેની પ્રવૃત્તિ કૃત્રિમ છે એમ સામવાનો સંબંધ છે; અને એક વાર એને માટે કૃત્રિમ વિગેયણ વાપરીએ. એટલે ને તરફ અણુમત્રો થવો મહેલો થઈ પડે છે. વાસ્તવિક રીતે, માંસારિક કર્મ હોવાથી જ કેઈ પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક નથી થતી, અને સ્તવનાદિની

હોવાથી કૃત્રિમ નથી થતી સાસારિક કર્મોમાથે કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિઓનો તોટો નથી હોતો. જ્યાં જ્યાં બીજાઓને આજી નાખવા માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યાં ત્યાં કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિ જ હોય છે. ધર્મપ્રવર્તકો મદિર, મંત્રિપદ, હોમ, પૂજા વગેરેની આડબરચુક્ત વિધિઓ રચી જેમ ધર્મને કૃત્રિમ કરે છે, તેમ રાજપુરુષો પણ બન્ય દેખાવોના આડબર ચે છે. દિલ્હી દરબારનો બબ્બ આડબર અને કોઈ આચાર્યની પધરામણીનો બબ્બ આડબર બને એક જ કોટિના છે.

આથી સ્તવન-ઉપાસનાને તે સ્તવન છે માટે જ કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિ કહેવી બરાબર નથી. દરેક માણસ કચારેય પણ સ્તવન કરે છે જ કાર્ષક કારણસર સ્તવન કરવાની શક્તિ ખોઈ બેઠો હોય, ત્યારે એકાદ કામ એવો આવે છે કે જ્યારે તે સ્તવનની ઠગ્ગા કરે છે, પણ તે કરવાની શક્તિ ખોઈ બેઠેલો હોવાથી તે માટે દિલગીર થાય છે. કૃત્રિમતાની પાછળ પણ આધાર તો આભાવિક જ હોય. એટલે સ્તવન ઉપાસના ઉપર કૃત્રિમતાનું જ. મોટું ચણતર ધણી વાર કરેલું દેખાય છે એમ કોઈ કહે તો તે આક્ષેપ સ્વીકારવો પડે. આના મિનજડરી અને આડબરી ચણતરો તાડી પાડવા ઘટે છે અને એને ન તોડવા દેવાનો આગ્રહ જ સ્તવન ઉપાસના પ્રત્યે અણુગમે ઉપજાવી એના આવશ્યક તત્વનોયે અસ્વીકાર કરવાનો પ્રત્યાગ્રહ નિર્માણ કરે છે એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

આથી આપણે આટલી વાત પહેના સ્વીકારવી જોઈશે કે આપણે સ્તવન ઉપાસના સ્વીકારીશું પણ એને શુદ્ધ કરવા માટે એના સ્વરૂપમાં જે ફેરફાર જ્યારે જ્યારે કરવો પડે તે કરતા અચકાઈશું નહિ. સામુદાયિક ઉપાસનાને આ ખાસ લાગ્યું પડે છે કારણ કે, ખાનગી ઉપાસનામાં ફેરફારમાં અડચણ આવતી જ નથી એ ફેરફાર જૂની પરંપરાઓ તોડી નાખનારા લાગે તોપણ નિરુપાય. જે આ સ્વીકારવાને આપણે તૈયાર ન હોઈએ તો સામુદાયિક સ્તવન ઉપાસના જૂની જ રહેવાની, અને કેવળ થોડા દિવસના ધન જીવાની કે સત્તાના મત્થી આધળા થયેલાને જ નહિ પણ અતિ પ્રામાણિક આસ્તિકોને પણ અસ્વીકાર્ય કે અનાકર્ષક રહેવાની.

વળી, કર્મયોગનું જે મહત્ત્વ ઉપર દર્શાવ્યું છે, તે પરથી એ પણ હસિન થાય છે કે, સ્તવન ઉપાસના કર્મયોગને વિરોધી કે નિમગ્ન ન હોવી જોઈએ, પણ કર્મયોગને શુદ્ધ કરનારી અને કેવળ કર્મયોગમાં રહી જતી બિજાપને પૂરનાવાળી હોવી જોઈએ.

કાર્ક પણ ધર્મ કે મત્ત્રાસના વિધિઓ વગેરેને અલગ પાડી તેની ઉપાસનાનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમાં ત્રણ બાબતો રહેલી જણાશે અથવા જણાવી જોઈએ (૧) પરમાત્માની માથે સ્થાન ઉપાસનાની અથવા જે ઐતિહાસિક કે કાંપનિક વ્યક્તિ 'કલિ'ઓ વિશે પરમેશ્વર-શુદ્ધિ હોય તેની સાથે અનુસંધાન કરવાનો પ્રયત્ન, (૨) ચિત્તમાં સાર્વત્રિક, પવિત્ર અને પ્રસન્ન કરનારા બાવો ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન, અને (૩) પરમાત્મા વિશે, જગત વિશે, જીવન વિશે કે ધર્માધર્મ વિશે વિચારશુદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન.

પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાના પ્રયત્નમાં ઉપાસક પર માત્માની કાર્કિક મનોપ થવા, જેને યોગે જાણતો નથી છતાં જાણે, ઉપજત અથવા જન્મમિદ્ધ શુદ્ધિથી (instinctively) તેને મનજતો જણાય છે, જે કંઈ હજી તે યોગે કહી શકતો નથી — અથવા કહેવા જાય છે તો બોલી રીતેયે કહેતો જણાય છે — છતાં જેમ અતિશય વહાણો મિત્ર દૂર રહેતો હોય તોયે હૃદયમાં વમનો લાગે તેમ — જે જાણે યોગાની નજીક રહી યોગાના દેવાને કમજો કરતો હોય એમ જણાય છે, તેની માથે ચિત્તને જોડવાનો પ્રયત્ન હોય છે. ઉપાસના સમ્બંધના ધાત્વર્થમાં જ આ વસ્તુ સમાર્પ છે.

ચિત્તમાં સાર્વત્રિક, પવિત્ર અને પ્રસન્ન કરનારા બાવો ઉપજાવવાના પ્રયત્ન અનેક સ્વરૂપો હોય છે. દાખલા તરીકે, નામસ્મરણ, ધૂન, વિવિધ બાજમુક્ત બજનો, પુણ્યકારી ચરિત્રનું કીર્તન, સ્તોત્રપાઠ વગેરે એની સાથે મદદરૂપે સ્નાન, ધોયેલા કપડા, ચોખ્ખુ આસન, અન્ન કરેલું ધ્યાન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, વાલ, મૂર્તિઓ, છત્રીઓ વગેરે ઇન્દ્રિયોનું રંજન કરનારી સામગ્રી હોય છે. મનુષ્યસ્વભાવની એક દુર્લભતાને વીધે, એવો માર્કક પ્રગટ અને તેની સાથે રાખેલા ઉપકરણો જ જાણે મહત્ત્વના હોય એવું માનવાની શૂલમાં ધણી માણસો અને પુરોહિતો પણ પડી જાય છે. ઘણી વાર પુરોહિતો

તરફથી એવી જુલોમા માણસને રાખી જ મૂકવાનો પ્રયત્ન પણ થાય છે પણ આ વિષે વધારે વિચાર કરવાની જરૂર પડશે અહીં એના મૂળ ઉદ્દેશને સમજાવવા માટે જ ઉદ્દેશ્ય કયો છે

વિચારશુદ્ધિના પ્રયત્નમાં કેઈ તાત્ત્વિક અથવા કે સામુદાયિક વાતોનું વાચન, અજ્ઞાન અથવા તાત્ત્વિક ચર્ચા કે પ્રવચન વગેરે હોય છે

આ નિરૂપણ બગમરે હોય તો, મત્તવન-ઉપાસના ખાનગી હોય કે સામુદાયિક હોય, તેમાં આ નજી તત્ત્વોનું પોષણ થવું જોઈએ.

હવે મત્તવન ઉપાસના ખાનગી હોય કે સામુદાયિક તેનો વિચાર પહેલા કરી લઈએ

‘ખાનગી કે ‘પ્રાર્થના’ (સ્તવન ઉપાસના)નું અતિશય સામુદાયિક? મહત્તર સમજનાર અને કહેનાર ટોલ્સ્ટોયનો અભિપ્રાય છે કે

“કડર, આ પ્રકારની પ્રાર્થના જનસમુદાયમાં ન થઈ શકે પરંતુ મૂર્ખ રીતે એકાન્ત સ્થાનમાં અને હરકોઈ બાહ્ય ચિંતા વગરના અભાવ હોય ત્યાં જ મર્યાદા થઈ શકે”

(જીવનસિદ્ધિ)

અહીં ટોલ્સ્ટોયના ‘આ પ્રકારની’ શબ્દો તો મહત્તરના છે જ, પણ એ શબ્દો પર જ ભાર મૂકી આ વસ્તુની ચર્ચા કરવી ચોક્કસ નહિ થાય કારણ કે, ટોલ્સ્ટોયના એકદર એક સામુદાયિક મત્તવન ઉપાસનાને પ્રતિકૂળ છે એમ કહેવાને હરકત નથી બીજાએને માર્ગદર્શક થાય એ ઉદ્દેશથી પ્રચલ સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતા છતાં, અને ઈશુ ખ્રિસ્તના માયા અનુયાયી જ થવાની ઇચ્છા રાખતા છતાં,

‘ખોડી શબ્દોમાં ફસાઈએ નહિ એટલા માટે પોતાની બુદ્ધિ સિવાય બીજા સાથે પર બીજા કેઈ માણસ પર પણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ એ જરૂર છે’—(સદર ૧૧મ ક્રમ ૩૬૨)

એમ તેઓ કહે છે આ વદનો-ચારાત જેવું તો છે જ પણ માણસે બ્યારે મૃતુ થયે પડ ખાધી હોય છે ત્યારે એવી જ મનોદશા થાય છે એમનો અનુભવ અને પ્રકોષ ઉપયોગી થાય છે, પણ એમનું નિરૂપણ આવેશમય હોવાથી મૂર્ખપણે કુત્ત ન હોય તો આશ્ચર્ય પામવાનું નથી

ટોપ્ટોપની અમર તથા આવેલા દોવા છતાં, માંધીજી મામુદાયિક ઉપાસના પર જડ બાર મૂકે છે, એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. મદમદ પેગંજર પણ એને જડ મદત્તવ આપતા દોવ એમ લાગે છે, જોકે ખાનગી ઉપામનાને પણ તે અનિશ્ચય આવશ્યક ગણતા એમ મારી સમજ છે.

આથી, આપણે કોઈના મતને પ્રમાણભૂત ન ગણતાં, સામાન્ય અનુભવથી અને તાત્ત્વિક રીતે જ આનો વિચાર કરીશું.

‘પરમાત્માની સાધના’ વાળા પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે એ મુદ્દાએ જાણ કરવામાં આવ્યા છે :

“૧. અનુસધાન કેટલેક અંશે એકાદી ગિંતનની અપેક્ષા રાખે જ છે, એમણે જોડે મનુષ્યસમાજથી દૂર નિવાસ કરીને એમ નદિ, પહાડીક શાંતિમય સ્થાનમાં બીજા કોઈ વિષે ન કરે તેવી રીતે, અને,

“૨ અનુસધાન કેટલેક અંશે સત્સંગનીયે અપેક્ષા રાખે સત્સંગ એટલે પોતાથી વિશેષ પવિત્ર જનોનો સહવાસ તથા પ્રતિષ્ઠાના અર્થાર્થ સાથે અનુસધાનમાં સદ્ગતિ.”

હકીકત એ છે કે, પરમાત્મા સાથે અનુસધાન કરવાની જરૂર જરૂર જરૂર છે તેને તે વખતે નિરુપાધિકતા — બીજા કોઈ કામને તે માણસોનું મન ન હોવું એ — આવશ્યક લાગે છે : મન — ધોષાદ, કામની કે માણસોની ખસેલ રુચિર થઈ શકતી નથી એ જરૂરની તીવ્ર ચિંતિમાં — ટોપ્ટોપના શબ્દોમાં “ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક મનોદશાને મમ્મે” — એ પોતાની ઉપામનાને એકાદી ન કરવા છડે છે પણ એટલી ‘ઉચ્ચતમ મનોદશા’ ન હોવા ત્યારે અધમ મનોદશા જ હોય એવું કાંઈ નથી. મોટામાં મોટા ભક્તોને પણ, ‘ઉચ્ચતમ મનોદશા’ મિત્રાણી મધ્યમ મનોદશા આવતી હોય છે અને સામાન્ય માણસોને તો, મોટે ભાગે, મધ્યમ મનોદશાનો જ અનુભવ રહે છે તેવે મમ્મે પરમાત્માનું અનુસધાન ન કરી શકે, તોયે તે ચિંતિમાં પહોંચવામાં પગથિયા જેવું થાય એવું તેનું અમરણ તથા ભક્તિ આદિક કામળ ભાવો અને ધર્માધર્મ તથા તત્ત્વવિચાર કરવાની જરૂર હોય છે. એ ચિંતિમાં એ પોતાના જેવી રુચિના બીજા માણસોનો સહકાર મોટે ભાગે આમ મહકાર શોધનાર મમે તેને જોવા કરવા નથી છડે. છડાએ કે અનિચ્છાએ મમે તેવા માણસો આવે, તે કરતાં તો પોતે એકલા હોવું પસંદ કરે.

મનુષ્યોનો કેટલોક ભાગ આત્મી વચલી સ્થિતિનો હોય છે. એટલે કે, માત્ર એકાંતમાં જ પ્રયત્ન કરી શકે એવી તીવ્ર વૃત્તિવાળાંયે નહિ, અને કેવળ સમુદાયમાં જ એવો પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છે એવાંયે નહિ; પણ કાંઈક એકાંતમાંયે અનુસંધાન કરવા ઇચ્છે, અને મરખી રુચિવાળા ખીજા સાથીઓ મળી આવે તો તેમનો સહવાસ પણ ઇચ્છે. ઘણા તો સામુદાયિક સ્વરૂપમાં ભાગ લેતાં લેતાં ખાનગી ઉપાસના કરતા થયેલા હોય છે. જેમ જેમ એવા માણસ પોતાના પ્રયત્નમાં વધતા જાય છે, તેમ તેમ એકાંત પ્રયત્ન તરફ વધારે ઢળતા જાય છે, અને સમુદાયમાં એસે તો ધીમે ધીમે પોતે મધ્યર્થિન તરફ આવતા જાય છે, પરિધ પર રહેતા નથી સાદી બાપામા કહીએ ॥, તેઓ પોતાની પાછળ મડળ જમાવતા જાય છે અને પોતાની જિંદગી પાસ ખીજાને લગાડતા જાય છે. આવા પરિણામને લીધે ૪ આનો મદવાસ તે સગ, અને તે સારા હેતુથી તથા સારી ચિવાળા માણસોનો હોવાથી મતમંગ ટોચટોચે પાખડખડના મારેશમાં ભંમે સમુદાયમાત્રનો નિષેધ થઈ જાય એવી બાપા વાપરી છે, પણ એણે પોતેયે સત્પુરુષનો સગ બેળેલો અને એનો લાભ લીધેલો. જગતનો અનુભવ પણ એવો જ છે તુલસીદાસે કવ્યું છે તેમ,

મુદમેગ્નમય સંત-સમાજ ।

જો જગ જગમ સીરચરાદ ॥

(કમ્પાણીકારી સંતોનો સમાજ એ જગતમા જંગમ પ્રયાગતીર્થ છે.) અને,

ચિત્ત સત્તમ વિવેક ન હોઈ ।

સત્સંગ વિના વિવેકનો — સ્તવન ઉપાસનાના ત્રાજા અંગનો — વિકાસ થઈ શકતો નથી. એટલે ટોચટોચનો નિષેધ સંપ્રદાયો અને તેમાં પોતાની ગદિઓ પૂરનો જ સમજવો પડે છે.

આ રીતે મરખી રુચિવાળા માણસોની પરમાત્મા માથે અનુસંધાન કરવાની મધ્યમ વૃત્તિમાંથી એકાંતિક ઉપાસના ઉપરાંત સામુદાયિક ઉપાસના નિર્માણ થઈ આવે છે. એજ રીતે જેણે એવી ઉપાસના કદી એકાંતિક ઉપાસનાને ધાતક નથી ચતી, પણ તે સમુદાયની વ્યક્તિઓને તે પ્રત્યે વાળનારી થાય છે. જે સામુદાયિક

ઉપાનના આતુ પશ્ચિમ ન ઉપજી શકે તેમા દોર દોરો લોઈ કે તાત્પર્ય કે, ને સામુદાયિક ગતવન-ઉપાસનાનું ગ્વરૂપ ગ્રમ્ય દોર તે ને :

(૧) ખાનગી ઉપાસનાની માગક નહિ પણ પોતક યાજ્ઞ જેમનામા ખાનગી ઉપાસનાની રૂતિ તૈયાર નથી થઈ તેમનામા : નિર્માણ કરે,

(૨) મનુષ્યને પોતાનું શ્રેય માધવા અને મમજવા માં મદદ થઈ અને સત્પુરુષના પરિચયની જે રૂતર પડે છે તે પૂર્ણ પાડવામા માધનરૂપ બને,

(૩) જેમ શાળાઓમા ચાલેનાં સામાયિક વિદ્યાઓનાં અભ્યાસ વિદ્યાર્થીમા તે વિદ્યાઓનું ખાનગી અનુક્રીસન કરવાની રૂતિ ન ઉપજી શકે તે તે નિષ્ફળ ગયો ગણાય, તેમ જ આધ્યાત્મ-વિદ્યાની બાબતમા ગતવન ઉપાસનાનું સમજવું,

(૪) અમુક માનસિક ઘિનિમા માણસ ખાનગી ઉપાસના જ કરતા છૂટે એ મળવે છે, એવું પશ્ચિમ આવે એ છટ છે અને ત્યારે સામુદાયિક ગતવન-ઉપાસનામા એ ન બળે તેમા દોર નથી,

(૫) સામુદાયિક ગતવન ઉપાસનામા મળતા મત્સંગમાથી પસાર થયા વિના કોઈ વ્યક્તિ આગળ જઈ શકે જ નહિ એવો નિરપવાદ નિયમ છે, એમ બધે તત્વત ન કહી શકાય છતાં કોઈ માણસ એના વિના આગળ વધેલો માબજવામા આ પો નથી તોયે, અપવાદ હોય તો તેવી વ્યક્તિઓ પોતાનો માર્ગ પોતાની મેળે જ કાઢી લે

સામુદાયિક ગતવનની ઉપયોગિતા અને આવશ્યકતા આપણે લોઈ લેવે એનું ગ્વરૂપ કરાવવું થટે છે. એ

સામુદાયિક કાર્ય પહેલાં સામુદાયિક ઉપાસનામા જીવજતા

ઉપાસનામાં દોરો અને તેના કારણો વિચારી લેવાં હીક થશે

ઠપકતા દાપો જેથી શક્ય હોય તેટલું, આપણે તેમાથી જીવરના

પ્રયત્ન કરી શકીએ અને તે પ્રત્યે જામત રહી

શકીએ

એક વાર સામુદાયિક ગતવનની ઉપયોગિતા તથા આવશ્યકતા જણાઈ, એટલે માણસમા ગ્રહેની સમાજપ્રિયતા અને સમુદાય એકઠો

કરવાની પ્રવૃત્તિમાં ઉતારે છે. એકાકી ઉપાસના કરનારને ખીન્ને કોઈ સો ટકા સમાન રુચિવાળો સાથી મળે એટલે 'એક કરતા બે બધા' એ ન્યાયે મનમાં સારું લાગે છે. ત્રીજો સાથી સો ટકા મમાન રુચિનો ન હોય, પણ ૯૦ અંશે મળતો હોય તોયે ચાલે એ રીતે ધીમે ધીમે મંજ્યાનુ મહત્ત્વ વધતું જાય છે પોતાની સાથે ઉપાસનામાં હવે દશ બળ્યા, સો બળ્યા, હજાર બળ્યા, લાખ બળ્યા, એવું જોઈ સમુદાય નિર્માણ કરનારને અને તેના મૂળ માથી-એને એક જાતની કૃતાર્થતા લાગે 'જેમા કૃતાર્થતા લાગે તેનું અભિમાન પણ લાગે જ. જેમ જેમ સખ્યા માટે રુચિ વધતી જાય, તેમ તેમ રુચિની સમાનતાનું ધોરણ ઘટતું જાય, અને, જેમ વિભાજ્ય તેમ અવિભાજ્ય આક્રમ્યોનો દહમાજક એક જ થાય તેમ, આ સમુદાયમાં રુચિની મમાનતા જે ઓછામાં ઓછી થઈ શકે તે જ રહે છે. સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે મહેલામાં સહેલી 'સા રી ગ મ' અને સહેલામાં સહેલા તાલમાંથી મળતો આનંદ પારખી શકનાર અને તેને માટે રુચિ ધરાવનાર માણુમ ધણુખરુ આ સમુદાયનો દહમાજક થાય સામાન્ય રીતે સંગીતની આટલી બક્ષિસ અને અભિરુચિ હૃદયી વધારે ટકા માણુસોમાં હોય છે

સમુદાય નિર્માણ કરનારનો માથીઓ ગોધનામાં અને મેળવવામાં જે હેતુ મમાયેલો હોય છે, તે તેના માથીઓમાં પૂરેપૂરો નથી હોતો તેથી સખ્યા વધારના માટે તેઓ સૌથી વધારે મહેનત કરે છે એ મહેનત સમુદાય અને સ્તવનને આકર્ષક કરવાના રસ્તેપની, આ વૃત્તિમાંથી જ આકર્ષક મકાન, આકર્ષક સંગીત, ધૂપ, દીપ, આરતી, ઘટ, ચિત્રો, ફૂતોનો ચણુગાર છત્યાદિ ઉદ્રિયોનું આકર્ષણ કરનાર સામગ્રીનો ઠાક રચાય છે

આ એક દોષ હવે ખીજો દોષ વિચારીએ.

પરગાતમાં સાથે અનુસધાન કરવાની ઇચ્છામાંથી માધક કે સાધકોનો સમુદાય કોઈક જાતના સ્તવન, ભજન, પૂજન વગેરેના વિધિઓ નિર્માણ કરે છે. સાધક એકાકી હોય ત્યારે પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે પોતાની ઉપાસના પ્રવૃત્તિમાં એ જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે ગમે તેવો ફેરફાર કરી શકે છે એમાં એને કોઈ ખીજની મગવડ-અગવડ કે વૃત્તિનો વિચાર કરવો પડતો નથી. પણ સમુદાય યતા બધાની

રુચિ અને અનુકૂળતાઓ જોવી પડે છે, જટ જટ ફેરફારો કરી શકાતા નથી, સ્તવન, બજન, પૂજન છત્યાદિના સખ્દો, રાગો, વિધિઓ વગેરે નિયત કરવા પડે છે માનવસ્વભાવ એક રીતે ધ્રુવજના જેવો છે જેમ પોતાના વિકાસ માટે જ ધ્રુવજ પોતાની આશુમાશુ કોશેટો રચે છે, પણ પછી પોતે અદર એવી સપડાઈ જાય છે કે કોશેટાને કાપે તો જ બહાર નીકળી શકે, તેમ માણસ પોતે નિર્માણ કરેલા વિધિઓમા જ એવો બધાઈ જાય છે કે એમાથી સરળતાથી છૂટી શકતો નથી પણ ધ્રુવજને કોશેટાને કાપવાની હિમત અને જ્ઞાન હોય છે, માણસ એટલા હિમત અને જ્ઞાન નથી દાખવી શકતો એવું ધણી વાર બને છે

અતિ પરિચિત થવાને લીધે, મૂળ પ્રયોજન ચાલુ ગયું હોવાને લીધે, બદલાયેલી સ્થિતિને લીધે, અથવા ખીજા કોઈ કારણથી, કેટલોક સમય ગયા બાદ, આ વિધિઓ બાવો નિર્માણ કરવા અને પરમાત્માનું ભાન કરાવવા અસમર્થ થાય છે, અને તેમનું પાલન કેવળ યત્રવત્ બની જાય છે આમા આશ્ચર્ય પામવાનું કે સાધકોને દોષ દેવાનું કારણ નથી જીવનમા ખીજે ઠેકાણે પણ એવું બનતું હોય છે દાખલા તરીકે, રોગીની શુશ્રૂષા કરવી એના જેવું દયાધર્મનું કે પ્રેમધર્મનું કોઈ કાર્ય નથી એમ આપણને લાગે, પરંતુ રોગના પરિચયને લીધે નસંતો ધધો કન્નારને એવો કોઈ બાર જિહ્વો નથી એવું આપણે ધણી રાગ જોઈએ છીએ ખીડાથી તડકડતા રોગીને દાકતરો અને નસો ધણી વાર મારે પણ છે, તથા એમના જખમનેયે દુખવે છે એવું જોવામા આવે છે રોગી ક્રત્યે જે અનુકંપા જિહ્વી જોઈએ તે, નિરતરનું એ દશ્ય થઈ જવાને લીધે, જીરી શકતી નથી વકાલનો ધધો મૂળે અન્યાયપીડિતને ન્યાય અપાવવાની ઉદાત્ત વૃત્તિમાથી ઉદ્ભવેલો, પણ આજે એ ધધામા એ ભાવ કવચિત જ જિહ્વો જોવામા આવે છે અસીલની કદણુ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ એમાથી પોતાનો લાભ કરવાનો જ આજે એ ધધો થયો છે તે જ પ્રમાણે અતિશય ઉદાત્ત સ્તોત્ર કે બજન પણ રોગના પાઠથી ભાવ નિર્માણ કરવા નિષ્ફળ નીવડે એવું બને છે

પણ, અથવા માટે છે તેટલામા પેલા વિધિઓ અને સ્તવનો ઉપર પ્રાચીનતાની છાપ બેસે છે અથવા કોઈ સત્યરૂપના સપાદન

પણની છાપ વેસે છે, અને પ્રાચીનતા અથવા મોટાનું મપાદન એ ખ્યાલે ઉપામકોના મન પર એટલો ભદ્રુ કર્યો હોય છે કે, પ્રાણને ભ્રમત કરવાનું એનું મૂળ પ્રયોજન અટકી ગયેલું હોવા છતાં, એને ફેરવવાની હિંમત થતી નથી સમુદાય એને જ વળગે છે, અને એનું નિયમિત ઉચ્ચારણ તથા તેની સાથે જોડેલા વિધિઓનું પાલન એ જ સ્તવન ઉપાસના એમ માનતો અને મનાવતો થઈ જાય છે એ સમુદાયના મનુષ્યને પોતે મુદાય સાથે ન હોય તે દિવસે ખાનગીમાં તેનું ઉચ્ચારણ કરવું એવો નિયમ થઈ રહે છે, અને એની ખાનગી તેમ જ સામુદાયિક ઉપાસનાની પાછળ અમુક વિધિથી અમુક પાઠ મરી જવો એટલી જ એક માન્યતા બધાતી જણાય છે. સ્તવન ઉપાસનાના પ્રાણમાં નહિ પણ કહેવરમાં એની શ્રદ્ધા સ્થિર થયેલી હોવાથી એને છોડવાની એની હિંમત નથી હોતી એમાં એ એટલો બધાયેલો હોય છે કે કોઈ દિવસ એ કોઈ બીજા પ્રકારના નમુદાયમાં જઈ ચડ્યો હોય અને તદલી જ શુદ્ધ પણ કોઈ બીજી રીતની સ્તવન ઉપાસના કરી હોય, છતાં પોતે આજે સ્તવન ઉપાસના નથી મરી એનું એને ખટમ્પા કરે છે અને ત્યાંથી આવી પોતાના સમુદાયનો સ્તાત્ર પાઠ બોલી જાય છે પોતાના સમુદાયના વિધિ પાલનમાં જ ઉપાસના સવસ્થ સમાઈ જાય છે એમ એ સમજે છે વગ્નુત, ત્રામીનારાયણ મુદાયમાં જેને બાધિતાનુવૃત્તિ * કહે છે, તેનો આ મંત્રાર છે

* ગઈ પણ એમ કરવાની એવી દૃઢપણે બધાયેલી ટેવ કે, જરાયે વિચાર વ્યા વિના એ એમ થઈ જ જાય તે બાધિતાનુવૃત્તિ દાખવા તરીકે, જે માણસને પોતાની મૂળ ઉપર આગળ ફેરવવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે, તે મૂળ જોડાયેલી હોય ત્યારે પણ એમ કરતાં જોવામાં આવે છે પછી મૂળ હાથ ન આવે ત્યારે કઈક મૂઝવણમાં પડ્યાં જવા માંડે છે સર વોલ્ડર રમેટ વિષે એમ કહેવાય છે કે તેના વર્ગમાં એક ઊંચો હમેશાં તેનાથી ઊંચો રહેતો રમેટ એની ઉપર ચડવા પ્રયત્ન કરતો પણ ફાવતો નહિ એક દિવસે રમેટ ચોખી મઢ્યું કે એ ઊંચાને પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતો વખતે પોતાના ડમવાના જોરિયા સાથે રમવાની ટેવ હતી રમેટે એક દહાડો યુક્તિથી એ જોરિયું ઠા ઠી નાખ્યું શિક્ષકે એને પ્રશ્ન પૂછ્યા, ત્યારે એના પગ ભ્રમ્યા થયા અને હાથ જોરિયા તરફ પડ્યા હાથને તે જડ્યું નહિ તેથી એ એટલો મૂઝાઈ મરો કે ઉત્તર આપી શક્યો નહિ અને રમેટ ઉપર ચડી ગયો

સ્તવન માધુર્યક હોય કે ખાનગી હોય, એ કેવળ આધિતાનુવૃત્તિનો મન્કાર બની રહે તેથી ઉપાસકને વિશેષ સાબ થતો નથી. સ્તવનનું કર્મ જ્યારે કરી ગ્રાહ્ય બાવ નિર્માણ કરતું બધ થાય અને તેને ન કરવાથી કાર્ષિક ચૂક્યા જેવું લાગે એટલું જ થાય ત્યારે સમજવું જોઈએ કે એ ઉપાસક માટે એ સ્તવનવિધિ હવે નિરુપયોગી થયો છે. સ્તવન ઉપાસના પ્રાણુવાન અને શ્રવત રહે એની અમર એના આખા દિવસના કર્મોમાં એને કાર્ષિક પછી માનુષ પડે, એનામાં સાત્ત્વિક ભાવોને પ્રેરવાવાળા, વિચાર ભ્રમત કરાવાળા, અને બળ આપવાવાળા થાય, તો જ એ સફળ ઉપાસના થાય.

આ જ દોષના પેટામાં આવી શકે એવો પછી એની નિશેષતાને લીધે ખાસ જણાવવા જેવો દોષ તે બાંધથી બિપજતી આધિતાનુવૃત્તિનો છે. ઉપાસના મદ્ય થવા દેવી હોય તો તેનું પ્રયોગન, તેની વિધિના અર્થ અને ઉદ્દેશ અને તેમાં આવતા શબ્દોનું રહસ્ય ઉપાસકને સમજાય અને તેની લાગણીને જગાડે એવું જોઈએ એ અત્યંત જરૂરી છે. જે બાપા ઉભયક નરેશ્વર સમજતો ન હોય, અથવા એવી સમજતો ન હોય કે ઉચ્ચારણ સાથે એનો કાર્ષિક અર્થ એના મન પર બેસી શકે તેવી ઉપાસના આધિતાનુવૃત્તિનો સન્કાર જ નિર્માણ કરે.

‘જેમ બાળક અકારણ જ મા’ કહીને બોલી જાય છે, અને એમ બોલવામાં જ અમૃતના જેવું મુખ બોળવે છે તેમ બાપા કે જ્ઞાન કે અર્થ કરાવે વિચારે કર્યા વિના હે અનંત, હું તારું નામ બોલ્યા છું હું •

એ જ એક વાત એક પ્રસિદ્ધ બેરિરેટરની બાપલ આપતી વખતે થતાની ટોપી સાથે રમત કરવાની ટેવને લગતી છે.

જે વૈષ્ણવને દિશા જઈ અન્યા બાદ નાહવાની ટેવ પડેલી હોય તેને તે એવી દૃઢ થાય છે કે સખત મદવાડમાયે એ નાહી ન શકે તો કાર્ષિક ખટકો લાગ્યા કરે છે. આટલું આધિતાનુવૃત્તિના સરકારોનું બળ હોય ■

આધિતાનુવૃત્તિથી થયેલું કર્મ વિશેષ બાવ ભ્રમત કરતું અપ્રજી મનુ હોય છે. પણ તે ન થાય ત્યાં કાર્ષિક ચૂક્યા જેવી મૂંઝવણ કરાવે છે. અને તેવી જૂની ટેવ હવા એ કાવ કરતા અપ્રજી જવાથી થોડા વખતમાં મૂંઝવણનું જ્ઞાન બિપજતું બધ થાય છે.

• મીતાન્તિ મીત રન્તિ

આવા આશયનું થી. રવીન્દ્રનાથનું એક ગીત છે. મેં ઉપર જે દોષ બનાવ્યો તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે આવી દલીલ કરવામાં આવે છે.

વાસ્તવિક રીતે પ્રસ્તુત ચર્ચાને અને આ ગીતમાંના બાવને મંબદ નથી. પોતાના પ્રવલ્નમાં વધતો જતો ઉપાસક જેમ સમુદાયની બાળતમાં પરિધમાંથી કેન્દ્ર તરફ, અને સમુદાયમાંથી એકાંતમાં ઢળતો જાય છે, તેમ એની ઉપાસના પણ વિવિધતા અને વિસ્તારમાંથી એકવિધતા અને મારતા તરફ પ્રગતિ કરે છે. શરૂઆતમાં એની ઉપામનામાં ભાવો અનેક હોય છે, શબ્દો અનેક હોય છે, બજનો અનેક હોય છે; ધડીક એ સ્તોત્ર બોલે છે, ધડીક ધૂત કરે છે, ધડીક સ્વાધ્યાય કરે છે, ધડીક ધ્યાન ધરે છે એના બજનો અને પ્રાર્થનામાં ઠઠીક ગ્રેમ હોય છે, ઠઠીક વાચના હોય છે, ઠઠીક સકામતા હોય છે, ઠઠીક નિષ્કામતા હોય છે. પણ, જેમ બધી નદીઓ ધીમે ધીમે સમુદ્ર બણી જ વળે છે, તેમ એની બધી પ્રવૃત્તિઓ અને વૃત્તિઓ ધીમે ધીમે કેઈ એક પ્રમુખ પ્રવૃત્તિ અને વૃત્તિમાં લીન થતી જાય છે. પછી એક જ વાક્ય, એક જ શબ્દ, એક જ ભાવ એને બસ થાય છે ગતવન-ઉપાસનાનું સ્વરૂપ જરાજર હોય અને ઉપાસકની પ્રગતિ જરાજર થતી જતી હોય તો આનું પરિણામ આવવું જોઈએ. કવિવગ્નું ઉપરનું ગીત અનેકવિધ ઉપાસનામાંથી ઉપર ઠલા મુજબ એકવિધ ઉપામના તરફ ઢળતા બજની નિયતિનું સૂચક છે. એમાં કવિસુલભ અતિશયોક્તિ પણ છે. કારણ, આવો ઉપાસક પોને મમજતો નથી તેવું તો કશું બોલતો નથી જ. પણ એથી ઊલટું, મમજે છે તેમાંથી બીજું સમજું છોડી દઈ, માત્ર

વદની તુર્કે મગલ નામ । હૃદયો મસદિત પ્રેમ ॥

એ નામદેવની રિયતિમાં છે. એને જ્ઞાન કે અર્થનો વિચાર કરવાપણું રહેતું નથી, કારણ કે એણે બાપાબાદુલ્હનો ત્યાગ કરી, એક પરિચિત ભાવ અને અર્થવાળું “નામ” જ પકડ્યું છે.

આથી, ઉપાસનાના પાઠમાં ગમે તે ભાષા, ગમે તે અર્થ કે અર્થનો અભાવ પણ હોય તોયે ચાલે, એ વિચાર મારી દૃષ્ટિએ બૂલબરેલો લાગે છે. અર્થને છોડીને માથેલું કેવળ પદ્માલિલ એ ઉપાસના દ્વારા પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરાવવા સફળ નાહ થાય,

પણ કેવળ ઉપાસનાની બાધિતાનુવૃત્તિ જ નિર્માણ કરશે. એક ધર્મના બધા ભોક્તાની કમઘાં કમ ઉપાસના માટે તો એક જ ભાષા હોવી જોઈએ એ એટલી મહત્ત્વની વસ્તુ નથી, જેટલી તે ઉપાસના સત્ય અને ઈશ્વર સન્મુખ કરાવનારી હોવી જોઈએ એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. મને લાગે છે કે, ખ્રિસ્તી પ્રજાઓએ બાઈબલની મૂળ ભાષાને ન પકડી રાખી, ભોક્ત્રીયા દ્વારા તેનો ઉપયોગ કરવામાં વધારે ડહાપણ બતાવ્યું છે, અને મુસલમાનોએ અરબીની અને હિંદુઓએ સંસ્કૃતની ભુત-પરસ્તી કરી છે.

એક રીતે ભાષાનો પ્રશ્ન સાવ સહેલો નથી એ સ્વીકારવું પડે છે. જેને આપણે ગુજરાતી કે મરાઠી એવી માતૃભાષા કહીએ, તેમાંયે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એવા ભેદો પડે છે જ. આપણાં પુસ્તકોમાં આવતી ભાષા અને આપણાં ગામડાંના ભોક્તા તેમ જ ધર્મનાં માણસો જે ભાષા બોલે છે, તે બેમાં ફરક છે જ; અને એવી સંસ્કારી ભાષામાં રચેલું સ્તવન પણ સમજાયા વિના સમજાય એવું સહેલું નથી થતું. પણ ગિર્વાણ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સંસ્કૃત વચ્ચે જે ભેદ છે તે એ કે, સંસ્કારી ગુજરાતી એક બે વાર બધે મમળાવવી પડે, પણ પછી એ કુબોધ ન રહી શકે; કારણ કે એ પ્રચલિત ભાષા છે. ગિર્વાણ સંસ્કૃત દશ વાર સમજાવે તોયે તે ભાષાનું શિક્ષણ ન લીધેલાને એ અગમ્ય જ રહેવાની. ત્યારે હાલની સંસ્કારી ગુજરાતી વ્યવહારમાં બોલાતી ભાષાથી એટલી બધી ભિન્ન પડી ગઈ હશે કે માત્ર ભાષાશાસ્ત્રીઓ જ સમજી શકે, ત્યારે તો એમાં બનેલાં સ્તવનો પણ છોડી જ દેવાં જોઈશે.

આ રીતે સામુદાયિક સ્તવનમાં બિપજતા દોષોમાં ઉપાસકોની સંખ્યાવૃદ્ધિનો મોહ અને બાધિતાનુવૃત્તિને ઉપજાવનાર ભાષામોહ, વિધિમોહ, તથા પ્રાચીનતાનો મોહ એ ગણાવી શકાય. એ દોષો નીપજતાં જ તેમને દૂર કરવાની જેટલી આપણે સાવધાની રાખી શકીએ, તેટલી આપણે સામુદાયિક ઉપાસના શુદ્ધ રાખી શકવાના.

પણ સામુદાયિક ઉપાસનાની આવશ્યકતા

જાણનારું જ્ઞાન સ્વીકારતાં જ, તેના સ્થળનો પ્રશ્ન બિંબો યાચ છે. ઉપાસનાનું સ્થાન કેવું હોવું જોઈએ તે વિશે શ્રી. યાનેશ્વર કહે છે :

“જ્યાં વનશ્રીની ચોશાથી જ બેઠેલાને બિડણુ ન મમે, જે ભેટા જ વૈરાગ્યનો પાનો ચડે, જે ધ્યાનનો વાસ સતોપનો સદાયક થાય અને મનને ધ્રેણું મધ્ય પદેરાવે, જ્યાં અવ્યામ (ઈશ્વરચિત્તન) થવા ભંતે જ આગળ આવે, અને હૃદયમાં અનુભવ પ્રગટે એવી રમ્યતા જ્યાં અખંડ વસતી હોય, જેની પાંચે ઘડિને જતા તપશ્ચર્યાના મનોરથો (બિડળે) અને પાખડીમાયે આરથા મૂળ ઘાસે, સદાજ અથવા અકરમાત્ જે માર્ગે જતાયે સુકામ મનુષ્ય પણ પાછા નરવાનું બૂલી નય, જે રીતે જે સ્થાન ન વહેવા હચ્છનારને રોષી દે, લમનારાનેયે બેસાડી દે અને વૈરાગ્યને દરોળીને જગાડી દે, જેને ભેટા કોઈ વિશ્વાસીનેયે એમ થાય કે ભ્રાત્ર-વૈભવ છાગી હઈ બહી સાત ઘડિને બેસીએ, જે આગુ મુદર તેમ જ અતિ ગોખ્યુ ધ્યાન દેખાતુ હોય (તે ઉપાસનાને ચોખ્યુ ન્યાન કહેવાય)”

(જ્ઞાનેશ્વરી)

પરંતુ, આ વિચાર મુજબ તો સ્થાનને કલામય કે કલાહીન ગ્યનાથી સુધાર્યા કે જગાડવા પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ આથી, એવે ઠેકાણે તો ન થો મડપ કે તોરણ, ફૂલ કે ફલ, મગની વેદી કે હોમ, ન કોઈ ખીજ પૂજના સાધનો, ન તખ્તો કે મણરા, મુંદર આવવાની શરૂઆત લખેના પડદા કે બાવવાની ચિત્રો કે મૂર્તિઓ પણ ત્યાં રાખેના ન હાય માણસ પોતાના કહા જોડતો બાવ ભરી ચકે તેટલા જ સગીત અને બાવને લઈને ત્યાં આવે, અને તેટલાથી જોડલા માણસો આવવા ગ્રેરાય તેટલા ઠો આવે

પણ માણસનું વર્તન એ પ્રકારનું નથી રહ્યું એ યાદ રાખવાની જરૂર છે ઠેર ઠેર માણસે પોતાનું ડહાપણ ડહોળી કુદરતને બગાડનાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે પર્વતના બધા શિખરોએ, સમુદ્રની વિશાળ ભોપાળીઓએ, નદીઓના કિનારાએ, માણસને પહેલા આકર્ષ્યો પણ માણસે ત્યાં બેસી સ્તવન કરવામાં જ મતો નથી માન્યો એણે કોઈ ઠેકાણે દેતુ કરી, કોઈ ઠેકાણે શુકા કરી, કોઈ ઠેકાણે ઘાટ ગાધી, કોઈ ઠેકાણે કુડ બાધી ધ્યાનને પહેલા જગાડ્યા પછી બગડેનાને સુધારના માટે છો હાથે પેસા ખચી એને પોતાની કજાદી બેજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કાલી જાણે, શશિક જાણે, મધુરા જાણે કે આણુ જાણે, નદીના કિનારા અને પર્વતના શિખરો પર ઇંટ-ચૂનાના ઢગનાઓની હારો રચી દીધેલી દેખાશે જાણે કોઈ

સ્તવન-ચોગ્ય ઠેકાણું રહેવા જ ન દેવું એવો આશય હોય, તેમ દાનવીરો અને કળાકારોએ કુદરતને બગાડી છે.

પણ, સામુદાયિક ઉપાસનાની આવશ્યકતા સ્વીકારી કે સાવ કુદરતને બોલે રહેવુંયે શક્ય નથી, એ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. બન્ને ઉપર વર્ણવ્યું તેવું કોઈ રમણીય સ્થાન સામુદાયિક ઉપાસના માટે સુકરર કરીએ. ત્યાં બેગા થવાનું નહીં થતાં જ જે પ્રયોજન માટે બેગા થવાનું છે તે સિદ્ધ કરી શકાય એવી સગવડો કરવી નહિ પડે? બેસવાની જગ્યા સાફ કરી નાખવી, જેટલા આવનાર હોય તેટલી જગ્યા ખુલ્લી કરવી, પ્રવચનકારને બધા જોઈ-સાંભળી શકે એવી વેદી રચવી,—એ બધાથી કુદરતની મુંદરતામાં વિશેષ આવે, છતાં તેમ કયાં વિના કોઈ છૂટકો છે? વારુ, આટલું ક્ષમ્ય ગણો, તો વરસાદના દિવસો માટે ત્યાં છાપડું હોય તેમાં શું અયોગ્ય છે? છાપડું બાંધવાનું સ્વીકારો. એટલે કુદરતને મરડયા વિના ચાલે જ નહિ, અને કુદરતને માણસે જગાડવી અનિવાર્ય જ હોય તો, તેને બગાડવાના પાપના બદલા તરીકે કહો, માણસે પોતાની કળાથી એને શોભાવવાયે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ.

વળી, જ્યાં દશ માણસ બેગા થવાના હોય, ત્યાં સમય સાચવવાની સગવડ ખાતર કોઈકે સંકેત કરવો પડે. એ કોઈ ઠેકાણે બાંધવું, તો કોઈ ઠેકાણે ધંટ, સંખ વગેરેના ધ્વનિનું સગવડ પ્રમાણે સ્વરૂપ લે. ધ્વનિને અને શોભાને રાખો, તો તેમાં સંગીત, ચિત્રકળા, કારીગરી વગેરે આવી જવાનાં જ. આમ જેમ કંયાને ઉઠરથી બચાવવાના પ્રયત્નમાંથી મંન્યાસી સંસારી બની જાય છે,*

* વાત એવી છે કે એક સંન્યાસીની કંયા કંદર કાતરી જતા. એક 'પ્રેમી' બંધે એમને બિવાદી પાળવા સત્તાઈ આપી સંન્યાસીએ સવાહ સ્વીકારી બિલાડીનું બચ્ચું આપ્યું. સંન્યાસી રણા બૂત-વતસલ્લાં પોતે તો ક્રૂધ ન પીએ, પણ બાપડા બચ્ચાને તો પાણુ જ જોઈએ ને? રોજ રોજ ક્રૂધ મામી લાવવા કરતાં એક સન્નજન પારો માયની લિણા મામી લીધી. પછી ગાયને રોજ ચરાવવા લઈ જવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો. રોજ રોજના બેતરમાં લઈ જાય ? આથી એક બીજા સન્નજન પારો એક જમીનના કુડડાનું દાન લીધું. જમીન આવી, એટલે પાછળ ખેતી આવી જ ! એમ ધીમે ધીમે સંન્યાસીના પાછા સંસારી બની ગયા : અને બધું એક કંયા સાચવવા માટે !

તેમ સામુદાયિક સ્તવન-ઉપાસનામાંથી બચ દેવાય ચણાઈ જવાનું જ.

વળી, સહેરી જીવનમાં કુદરતી સ્થાન જ શક્ય નથી; તેથી, ત્યાંને માટે કુદરતને જ ખોલે બેસવાનો નિયમ ન થઈ શકે, ત્યાં નો કાંઈક કૃત્રિમ રચના કરવી જ પડે, અને તેને માણસ પોતાની જુદીથી જોડતી બચ અને પૂજન-યોગ્ય લાગે એવી કરી શકે તેટલી કરવી ઘટે.

આ રીતે આવશ્યક રચના અને પાખંડ વધારનારી રચના એ બે વચ્ચેની સીમા નક્કી કરવી એ એક મુશ્કેલ કામડો છે.

પાખંડને પેસવાને આપણે શક્ય તેટલી ઓછી સમજ આપવી છે એવી જો આપણી અત્યંત ધમશ હોય તો આનો ઉપાય થોડો શક્ય એમ છે; પણ એ સૂચનાનો અમલ થશે એવી હું આજે આશા રાખતો નથી. કારણ, સામુદાયિક ઉપાસનાને લોકો કેવળ ઉપાસના માટે જ નથી વળગતા, પણ અનેક રાજકીય, સામાજિક, સ્વાર્થી, પરમાર્થી ઉદ્દેશોને માટે સ્વીકારે છે, અને તેથી પાખંડ પેમવાથી દિલગીર નથી થતા.

હતાં, જેમ બીજી અનેક જાગૃતોમાં લોકો કોઈની સૂચના ન સ્વીકારે તોયે તેનું સત્ય સ્વીકારી વિના તેમને ચાલતું નથી, તેમ હું સૂચવું છું તે ઉપાસનાયે યોગ્યતા તો સ્વીકારાશે એમ આશા રાખું છું.

એક પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રી સંતનો દર વર્ષે પંડરપુરની જાત્રાએ જવાનો નિયમ હતો. એણે પોતાના વર્નનમાં એવો નિયમ કથો હતો કે, ત્યારે પંડરપુર જવું ત્યારે પોતાના ઝૂંપડાને આગ લગાડીને જવું અને યાત્રા કરીને પાછા ફરે ત્યારે નવું ઝૂંપડું બાંધવું.

સામુદાયિક ઉપાસનાના સ્થાન માટે આપણે આના જેવો જ નિયમ કરીએ, તો પાખંડી રચના અને આવશ્યક રચના વચ્ચેની વહેવાર સીમા મળી આવશે. ઉપાસના માટે એક જ સ્થાનમાં એક વર્ષથી વધારે વખત બેઠાં થવું નહિ અને સ્થાનાંતર કરતી વખતે આગળ સ્થાનની સામગ્રી નવા સ્થાનમાં વાપરવી નહિ. આમ, કરશે. રો. મણુ. મેડી, પંચમરો, ચૂર્તિઓ, સેવાઓનાં સિખરો અને વાસણો, આરસપહાણની લાદીઓ અને યાંત્રાઓની રચનામાં નહિ પડે; ગર્વનું કારણ થાય એવો મોટો ઘંટ પણ નહિ

વસાવે; વાઘસમૂહ પણ નહિ હોય. છતાં, બેસવાની સગવડ કરશે, તેને માટે લીંપશે કે રેતી પાથરશે, ચોમાસા માટે રક્ષણ કરી લેશે; એની શ્રદ્ધા દુશે તેવા જ એકાદની છબી લાવીને મૂકશે; ચાર પૈસાની દીવીથી કે એકાદ જ્ઞાનસથી ચલાવી લેશે; હોંશ યશે ત્યારે પાંદડાંનાં તોરણો બાંધશે અને કામચલાઉ માંડવો કરશે. કેષીક ઉત્સાહી ભક્તને દર વર્ષે નવો એકતારો અને કરતાળની બેઠી વસાવી દેતાં કચવાટ નહિ થાય.

આમ ઉપાસનાના ધ્યાનની વ્યવસ્થા થાય.

એ જ રીતે ઉપાસના કેવળ બાધિતાનુવૃત્તિનો સંસ્કાર બની ન જાય એ માટે, એક જ સ્તવનપાત્રને ન વળગવાનો નિયમ કરવો યોગ્ય થાય. વર્ષમાં એક વાર કે એ વાર પણ ઉપાસનાપાટ આખો પાઠ કે તેનો કેટલોક ભાગ ફેરવી નાખવામાં આવે, એ અમુક પાઠ દ્વારા જ ઉચ્ચસ્તવન કરી શકાય એવો મૂઠામૂઠ છોડાવવામાં ઉપયોગી થઈ શકે, તેમ જ પરિચિત પાઠથી બાવો ઊપજતા અટકી ગયા હોય તેા તેને પાઠા ભગ્નત કરી શકે.

અસખત, નવા પાઠનો અર્થ એમ નહિ કે જૂના પાઠનો ભાવ પણ નવામાં ન આવે. એ વિષે તો, આગળ કહીય તેમ, ભાવ અને પૂજ્યતા એક જ હોઈ શકે, બંને સ્તવનની ઊર્મિ અને કાવ્ય જુદાં હોય તથા પ્રજાંધ-રચના જુદી જાતની હોય.

આ ભાવની વાત ઉપરથી સામુદાયિક સ્તવનમાં શુ શુ ન હોયુ જોઈએ તે પણ વિચારી લઈએ.

(૧) વ્યક્તિએ અંતર ઉપાસના પોતે મકામ દમે તો કામના માટે અને ત્રેપાર્થી દમે તો નિષ્કામ યજ્ઞની ઇચ્છાથી કરશે. પણ સામુદાયિક ઉપાસના વ્યક્તિઓની કે સમુદાયની કામનાઓની મિહિની ઇચ્છાથી થાય એ અચોક્કસ છે. પણાખરા ધાર્મિક સંપ્રદાયોએ સકામ ઉપાસનાનું પાખંડ એટલું જાણુ વધારી દીધું છે કે ટોપટોમ જેવા સત્પરોધક એથી કપી જોડે એમાં નવાઈ જ નથી. “હે પ્રભુ, અમારા શહેરમાં મરડી ફાટી નીકળી છે, નેનો નાશ કર; અમારા રાખને સડાઈમાં વિજય આપ; અમારા શત્રુનો મંદાર કર; અમને

સ્વરાન્ય આપ " વગેરે જનોની રાગદ્વેષાત્મક પ્રવૃત્તિઓ તથા ઐહિક તૃષ્ણાઓ માટે સામુદાયિક ઉપાસનાનો ઉપયોગ કરવો, એ સામુદાયિક ઉપાસના — એટલે સત્સંગ — ને વિરોધી છે.

" હે પ્રભુ, અમારાં કર્મો અને રાગદ્વેષથી રહિત ચર્ચાને કરીએ, અમારાં કર્મો દ્વારા અમારી ચિત્તશુદ્ધિ થાય, અમારાં કર્મોમાં અને જ બંધાર્થ ન જઈએ, અમારાં કર્મોથી કોઈનું અહિત ન થાઓ, અમારાં કર્મો અશુદ્ધ હોય તો અમને યશ ન મળે, અમારાં કર્મો શુદ્ધ હોય તો ને દુઃખરૂપ હોય છતાં અમે ન છોડીએ એવી ભુદ્ધિ અને શક્તિ આપ " — એ વ્યક્તિગત નિષ્કામ ઉપાસનાનું ધ્રુવપદ હોઈ શકે, અને સામુદાયિક ઉપાસનામાં તો એ જ ધ્રુવપદ હોવું જોઈએ. બસે મમુદાયનો ૬૯ ટકા ભાગ રાગદ્વેષથી ભરેલો હોય અને મકામ ઉપાસનાને જ પ્રામાણિકપણે કરી શકતો હોય, પણ સામુદાયિક ઉપાસનાનો હેતુ એ સમુદાયને સત્સંગ આપવાનો હોવાથી ઉપાસના દાણે એના રાગદ્વેષને ખાતર પૂરું પાડવાનું કામ ન થવું જોઈએ, પણ રાગદ્વેષને ગોખડના છોડ માફક મણી ઉખાડી નાખવાનો જ પ્રયત્ન થવો જોઈએ.

" હે પ્રભુ, તારા સ્વરૂપની મને નિઃસંશય પ્રતીતિ કરાવી દે; તારા મુદ્ધિમાના જ્ઞાન નહિત તારી ભક્તિ અને આપ, તારી ભક્તિમાં કોઈ સંકામનાનો દોષ ન રહે એવું કર, તારો કે તારા ભક્તોનો હૃદય ન કરું, તારા સતોનો સમાગમ આપ, તારું અખંડ દર્શન આપ; તારા દાસનો દાસ બનાવ — આ મારી સાત યાચનાઓ છે, તે આપ " — એ ગ્વામીનારાયણીય સામુદાયિક ઉપાસના પ્રાકૃત બાયામાં છે એ મુજબ 'સત્સંગી'ઓનું જીવન વીતે છે એમ ન કહેવાય, છતાં એ વધારે ઉદાત્ત ઉપાસના છે. અને " રાન્ય આપ, ધન આપ, પ્રભ આપ, અમારી ગાયોનાં ધણુ વધારી દે, અમારા મનુષ્યોમાં મરણી ફેલાવ, એમની ભુદ્ધિને ભુલાવામાં નાખી દે, અમારા ઐનિકોના બાહુમાં અખૂટ બળ બરી દે, અમારા માર્ગમાર્થી મર્વે વિદ્યો દૂર કર, " — એવી ઉપાસના, વેદની, કુરાનની કે બાઈબલની બાયામાં હોય, લોકોની વૃત્તિનું સાચું દર્શન કરાવનારીયે હોય છતાં, એ સત્સંગની ઉપાસના નથી, અને સામુદાયિક ઉપાસનામાં તેને સ્થાન ન હોવું જોઈએ.

(૨) જેમ સામુદાયિક ઉપાસનામાં સકામ યાચનાઓ ન હોય, તેમ એમાં અનેક દેવોની ઉપાસના પણ ન હોય. જોઈએ એ સમુદાયનો કોઈ એક મર્મમાન્ય ઇષ્ટદેવ હોય, તો તેની ઉપાસના હોય તેમાં કોઈ કોઈ કહી શકે નહિ પણ એ સાથે બીજા દેવોની ઉપાસના પણ રાખી છટ નથી. ‘અનન્યાશ્રય’ના વિચારમાં મકુચિતતા કે પરમન પ્રત્યે અમહિષ્ણતા નથી, પણ સિદ્ધાંત રહેશે કે અસમન, અનન્યાશ્રયનો અર્થ અન્ય સમુદાયમાં મનાતા ઇષ્ટ દેવની નિંદા કરવી એવો ન થવો જોઈએ. અન્ય લોકોના ઇષ્ટદેવો પોતાના ઇષ્ટદેવ કરના દયકા છે એવું સુચવનારા અનેક ઓગ્રો, બ્રાહ્મણો વગેરે હોય છે. આ અર્થે છે અનન્યાશ્રયીએ ઇષ્ટ દેવોના નિંદાનો પૂર્ણરૂપે કે નિંતાથી નામનિર્દેશ કરવાની જરૂર જ નથી.

આ દૃષ્ટિએ યા કુન્દેન્દુતુષારહરપ્રવચન વગેરે શ્લોકો જેમાં એકને સર્વોપરી ગણાવવા બીજાને દલકા બનાવ્યા હોય, એ અને એ જ દેવતાને ઇષ્ટ માનનારા માટે ત્યાગ સામે છે.

અનન્યાશ્રયમાં મેં બાવો રહ્યા છે એક, એકેશ્વરવાદનો અને બીજો પોતાના ઇષ્ટદેવ એ જ તે એકેશ્વર છે એવો બીજા દેવોના — ગૌણરૂપે પણ — નામનિર્દેશ એકેશ્વરનિષ્ઠાને વિરોધી છે અને અન્ય મપ્રદાયો પ્રત્યે અપમાનકારક છે.

એ મપ્રદાનો સમુદાય ન હોય ત્યાં સનાતની હિંદુઓમાં બધાએ દેવોને — અથવા ક્રમમાં મ્મ પચાસતનના દેવોને — હોય જોડવાનું સામાન્ય ધર્મ પડ્યું છે. આમાં અને કોઈ જ અર્થ લાગ્યો નથી એ સામાન્ય જનોને જમમાં નાખનારી કથાએ ઉપાસકની નિષ્ઠાને ધિર ન કરાવનારી એકેશ્વરનિષ્ઠાને વિરોધી થનારી પદ્ધતિ કે રાજી પચાસતન દેવોમાંથી સૂર્ય સિવાયના બીજા દેવતાઓ (વિષ્ણુ શિવ, ગણેશ અને પાર્વતી) કેવળ કાર્પનિક જ છે સૂર્યની ઉપાસના વૈજ્ઞાનિક રીત કરતા જેની ગણાય, પણ તેને આપણે અત્યંત ઉપાસના નહિ કહીએ પરમાત્માના પ્રતીકરૂપે એ આદરણીય પ્રત્યક્ષ નિભૂતિ લેખાય પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિવાળાને એની ભક્તિ બેવડી મૂંઝવે છે અને સૂર્યભક્તને વૈજ્ઞાનિક ઉપાસના સકામ લાગશે. આમ પચાસતન દેવતાના અત્યંત એકેશ્વરવાદી અસાપ્રદાયિક સામુદાયિક ઉપાસનામાં જરૂર નથી.

ગધાએ દેવોને નમસ્કાર કરી ગધા હોડોને સતોષવાની ધરતી પ્રયા છે. એથી કોઈ દર અનન્યાશ્રયીને સતોષ થતો નથી, કોઈની એકનિષ્ઠા દર થતી નથી, અને એક પ્રકારની શ્રદ્ધાળુ નામિકતા જ પોષાય છે.

(૩) જેમ અનેક દેવોને સામુદાયિક ઉપાસનામાં ધ્યાન ન હોય, તેમ ટાણા ટાણાની સામુદાયિક ઉપાસના જુદા જુદા દેવોને ઉદ્દેશીનેયે ન થતી જોઈએ શિદ્ધતી વખતે આત્મતત્ત્વની કે પરમાત્માની, નાદીને ગમ કે કૃષ્ણની, કાર્પના આરબમા મણપતિ કે મરસ્વતીની, ઉશ્ચોમ-મદિરમા જતા વિશ્વકર્માની, જોગન વખતે અમપૂર્ણા કે વૈશ્વાનરની, વ્યાયામ મમયે હનુમાનની, હોગીને દિવસે હોલિકાની, નાગપાચમને ત્રિમે નાગની, કુર્ગાદીની દિવસે કાળિકાની, લગ્નમા નવ ગ્રહોની અને મગ્ધમા પિતૃઓની,—એવી એક જ સમુદાયમા થતી સામુદાયિક ઉપાસના ઉપર જણાવેલા દોષોનાગી જ છે મમુદાય કે વ્યક્તિ બન્ને પ્રત્યેક જુદું કર્મ કરતા ઉપાસના કરે, પણ તે ગધીયે એક જ દેવના નામનિર્દેશ માથે થતી થતે છે

‘જેમ ગધી નદીઓનું પાણી એક જ મમુદમા ગમ્ય છે, તેમ ગધા દેવોની પૂજા એક જ દેવને પહોંચે છે’—એ વેદાંતીએ કરેલો મમન્વય છે, અને એ સાચો પણ છે. પણ એ મૂળ વસ્તુ જ ભ્રામક છે અને એની જરૂર એક સમુદાયમા જ જ નહિ એ સમન્વય પગમતસદ્વિષ્ણુ થવા માટે જ ઉપયોગી છે

એક જ દેવના જુદા જુદા નામોનાગી ન્તરનો પણ ફેરી જતની ભ્રમણાઓ ઉત્પન્ન કરે છે તે બતાવવા નીચેનું ઉદાહરણ ટાંકું છે.

મારા એક પૂજ્ય હિતેચ્છુ એક વાર પ્રવાસ કરતા એક નદી ઓગળવા માટે હોડીમા બેઠા એમની જોડે એક દર બાહ્ય પણ ચડ્યો, અને એમની જોડાએડ મેડો એ બાહ્ય હોડીમા ચડના જ માર્ગ ગણગણવા લાગ્યો એમ જોયું ધ્યાન દર્શને માબજતા, ‘જલેષુ મા પાતુ મત્સ્યમૂર્તિ’ કે એના જ કોઈ કવચનું ચરણ એ બોધનો હતો એમ જણાયું બીજે પાર હોડીમાથી ઊતરતા સુધી એના એ ચરણનો પાર ચાતુ જ હતો હોડીમાથી મહીસરખામત ઊતર્યા બાદ એ પ્રાર્થના સદ્ગ ધર્મ જવાથી એની જરૂર ન રહી, એટલે એ મૂગો થયો.

જમીન પર માલતા એને આત્મવિશ્વાસ હતો એટલે એણે દેવની મદાય ન માગી, જળપ્રવાસ દરમ્યાન આત્મવિશ્વાસ ન દોવાથી જળવાળી બમવાનનું રક્ષણ કૃષ્ણપુ.

જે પુરુષાર્થી નથી અને મદામ છે તેની એવી સિદ્ધિ દમેશ જ રહેવાની બલે જે મરુડપતિ છે તે જ મત્સ્યમૂર્તિ દાય, પણ એ વિમાનમા મત્સ્યમૂર્તિનું નામ દર્શ ગણજી નદિ માંજે અને જળમા મરુડપતિનું નામ દર્શ સુગંધિત થયો એમ નદિ માંજે વિદ્વાન જ્ઞાત્રજોએ આવા સર્વ બાબુથી બચમા પડેલા જીવોની રક્ષા માટે સક્રમ તેડના નાગોનો આધાર વર્ષ કર્યો. ગ્રી આખ્યા, એ બલે તેમની ઉપર મદાન ઉપકાર થયો એમ જાનીએ પણ એવી મનોદશાને ઉત્તેજન મળે એવું સામુદાયિક ઉપામનામા ન જ દાનુ જોઈએ

આનો અર્થ ઠોઈ એમ ન કરે કે દુ પરમેશ્વરવાચક ઠોઈ એક જ નામનો ઉપયોગ જોઈએ એમ મુચ્છુ છુ પણ એકેશ્વરવાદી ઠોઈનેયે ઠોઈ ઉપામના એક કગરે કે એ એકેશ્વરની પ્રભાતમા પરમાત્માને નામે જ, જમન્ય દેશ્વાનરને નામે જ, સાગામા બેગા થતા રાજાધનને નામે જ, ઉલોગચુદમા પેમતા કર્મોધિખતાનો નામે જ અને સુતી વખને સાત સ્વરૂપને નામે જ ઉપાસના કગર, તો તે અનેક દેવની ઉપાસના જેડુ જ થઈ જવાનું અર્થાત આપ્તું કળા બાદ એમ કહવાની જરૂર રહેતી જ નથી કે ભ્યા જનતાને જુદા જુદા નામે માથે જુદા જુદા દેવોનો ખ્યાલ મુકે. જ, ત્યા એવો ઉપયોગ ત્યાજ્ય જ સમજવો જોઈએ

દેવોના નામે અને અવતારોના નામે વચ્ચેનો થોડોક બદ અમજવાની જરૂર છે. જે ઠોઈ મમુ યના છજદેવ રામ દાય, તો તેની ઉપામનામા કૃષ્ણને સાચુ પડના નામેનો ઉપયોગ અનન્યાશ્રયના સિદ્ધાંતથી નહિ હોય પણ જ સામુદાયિક સમુદાયોમા રામ કૃષ્ણ-રુપતિ વગેરે નામેનો ઉપયોગ ઠોઈ ઐનિદાસિક વ્યક્તિઓ મુચ્ચવા નથી થનો એડુ જોવામા આવે છે એ રાજો ઝે પરમાત્મા, પરમેશ્વર, બગવાન વગેરેના પર્ચોરૂપે જ વપરાય છે “જય જય યશોદાનદન કી, દસરથસુત આનદકદન કી” — એમ એવો સમુદાય મોલે ત્યારે કા તો જોમ “નિરૂત્તિ, રાનદેવ સોપાન મુક્તામાઈ” — વગેરે મતોનું અરણ્ય થાય છે, તેમ એ મદાન યક્તિઓનું પુણ્ય

દાયક રમગ્યુ થાય છે, અથવા બલે, યશોદાનંદન કહે કે દશરથસુત
કહે, એનો અર્થ “જય પરમાત્માકી” થી વધુ નથી આપી, ઉપર
જણાવેલા દોષો આની ધૂનમાં છે એમ નહિ કહી શકાય

ઝેવટે ઉપસદાગરે એ વાનો કરું.

પેલા લોટરીની ટિકિટ જીતનાર મજૂરને પોતાનો વાસ ફેકી
દેવાની જરૂર નહોતી જે વાસે એને આટલા વર્ષ રોગી આપી
પોષ્યો તે વામની મજૂરી માગેની જગ્યાએ

ઉપસદાજી અસાસ થતા એ પોતાની મેલે એક ખૂણામાં
શાંતિથી બેસી ગયો હોત તેમ તત્તવન ઉપાસના

નિષ્પ્રયોજન થતા એની મેલે ખરી પડશે ખરુ પૂજતા, જેને એની
જરૂર દળી ગઈ છે તે એના કોઈ અમાજ સાથે વળગેલોયે નથી
નહેતા કે જેમાં એનું તત્તવન ઉપાસના સમયે હાજર રહેવું ફરજિયાત
મનાતું હોય જે અપવાદરૂપ નિયમો એથી પર થયેની હાથ છે
તેની અપવાદ થવાની યોગ્યતા ઓ કોઈ વીકારે છે, અને નથી
નીમગ્નતા તો તેને એ અમુદાસમાં નિષ્કર્ષ રહેના જેટલી પરવાયે
નથી હોતી. આથી આ કંઈકો જ્યાં વિપજે છે ત્યાં એના કારણે
તાર્ત્તિક નહિ પણ શ્રદ્ધામદતાના જ હોય છે

પણ આમ તત્તવન ઉપાસનાની આવશ્યકતા ગ્રીકાર્યા માદ
એની મર્યાદા ન રવીકારવામાયે જૂલ યશે અમુક વ્યક્તિ તત્તવન
ઉપાસનામાં ભાગ નથી લેતી માટે એને વિષે કશોયે અભિપ્રાય
ખાધવો અથવા એને એ જ લાગીએ હાકવો એ અનુદારતા ગણાય

એ જ પ્રમાણે, તત્તવન ઉપાસનાનો કેટલોક ભાગ કોઈ ખાનગી
રીતે કરવા માટે અથવા પોતાને માટે મિનજરૂરી લાગતો જણાવે તે
મિત્રાભિમાની છે એમ માનવું એ જરાજર ન ગણાય

વગી, તત્તવન-ઉપાસના આવશ્યક છે માટે ગમે તેવી તત્તવન-
ઉપાસના આની જ શરૂ એ પણ દુરામલ ગણાય ઉપાસના બુદ્ધિ
તેમ જ હવે બનેને સંતોષદાયક થાય તો જ એ ઉપાસના ખોરાકરૂપ
ગણાય *

* સામુદાયિક ઉપાસના વિષેનો તાર્ત્તિક જાન આ પ્રસંગમાં અચ્ચે
જો ધાત્રાલયો આશ્રમે જેવી સંસ્થાઓની દૃષ્ટિએ એને વિષે મેટલી
ગાવહારિક ચર્ચા “દેવગીના પાયા આ દરી છે

મરણોત્તર સ્થિતિ

‘શુદ્ધ આલેખન’વાળા પ્રકરણમાં આપણે જણાવ્યું કે આલેખન પરની શ્રદ્ધા એ કોઈ પ્રમાણાતીત વિષય પરની શ્રદ્ધા છે.

“દ્વે અદસ્ય શક્તિ કે નિયમ એ રીતે પ્રમાણાતીત ધર્મ-શકે : (૧) સ્વયંસિદ્ધ હોવાથી અને (૨) કાર્યકારણ-ભાવના વિચારથી જેનું અસ્તિત્વ અતિશય સંભવનીય લાગતું હોય, પણ અદસ્ય હોવાથી જેને સિદ્ધ કરી જતાવવું અશક્ય લાગતું હોય, અને તેથી જેના સ્વરૂપ વિષે ઉપમાનોથી કેવળ તર્ક જ કરી શકાય એમ હોય તે : જેમકે, વિજ્ઞાનમાં તેજ, ધ્વનિ, વિદ્યુત વગેરેના સ્વરૂપો વિષે મતો અથવા અધ્યાત્મવિચારમાં માયા, મંકલપ, કર્મ, મરણોત્તર સ્થિતિ વગેરે વિષે મનો.”

મરણ પછી આપણુ શું થશે એ પ્રશ્ન મનુષ્યને ક્યારેક પણ લાગે છે, અને તેનો ખુલામો મેળવવા એ મથતો રહે છે. શરીરમાં જે ઝાંતાપણું, કટાંપણું ઇત્યાદિષુ પોતાનું અસ્તિત્વ લાગે છે, તેનો જે શરીરના નાશ સાથે નાશ ધર્મ જતો હોય તો સસ્વસંશુદ્ધિ માટે ઉત્પન્ન થયેલી સત્કર્મો, સદ્વિચાર, સદ્ભાવના વગેરેની ઠાકૂટ તથા કુકર્મો, કુવિચાર, કુદ્ધ ભાવના વગેરે માટેની ઢેચાબાળ શું કામ જોઈએ ?

આ પ્રશ્નના ખુલાસાએ ભારતીય અનુગમેનો પુનર્જન્મ અને મોક્ષવાદ છે અને અભાસ્તીય અનુગમેનો ‘કચામત’વાદ છે. આ બે પૈકી ‘કચામત’વાદ પરની શ્રદ્ધા વિકાસ કે ઉત્ક્રાંતિતત્ત્વની શોધ પછી તે અનુગમેને માનનારાઓમાંથી પણ ઊડતી ચાલી છે, અને અર્વાચીન ભારતીય વિચારકો પણ પુનર્જન્મ અને મોક્ષવાદને શરીરથી વિચારતા ધર્મ મના છે. તેથી અર્વાચીન રીતે વિચાર કરનારાને એ એક સંશયઘટત પ્રશ્ન થાય છે.

ઉપર કહ્યું તેમ, મરણોત્તર સ્થિતિ વિષે જે કાંઈ ખુલાસો કરનામા આવે અથવા આપ્યો છે તે માત્ર મહત્વનીય સાગતો તર્ક છે એ યાદ રાખવું જોઈએ. જે પુનર્જન્મ છે જ એમ કહેનાર મામે એમ કહેવા માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી એવો આક્ષેપ મૂકવામા આવે, તો પુનર્જન્મ નથી જ એમ કહેનાર મામે પણ એ જ આક્ષેપ મૂકી શકાય એમ છે.

આથી, ત્રેયાર્થી માણસે આ જાગૃતતા એકે મતનો આગ્રહ ગંભી વાદવિવાદમા પડનાની જરૂર નથી. મહામત અને શાંતિને આપનારો મનો તો એ છે કે, બેઠ વાદોથી પર ચર્ચ શ્રેયપ્રાપ્તિના પુરુષાર્થ માટે વધારે કોંઈ અને પ્રત્યક્ષપણે અનુભવી શકાય એવા મુદ્દાઓ પર જીવનનો માર્ગ દરાવવો. સુદ્ધિની શૂખ ભાગવા માટે બંને ને વાદો વિષે વિચાર કરી તેમનો એક કે બીજો, અથવા એને યોગ્ય લાગે તો કોઈ ત્રીજો જ તર્ક એ સ્વીકારે. પણ એ તર્ક માંથી જ છે એમ માની બેમવાની શૂલમા એણે ન પડવું, પરંતુ એ એની સુદ્ધિને સભાવ લાગે હ એટલું જ, એમ ગ્રપ્ત ખ્યાલ રાખવો.

આટલી ચેતનશી આખા માદ આ પ્રશ્નને આપણે વિચારીએ. મરણોત્તર સ્થિતિ વિષે કાંઈ પણ કદના દૃઢ ક્યાં વિના શ્રેયપ્રાપ્તિના પુરુષાર્થ માટે વધારે કોંઈ અને પ્રત્યક્ષપણે અનુભવી શકાય એવા મુદ્દા પહેલા વિચારીએ.

આ જાગૃતતા 'સુદ્ધીલા' માથી નીચેનું અનંતજ્ઞ સુધ્યાને થશે.

“—સુદ્ધગુરુ બોદના, ‘કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો દાન નથી, ધર્મ નથી, સત્કર્મ કે કુકર્મના ફળ નથી, મા નથી કે બાપ નથી, નરકે જનાર કોઈ નથી કે ઝવર્ગે જનાર કોઈ નથી, * એવું કહેનાર છે પણ આનાથી બિલકુ, બીજા શ્રમણ બ્રાહ્મણ એમ કહ્યું છે કે, દાન ધર્મ છે, દાનધર્મના ફળ છે, સત્કર્મ અને અમત્કર્મનાયે ફળ છે, મા છે, બાપ છે, નરક છે અને ઝવર્ગ છે.

* સ્વર્ગ, નરક કે પરતોએ જઈએ ‘પુનર્જન્મ’ શબ્દ વાપરીએ તોયે ચાડે.

“ — ‘ જે . . . નારિતિકવાદી હોય તેમનાથી કાયા-વાયા-મને કરી પાપકર્મ થઈ જાય એ સાહજિક છે; પરંતુ જે આસ્તિક હોય છે તેમને પાપકર્મનો ભય હોવો અને પુણ્યકર્મ તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ થવી એવે સાહજિક જ છે. હવે મુગ આદમી એવો વિચાર કરે છે કે, જે નારિતિકના કહેવા પ્રમાણે પરશોકનો ભય ન હોય તો મરણોત્તર પ્રાણીને દુઃખની ભીતિ નથી; પરંતુ જે પરશોક હોય અને તે નથી એમ માનીને પ્રાણીએ આ લોકમાં અધર્મીયરણ્ય કર્યાં હશે, તો પરશોકમાં તેની શી ગતિ થશે? તેની દુર્ગતિ થશે નહિ કે? હવે, પરશોક નથી એમ માનીએ, તો ધાર્મિક આચરણથી મરણ પછી કંઈ પણ દુઃખ થવા જેવું નથી; એટલું જ નહિ, ખરાબ માણસની જેમ, ધર્મીયરણ્ય કરનાર ગૃહસ્થની આ લોકમાં અપકીર્તિ થતી નથી. મુગ લોકોમાં તે પ્રચલિત થાય છે.

“ — ‘ બીજા કેટલાક ગ્રંથજ્ઞ બ્રાહ્મણો કંઈ પણ ક્રિયાનું મનુષ્યને ફળ ભોગવવું પડતું નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે. મનુષ્ય હજારો પ્રાણીને મારી નાખે કે પરહારનો અપહાર કરે, તો તેથી તેના આત્મા પર કંઈ જ પરિણામ થતું નથી, એવો આ ગ્રંથજ્ઞ બ્રાહ્મણનો મત છે. પરંતુ બીજા ગ્રંથજ્ઞ બ્રાહ્મણ પ્રત્યેક પાપકર્મની મનુષ્ય પર અસર થાય છે, એવું કહેનારા છે. . . . આવે સમયે ડાહ્યો મનુષ્ય એવો વિચાર કરે છે કે, જે ક્રિયાનું પરિણામ આત્મા પર થતું ન હોય તો આત્મા પરશોકમાં સુખી થશે, એ ઠીક છે. પણ જે આત્મા પર ક્રિયાનું પરિણામ થતું તો દુરાચરણથી તે દુર્ગતિને પામશે! ઠીક. આત્મા પર ક્રિયાનું પરિણામ થતું નથી એવું જે ધારી લઈએ તોયે સદાચરણથી કંઈ જ નુકસાન થવાનું નથી. સદાચરણી મનુષ્યની સુઘં લોક પ્રચંસા જ કરે છે. ”

પણ આ રીતે સદાચારના પ્રેમ ખાતર નહિ, પણ પ્રચંસા કે સલામતી ખાતર જ ગ્રંથને માટે પુરુષાર્થ કરવાપણું છે એમ માનવાની જરૂર નથી.

‘ ચિત્ત અને ચૈતન્ય ’વાળા પ્રકરણમાં આપણે વિચાર્યું કે જ્યાં સુધી ચિત્ત અને ચૈતન્યની મમાન શુદ્ધિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી પ્રાણીને ચિત્તમાં જ પોતાનું અહંપણું લાગે છે. એ બુદ્ધિથી અથવા ધ્યાનના અવસાથી ભણે ‘ હું ચિત્ત નથી, પણ ચિત્તનો સાક્ષી

ચૈતન્ય હું' એમ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે, પણ મત્તવર્મશુદ્ધિ વિના ક્યારેય પણ ચિત્ત સાથેનો લેપ એને લાગ્યા વિના રહેતો નથી

હવે, આ ચિત્તના કેટલાક લક્ષણો આપણે પ્રત્યક્ષપણે જોઈ શકીએ એના છે દાખલા તરીકે—

૧ આપણે કાઈ નેઈએ, માબાપાએ, વાચીએ, યાદ કરીએ, કે બીજાને અનુભવ લઈએ, તે પ્રત્યેક અનુભવ આપણા શરીરના જ્ઞાનતત્ત્વોમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થી તે દ્વારા ચિત્ત ઉપર મગ્ધકાર પાડે છે એવો પ્રત્યેક સગ્ધાર આપણા શરીરના કોઈ ભાગમાં વળતી પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે પ્રત્યેક મગ્ધકાર એક બાજુથી દયા-ક્રૂરતા, તોભ-ઉદાગતા ક્ષમા-વૈર, ચોર-કાચરતા હત્યાદિ કોઈક ગુણ નિર્માણ કરે છે અને બીજી બાજુથી કાઈક શારીરિક રોગદ્વાર કરે છે

૨ એ મરકારો આનુવશિક યાચ છે ચિત્તના અશુદ્ધ તેમ જ અશુદ્ધ મરકારોનો વારસો જિતરે છે અને ભાવિ પ્રજાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કે અવનતિમાં તે એક મહત્ત્વની ભાગ્યત બને છે પૂર્વજોએ કેળવેલા સગ્ધારોને સિદ્ધ કરવા અનુજ્ઞેને એમો જ પ્રયત્ન કરવો પડેલો નથી પણ તનું હિન્દુસ્થાન યથા બાદ તમનામાં તે સ્થાનથી પણ આગળ ઉત્ક્રાંતિનો ક્રમ ચાલે છે

૩ એ મરકારોના ફળ પણ કેવળ પોતાને જ નહિ પણ પાઠની પેઢીનેયે ભોગવવા પડે છે ભારતવર્ષની જૂતકાળની પ્રજાએ જે કર્તવ્યવ્રજતા શુદ્ધિવ્રજતા અગ્નિ કે દૂધી દષ્ટિ દાખવ્યા તેના માહા ફળ અને જે ઉચ્ચ આદર્શો અને સગ્ધારો કેળવ્યા તેની મગ્ધારિતા, આપણે આજે પામીએ છીએ અને આપણે જે પ્રકારની ચિત્તની સગ્ધારિતા નિર્માણ કરીશું તેના ફળ ભવિષ્યની પ્રજાને મળશે જ એ વિશે ખાતરી છે

જે શ્રેયાર્થી મૃદસ્થવિહિત બ્રહ્મચર્ય ગાળી સતતિ મૂકી જવાની આશા રાખે છે તેને સત્ત્વસશુદ્ધિ માટે પ્રથમ નક્કી રહેવાને આ પ્રત્યક્ષપણે અનુભવમાં આવી શકે એવું પ્રેરક કારણ છે *

૪ પણ ચિત્તના સગ્ધારોની અસર કેવળ વચ તેને જ યાચ છે એવું નથી અનુબ્ધનો સંદેહ્યો તેમ જ કુશળો, એની સશુદ્ધિ

* આ બાળતમાં કેળવણીના પાયા માધી 'ઇતિદાસ વિષે દષ્ટિ'

જે પ્રવ્રજમા વિરુદ્ધ ચર્ચા છે એ વાચી જ્યાં ઇષ્ટ થશે

તેમ જ અશુદ્ધિ એવી છે, એનોયે આપણને સારી પેઠે અનુભવ થાય છે: ચિત્ત ઉપર વિશ્વની શક્તિઓની અસર થાય છે, અને ખીખેલો ઉપર અસર ઉપજાવે પણ છે.

પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં આવે તો જ એકના ચિત્તની ખીખના ચિત્ત ઉપર અસર થાય છે એવુંયે નથી. મેક્સમેરિઝમ, દિપ્નોટિઝમ, તથા માનસિક શક્તિઓના ખીખ પ્રયોગો દ્વારા ખીખના ચિત્ત ઉપર એ માણસ પોતાનું જ-અસિદ્ધ વ્યક્તિત્વ જૂલી જાય એટલે સુધી એનો કમળે યર્ષ શકે છે, — એટલે કે એક જાતનો પરદેહપ્રવેશ યર્ષ શકે છે એવું આપણે જોઈએ છીએ. એકાંતમાં પોપેલી સહૃદયિઓ કે દુર્હૃદયિઓ, એકાંતમાં કરેલાં સત્કર્મો કે દુષ્કર્મો પણ કેવળ કરનારના જ ચિત્ત ઉપર અસર નથી ઉપજાવતાં પણ જગત ઉપર પણ અમર પાડે છે.

“મનુષ્ય બહેને માને કે મારું અમુક કૃત્ય સ્વતંત્ર છે, એથી સમાજને કશી હાનિ નથી; પણ કુદરતનો નિયમ જ એવો છે કે અતિશય ગુણમાં ગુણ અને અંગતમાં અંગત કૃત્યનો પડધો દૂર દૂર સુધી પહોંચે છે. . . . પાપ ગુણ રહેતું નથી, પણ વખણનાં મોળાંની જેમ પાપનો પથરા આખા સમાજને વિષે પોતાનાં મોળાં ફેલાવે છે. એટલે કહેવાતું ગુણ પાપકૃત્ય પણ સમાજને પારાપાર હાનિ પહોંચાડનારું યર્ષ પડે છે.” *

વળી ખીખ પણ કેટલાક અનુભવો બતાવે છે કે, ચિત્તનું અસ્થિતત્વ શરીરના અસ્થિતત્વ ઉપર જ નબળું છે અને શરીરના નાશ સાથે એનો તુરત જ વિલય યર્ષ જાય છે એમ કહી શકાતું નથી. અન્ય દેહમાં પ્રવેશ કરવાની એની સિદ્ધ શક્તિ, અન્ય દેહ ધારણ કરવાની શક્તિ ચિત્તને છે, એવી માન્યતાની પ્રતીતિ ઉપજાવે એટલી જખરી ન હોય તોયે અનુકૂળ યર્ષ શકે તેવી છે. અને જો એનો તુરત વિલય ન થતો હોય તો, જ્યાં સુધી એ ચિત્ત પોતાનું વ્યક્તિત્વ અખંડ જાળવી રહે છે ત્યાં સુધી, એ શરીરી હોય કે અશરીરી હોય, ક્રાંતિનો નિયમ એને લાગુ રહેવાનો જ અને એનો

* ગાંધીજીક ‘નાતિનામને માર્ગે’ માથી એમણે રોકેલા મો. બ્યૂરોનો અભિપ્રાય, પા. ૧૬. જે પાપ વિષે તે જ પુરુષને પણ લાગુ પડે છે.

ઉત્કર્ષ' તેમ જ વિલય અથવા મોક્ષ કોઈક એના જ નિયમથી થવાનો એ દેખીતું છે

આગળ, 'જ્ઞાન, બક્તિ અને કર્મ'ના પ્રમુખતા જે ચર્ચા થઈ છે તે ઉપરથી એ પણ જણાશે કે, કોઈ પણ જ્ઞાન અને જ્ઞાનનાનું ક્રમયોગમાં પર્વવર્માન થાય નહિ ત્યાં સુધી ક્રાંતિનું એક ચક્ર પૂરું થતું નથી અને બીજું પગથિયું મળતું નથી આભાથી, જ્ઞાનભાથી ભાવનામાં જવા માટે શારીરિક સાધનની જરૂર ન હોય તોયે, ભાવનાભાથી કર્મયોગ માટે જવા શારીરિક સાધન આવશ્યક થાય

જેમ, પ્રાણી જ્ઞાનમુદ્રાપ હોવા છતાં, તેની જોવા સાબળવાની શક્તિ આખા કાન વગેરે માધ્યમોની મદદ વિના વિદ્યમાન રહે છે, તેમ ચિત્તને (નિદાન કેટલીક બાબતમાં) પોતાની ઉત્ક્રાંતિ અને અસિદ્ધ રહેલા મકલ્પોની સિદ્ધિ માટે બીજા શરીરની આવશ્યકતા લાગે એ અમભવિત નથી બીજા કોઈના શરીરમાં અવતરીને એ કેટલાક મકલ્પો મિદ્ધ કરી શકે એમ બને અને તદ્વા દ્વારા બીજા શરીરની અપેક્ષા ન રહે, પણ કેટલાક મકલ્પો એવા હોય છે કે જેની મિદ્ધિ માટે એને પોતાનું જ અવતર શરીર જોઈએ એવો મભવ છે આપણે આ શરીર સાથે જેટલું વિચારી શકીએ છીએ તે ઉપરથી આ બધા તર્કો સભવિત કોઈના મ્હી શકાય

વળી, 'આત્મા સત્યકામ, સત્યસંતપ્ત છે'—એ વચનમાં 'હું અમુક વસ્તુ સિદ્ધ કરના બીજા જન્મ વાંચિશ,' તેમ જ 'હું જન્મમરણનો અત આણીશ' એ મકલ્પો મિદ્ધ કરવાનુંયે બગ રહેલું છે, એમ કા ન કહેવાય? એ ઉપરથી, નિદાન, જે દ્રીથી જન્મ લેવાના સકલ્પો નિર્માણ કરે અને માટે તો પુનર્જન્મ તેમ જ મોક્ષ એ બંને સત્ય થઈ શકે પુનર્જન્મ એ જગતનો કાયદો જ હોય તો એ નિયમ પુનર્જન્મમાં ન માનનારને ન લાગુ પડે એમ નહિ, પણ તેમાં એનો ધરાદાપૂર્વક સકલ્પ ન થાય એટલું જ બને વળી, 'હું કયામત સુધી કનરમાં કે અતરીક્ષમાં જ રહીશ અને ત્યાર બાદ નવો દેહ ધારણ કરીશ'—એ એનો સંકલ્પ પણ એ નિયમ (હોય તો) એના અમલમાં કેટલોક ભાગ બજવે

ગમે તેમ હો, પુનર્જન્મનો વાદ અત્યાર સુધી શ્રેયાથીને શ્રેય માટે પુરુષાર્થ કરવામાં જળરૂં પ્રેરકબળ આપનારો થઈ પડ્યો છે; એને વિષે સંશયિત રહેનારમાંયે એ સંસ્કારની કેટલીક અસર અસાતપણે કામ કરી એને ઉપકારક થાય છે; એને વિષે પ્રતીતિદાયક ન હોય તો વિરહ પ્રતીતિ કરાવનારાં પ્રમાણો પણ નથી; અને એનો સ્વીકાર ઉત્ક્રાંતિના તત્ત્વને પ્રતિકૂળ નથી. આટલી બાબનો ખ્યાલમાં રાખીએ તો પુનર્જન્મની વિરુદ્ધ મનનું વળણ થવામાં એક જ કારણ જણાય છે; તે, મનમાં એ બાળતમાં સંકાનું બીજ નિર્માણ થયું છે તે જ : આવું હોવાથી, પુનર્જન્મને સંભવનીય વસ્તુ તરીકે સ્વીકારી તેનું પ્રેરકબળ સ્વીકારનાર મનુષ્ય દોષ કરે છે એમ નહિ કહી શકાય. વિજ્ઞાનમાંયે એવા વાદો પરની થતા જ અનેક પ્રકારના પ્રયોગો અને ઉપચારોની પ્રેરક થાય છે.

આથી, જે બ્રહ્મચારી છે અથવા સંતતિ મૂકી જવાની ઇચ્છા કે આશા રાખતો નથી, તેને માટેયે મરણ પછી ઉત્ક્રાંતિના કમનો છેડો આવતો નથી, અને તેણે કરેલી પોતાની સત્ત્વસંશુદ્ધિ પોતાને કે જગતને નિરપયોગી થતી નથી.

૫. પણ જેને પુનર્જન્મવાદનો સંસ્કાર નથી અથવા શિશિલ થયો છે, તેને માટેયે આ બધાં કરતાંયે શ્રેયપ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નનું વિશેષ કારણ તો શ્રેયાથીને પોતાને અલગ સાંતિ, સમાધાન અને કૃતાર્થતાની પ્રાપ્તિ છે. સદાચાર અને મહર્મનું પાલન એનામાં એવા ગુણોના સંસ્કારો નિર્માણ કરે છે, અને એવા પ્રકારની સાત્ત્વિક પ્રમજતા, અને પ્રસજતા ન હોય ત્યારે પણ સાંતિ અને સમાધાન એને અર્પણ કરે છે કે તેની આગળ જગતનાં બીજાં સર્વે મુખો એને ગોણ લાગે છે, અને દુઃખો માટે તૈયાર રાખે છે. વળા એ સંસ્કારોની ખિલવણી જોટલે અંશે જરાબર થઈ હોય છે તેટલે અંશે એના જ્ઞાન અને કર્મમાં વ્યવસ્થિતતા અને કુશળતાને તે પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે પ્રમાણમાં તે સત્ય અને સત્યકર્મી બને છે.

જન્મમરણમાંથી છૂટવાની અભિલાષા એ શ્રેય માટેના પ્રયત્નોનું પ્રેરકબળ હોય તોયે તે ગોણ બળ છે, અને અંશતઃ અનુમાન ઉપર રચાયેલું છે : એ અનુમાન 'સાચું' હોય કે ખોટું હોય, પુનર્જન્મનો તર્ક ખોટો હોય કે પુનર્જન્મ હોય છતાં એમાંથી મોક્ષ મેળવવાની

આશા ખોટી હોય તોયે શ્રેયાર્થીને શ્રેયને માટે પ્રયત્નશીલ રહેવા માટે પૂરતાં કારણ છે. તે કારણે એ કે જે જીવન પ્રાપ્ત થયું છે તેમાં જ ચિત્તચેતન્યની તાદાત્મ્યસિદ્ધિ, ચિત્તનું સમાધાન, અને મંશુદ્ધિના પ્રમાણમાં પ્રમજ્જતા અને શાંતિની પ્રાપ્તિ અને જગતનું દિન આ કારણોમાં એ મંબવનીય લાગતા તરોથી બિપજ્જ આલખન ઉમેરે નહિ તોયે ચાહે એમ છે.

પોતાને માટે પ્રાપ્ત જીવનમાં જ અમાધાન મેળવવાની અભિલાષા ઉપરાંત ભાવિ પ્રગ્નને માટે અમૂલ્ય વારસો મૂખી જવાની આશા, જન્મમરણમાંથી છૂટવાની અભિલાષા, તેમ જ મનુષ્યની ઉત્ક્રાંતિના શિખરે પહોંચવાની અભિલાષા, એ બધા વિચારોના મૂળમાં જે એક શ્રદ્ધા અડગ રહી છે અને જે શ્રદ્ધા મત્યમૂલક અને અનુભવમિદ્ધ છે તે એ કે,

न हि कल्याणकृन् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ।

— ‘શ્રેયાર્થીને પરતાવું પડતું જ નથી.’ — આ મિદ્ધાતમા નિષ્ઠા હોય અને એ મિદ્ધાંત સત્પુરુષાર્થ માટે પ્રેરકબળ પૂરું પાડી શકે તો હોય તો કયા વાટે એ મિદ્ધાતમા શ્રદ્ધા ઉપજતી એ મહત્ત્વનું નથી.

જે સત્ય ચેતન્યમાંથી પોને વ્યક્ત થયો છે તેને ઓળખી તે માથેની એકકપતા જોવી, એને માટે મત્ત્વમંશુદ્ધિ અનિવાર્ય છે, મત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે શ્રેયાર્થી થવું અનિવાર્ય છે, અને આથી, શ્રેયાર્થીની દુર્ગતિ નથી એ મિદ્ધાત મત્યમૂલક છે

ઉપસંહાર

હવે આ વિષયનો ઉપસંહાર કરીએ

પુરાતન કાળથી શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચે જાય છે. આ બા કયો છે, અને કદાચ લાખા કાળ સુધી ચાલતો આ વિવેચનથી એ કદાચો અંત આવી જશે એમ આશા ગમતી એ મનુષ્યમાનવનું અજ્ઞાન ગણ્યારો

હતા, એ કદાચ પડવું અનિવાર્ય થાય છે, અને પડ્યા પડી એના બે જાતના પરિણામો આવી શકે છે. કા તો, ઇગદાપૂર્વક શુદ્ધિના દ્વારો વાસી દેવાનો નિર્ણય કરવાનું, અથવા શ્રદ્ધાહીન બની કેવળ ભૌતિકવાદી બનવાનું પહેલું નત્યને વિરોધી છે, અને બીજું અનેક સદ્ભાવોની ખિનવશીને ધાતક છે. શ્રેયાર્થીને બેય પરિણામો અનિષ્ટ છે. શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચે મેળ ન જ બેગી શકે એવું ન હોય જોઈએ

શુદ્ધિને મર્યાદા હોય તોયે તે શોધી જ જોઈએ, અને શ્રદ્ધાને મર્યાદા હોય તો તેયે આપવી જ જોઈએ

પણ શ્રદ્ધાને ચોપવા ઇગદાપૂર્વક શુદ્ધિચતુરને દોડવું પડે, અથવા શુદ્ધિવાદી દનાથી બાનહીન થવું પડે એ નિપરીત જ કહેનાય

આ દૃષ્ટિએ આ પ્રકરણમાં આત્માપગ્માત્મા વિષેનો વિચાર કયો છે એનો માર આ પ્રમાણે છે

૧ જ્ઞાન નામે પુરુષાર્થનો — વેદાતનો — અતિમ નિર્ણય છે કે પ્રાણીમાત્રમા સ્કુન્તુ જે ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તેનાથી પર, તે ઉપર સત્તા ધરાવનારુ કોઈ બીજુ તત્ત્વ નથી તેને આત્મતત્ત્વ કાં કે અહતત્ત્વ કહો, તે એક જ ચૈતન્યતત્ત્વ વિશ્વના મૂળમા છે. નિષ્કામા રહેવું તે 'નિરાનંદ સ્થિતિ' છે

૨ એ ચૈતન્યતત્ત્વ છે જ એ વિષે શંકા નથી. પણ એ પ્રમાણાતીત છે, પરંતુ પ્રમાણાતીત છે એટલે કેવળ શ્રદ્ધેય છે એ

નહિ, પણ ન્વયસિદ્ધપણે એની દરેકને પ્રતીતિ થઈ શકે છે આ વેદાંતની પ્રતિષ્ઠા છે એ પ્રતીતિ એનું જ નામ આત્મગાન

૩ આત્મતત્ત્વ છે જ, માટે એ મત્ છે, એ ચિત્ છે, એટલે કે જ્ઞાન ક્રિયારૂપ છે બીજા શબ્દોમાં જે કાર્ધ 'હે' એમ લાગે છે, તેનું મૂળ તેમાં રહેલા ચૈતન્યની મત્તા છે 'છે' તેમાં જે કાર્ધ ક્રિયા કે જ્ઞાન જણાય છે તેનું મૂળ તેમાં રહેલું ચૈતન્યતત્ત્વ જ છે

૪ પ્રાણીઓમાં જણાતું ચિત્ત એ આત્મતત્ત્વના માધ્યમ નિર્માણ થયેલી વિશેષ પ્રકારે ઉત્ક્રાંતિ પામેલી એક શક્તિ છે એ શક્તિ પણ પ્રાણીઓમાં એ જ મરખી નિગમ પામેલી નથી, પણ વિકાસ પામતી રહે છે મનુષ્યદેહમાં સુધી ઉત્ક્રાંત થયેલું ચિત્ત 'હું છું,' 'હું જાતા છું' 'હું કર્તા છું' 'હું બોક્તા છું,' 'હું સકામ છું' 'હું વિવેચક (પાપ મુક્ત, મુખ્યદુષ્ટનો વિવેક કરવાવાળો) છું,' 'હું વિકાગ્રશીલ છું' 'હું મર્થાન્તિ છું' વગેરે બાનનાળુ છે સામાન્ય રીતે એની રીતના વિકારી ચિત્તમાં જ મનુષ્યોની આત્મભાવના હોય છે

૫ ચિત્તનો નિગમ મનુષ્યદેહમાં પ્રાપ્ત થવાથી પૂર્ણ થયો એમ મનજવાનું નથી એ જાડને જેમ જેમ મોટું થતું જાય તેમ તેમ બુદ્ધિવાન થતું જાય છે એમ કલ્પી શકીએ અને પોતે કેવી રીતે અગ્નિતત્ત્વમાં આ યુ એની જિજ્ઞાસા કરતું કલ્પી શકીએ, તો ત્યારે એમાં બીજા નિર્માણ થાય, ત્યારે એ પોતાની ઉત્પત્તિના સ્થૂળ મારણને જાણી શકે અને એ ચિત્તમાં એક રીતે તો તે કૃતાય થયું એમ કહી શકાય એ જ રીત ચૈતન્યશક્તિના માધ્યમ નિર્માણ થયેલું ચિત્ત જીવનના અનુભવોને લેતું લેતું, સમૃદ્ધ થઈ પોતાનો જેમાથી ઉદ્ભવ થયો તે બીજારૂપ ચતન્યશક્તિની પ્રતીતિ કરી લે તથા એ પ્રતીતિને અનુરૂપ બાવના તથા મમયોગ મિદ્ધ રી લે ત્યારે એનો વિગમકમ એક રીત પૂર્ણ થયો એમ કહી શકાય

૬ જ્યાં સુધી ચિત્તની મશુદ્ધિ થઈ નથી ત્યાં સુધી તેને કાર્ધક પણ આત્મતત્ત્વ આત્મતત્ત્વ લાગે છે અને હાલુ ચોક્કસ છે એ આત્મતત્ત્વ કા પનિ નહિ પણ સત્ય હાલુ જોઈએ બલે તની સત્યતા વિશે આત્મપ્રતીતિ ન હોય

૭ પરમાત્મા એ જ એવું આલંબન છે પણ, પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજવામા અનેક ભ્રમણાઓ વગે છે, અને તેને ક્ષીધે જ્ઞાન અને બાવોની સશુદ્ધિમા ખામી આવે છે, તથા અબ્યુદય અને પુરુષાર્થમા વિદ્ય આવે છે

૮. આલંબનની શુદ્ધતાનો નિયાર કરતા પરમાત્માનું આ પ્રભાણે કરેલું અનુસધાન યોગ્ય લાગે છે

(૧) તે સત્ય, જ્ઞાન તથા ક્રિયાસ્વરૂપ છે

(૨) તે જગતનું ઉપાદાન કારણ છે

(૩) તે સર્વવ્યાપક અને વિશુ છે

(૪) અમુક જ એના નામ, આત્મ કે ગુણ છે એમ ન કહી શકાય પણ, એ નામમાન આકારમાત્ર અને ગુણમાનનો આશ્રય છે

(૫) તે કારણરૂપે મત્ત સંકપનો દાતા અને કર્મફળપ્રદાતા છે

(૬) તે અલિપ્ત છે અને સાક્ષીરૂપે પ્રતીત થાય છે

(૭) તે મહાન, અનંત અને અપાર છે

(૮) તે સિદ્ધર અને નિશ્ચળ છે

(૯) તે જગતનો તત્ત્વી અથવા સૂત્રધાર છે

(૧૦) તે નિત છે

(૧૧) તે ઉપાસ્ય, એભ્ય, વરેણ્ય, શરણ્ય અને સમર્પણીય છે

(૧૨) જગતમા જે કાઈ શુભ-અશુભ વિભૂતિ છે તે તેના જ વડે છે, માટે તે સર્વ શક્તિઓના બહારરૂપ છે પણ તેમાથી જે શક્તિઓ ઐયાર્થી માટે શુભ અને અનુશીલન કરવા યોગ્ય છે તેનું જ અનુસધાન કરવું ઘટે છે એની અનુશીલન અને અનુસધાન કરવા યોગ્ય વિભૂતિઓ, દૂકામા, જ્ઞાન પ્રેમ અને ધર્મને અનુરૂપ ક્રિયાશક્તિઓ છે

૯ મત્તસશુદ્ધિનું ફળ પ્રત્યક્ષ જીવનમા શુદ્ધિ અને બાવનાના ઉત્કર્ષ વડે મરણ તથા મરણોત્તર સ્થિતિ વિષય નિર્ભય કરી શાતિ અને સમાધાન આપવાનું છે સત્ત્વસશુદ્ધિ એ જીવનની સાધના તેમ જ સાધન છે

જીવનશોધન

[શોધનું એટલે ન જાણવું જાણવું અને જાણવું સુધારવું]

ખંડ ૩જો

સાંખ્ય અને વેદાંતવિચાર સાથે દશ્યશોધન

પ્રાસ્તાવિક

એક ટેકાણે સ્વામી વિવેકાનંદે સાંખ્યદર્શનની શોધ કરના-
કપિલ મુનિની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે એમણે જ્ઞતાન્યુ છે કે
માખ્યદર્શનની વિચાર કરવાની પદ્ધતિ વ્યવહારુ રીતે સાચી છે એમ
સ્વીકાર્યા વિના વેદાંતીને પણ આવડુ નથી.

આ કારણથી વેદાંતના જિજ્ઞાસુને પણ સાંખ્યશાસ્ત્રનો પરિચય
કર્ષક અંગેયે કરવાની જરૂર પડે છે

પુગ્તકો ઉપરથી સાંખ્યદર્શનમા વપરાતી ભાષા અને શબ્દો
મમજવામાં કેટલીક ભૂલભરેલી કલ્પનાઓ મને ઉત્પન્ન થયેલી હતી
અને એવી જ ભૂલો કરતા મેં ખીજાને જોયા છે એ ભૂલોને સીધે
પરિણામ એડુ આવે છે કે આ રિપય રિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ
તપાસવા જેવો છે છતાં તેમ થતુ નથી, પરંતુ સાંખ્યદર્શને વર્ણવેલા
તત્ત્વોને વિનિધિ કલ્પનાઓથી સમજી શકના પ્રયત્ન કરવામા આવે છે
વળી તેથી આજની વૈજ્ઞાનિક શોધોને પરિણામે તત્ત્વો રિખેની જૂના
કાળની સમજણમા જે ફરક અથવા સુધારો વધારો કરવો ઘટે છે
તે થવા પામ્યો નથી, અને કપિલ મુનિએ ખેડેલા શાસ્ત્રમા પાઠવા
આર્યતત્ત્વચિંતકોને હાથે કાર્ષ જ ઉગેરો થયેલો જણાતો નથી.

દાખલા તરીકે, આપણે મર્વેએ આટલું જરૂર મામળ્યુ હશે
કે સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે એવીસ-તત્ત્વોવાળી પ્રકૃતિ અને પચ્ચીસમો
પુરુષ એમ પચ્ચીસ તત્ત્વોનું વિશ્વ જોડેલું છે પણ તત્ત્વ એટલે શું
એ યાગત આપણા મનમાં ઘણી ગેરસમજ રહી હોય છે. સાંખ્ય-
મનને મમજાનાગ કેટલાક પૌરાણિક અને પ્રાકૃત ભાવાના ગ્રંથો
પરથી ઘણાકની એવી કલ્પના બધાયેલી હોય છે કે, જેમ રસાયન
શાસ્ત્રમાં શ્રેણી, સોનુ, પ્રાણવાયુ, ગધક વગેરે જુદા જુદા તત્ત્વો
(સ્વતંત્ર પદાર્થો) મનાયા હોય છે, તેની જાતના મહત્ત્વ, અલંકાર,
મન, તન્માના વગેરે કાર્ષિક મુદ્દમ પદાર્થો છે. ત્રણી, માખ્ય કહે છે

કે પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંયોગથી આ જગત બન્યું છે, સામળનારના મનમાં એવી સમજ જોવામાં આવે છે કે જાણે એ બે સત્ત્વો કે તત્ત્વો અસલના વખતમાં એકબીજાથી જુદા રહેતા હશે, અને પછી એમાં થયા તેથી સૃષ્ટિ થયા માઠી, અને પુરુષનો જ્યારે મોક્ષ થશે ત્યારે એ પાડો પ્રકૃતિથી જુદો રહેવા લાગશે.

આ તત્ત્વોને વેદાંતના પચીસરણમાં વળી જુદી જ રીતે ધટાવવા પ્રયત્ન થાય છે અને તેથી વળી એાર ગેગસમજ વધેલી છે.

આ કારણથી આ શાસ્ત્રના મૂળ સિદ્ધાંતોને મેં જેવી રીતે ધટાવેલા છે તેમ સ્પષ્ટ અને સરળપણે સમજાવવાનો પ્રયત્ન અકારણ નહિ થાય, અને તે રીતે તપામતા આજની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રમાં શા સુધાન સધારા કરવા જોઈએ તે પણ જોઈ શકાશે.

સામ્યદર્શન એ પ્રાચીન કાળનું આર્યોનું પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Physics) છે, પણ, આર્યોના બીજા શાસ્ત્રોની માફક, એમાંયે મનુષ્યના 'મોક્ષ' માટે જોટલું અને જેવી રીતે જગતનું નિરીક્ષણ કરવું પડે એમ લાગ્યું એથી વધારે કરામાં આ ૩ નથી આર્યો કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ એ નિરીક્ષણમાં ભાગ્યે જ હતી આથી પદાર્થવિજ્ઞાનનો મોક્ષ માટે નિરુપયોગી લાગતો ભાગ અણુજેડાયેલો જ રહેલો છે એ વાત વાચકે યાદ રાખવી જરૂરી છે આ પુસ્તકમાંયે દૃષ્ટિ તો આધ્યાત્મિક જ છે, તેથી એ ધ્યેયને અગે જોટલું અસમ્યપણે ખપ્પ કરવું પડે તેથી વધારે વિસ્તાર કરાવતો છગદો નથી પણ, આજની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને પ્રાચીન દૃષ્ટિ વચ્ચે નિસંગતિ ન હોમજે એ રીતે સમજાવવા માટે કંઈકોકિ વિસ્તાર થયો છે, એ વાચકને નકામો કે કટાણામયો નહિ લાગે એમ આશા રાખું છું છતાં જો કોઈ એમ પૂછે કે એવાર્થાંતિ આ બધું જાણ્યા વિના ન જ ચાલે કે? તો મારે કહેવું પડે કે એવું કોઈ નથી આ દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખી આ ખડને બે જગતના અક્ષરોમાં જાખ્યો છે તેથી જોઓ જરૂર જોટલું જ સમજવા ધમ્મજતા હોય, તેઓ ત્રીણા અક્ષરનાજો ભાગ હોડી દેશે તો ચાનશે.

આજે અજેજ વિજ્ઞાન બણેલા છતાં ઈસવજાનમાં રસ લેનાર લોકો વૈજ્ઞાનિક વિષયોમાં મેં એકબીજાથી વિરુદ્ધ મતો એક જ નેવાએ ધરાવે છે એમ ઘણી વાર જોવામાં આવે છે એ, મેત્રેજ,

ધરિપતાય અને ઉદ્યોગો વગેરે માટે, અને બીજી, પ્રાચીન તાત્ત્વિક ચર્ચા માટે. હું આશા રાખું છું કે આ વિવેચન એ વિરોધ ટાળશે.

આ વિવેચનમાં પ્રાચીન સાંખ્યશાસ્ત્રને એ આધુનિક પરિભાષામાં અને જરા સરળપણે સમજાવ એમ રજૂ કરવા એ પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં, એ 'વિવેચન' પરંપરાગત દષ્ટિ મુજબ જ છે કે કેમ તે હું ખાતરીથી કહી શકતો નથી. વિશેષ ચિકિત્સા જિજ્ઞાસુને મુશ્કેલ પડે તે માટે પરિશિષ્ટ ૧વામાં સાંખ્ય કારિકાઓનો અનુવાદ આપ્યો છે. પણ, તે હિપગંત કપિલ મુનિએ નાંખેલા પાયા પર જ પણ સ્વતંત્ર રીતે એમાં એક નવીન દર્શન પણ રજૂ કર્યું છે. એ રીતે આ ખંડમાં કપિલમતમાં શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ કરવી એ ઉદ્દેશ ખુલ્લો જ છે. પણ એ દેરકાગ કેટલા વાજબી છે તેનો વિચાર સુઘ વાચકને તદ્દરથ શુદ્ધિથી કરવા વિનંતિ કરું છું.

ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ

માખ્યશાસ્ત્રે ૨૧ીકારેલા ૫૨થીસ તત્ત્વોના નામ આ પ્રમાણે ગણાવાય છે (૧) પુરુષ, (૨) ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ, (૩) મહત્ કે બુદ્ધિ, * (૪) અહ કાર, (૫) મન, (૬-૧૦) પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, (૧૧-૧૫) પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, (૧૬-૨૦) પાંચ તન્માત્રા, અને (૨૧-૨૫) પાંચ ભૂતો.

આ બાગતમા માખ્યશાસ્ત્રમા વપરાતા 'તત્ત્વ' શબ્દનો અર્થ ચોખ્ખો સમજી લેવાની જરૂર છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ, રસાયન શાસ્ત્રના તત્ત્વો જેવા આ માખ્યતત્ત્વો જુદી જુદી જાતના પદાર્થો નથી, પણ જગતના જડ અને ચેતન પદાર્થોમા જણાતા ગુણ ગુણધર્મો (Properties) ના નામ છે અને એ રીતે એની ઓળખાણ કરી લેવાની છે

એમાથી પુરુષ તત્ત્વને આપણે તુરતમા જાણુએ રાખીશું અને પ્રકૃતિ તત્ત્વ તથા તેમાથી પચિણમ પામેલા તેરીસ તત્ત્વોને જ નપાસીશું x

* માખ્યશાસ્ત્રમા મહત્ અને બુદ્ધિ પર્યાયવાચક શબ્દો છે યોગમા ચિત્ત, બુદ્ધિ અને સત્ત્વ સમાન અર્થમા છે અને તે બધા મહત્ત્વના અર્થમા જ છે એ મહત્ત્વને જુદો અર્થ આપેતો હોવાથી એ જ શબ્દ હમેશા વાપર્યો છે, અને સર્વે પ્રકારની માનસિક ક્રિયાઓ માટે ચિત્ત કે મત્ત્વ એવા શબ્દો વાપર્યા છે કપિવ સાખ્યે જોને બુદ્ધિ અને મન ક્ષણ છે, તે બન્ને અને તેથીવે વધારે કેટલાક ધર્મોના એ મહત્ત્વ શબ્દમા સમાસ થાય છે વધારે વિવેચન યથાગ્રથાને થશે

x પુરાણમા આવતા રૂપકાત્મક વિવેચનો પરથી અને પુરુષ તથા પ્રકૃતિ જેવા નર-નારી વાચક શબ્દોનો વપરાશ થવાથી કેટલાક વિદ્વાનોની પણ એવી સમજૂત થતી માલૂમ પડે છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એવું એક નર-માદાનું જોડું છે, અને તેમના યોગથી બીજા તત્ત્વો સતતિની જેમ ઊપજે છે !

પ્રકૃતિનું મીઠું નામ પ્રધાન તત્ત્વ છે અને તેને ત્રિગુણાત્મક કહ્યું છે એ પણ ગુણોના નામ નહીં, રસ અને તમ

માખ્યમારિઝામા પણ મુગે નિ નીચે પ્રમાણે મમજાનુ આપેલી છે

‘ પ્રીતિ અપ્રીતિ અને વિરાદવાગા, પ્રકાશ પ્રવૃત્તિ અને નિયમના પ્રયોજનવાળા પરસ્પર અભિભવ, આશ્રય, ઉત્પત્તિ અને મહત્ત્વ રતી વૃત્તિવાળા ગુણો છે

‘ લઘુ પ્રમાણવાળો અને ઇષ્ટ સત્ત્વગુણ છે, રેર અને ચન રજોગુણ , ગુરુ અને આનંદગુણ તમોગુણ છે

(મારિઝા ૧૨ ૧૦)

આને અનુભવીને ગીતાના ચૌદમા અધ્યાયમા ત્રણ ગુણોનું અને તેમના ઉદ્ભવ, નય વગેરેનું સધારે વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે તેકે એ વિવેચન અને અહીં રેલા વિવેચનમા ધણો તાર્ત્વિક દૃષ્ટ છે છતાં તે મનુષ્યચિત્તાના અતઃ સ્વભાવના કેટલાં દેખીતા અવતોક્તો ઉપર રચાયેલું છે અને યાનહારિક દૃષ્ટિએ તેનો કેટલો ઉપયોગ છે આથી ત્રણ ગુણોની પ્રાચીન અને પના વિષના માયા પાના મમજા તેના નેષ્ઠાએ

તેમા, મીઠી પહેલુ એકલું સમગ્ર તેલુ નેષ્ઠાએ ? સાખ્યમત પ્રમાણે પુરુષ અથવા આમા એ મર્મ ગુણોથી ૧૨ ને એ જુદાનો વિચાર બનતો નથી જે કોઈ જુદાનો વિચાર બને છે તેમાનો એક પુરુષો ધર્મ નથી મર્મે પ્રકૃતિના ધર્મો છે આથી જ્ઞાન જાતેયે પુરુષો ધર્મ નથી પણ પ્રકૃતિનો જ ધર્મ છે આ રીતે સુખ દુઃખ જ્ઞાન અજ્ઞાન પ્રકાશ અધારુ પ્રવૃત્તિ આજસ વગેરે સર્વ અનુભવો પ્રકૃતિના ધર્મો છે પુરુષના નહિ

આના અનુભવોમાથી લઘુતા (હલખાપણ) પ્રકાશ પ્રીતિ (અથવા સુખ) જ્ઞાન વગેરે કેવા અનુભવો તથા લાગે છે એ પ્રકૃતિમા રહેલા સત્ત્વગુણના ધર્મો છે એમ માખ્યશાસ્ત્રીઓ કહે છે

પણ આપણને જીવનમા માત્ર અનુભવ જ મળે છે, એટલે કે કેવળ જ્ઞાન થાય છે અથવા સુખ દુઃખ વગેરે મમજાઈને જ રહે છે

• નિયમનો અથ અહીં જાન સાર અડચણ કરનાર ‘સુરુ અને આવરણ રૂપ એવો એવો સધારે જીવાસો અમલ કરેલો છે

એટલું જ થતું નથી. આપણે માત્ર અનુભવના જ નથી, પણ ક્રિયા પણ કરીએ છીએ. એટલે કે કરવું, એ એકવા જ્ઞાન કરતાં કોઈ જુદા પ્રકારનો ધર્મ છે. આમ ક્રિયાવાન એવો જે પ્રકૃતિમાં શુદ્ધ દેખાય છે તેને રત્નેશુભ્ય કહ્યો છે.

આ ઉપરાંત એક ત્રીજો શુભ્ય પણ છે, તે મત્ત્વ અને રજા બન્નેથી કીલટો છે. એ માત્ર મત્ત્વશુભ્ય અને રત્નેશુભ્યનો અભાવ જ નથી, પણ એ બેઉથી જીવટા પ્રકારનો એક જુદો જ ધર્મ છે. ઉદાહરણથી મમળનીએ તો, જેમ પશ્ચિમ દિશા એટલે પૂર્વદિશાનો અભાવ એટલું જ નહિ પણ એની નાખી બાજુની દિશા, અથવા ડાબી બાજુએ જવું એટલે જમણી બાજુએ ન જવું એટલું જ નહિ પણ જમણીથી ઊંધી બાજુએ વળવું જ, તેમ અજ્ઞાન એટલે જ્ઞાનનો અભાવ જ નહિ, પણ જ્ઞાનથી જીવટી ગીતે કામ કરનારું, જ્ઞાનને નાશ પમાડનારું, જૂઠ્ઠો કરાવનારું બળ. અથવા, કૂટા એટલે દયાનો અભાવ જ નહિ પણ દયાથી કીલટી રીતે કામ કરનારો શુદ્ધ આ ગીતે જે શુદ્ધ કેવળ લઘુતા (હસકાપણું) કાઢી નાખતો નથી, પણ ગુરુતા (જડતા) ઉત્પન્ન કરે છે, જ્ઞાન કાઢી નાખીને અજ્ઞાન (ખોટું અને અવળું જ્ઞાન) ઉત્પન્ન કરે છે, પ્રકાશને દૂર કરી અંધકારને વધારે છે, ક્રિયાનો નાશ કરી આજમ-પ્રમાદ નિર્માણ કરે છે, એવું મત્ત્વ અને રજા બેયથી જીવટા પ્રકારનું બળ તે તમોશુદ્ધ છે મત્ત્વશુદ્ધને જે જમણી બાજુએ જનારી ગાડી કહીએ, તો તમોશુદ્ધ એ ડાબી બાજુની ગાડી છે, રત્નેશુદ્ધને જે પૂર્વ દિશામાં વહેનારી ક્રિયાશક્તિ કહીએ તો તમોશુદ્ધ પશ્ચિમ દિશામાં વહેનારી ક્રિયાશક્તિ છે.

આ રીતે ત્રણ ગુણો તે જુદી જુદી જાતની એકબીજાથી સ્વતંત્ર ત્રણ શક્તિઓ અથવા બળો છે. દરેક વસ્તુમાં તે બળો કાર્ય કરતાં હોય છે, અને કોઈક વાર એક તો કોઈ વાર બીજું બળ વધારે જોરદાર બની બીજાં બે બળોની શક્તિને ઓછીવત્તી દાખી દે છે. જેમ કોઈ ચીજને ત્રણ માંકળો વડે બાંધી ત્રણ જણ તેને જુદી જુદી દિશામાં ખેંચે ત્યારે તેમનાં જુદાં જુદાં બળો અને તેમની વચ્ચેના જુદા જુદા ખૂણાને કીધે એ ચીજ ગિર રહે અથવા એક દિશામાં કે બીજામાં ખેંચાય, તેમ દરેક વસ્તુ પર આ ત્રણ ગુણોનું બળ ચાલ્યા કરે છે. જુદાં જુદાં કારણોથી એ ગુણોનું

૫૫ નધારે ઓછુ થાય છે અને તેથી એ વસ્તુ જુદી જુદી રીતે
ગ્રહારને પામે છે

ઉપર મ્હુ તેમ ગુણોને મમજવવાની આ પદ્ધતિ મને અધૂરી
વાગે છે અને એમને અગે ગીનાના ચૌદમા અધ્યાયનું નિરૂપણ
બ્રમ ઉપગતવનારુ થાય છે. મારી દૃષ્ટિએ ત્રણ ગુણોનો વિચાર જે
રીત નમજવો. જોઈએ તેનું વિગેર અપદ્ધારણ આગળ આવશે
અહીં એક જ વાત માત્ર ગમવા સૂચનુ છુ તે એ કે ત્રણ ગુણો
ને ત્રણ જુદા જુદા સ્વતંત્ર બળો નથી પ્રકૃતિ એ ત્રણ જુદી જુદી
શક્તિઓનાળુ કોઈ અપદ્ધુ તત્ત્વ નથી પરંતુ ત્રણ ગુણો કે
વિશેષણોવાળા એક જ તત્ત્વ અથવા શક્તિનું નામ છે બીજા તત્ત્વો
અથવા ધર્મો એ શક્તિભાથી પરિણામ પામેના હોનાથી એને 'પ્રધાન
(મુખ્ય તત્ત્વ) પણ કહે છે. ગુણો જાને શક્તિ અથવા બળ જ
નથી તો એ જુદા બળો છે એમ તો કેમ જ મહેવાય છે એ તો
એક જ શક્તિના પરસ્પર જુ. પાડી ન શકાય એવા ત્રણ વિશેષણો
કે એમ જ કહી શકાય દાખના તરીકે કપૂર ઘોળુ મૃદુ અને
મુગધી છે એમ મોનવામા કપૂરના એ ત્રણ વિ. રચા છે એટલુ જ
મહેવાના આશય છે, પણ મ્પૂરમા એ ત્રણ આગતુ અને ઓઝા
રતા થનારા ધર્મો મહેવા છે એમ કહેવાનો આશય નથી તેમ
પ્રકૃતિમા સત્ત્વાદિ ગુણો આગતુક નથી, પણ સહજ એટલ સાથે
સદૈવ રહેતા જ છે એ ત્રણ ગુણો ત જ પ્રકૃતિ એમ કહેવાને
પણ હરકત નથી

વળી મામાન બાનામા આપણ મરન મજ અને તમ એ
ત્રણ શબ્દો વિવિધ અર્થોમા વાપરીએ છીએ તેથી પણ કેલીક
મૂત્રો બી થાય. દા ત નિર્જીવ વસ્તુઓ તમોગુણનું માર્ગ
મહેવાય છે અને સજીવ સત્ત્વગુણનું કાર્ય કહેવાય છે રજોગુણ
વળી સત્ત્વતમની વચ્ચે સમાયેતો મનાય છે

તેમ જ કોઈ ચાર ચિત્તમા વસતા સારા નરસા કે મધ્યમ
સ્વભાવો દર્શાવવા આ શબ્દો યોજવામા આવે છે જેમકે સદ્ગુણી
માણુસ મત્ત્વગુણી મનવાન મહત્ત્વાકાંક્ષી અને વિલાસ પ્રિય માણુમ
રજોગુણી આગતુ ૧૪૩ કોંધી અને કુરાચારી માણુસ તમોગુણી
લેખાય છે

સામ્યોના આવા વપરાશ થવામાં કાળજી છે અને તેમાં વ્યવહારિક ઉપયોગ પણ છે, એ વાત માત્રી પણ તત્ત્વચર્ચામાં આ સામ્યોની ચોક્કસ ખામ અર્થમાં જ થાય છે અને તેમ જ નમજની જોઈએ તેના માયા-મ અર્થોથી ગ્રંથિતા મંકર તે વખતે દૂર રાખવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આટલી મૂંઝવણ આપવા બાદ આપણે હવે તત્ત્વદષ્ટિએ એ ત્રણ ગુણોના અર્થ મમજવા પ્રયત્ન કરીએ. એ અર્થો સમજવામાં આપણે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે, ગુણો એ પ્રકૃતિના વિશેષણો હોવાથી એના આપણે જે અર્થો ઠરાવીએ તે અર્થમાં તે ઝીણામાં ઝીણા, અથવા મોટામાં મોટા, માકા અથવા નિગમર, મજબૂ કે નિર્જીવ દરેક પદાર્થમાં મળવા જોઈએ દરેક પદાર્થની ન્યનામાં પ્રકૃતિ તત્ત્વ અવશ્ય હોવાથી કોઈ પદાર્થ એકસો તમોગુણી, એકસો રતોગુણી કે એકસો સાત્ત્વિક હોઈ શકે તથા અર્થનું ખરાખોટાપણું ઠરાવવામાં આ આપણી રૂઝી છે.

ત્યારે પહેલા તમોગુણ

વિચારવાથી માન્ય પડશે કે પદાર્થમાત્રમાં આપણને પરિમિતતાની પ્રતીતિ થાય છે નાનો મોટો, સ્પષ્ટ-મૂઢમ, મરૂપ અરૂપ

દરેક પદાર્થ આપણનું અમુક ભાગમાં જ રહેશે.

તમોગુણ કે વ્યાપેટો જણાય છે. તરંગના જેવી ક્રિયામાંયે

મથળની મર્યાદા છે અમુક ક્ષણે એ અમુક જ

દેશમાં ભાસે છે એ પરિમિતતા જાતે નિષ્ક્રિય જડ (inert) જેવી

લાગે છે પદાર્થમાત્રમાં જડતા કે નિષ્ક્રિયતાનો દેશલ ઉપજાવવાવાળા

પરિમિતતાનો ગુણ અને હું તમોગુણ જુદું છું એને કેવળ સત્તાનો,

હવાતીનો, (essence, being), કે કેવળ નિષ્ક્રિયતા (inertia)

નો ગુણ પણ કહી શકાય પણ પરિમિતતા અથવા, દેશમાં,

પરિમિતિ શબ્દ અને સધારે મ્પટ અને અર્થસૂચક લાગે છે

પણ પદાર્થોનું આતરિક નિરીક્ષણ કરવાથી આપણને માલુમ

પડે છે કે બાહ્ય નિષ્ક્રિય જણાતા છતાં

રતોગુણ દરેક પદાર્થની અદર કાર્ષક ક્રિયાઓ ચાલ્યા જ

કરતી હોય છે જે અણુઓનો એ પદાર્થ બનેલો

છે તે અણુઓમાં સતત ગ્યાનાતર, કપ, ચળન થયા જ કરે છે

પદાર્થમાત્રમા ચાલતી આની આતરિક ક્રિયા અથવા ગતિ તે રજ્જેગુચ્છ છે. આ ક્રિયાધર્મ અથવા ગતિધર્મને લીધે જ કાર્મક પદાર્થની હયાતી છે એમ આપણે જાણી શકીએ છીએ એ ક્રિયાધર્મ કે ગતિધર્મનો વધારે વિકાસ થાય છે ત્યારે એ આખો પદાર્થ પોતે હાનીયાની શકે એવો બની શકે છે પદાર્થમાત્રમાં રહેલા ગતિ, ક્રિયા કે કંપ (motion) ધર્મને હું રજાગુણ સમજુ છું

પણ પરિમિતતા અને ગતિ ઉપરાંત દરેક પદાર્થમા એક નીજે ગુણ પણ પારખવામા આવે છે એ ગુણ તે વ્યવસ્થિતિનો પદાર્થોની પરિમિતિ તથા ગતિમા કઈક ઓછીવત્તી

સત્ત્વગુણ વ્યવસ્થિતતા—ગોઠવણી (order)—હોય છે પદાર્થોની પરિમિતિ તથા ગતિની ગોઠવણીના

બેદને લીધે પદાર્થોમા પ્રારબેદ જોવાને છે અને એમા જુદા જુદા ધર્મોની પ્રતીતિ થાય છે પોતાદ અને બોદયુબક બોદુ અને સોનુ, પથુ અને માણુમ, અણુગ્ન ચિત્ત અને મંસ્કારી ચિત્ત વચ્ચે જે બેદો જણાય છે તે સર્વે એમની પરિમિતિ તથા ગતિમા ગહેની વ્યવસ્થિતિના ફરકને લીધે છે પરિમિતિ તથા ગતિ મઠ્ઠી રહેલી વ્યવસ્થિતિ એને હું સત્ત્વગુણ સમજુ છું

સાચુ જોતા, જગતમા આપણે જે કાર્મ નામરૂપાત્મક ઓળખીએ છીએ તે કાર્મ વ્યવસ્થિત અને પરિમિત ગતિનું જ બાન છે પરિમિતિના, ગતિના કે વ્યવસ્થિતિના બેદોને લીધે નામ અને રૂપના બેદ પડે છે પાણી એ કેકાણે દીપુ, બીજી જગ્યાએ સરોવર અને ત્રીજી જગ્યાએ દરિયો કહેવાય છે તેનું કારણ પરિમિતિનો બેદ છે તે એક કેકાણે ઝરણુ અને બીજે કેકાણે નદી કહેવાય છે તે પરિમિતિ અને ગતિના બેદને લીધે છે એ જળ, ખરડ કે વરાળ કહેવાય છે, તે તેમા રહેલી પરિમિતિ, ગતિ તથા વ્યવસ્થિતિના બેદને પરિણામે છે

પદાર્થમાત્ર એના અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમા કેવળ ગતિ અથવા ક્રિયા (motion) જ છે, માત્ર એ ગતિ કાર્મક રીતે પરિમિત અને વ્યવસ્થિત થયેલી છે જે રચૂળ પદાર્થો જણાય છે તે પણ પરિમિતિ તથા વ્યવસ્થિતિવાળી ગતિ સિવાય બીજી કશું નથી જુદી જુદી ઉદ્રિયો વડે આપણે જે કાર્મ ઓળખીએ છીએ, કે ચિત્ત

દ્વારા જે જે સામગ્રીઓ, વિચારો વગેરેનો અનુભવ કરીએ છીએ, તે બધું પરિમિતતા, વ્યવસ્થિતતા અને ક્રિયાના બાન મિલાય બીજું દેશું જ નથી. જગતનું બાન તે જુદી જુદી જાતની સતત ચાલતી ક્રિયાનું જ બાન છે.

પ્રકૃતિ એટલે શક્તિ (*force, energy*). શક્તિ શબ્દ જ ગતિ—ક્રિયા—સૂચવે છે. ગતિ કે ક્રિયાનો વિચાર કરતાં જ એમાં પરિમિતતા અને વ્યવસ્થિતતાનો ખ્યાલ કરવો પડે છે. એટલે પરિમિતિ અને વ્યવસ્થિતિયુક્ત ગતિ તે પ્રકૃતિ. સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ કેઈ એવી વસ્તુ નથી જેમાં આ ત્રણે ગુણો હોય નહિ.

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सर्व प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥

(ગીતા, ૧૮ : ૪૦)

(પૃથ્વીમાં, આકાશમાં કે દેવામાંયે એવું કેઈ દુષાતી ધરાવનારું નથી કે જે આ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણોથી મુક્ત હોય.)

મહત્ તત્ત્વ

હેલા પરિવ્રજા આપણે જોયું કે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ એટલે પરિમિત વ્યવસ્થિત અને ગતિમાન શક્તિ શબ્દો નથી છે, પણ એ તો એકખીમતી જુદા ન થઈ શકે એવા એક જ શક્તિના ત્રણ વિશેષણ છે

ત્યાર પછી સામ્યશન મહત્ તત્ત્વને વર્ણવે છે એ પ્રકૃતિનું કાર્ય અથવા એમાંથી પશ્ચિમનો ધર્મ કહેવાય છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનું અમુક સ્વરૂપ અથવા એમાં અમુક ધર્મનો આરિભાવ તેનું નામ મહત્

તત્ત્વોનું સ્વરૂપ તપાસીએ તે પહેલાં આપણે એક ભેદ સમજી રાખેલો હોવો જોઈએ એ ભેદ તે આ કોઈ વસ્તુમાં રહેલો ધર્મ તે એ નીજ છે, અને તે ધર્મ પ્રગટ થવાને જે અનુકૂળ સાધનો જોઈએ તે બીજી ચીજ છે જેમકે, આજ કાલ વગેરે ગોઠવેલો કોઈ જ્ઞાનેદ્રિયો નથી, પણ જોડ, સામજિક વગેરે જ્ઞાનેદ્રિયોના ધર્મો પ્રગટ થવાના દ્વારા અથવા યંત્રો (કરણો) છે, અને જ્ઞાનેદ્રિયો તો તે જગ્યાએ અમુક રૂપે પ્રગટ થતી શક્તિઓના નામ છે તે જ પ્રમાણે મન એટલે મગજ નહિ અથવા જ્ઞાનતત્ત્વવ્યવસ્થા (nervous system) પણ નહિ, પણ એ સાધનો મારફત વ્યક્ત થતી પ્રેક્ષીક વિરોધ શક્તિઓ કે ધર્મો છે આ ભેદ જો ધ્યાનમાં રહે નહિ અને શક્તિ તથા શક્તિને પ્રગટ થવાનું સાધન કે શક્તિનું આશ્રયસ્થાન જે એક જ સમજાય તો વિવેચન રૂપે ભય એમ બને

બીજી પણ એક વાત યાદ રાખવી થઈ છે કોઈ પણ સૂક્ષ્મ શક્તિ ભલે આંતર રહે છે પણ એ જે રીતે પ્રગટ થાય છે તે પરથી આપણે એના ભેદો અને વિભાગો પાડીએ છીએ અને દરેકને જુદા જુદા ધર્મો અથવા તત્ત્વો કહીએ છીએ હાજર તરીકે, જ્ઞાનતત્ત્વ મારફત વિચાર સહસ્ર વગેરે રૂપે પ્રગટ થતી શક્તિ તે ચિત્ત કે ભુદ્ધિ કહેવાય છે, જોવા સામજિક વગેરેની શક્તિ તે હૃદય, શ્રુતિ વગેરે કહેવાય છે

ત્રીજી વાત શક્તિ હોય અને શક્તિ પ્રગટ થવાનું સાધન પણ હોય, એ શક્તિ હાય પણ કરતી હોય છતાં અનુકૂળ પરિસ્થિતિ

વિના શક્તિ યમ સ્ત્રી રહી છે એમ આપણને જાણ ન થાય એમ બને છે દાખલા તરીકે, લોહચુબક એક ખૂણામાં પડ્યું હોય તો તેમાં કોઈ જાતની ખાસ શક્તિ છે એમ આપણને માલુમ પડતું નથી, પણ એમ સોચ એની પાસે ધરીએ ત્યારે એ પ્રત્યેના આકર્ષણથી આપણને એની બાજુ લાગે ॥ આમ શક્તિ હોય પણ એનો વ્યાપાર ન ચાલતો હોય, અને વ્યાપાર ચાલતો હોય છતાં આપણને એની જાણ ન હોય આ પૈકી આપણને જાણ લાગે એવો જ્યારે વ્યાપાર થાય, ત્યારે આપણે એને તત્ત્વ તરીકે જાણખવા માડીએ છીએ, અને ત્યાર બાદ, જ્યારે જ્યારે એ શક્તિ ક્રિયાવાન હોય ત્યારે ત્યારે એને જાણ્યું છે એમ કહીએ છીએ, અને જ્યારે ક્રિયાવાન ન હોય ત્યારે તે સુપ્ત અથવા ગુપ્ત છે એમ કહીએ છીએ.

સામ્યશાસ્ત્રમાં મહત્ત્વને ચિત્ત કે ભુદ્ધિ પણ કહેવામાં આવે છે, અને એ અર્થમાં એ મન, લાગણી કે કલ્પનાથી જુદો ધર્મ છે એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ પણ આપણે જે તત્ત્વને શોધીએ છીએ તે જડ તેમ જ ચેતન સૃષ્ટિમાં રહેના કોઈ સામાન્ય ધર્મોનું નામ છે આથી, જે માનવચિત્તને તથાસતા એના ધર્મોનું અસ્તિત્વ જડ વસ્તુઓમાં શોધી શકીએ, અથવા જડ પદાર્થોના સામાન્ય ધર્મોને માનવચિત્તમાં જોઈ શકીએ તો આપણને મહત્ત્વ તત્ત્વનું લક્ષણ મળી આવે.

આ દૃષ્ટિએ શોધતા, પ્રાણીઓના ચિત્તમાં તેમ જ જડ વસ્તુઓમાં એક વર્ગમાં મૂકી શકાય એવા મહત્ત્વ લક્ષણ ઓછામાં ઓછા નીચેના છ પ્રકારના ધર્મો માન્ય પડે છે.

૧. ધારણા, અથવા તાણુ સહન કરી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ જવાની ઓછી કે વધી શક્તિ (tensibility),

૨. આકર્ષણશક્તિ (attraction),

૩. અપકર્ષણ, અથવા દૂર હઠવાની કે હટાવવાની શક્તિ (repulsion),

૪. માયુન્ય, અથવા બીજા પદાર્થો માથે એકરૂપ થવાની કે બીજા પદાર્થોને એકરૂપ કરવાની શક્તિ (combination or assimilation);

૫. વૈયુન્ય, અથવા પૃથક્ પડવાની અને પાડવાની શક્તિ (dissociation and generation), અને

૬. મંલમતા, અથવા કોઈ પદાર્થને વળગવાની શક્તિ (adhesion).

આ સધળા ધર્મોની પ્રતીતિ પદાર્થભાત્રમાં યાય છે. જેને આપણે કાઈ ખામ નામ આપ્યું હોય, તેવી કોઈ પણ પરિમિત શક્તિ (જેરી કે, વીજળી) કે વસ્તુ (જેમકે, પૃથ્વી) લેા એ કોઈ બીજી પરિમિત શક્તિ કે વસ્તુને ધારણુ વગેરે કરી શકે છે. આ ધર્મોને વીધે જ પદાર્થોની એક ન્થિતિમાથી બીજી ન્થિતિમાં ક્રાંતિ થઈ શકે છે, અથવા તેમાં કે તેની શક્તિમાં વધારોઘટાડો થતા પામે છે.

તે જ પ્રમાણે એક ચિત્ત બીજા ચિત્તને સહન (ધારણુ) કરી શકે છે, આકર્ષી શકે છે, અપકર્ષી (હાવી કે હરી) શકે છે, અને તેનાથી મંયુક્ત, વિયુક્ત અથવા સંલગ્ન થઈ શકે છે. આ મધળા વ્યાપારોનો વિગ્તાર શરીર જેટલા ક્ષેત્રમાં જ પુરતો રહેતો નથી, અને તે માટે એક શરીરનો બીજા શરીર સાથે સ્પર્શ થવો જોઈતો નથી. જલદી, એ વ્યાપારો કેટલીક વાર શરીર વિનાયે થતા જોવામાં આવે છે પ્રકૃતિનો આવા પ્રકારના વ્યાપાર તે જ મહત્ત્વતત્ત્વ.

સારાંશ એ કે, પદાર્થમાત્રમાં, શક્તિમાત્રમાં, પ્રત્યક નામ રૂપમાં જે ધારણા, આકર્ષણ, અપકર્ષણ વગેરે ધર્મો રહેલા છે તે સમગ્રને મહત્ત્વ તત્ત્વ કહ્યું છે.

પ્રાણીઓના ચિત્તમાં રમૃતિ, જ્ઞાનશ્રી, ચિત્તન, ક'પના વગેરેની જે શક્તિઓ હોય છે, તે તે જ્ઞાનવર્તુઓ અને મગજની વિશિષ્ટ રચનાને લીધે છે. પ્રાણીમાં ચિત્તવર્ત્વનો જે રીતે વિાસ થયો છે, તેથી એનામાં કેટલાક વિશેષ ધર્મો પ્રગટ્યા છે. એ વિશે આગળ વિચાર થશે. અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે ચિત્તમાં જે વિવિધ જાતના જ્ઞાન હોય છે, તે મહત્ત્વના ઉપર જે ધારણાદિ ધર્મો વર્ણવ્યા, તેમનો જ્ઞાનવર્તુઓ અને મગજ ઉપર જે આસ જાતનો વ્યાપાર યાય છે તેનું પરિણામ છે. પણ ચિત્તનો વ્યાપાર એવા જ્ઞાન જગાડીને અટકતો નથી અને જ્ઞાનવર્તુવ્યવસ્થા કે મગજ પૂરતો જ એનો વ્યાપ નથી.

અહંકાર

ત્યાર પછી જુદા પાડેલા તત્ત્વનું નામ અહંકાર છે. અહંકારનો અર્થ અહીં ગર્વ થતો નથી એમ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. પણ પ્રાણીઓમાં ગુરુત્ત્વ જે હું-પણાનું બાન એટલે જ અહંકાર નહિ એ સમજાવવું જોઈશે. જેમ ચિત્તને આપણે નામ રૂપમાત્રમાં શોધ્યું, તેમ અહંકારને પણ મર્વત્ર શોધવાનું છે. 'હું પણ' એ તો અહંકારનો ખામ પ્રકારનો વિકાસ છે એટલું જ.

સર્વ યીએમાં રહેલા મહાકારમાં જે સામાન્ય ધર્મો પરસ્પરે આ છે (૧) આઘાત સામે પોતાનું સ્વરૂપ કાયમ રાખવાનું મહાકારનું લક્ષણ શક્તિ (elasticity, stability) અને (૨) સામો આઘાત (પ્રત્યાઘાત) કરવાની શક્તિ (resistance)

મનુષ્ય કે પ્રાણીનોયે અહંકાર આથી કશું વિશેષ કરતો નથી એ જેમાં પોતાની અસ્થિતા માને છે તેમાં ફરક ન પડવા દેવા, અને કોઈ તેમાં ફરક પાડના આવે તો પ્રત્યાઘાત આપવા જે બળ પ્રદાન છે તે જ એનો અહંકાર છે. પછી એ અસ્થિતા શરીર હોય, કે કુટુંબ સમાજ કે દેશને વગતી હોય, કે વાણી અનુકૂળ લગતી હોય અને નાનામોટા જડ પદાર્થો પણ આવી અને પ્રત્યાઘાતની શક્તિઓ ધરાવે છે.

મહત્ત્વ અને અહંકારને જે જુદા તત્ત્વો ગણાવવાની શક્તિ રહેલું છે મહત્ત્વના જે છ ધર્મો ગણાવ્યા તે બધા સુ ક્રમતા ન હોય. કોઈ વાર એક તો કોઈ વાર બીજો રૂપ થવાની કે હોય પણ મહત્ત્વનો કોઈક ધર્મ અને અહંકાર combination or હોવાના જ વિશ્વમાં ગમે તેટલી ધડબાગ થાવ અથ તપાસો. તેમાં તે ક્ષણે મહત્ત્વધર્મ તેમ જ ગણવાની શક્તિ પરિમિત અને વ્યવસ્થિત મતિ જણાવાની.

મહત્ત્વધર્મોના આપારોથી પદાર્થોની પરિમિતિમાં, ગતિમાં અને વ્યવસ્થિતિમાં—એમના તમ-રજ-સત્ત્વ ગુણોમાં—દષ્ટે દષ્ટે ફરક પડે છે. તે ફેરફાર એ પદાર્થના અહંકારમાં અહંકારનાં પરિવર્તનો* (સ્વરૂપધારણ અને પ્રત્યાધાત-શક્તિમાં)યે ફરક પાડે છે. તેની વળતી અમર પાછી મહત્ત્વ ઉપર થાય છે. અને, તેને લીધે તે વસ્તુનાં ધારણ, આકર્ષણ વગેરે બળોની પ્રગટ થવાની શક્તિમાં (અભિવ્યક્તિમાં) પાછો ફેર પડે છે અને એ પદાર્થ અદલાયેલો માન્ય પડે છે. આમ સૃષ્ટિની ધડ-ભાંગ સાથે છે.

શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે તેમ, અહંકારના ત્રણ બેદો પાડી શકાય : તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક. આનો અર્થ એ કે જે પદાર્થની પરિમિતિમાં જ એનો અહંકાર (સ્વરૂપધારણ અને પ્રત્યાધાત) ધર્મ મુખ્યત્વે પરખાય અને એમાં ફરક પાડે તે અહંકાર તામસ, જે મુખ્યત્વે એની ગતિમાં પરખાય અને ફરક પાડે તે અહંકાર રાજસ; અને જે મુખ્યત્વે એની વ્યવસ્થિતિ—ગોઠવણી—મા પરખાય અને ક્રાંતિ કરે તે અહંકાર સાત્ત્વિક. આ વર્ગીકરણ સ્પષ્ટ રીતે અને નિરૂપણની સગવડ પૂરતું જ સાચું છે એમ સમજવું. વાસ્તવિક રીતે, એક ગુણમાં ફરક પડતાંની સાથે બીજા બેમાં કાંઈક ફેરફાર થાય જ. પણ જે ફરક વધારે સ્પષ્ટ લાગે અથવા સમજવા માટે સગવડબેથી હોય તેને તે પ્રકારના અહંકારનું પરિણામ કહ્યું છે.

મિત્ર ૧ આ પ્રમાણે તામસાહંકારનાં ઉત્તરોત્તર પરિવર્તનોમા મહા-
મિત્ર ૨, રાજસ પરિવર્તનોમાં તન્માત્રા અને કર્મેન્દ્રિયોની, અને સાત્ત્વિક
મિત્ર ૩, સાત્ત્વિક પરિવર્તનોમાં ચિત્ત કે મત્ત્વની અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ગણના કરવામાં
મિત્ર ૪ છે. પણ આ ઉપરથી એમ સમજવું નહિ કે મહાબૂનોમાં
મિત્ર ૫ ફરક (ગતિ અને વ્યવસ્થિતિ), અથવા તન્માત્રા અને કર્મેન્દ્રિયોમાં
મિત્ર ૬ ફરક (પરિમિતતા અને વ્યવસ્થિતિ), અથવા જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા
મિત્ર ૭ આપચિત્તમા રજ-તમ (ગતિ અને પરિમિતિ)ના બેદો નથી.

મિત્ર ૮ ફરક પાડી મહાબૂનોના પહેલાં વિચાર કરીશું.

અહંકાર જે પ્રકારે પરિણમે છે, ક્રાંતિને પામે છે, તે—develop-
•evolution

ખીજ પ્રકરણમાં જણાવ્યું તેમ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ એમની પચ મહાભૂતોમાં ગણના થાય છે. જડ સૃષ્ટિમાં પચ મહાભૂતો એ સૌથી વધારે મહત્ત્વના તત્ત્વો છે, અને ઘણાઓની સમજણ પણ એવી છે કે જડ સૃષ્ટિ પચ મહાભૂતોની જ બનેલી છે, અને ચૈતન્ય સૃષ્ટિમાં પચ મહાભૂત ઉપરાંત મહત્, અહંકાર અને મન પણ રહેલા છે. ઉપર સમજાવ્યું તેમ, આ ભૂત છે મહત્ અને અહંકાર એ જડ તેમ જ ચૈતન્ય સૃષ્ટિના સામાન્ય ધર્મો જ છે.

[પચ મહાભૂતો વિષે વધારે વૈજ્ઞાનિક ચર્ચામાં જોને જીતવાનો રમ ન હોય તે આ પછી માત્રાઓનું પ્રકરણ (૬ મું) શરૂ કરશે તેા ચાલશે]

મહાબૂતો - સામાન્યપણે

મહાબૂતોની સખા પાંચ છે. જેવો આપણા ગાજકારોનો છેવડો નિર્વંશ થયેલો છે 'છવડો' તું ધુ મરતુ કે પાચની મજા ધીમે ધીમે નક્કી થઈ છે. છાદોગોપનિપદે, દાખલા વરીકે ત્રણ જ મહાબૂતો કહ્યા છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ મહાબૂતોની બાબત એટલી મહેરી લાગે છે કે એ વિશે વિવેચન કરવાની જરૂર ન લાગે. નાનું બાળકે મહાબૂતો ગણાવી એના દાખવાલા આપી શકે. બમ આગને લાગે પણ મહાબૂતોના નામે બાનુએ મૂકીએ તો ગાના અર્થો અગવા એની સમગ્રજી વિશે રાત્રામા એમ્મત નથી. એ આગળ આવનારા વિવેચન પરથી માલુમ પડશે.

પહેલા તો આગરા વમેરે શબ્દો માલુમા બબ્બે અર્થોમા વપરાયેલા છે એ ખ્યાલમા લાવવાની જરૂર છે. એ એ અર્થો નીચેના કોઠામા બતાવ્યા છે.

નામ	પહેલો અર્થ અવસ્થાદરા ક	બીજો અર્થ સાક્ષિદર્શક
આગરા	વાયુ કરતાય ગુપ્ત નિયંત્રિમા રહેલા પદાર્થો પરિમિતિ આપે. અબ્બ (સમગ્રમ સન્ધવન) પણ બ્વાપ્તિ આગરા *	મબ્બનુ આશ્રય સ્થાન કહેન્દ્રિય ગોચર પદાર્થ
વાયુ	પદાર્થની હવાના જેવી નિયતિ પરિમિતિ આકાર કરતા વિશેષ ગાણિ ગાળી	સ્વરાનુ આશ્રય સ્થાન સ્પર્શોન્દ્રિય ગોચર પદાર્થ
તેજ	વાયુ જગ વબ્બેની હાયની હ નાનુઅ નિયતિ (૨) પરિમિતિમા વિશેષ શુનિ બ્ય મિ હાનુ મેજી નિરાકારરૂપ	કેશનુ આશ્રય સ્થાન મેત્રેન્દ્રિય ગોચર પદાર્થ
જગ	પદાર્થની પ્રવાહી રિયતિ પરિમિતિ વિશેષ ચોક્કમ સ્વરૂપવાળી જે પાત્રમા પાંચ દોષ તેનો આગરા ધારણ કરી રહેવાની નિયતિ	સ્વરાનુ આશ્રય સ્થાન નિહ્વેન્દ્રિય ગોચર પદાર્થ
પૃથ્વી	પદાર્થની ઘન (solid) રિયતિ પરિમિતિ ચોક્કસ વસ્તુની સ્વતંત્ર આકારવાળા પાંચ	મધનુ આશ્રયસ્થાન ધ્રાણગોચર પદાર્થ

*ગાણિનો સબ્બ રજોગુણ — ક્રિયાધર્મ — સાચે છે. બેદ લક્ષમા આવે એટલા મટે જ મેનો અની કહેજ છે.

આમ આ શબ્દો બન્ને અર્થમાં વપરાતા હોવાથી આપણે ઓળખીએ છીએ એવા ધણા પદાર્થોનું વર્ગીકરણ બહુ અટપટુ થાય છે. દા. ત. કોરોરિનને એની મિથિતિ મુજબ વાયુ કહેવી પડે પણ એના ઉપ અને ગંધ પગથી આપણા શાસ્ત્રમંત્રો એને તેજ કે પૃથ્વી કહે એમ મને એ જ પ્રમાણે, નાકર કે મીઠું અવગ્યાની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી અને સ્વાદની દૃષ્ટિએ જળ -હેવાજે.

શાસ્ત્રમંત્રોના ધ્યાન બહાર આ ખીના છેક મર્દ નહોતી એમ લાગે છે. કારણ કે, આ મુશ્કેલીનો કેટલેક અંશે પરિહાર ભ્રેત્રણ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. એક એ - રેક પાછના મહાભૂતમાં તેની ઉપરના ધર્મો પણ રહ્યું છે, જેમ કે, વાયુમાં શબ્દ તમ જ અપરં, પૃથ્વીમાં પાચે પણ આ પરિહાર પણ મરામત નથી તથી ખીજી સમજૂત એમ આપવામાં આવે છે કે આજે આપણે જે પદાર્થો જગતમાં જોઈએ છીએ તેમાંથી એકે શુદ્ધ મહાભૂત નથી, પણ શુદ્ધ મહાભૂતોના પરસ્પર અયોગોના પરિણામરૂપે છે એમ્મે કે, દરેક પદાર્થ પાચે મહાભૂતોના અશનો અનેદો છે એ રીતે, એમ કહેવામાં આવે છે કે સોનામાં ધનત્વ છે ત પૃથ્વીનો અશ છે, ચળકાટ છે તે તેજનો અશ છે, ગરમીમાં ધનતા પૃથ્વી છે, દૂધમાં પ્રવાહિતા અને માધુર્ય તે જળ છે, ગંધ છે તે પૃથ્વી છે, ઉષ્ણતા છે તે તેજ છે, વગેરે *

• શ્રી રામદામે મહાભૂતોના લક્ષણ નીચે પ્રમાણે ક્યાં છે

જે જે જડ અને કઠણ, તે તે પૃથ્વીનું લક્ષણ,
મૃદુ અને આદ્રપણ તેટલું આપ
જે જે ઉષ્ણ અને સતેજ તે તે બલુલુ જ નેજ,
હવે વાયુને સહેજ, નિરૂપીએ
ચેતન્ય અને ચચળ, તે આ વાયુ જ કેવળ,
શૂન્ય અવશ્ય, નિશ્ચળ આમશ બળીએ
આમ પચ્ચમહાનત ઓળખી, સ્વેદો સકેત,
હવે એમાં પાચ જૂત, સ્થવધ સૂચો
સૂક્ષ્મ આમરો કેવી પૃથ્વી તે જ પદેલા નિરૂપવી
અહીં ધારણા ધારવી, સીતાજને
આકાશ તે અવશ્ય શૂન્ય શૂન્ય એટલે અધ્યાન,
- - - - - તે જ પૃથ્વી

આ કદપના પચીકરણને નામે ઓળખાય ૬ એ મને કિન્દ્ર અને નિષ્કારણ ઉપગમેની લાગે છે એમા તત્ત્વોની વૈજ્ઞાનિક તપાસને બદલે વર્ગીકરણમા એક જાતનું કાલ્પનિક મનીકરણ ચાલવાની વૃત્તિએ વધારે ભાગ ભજ્યો જણાય છે. આકાશ વગેરે શબ્દોને આવા મનમે અર્થો મળવામા મહાભૂતો અને તન્માનાઓ વચ્ચે કાર્યકારણ મ મધ્ય છે એ કદપના પણ કારણભૂત થયેની છે શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે પચગ્નાનો સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે રહ્યું એકેક મહાભૂત જ છે,* અને આકાશોક્તિ એ માત્રાઓના ગાઠા અથવા અધૂર સ્વરૂપો છે એની કદપના કરવામા આવી ૬ એટલે ૬, તામસાદિકારનું ગાદું સ્વરૂપ તે શબ્દ શબ્દ ગાદો થાય તે આકાશ, ગાઠ આકાશ તે સ્પર્શ, ગાઠ સ્પર્શ તે વાયુ, એ જ પ્રમાણે વાયુમાથી રૂપ, રૂપમાથી તેજ, તેજમાથી રસ, રસમાથી જળ, જળમાથી મધ, મધમાથી પૃથ્વી—એ પ્રમાણે અદ્ધકારના પરિમિતિની દૃષ્ટિએ ઉત્તરોત્તર પરિવર્તનો છે

એકેક મહાભૂતન એકેક માત્રા માથે કાર્યકારણ સબધથી માધી દેવામા અધૂરું નિગીક્ષણ છે એમ મને જણાય છે આજની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ નિચાગ કરીએ તો, પરિમિતતાની દૃષ્ટિએ જ મહા

આકાશ ભલે મૂઠ, તે જ આપ સ્વત સિદ્ધ,
હવે તેજ પણ વિશદ કરી દાખવુ
અજ્ઞાને ભાગે ભાસ, તે જ તેજનો પ્રભાસ,
હવે વાયુના અવપાસ, સકેત કકુ
વાયુ આકાશે નહિ ભેદ આકાશ ભેદો રહે સ્તબ્ધ,
તથાપિ આમરો ને નિરોધ, તે જ વાયુ
આકાશે આપરા ભણે તેમા શુ બોલવુ પડે ?
નિરૂપિયુ આ પ્રકારે આકાશે પચભૂત.

(દાસબોધ ૮-૪)

આ જ મુજબ બીજા બૂતો વિષે

આ દૃષ્ટિએ પાંચે મહાભૂતો અન્યોન્ય સ્વતત્ર થાય એકબીજાથી કશું મરણજાવે સંબધ નહિ. આ દૃષ્ટિમા રહેલા દોષ વિષે આગળ વિચાર આવશે

* તન્માત્ર એટલે કેવળ તે ' અર્થાત્, કેવળ મહાભૂત શબ્દ એ કેવળ શબ્દ સૂક્ષ્મ ગાઠાશ પર્શ એ કેવળ શબ્દ સૂક્ષ્મ વાયુ, વગેરે

જૂનોનું વર્ગીકરણ મરુ યોગ્ય અને પૂરતું લાગે છે મહાબૂત અને માત્રા વચ્ચે કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી, અને એવો સમઘ એસાડવાની આવશ્યકતાયે જણાતી નથી. દરેક પદાર્થ પરિમિતિની દૃષ્ટિએ માર્ગ પણ મહાબૂતની દશામા રૂપાન્તર પામી શકે છે, એમ આપણે રોજ રોજ અનુભવીએ છીએ જેમકે, વરાળ, પાણી, ઝરણ ઉપરાત તે પદાર્થનું જ્ઞાન આપણને કઈ ઇદ્રિય વડે થાય તેનો આધાર, અસત એની મહાબૂત દશા ઉપર અને, અસત, બીજા માર્ગો ઉપર છે. દા. ત., કોરોરિન રંગને લીધે આખેથી ગંધને લીધે નારેથી અને માણને રીધે ચામડીથી મરી શકાય છે છતાં મામાન્ય રીતે એ વાયુરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી મામાન્યપણ એ વાયુ કે એમ કહેવું જ યોગ્ય ગણાય વળી, પ્રાણવાયુને પ્રવાહી મનાવનામા આવે તો તે પણ આખેથી જોઈ શકાય અને પાગની વરાળ કરીએ તો તેયે અદશ્ય બને.

આ ઉપરાત આગળ એમ પણ જણાશે કે, કેવળ પરિમિતિની દૃષ્ટિએ પણ મહાબૂતોનો વિચાર કરવામા ધણા વિચારોના ગોટાગા દાખલ થઈ ગયેના છે, અને તેથી આ વિષયનો વિચાર શાસ્ત્રોની પ્રચલિત રીતિથી જુદી રીતે અને વૈજ્ઞાનિક શોધની દૃષ્ટિએ કરવો જોઈએ.

એ હેતુથી હવે દરેક બૂતને જુદો તપાસીશું.

મહાભૂતો - આકાશ

આકાશની કલ્પના વિષે ગ્રાસકારોમાં થોડોક મતભેદ અથવા અસંગતતા માન્ય પડે છે, તેની નોંધ લેવી ઘટે છે. કોઈ ઠેકાણે આકાશ એટલે શૂન્ય (void, vacuum) — ખીન્ન* ચાર બૂતોનો અભાવ — એવી જ કલ્પના જણાય છે. ખીલ જગ્યાએ, આકાશને એક બાવાત્મક તત્ત્વ માન્યુ હોય એમ માન્ય પડે છે x

જેઓની આકાશ વિષે શૂન્યની કલ્પના છે તેમની દૃષ્ટિએ, જોવા વાલુ, જળ, પૃથ્વી વગેરેમાં જુદા જુદા પ્રકારો માન્ય પડે છે, તેવા પ્રકારભેદ આકાશમાં કલ્પી ગનાય જ નહિ એ કેળીતુ છે. પણ જો આકાશને કોઈક સાચો બાવત્ત્વ પદાર્થ માને છે, તેઓ પણ આકાશમાં પ્રકારભેદની કલ્પના કરતા હોય એમ લાગતુ નથી +

આ પૈકી, આકાશ શૂન્ય છે એ કલ્પના ભૂવલરેડી છે. શૂન્યમાંથી કશું થઈ શકે નહિ, અને એ શબ્દાર્થિત્વ આધાર થઈ ગઈ નહિ. ખીલ્લું, શૂન્યતાની કલ્પના સામેક્ષ જ થઈ શકે. નિરપેક્ષ શૂન્યની કલ્પના જ કરી શકાય નહિ “આ ગમે છે કશું જ નથી” એમ કહીએ તો તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે આપણી જ્ઞાને દ્રિયો વડે આપણે કોઈ વસ્તુના અસ્તિત્વને જાણી શકતા નથી

આ ઉપરાંત, શબ્દને આકાશની તન્માત્રા માની છે જ્ઞાનો અર્થ એ કે આકાશનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ તે શબ્દ, અથવા તેના અસ્તિત્વને પકડી આપનાર પદાર્થ તે શબ્દ, અથવા આકાશનું કારણ તે શબ્દ ગમે તે અર્થ લઈએ તોયે આકાશ એટલે શૂન્ય એ કલ્પના સચુક્તિય થતી નથી; કારણ કે, જો શબ્દનાં અસ્તિત્વ અને પ્રકારભેદને આપણે ચોક્કસ રૂપમાં પારખી શકીએ છીએ, તો તેને કીધે અનુમાનમાં લીધેલુ આકાશ શૂન્યરૂપ છે એમ કેમ કહેવાય ?

* ઠા. ત., જુઓ છેલ્લા પ્રકરણમાં દાસબોધમાનો ઉતારો અથવા શ્રી સદ્ગુરુનંદ ગ્વામીના વચનામૃત ગ. પ્ર. ૧૨મુ ધ્યાનદિ.

x ઠા. ત., જુઓ અક્ષરસૂત્રો-શાકરબોધ અં ૨, પા ૩, સુ ૧૪૧૭

+ આમાં થોડી શંકા થઈ શકે એમ છે; કારણ કે, કામ, કોષ વગેરે આકાશના ભેદો છે એમ પણ કેટલેક ઠેકાણે કહ્યું છે

- જો શૂન્યનો અર્થ ‘અભાવ’ નહિ, પરંતુ સૂક્ષ્મતમ, અસ્પૃશ્ય શક્તિઓ, એમ કરીએ તો તે સમજી શકાય એમ છે. પણ તો તેને

ત્યાર આકાશને હું ભાવરૂપ મદાબૂત સમજું છું પદાર્થની વાયુ કરતા પાત્ર સૂદૃઢ આવરણ, વાયુરોધક સાધનોથી ભેના અસ્તિત્વને પડી ન શકાય એવી ગિતિમા આવડત વ્યાસિવાળી અથવા લગભગ પરિમાણ-હીન સ્થિતિ

આ અર્થમાં વર્ગીકરણ કરવા પૂરતું જ આપણે પરિમિતિને મહત્વ આપ્યું છે. પણ, વસ્તુતઃ, પદાર્થમાત્ર પરિમિતિ, ગતિ અને વ્યવસ્થિતિ એ ત્રણે વિશેષણો સહિત હોય છે તે-યુક્ત (તદ્યુક્ત) હોય છે, એ વાદ શાખાએ તો, પદાર્થોની પરિમિતિ અતિશય અલ્પ હોય અને તેથી એ આકાશકાશમા હોય છતાં તેમનામાં વ્યવસ્થિતિના અને ગતિના ભેદોને લીધે પ્રકારભેદ હોઈ શકે એ વાત સમજવા ભેળી છે

પ્રકૃતિ એ શક્તિ — ક્રિયા — છે અને અનંત વિન્તારમાં વ્યાપેલી છે પરિમિતિ અને વ્યાસિનો સબધ ગેરકનીભથી વ્યસ્ત ભેલો જલાય છે જેમ સોનાને ટીપી લખાઈ વધારીએ તો ભડાઈ ધટે, અને ભડાઈ વધારીએ તો લખાઈ ધટે, તેમ પદાર્થની પરિમિતિ અલ્પ હોય તો ક્રિયાની વ્યાપમાં અતિમય ફેલાય, અને પરિમિતિમાં (અર્ધાદામાં) રહી યાય તો ક્રિયા એાછા પ્રદેશમાં ફેલાય જે ટેમણે વાયુ, જળ પૃથ્વી (કે તેજ) નો અભાવ જણાય છે ત્યાં અથવા પદાર્થ વાયુ કરવાયે સૂક્ષ્મ સ્થિતિએ પહોંચે ત્યારે પણ ક્રિયાશક્તિ બંધ નથી પડતી, અને એ ક્રિયાની વ્યવસ્થિતિમાં — તેના પ્રકારોમાં — ભેદ હોઈ શકે છે એવી વિવિધ રીતે રચાયેલી ગતિઓના પરસ્પર આસ્પર્શ, અપર્કર્ણ વચ્ચેને પરિણામે પદાર્થોની આકાશકાશમાંયે પ્રકાશાન્તર નિર્માણ થઈ શકે છે, અને તેના વિવિધ પરિણામો આપણે અનુભવી પણ શકીએ છીએ એવા ગતિ અને વ્યવસ્થિતિના ભેદોને લીધે આકાશમાં પ્રમારભેદો હોય જ નહિ અને આકાશ એકરૂપ જ હોય તો સૃષ્ટિની કલ્પનિ જ શક્ય થાય નહિ

આકાશમાં પ્રકારભેદ માનવામાં કેવળ કલ્પના જ નથી પણ અવલોકન ઉપર રચાયેલું અનુમાન છે

તેજના જુદા જુદા રચના કિરણો, તેજનું સ્તંભન (polarization), વીજળી, એક્સ-રે તથા બીજી ભવના વીજળીના કિરણો વચ્ચેની પરિમિતિ અન્યથા હોય તોયે તેમાં ગતિ અને વ્યવસ્થિતિના ભેદો સ્પષ્ટપણે જાણ

‘અન્યસ્થ’ અર્થમાં ‘અસ્થિ’ જેવી ક્ષેત્ર શોધ સ્પષ્ટ છે કલ્પન અન્યથા અર્થમાં અન્ય શબ્દ દ્વારા ભાટે વપરાતો હોય તો વાધો નથી એ માત્ર સ્પષ્ટ ખ્યાલમાં હોવું જોઈએ

• તેજ શબ્દને કીસમાં મૂકવાનું પ્રયોજન આગળ ઉપર જણાશે

સમય છે સામાન્ય રીતે જે અવાજો, મિસ્ટો, વિદ્યુતશક્તિઓ, તથા મધ, સ્વાદ વગેરેના અગ્નિત્વને ઝાળખવાની આપણી ઇદ્રિયોમા શક્તિ નથી, તેને ચોખ્ખાચોખ્ખી કે સૂક્ષ્મ વૈજ્ઞાનિક યત્રોથી ઝાળખવાની શક્તિ આવે છે પણ યત્રોની મદદથી એ શક્તિઓનું એકમાથી બીજામા રૂપાંતર પણ થાય છે એ પણ બાકીની વાત છે

આ બધા પરથી આકાશ શુન્ય નથી, પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ પરિમિતિ-વાળું બાવડપ મહાબૂત છે, તે એક જ પ્રકારનું નથી પણ અનેક પ્રકારનું છે, અને આકાશદશામા રહેલા એવા અનેક પદાર્થોમા ચાલતા આકર્ષણાદિ કે ધમેનિ હોય એ જ દશામા અને પ્રમશન્તરો થાય છે એટલું જ નહિ, પણ ક્રમે ક્રમે એની પરિમિતિમા ફેર પડી વાયુ વગેરે બીજા પ્રકારના મહાબૂતમા સંક્રાન્તિ થાય છે •

• આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે માનેલા ઈથર (ether)તત્ત્વ, દર્શનશાસ્ત્રે માનેલા આકાશતત્ત્વ અને તે તત્ત્વની એ કોની વ્યાખ્યા વચ્ચે રહેલા ફેર નીચેના કોષ પરથી બરાબી સમજો

ઈથર	આકાશ પ્રાચીન વ્યાખ્યા	આકાશ : મારી વ્યાખ્યા
૧ બાવડપ પદાર્થ	એક મત શૂન્યતા	બીજો મત બાવડપ પદાર્થ
૨ કેવળ એક પ્રકારનું વાહન (શક્તિઓને એક કેમણેથી બીજા કેમણે સર્જી જનારું તત્ત્વ)	વિવેકમા તમા પદાર્થોના અણુઓ વચ્ચે રહેલી ખાલી જગ્યા-ગૂબડાનું આશ્રય સ્થાન	કેવળ વાહન નહિ વિવિધ શક્તિઓના વાહન વડે સંચારિત થયું અ પદાર્થોમા ત્રનો એક ધમ છે, તેમ આકાશનોયે એક ધમ
૩ પ્રકાર ભેદ વિનાનું	પ્રકારભેદ વિનાનું	?
૪ કરાનું કારણ નહિ તેમ માય નહિ-એ રીતે નિર્વિકાર પરતુ ગતિધર્મી	નિર્વિકાર તેમ જ નિર્યસ	સ્પર્શત-આત્રાન હપાદાનકારણ
૫ પરિમિતિ ?	પરિમિતતાની કલ્પના જ અસંભવિત.	પરિમિતિ અત્યંત અબ્ધ-હપમમ શૂન્ય-વત્ એક દૃષ્ટિ ને, ગતિ અને વ્યવસ્થિતિમા પરિમિતિ અતર્ગત

મહાભૂતો—વાયુ, જળ, પૃથ્વી

મહાભૂતો પૈકી વાયુ, જળ અને પૃથ્વી વિશે જનુ સમજાવવાનું રહેતું નથી; સિવાય કે પરિમિતિનો અને સંખ્યાદિક તત્ત્વોનો વિચાર એવીજાતની અસંખ્ય કરવાની જરૂર છે તેજ સંજોગો વિચાર કરતા એ વિષય વધુ ગપડ મરો.

પરિમિતિની દૃષ્ટિએ દવા જેવું સ્વરૂપ તે વાયુ દરેક પદાર્થને અનુકૂળ સંજોગો નિર્માણ કરી વાયુરૂપ બનાવી સમય છે, એ વિજ્ઞાનની ભાષાની વાત છે. વાયુની દશામા અનેક પદાર્થો રહેલા છે, એટલે એમાં અનેક પ્રકારબંદો છે એમ કહેવાની જરૂર નથી પાણી અને પૃથ્વી કરતા એ સ્થિતિ વધારે સૂક્ષ્મ છે, અને એના વજન, દળાણ તથા ગુણોથી એનું અસ્તિત્વ જણાઈ આવે છે.

પદાર્થોની રસાત્મક અથવા પ્રવાહી સ્થિતિ તે જળ અને ધન સ્થિતિ તે પૃથ્વી એવા મર્જો પણ સમજાવ એવા છે અહીં જાણના અર્થ પાણી નહિ પણ પાણી જેવા કોઈ પણ પદાર્થ, અને પૃથ્વી એટલે માટી નહિ પણ મર્મ તે ધનત્વવાળો પદાર્થ — એમ સમજાવવાનું છે પાણી અને પૃથ્વી એ રસાત્મક અને ધન મહાભૂતોના પ્રસિદ્ધ પદાર્થો છે એટલું જ.

તેજ

પ્રાચીન સાસ્રકારોએ તેજની ગણના મહાભૂતોમાં કરી છે. આને વિચાર આપણે મુલતત્ત્વે સામ્યો હતો, કારણ કે એને ન્યમ અને મ્વતંત્રપણે તપાસવાની જરૂર છે.

માસ્રકારોએ તેજને વાયુ અને જળની વચ્ચેની સ્થિતિ કહેલી છે, અને એને વાયુનો વિકાર માનેલું છે. આના અર્થ એ થાય : (૧) પરિમિતિની દૃષ્ટિએ એ કે તેજની પરિમિતિ વાયુ કરતા વિશેષ છે (અને તેથી વ્યાપ્તિ ઓછી છે), અને (૨) શક્તિધારણની દૃષ્ટિએ એ કે સ્પર્શ કે વાયુમાથી તેજનો ઉદ્ભવ થાય છે.

હવે, પરિમિતિની દૃષ્ટિએ જ મહાભૂતોનું વર્ગીકરણ કરવાનું આપણે કરાવેલું હોવાથી બીજી દૃષ્ટિ આપણે તુરંતમા પડતી મૂકીશું.

પ્રથમ તો, તેજ એટલે શું એ વિશે જ પ્રાચીનોમા કેટલીક અસ્પષ્ટતા જણાય છે. કેટલીક જગ્યાએ, તેજ એટલે ઉષ્ણતા, કેટલીક જગ્યાએ પ્રમાણ (૨૫ કે ૬૦ગ્રામરતા) એ અર્થમા એ સ્પષ્ટ વપરાયો છે.

ઉષ્ણતા એ સ્વતંત્ર મહાભૂત છે, એમ ગ્રીક લોકોમાયે માન્યતા હતી એ ગુરુત્વથી વિપરીત સધુત્વ ધર્મવાળું તત્ત્વ મનાતું એટલે કે, ઉષ્ણતા એ પદાર્થમા પેસે તે પદાર્થ ગરમ અને વજનમા હલકો બને (સત્ત્વગુણ સધુ અને પ્રકાશવાળો છે, એ સામ્ય વિચાર પણ એ જ પ્રકારનો છે) પણ આને આપણે એટલું બળીએ છીએ તે ઉપરથી ઉષ્ણતા મહાભૂતનો એક જણાતો નથી, પણ પદાર્થની અભ્યંતર ગતિમાં ફેરફાર થવાથી ઉપજનારો ધર્મ છે એ ગતિએક પરિમિતિએક પણ ઉત્પન્ન કરે, અને, વજ્રખંડુ, પરિમિતિએક — એક ભૂતનું બીજા ભૂતમા પરિવર્તન — ઉષ્ણતામા ફેર પાડીને જ કરી શકાય છે.

અમે તે કારણથી, કોઈ પણ ભૂતસ્થિતિમા પદાર્થ હોય, તેની આત્મિક ગતિમા ફરક પડે એટલે એની ઉષ્ણતામા ફરક પડે છે, અને એ ઉષ્ણતા અમુક હદ સુધી વધ્યા બાદ એ પદાર્થ સ્વયંપ્રકાશ બને છે, અથવા બીજા ભૂતસ્થિતિમા નય છે, અથવા બન્ને થાય છે, અથવા કોઈ નવા જ પદાર્થમા પરિભ્રામ પામે છે એ નવો પદાર્થ કઈ ભૂતનું મહાભૂત હોય એ પણ નક્કી કહી શકાય નહિ.

આ રીતે ઉષ્ણતા એ પદાર્થોના આગંતુક ધર્મ છે * એ ફરેન ભતના

* આગંતુક ધર્મ કહેવામા સાપેક્ષ દૃષ્ટિ જ છે. વસ્તુતઃ ઉષ્ણતા એ શું છે ? કોઈ પ્રમાણની શક્તિ — ક્રિયા — ગતિ છે એટલું જ કહી શકાય

મહાભૂતમા બિપજી ગઈ છે, અને આકાશ, વાયુ, જળ કે પૃથ્વીની દશામાં રહેલા કોઈ પદાર્થ સાથે જ એની સત્તા આપણે ચોધી શકીએ છીએ.

સારારા કે, તેજને આપણે હમ્મુતાના અર્થમાં સમજીએ કે પ્રકાશના અર્થમાં સમજીએ —

૧. પરિમિતિનો એટલે મહાભૂતોનો એ ભેદ નથી જણાતો, પણ ગતિનો એટલે તન્માત્રાનો ભેદ જણાય છે; પણ,

૨. અનુકૂળ સંજોગોમાં, મહાભૂતોનું રૂપાન્તર કરવામાં એ મદત્તપનો ભાગ ભજવે છે;

૩. આકાશ, વાયુ, જળ અને પૃથ્વીથી સ્વતંત્રપણે એનું અસ્તિત્વ જાળી શકાય નથી;

૪. ચાર મહાભૂતોમાં એ આગંતુક ધર્મ જેવો પરખાય છે;

૫. હમ્મુતાશ્વે એ નેત્રનો વિષય નથી પણ સ્પર્શનો વિષય છે;

૬ પ્રકાશના અર્થમાં એ આકાશના વાહન દ્વારા પ્રતીત થાય છે; અને

૭ ગમે તે અર્થમાંયે તેજને વાયુનો વિદાર અથવા તેથી નીચેની પંક્તિનું મહાભૂત ગણવું સંયુક્તિક લાગણ્ય નથી

ફરેક મહાભૂતની સાથે એકેક તન્માત્રાનો નિત્ય સંજોગ વળગાડવાનો આશ્રય ન રાખીએ, અને આપણું અવલોકન મંદુર કરે તેનાથી વધારે સુધારિત જ્ઞાને એકું વર્ગીકરણ કરવા પ્રયત્ન ન કરીએ. તો પરિમિતિના ભેદોની દૃષ્ટિએ ચોખ્ખા મહાભૂતો પાંચ નહિ પરંતુ ચાર જ છે એમ કહેવું યોગ્ય થાય : આકાશ, વાયુ, જળ અને પૃથ્વી *

આપણા શરીરમાં, વાતાવરણમાં કે કોઈ વસ્તુમાં સામાન્ય રીતે રહેલી એ પ્રકાશની ગતિ સાથે સરખાવતા બીજા પદાર્થોમાંની એવી જ ગતિને અથવા એ જ પદાર્થમાં બીજી વખતે થતા તેવી ગતિના ભેદને આપણે હમ્મુતા કહી આગંતુક જેવી સમજીએ છીએ. જે પ્રપરની ગતિ હમ્મુતાનું જ્ઞાન કપાતવે છે, તેવી ગતિ મુક્ત ન હોય તો તે હમ્મુતાનો નિરપેક્ષ યન્ત્રાંગ (absolute zero temperature) કહી યાચ્ય. પદાર્થોમાં ચાલતી જ્વાલિકા ગતિઓના સ્વરૂપનું આપણું જ્ઞાન એટલું અદ્ય છે કે, હમ્મુતાધર્મને કપાતવનાની ગતિ વિનાના પદાર્થો દોઈ ગઈ કે નહિ તે આપણે જાણતા નથી. આગંતુક ધર્મોની જ માત્રાઓમાં ચળુના દરી છ એમ આશય સમજાવો.

* પ્રવાહી અને ઘન વચ્ચેની — નરમ મીઠુના જેવી, જળ અને વાયુ વચ્ચેની — ધુમ્મસ અને વાદળ જેવી, અવાતર ગિચાંતો દોષ છે તેનું પણ વર્ગીકરણ કરવા બેસીએ, તો વર્ગીકરણ અસાધ્ય થઈ પડે એટલા ભેદો વધી જાય. વર્ગીકરણનો કુદેશ મગલ અને સમજવાની મરજના માટે દોષાથી આ ચાર ભેદો પૂરતા તીવ્ર છે.

માત્રાઓ—મામાન્યપણે

પ્રકરણ ૫ થી ૮ સુધીનો ભાગ જેમણે વાંચ્યો ન હોય તેમને માટે એ પ્રશ્નોનો નીચેનો મારાશ ઉપયોગી થશે

૧ પ્રાચીન શાસ્ત્રોમા મહાભૂતો તથા મહાભૂતોના ધર્મો (શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે તન્માત્રાઓ) વચ્ચે કાર્યકારણ સબંધ છે એમ માન્ય છે, તે માન્યતા બરાબર સાગતી નથી

૨ તેજની ગણના મહાભૂતોમા શ્રી છે તે બરાબર સાગતી નથી

૩ પરંતુ પરિમિતિની દૃષ્ટિએ વિચાર શ્રી ચોખ્ખા મહાભૂતો ચાલુ જ છે એમ કહેવું યોગ્ય થાય તે—આકાશ વાયુ, જળ અને પૃથ્વી

૪ આગમાં એ શૂન્ય નથી, પણ પદાર્થની અત્યંત સૂક્ષ્મ અવસ્થા છે એ અવસ્થામાયે અનેક પદાર્થો હોઈ શકે છે

૫ કોઈ પણ પદાર્થની હવા જેવી અવસ્થા ન વાયુ પ્રવાહી અવસ્થા તે જળ અને ધન (ધારી નક્કર) અવસ્થા તે પૃથ્વી

૬ તેજ એ મહાભૂત નથી પણ માન્ય છે માત્રા એટલે શું તેનો વિચાર આપણે હવે કરવાના છીએ

જગતમા જે કોઈ નામ કે રૂપ છે તમા પરિમિતતા, ક્રિયા અને ન્યવગ્ધિતતા એ ત્રણે ગુણો રહેના જ છે તથા સંધળા પદાર્થોનું પરિમિતિની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ કરતા તે સર્વેના ચાર મહાભૂતોના વર્ગો પડે છે એ આપણે જોઈ ગયા હવે આપણે તે પદાર્થોમા પડતા ક્રિયાત્મક અથવા રજોગુણની દૃષ્ટિએ તેમના વર્ગો વિચારીએ *

* પદાર્થ મા ચાલતી નબળડ ક્રિયાનું ખરું જોતા આપણને પૂરું જ્ઞાન જ નથી જે ક્રિયાઓ માત્ર આવળ મ્હે તો જ વિચાર શ્રી ગમ્ય એમ છે

એમાં પહેલા બે વર્ગો ચિત્ત વિનાની સૃષ્ટિ, અને ચિત્તવાળા સૃષ્ટિ એવા થાય. એટલે કે, જગતના પદાર્થોમાં કાં તો ચિત્ત છે અથવા તે નથી. જેને ચિત્ત છે તે ચિત્તવાન સૃષ્ટિ, જેને નથી તે ચિત્તહીન સૃષ્ટિ. આગળ વાંચવાથી એ વધારે સમજાશે.

આમ તો દરેક પદાર્થમાં કાંઈક ક્રિયા કે ગતિ અખંડ ચાલ્યા જ કરે છે. પણ વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓમાં એ ક્રિયા કે ગતિનેા ગુણ્ય એટલો બધો વૃદ્ધિ પામેલો છે કે એ ક્રિયા એ પદાર્થની અદર જ સમાર્પ રહેતી નથી, પરંતુ બહાર પડે છે. એ પદાર્થો વધવાને તથા સ્વરૂપ કાયમ રાખી સ્વતંત્રપણે હાલચાલ કરવાને શક્તિમાન થાય છે x જે પદાર્થોમા વધવાની તથા સ્વતંત્રપણે હાલચાલ કરવાની શક્તિ છે તેને ચિત્તવાન અને બીજાને ચિત્તહીન સૃષ્ટિ કહીશું.

પણ આ વર્ગો એકબીજાને સ્પર્શ જ કરતા નથી એમ ન સમજવું. ખરું જોતાં ચિત્તહીન પદાર્થોમાં જણાતી ગતિઓ ચિત્તવાન સૃષ્ટિમા છે જ, પરંતુ ચિત્તવાનોની ક્રિયાશક્તિઓ ચિત્તહીન પદાર્થોમા જણાતી નથી.

આ રીતે ચિત્તહીન પદાર્થોમાં ચાલતી ક્રિયાઓ સર્વ પદાર્થોમા સામાન્યપણે હોવાથી એવી ક્રિયાઓનો આપણે પહેલો વિચાર કરીશું એવી ક્રિયાઓના દરેક વર્ગને 'માત્રા' એવું નામ આપ્યું છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા આપણે પદાર્થોના અસ્તિત્વને ખાત્ર રીતે પારખી શકીએ છીએ, એમ સામાન્ય રીતે બનાય છે : એણે નિર્માણ કરેલા શબ્દ દ્વારા, પ્રકાશ દ્વારા, ગંધ દ્વારા, અથવા એના સ્પર્શ કે સ્વાદ દ્વારા. પદાર્થની પરિમિતતા ગમે તેટલી હોય, તેનો જરૂરો આણું જેટલો હોય કે અપાર હોય, જે એ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ કે ગંધ નિર્માણ કરે અને તેનો અને આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો સળધ થાય તો અને તો જ આપણે તેનું અસ્તિત્વ જાણી શકીએ.

■ વરાળ વીજળી વગેરે શક્તિઓથી ચાલવા યંત્રો સ્વરૂપ કાયમ રાખી હાલચાલ કરવા શક્તિમાન થાય ■ જરા, પણ તેમનામા વધવાની (મોટા થવાની) તથા સ્વતંત્રપણે હાલચાલ કરવાની શક્તિ નથી, માટે એ ચિત્તહીન ■

ઉપર કહ્યું તેમ પ્રાચીન શાસ્ત્રોએ એકેક મહાભૂત માથે એકેક તન્માત્રાને વળગાડવાનો આગ્રહ કર્યો છે. એ આગ્રહથી ઊપજેલી મુશ્કેલી પણ ખતાવી છે.

પણ, જો મહાભૂતો તથા માત્રાઓને એકબીજાથી અલગ પાડી નાંખીએ અને માત્રાવિચાર સ્વતંત્રપણે કરીએ તો આપણે ચોક્કસપણે એટલું જ જાણી શકીએ છીએ કે પદાર્થમાત્ર કોઈક મહાભૂત છે, એટલે કે ધનાદિક ચાર અવસ્થા પૈકી એકમાં રહે છે, તેમ જ કેટલીક માત્રાઓવાળો છે, એટલે કે સજ્જાદિક ક્રિયા ઉપજાવવાવાળો હોય છે. અમુક માત્રા અમુક મહાભૂત માથે નિરંતર જોડાયેલી જ છે એમ આપણે ખાતરીપૂર્વક નથી કહી શકતા. વળી જેમ એક મહાભૂત બીજા મહાભૂતમાં ફેરવી શકાય છે, તેમ માત્રા-તર પણ થઈ શકે છે; દા. ત., ઉષ્ણતામાંથી વીજળી, વીજળીમાંથી તેજ, સજ્જાદિક. આજના પ્રયોગો પરથી આકાશ મર્વે જાતની માત્રાઓનું વાહન થઈ શકે એમ પણ જણાય છે, અને એમની મજબા પણ જ્ઞાનવૃદ્ધિ સાથે વધે એમ સંભવિત છે.

ત્યારે માત્રાઓની મજબાને આપણે આજની વૈજ્ઞાનિક માહિતી અનુસાર વિચારીએ.

જાનેદ્રિષ્ટો પોતપોતાના વિષયોનું જ્ઞાન એ રીતે લે છે : ન્વાહનું તથા ગંધનું જ્ઞાન આપણને પદાર્થ સાથે પ્રત્યક્ષ અને સ્પર્શ સંબંધમાં આવ્યા વિના થઈ શકતું નથી. પદાર્થનો ચર્કિચિત્ પણ જાણ આપણી સ્પર્શ, જલ કે નાકને અડવો જોઈએ પણ સજ્જાદ તથા પ્રકાશનું જ્ઞાન પદાર્થ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં આવ્યા વિના થાય છે.

ગંધનું જ્ઞાન પદાર્થની સૂક્ષ્મ રજ નાકની અંદરની ચામડીને લાગવાથી થાય છે, એમાં પદાર્થ માથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ થતો માલૂમ પડે છે. ગંધની જાણવટમાં પ્રાચીન કે અર્વાચીન પદાર્થવિજ્ઞાન બેડાણું હોય એમ લાગતું નથી. રસના જ બેદો કર્યા છે, પ્રકાશના સાત કિરણો ગણ્યાં છે, તે ઉપરાંત પણ કિરણો વિષે પ્રુક્ષ્ણ શોધ થઈ છે. સજ્જાદ વિષેયે કીક કીક જાણીએ છીએ એમ કહેવાય. સ્પર્શ વિષે પણ ટાકું, જીનું, લીસુ, ખરબચડું વગેરે બેદો સમજી શકીએ ગંધના બેદો આપણે સમજી શકીએ છીએ, પણ એનું શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ કરી શકાયું નથી. શાંતિપર્વમાં ગંધના નવ બેદો કહેવા છે, પણ એ સંતોષકારક નથી. ગંધ એ પદાર્થનો કેવા સ્વરૂપનો ધર્મ કે ક્રિયા છે, એની વિવિધતા કેમ થાય છે, કેટલા પ્રકારની થાય છે — એ વિષે આપણને ઝાણું જ્ઞાન હોય એમ લાગતું નથી.

માત્રાઓની મંજ્યા

જગતમા જે કાઈ પદાર્થો છે તેને ઓગળવાના આપણા તાતમા જે સાધનો છે, તેને અનુસરી શાઓએ પદાર્થોના વર્ગો પાડવાનું જે ધોરણ મૂકાયું છે તે સુલભ અને મગવડનું છે. પદાર્થો આપણી યાને દ્રિયો ૫૦ જે રીતે અસર ઉપજાવે છે તે ૫૦થી એ પદાર્થોમા ચાલતી ક્રિયાઓનું આપણને જ્ઞાન થાય છે એટલી જ ક્રિયાઓ પદાર્થોમા હોય છે એમ આપણે ન કહી શકીએ, પણ એ ક્રિયાઓનું જ્ઞાન થવાને આપણી પામે બીજું માધન ન હોવાથી આપણે એનું વર્ગીકરણ પણ ન કરી શકીએ.

પાચ યાને દ્રિયો પ્રસિદ્ધ છે જ અવશ્ય, ત્વચ્છા, નેત્ર, રસના, અને ઘ્રાણ. તે દરેકના વિવિધ મુજબ જગતના પદાર્થો પાચ પ્રકારના છે. શબ્દાત્મક, સ્પર્શાત્મક, રૂપાત્મક, રસાત્મક અને ગંધાત્મક. આ પૈકી રૂપને પ્રાચીનોએ તેજની માના ગણી છે, પણ આપણે તેજને જૂતોમાથી બાદ કર્યું છે, અને તેના બે સ્પષ્ટ અંશો — ઉષ્ણતા અને પ્રમાથ — કરી, ઉષ્ણતાને સ્પર્શનો એક અને પ્રમાથને રૂપમા ગણ્યા છે. તથા તે મેહિનો માત્રાઓમા સમાવેશ કર્યો છે. આ ઉપરાંત પણ ચાલતી કાઈ ક્રિયાઓનું આપણને જ્ઞાન થાય છે કે કેમ અને તેને કયા માધનથી આપણે ઓગળીએ છીએ, તેનો વિચાર કરતા મન અથવા ચિત્તને યાને દ્રિયોના જેવું જ એક સ્વતંત્ર માધન ગણ્યું જોઈએ એમ જરૂરનું લાગે છે. જેમ જુદા જુદા રંગોને 'રંગ' શબ્દમા સમાવી તેને આપણે નેત્રનો વિષય સમજ્યા છીએ તેમ ચિત્તનો વિષય થતી જુદી જુદી ક્રિયાઓ માટે એક જ શબ્દ — 'ચિત્ત' — યોગ્ય શકાય. વીજળી વગેરે શક્તિઓ દ્વારા ક્રોધ વગેરે લાગણીઓ ક્ષુધા તૃષ્ણા વગેરે ભૂતિઓ તાવ, સોળ, સણકા વગેરે વેદનાઓ. સુખ, દુઃખ વગેરે અવસ્થાઓ. સંકલ્પો વિચારો, કલ્પનાઓ / અને જોઈએ તો જૂતપિશાચાત્કિના કે પરચિત

પ્રવેશના અનુભવોએ ગણ્યાં), તે સર્વેનું જ્ઞાન ત્વચા વગેરે બાજુ માનેડિયો દ્વારા થાય છે એમ કહેવું કઠણ છે. એ સંપત્તિ ચિત્તના જ સીધા વિષયો છે, અને પદાર્થોમાથી ઊપજતી માર્ક જ્ઞાતની સમારકિયાથી તેમનું આપણને જ્ઞાન થાય છે.

આ પૈકી માત્ર સાગળી, ગિર્મિ, વેદના, મુખ, દુખ, સકંપ, વગેરે મચારો ચિત્તવાન સ્પષ્ટિમાં જણાય છે, તેમને બાજુએ રાખીએ અને જડમાયે જણાના વીજળી, બોદયુજન્ત વગેરે (તથા કદી ચિત્તપ્રવેશ)ના મચારોને જ ગગીએ તો આ ત્રણ માત્રાઓ ઉમેરી શકાય.

આ રીતે પદાર્થમાત્રમા એકી વખતે અથવા જુદે જુદે વખતે જે ક્રિયાઓ ચાલી રહતી હોય છે તેના છ બેદો થાય :

(૧) શબ્દ, (૨) સ્પર્શ (ઉષ્ણતા તથા દુઃખ) * (૩) રૂપ (પ્રમાણ), (૪) રસ (જીવાદો), (૫) ગંધ, અને (૬) મચાર (વીજળી, બોદયુજન્ત, રેડિયોશક્તિ, ચિત્તપ્રવેશ છત્યાદિ)

માત્રાઓ પૈકી રસ અને ગંધ વિષે કદાચિત્ એમ કદી શકાય કે, જ્યાં સુધી કોઈ પદાર્થને તે જ પદાર્થ તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ ત્યાં સુધી એના ગંધ અને રસ તેમાં કશમ રહે છે પણ પદાર્થમાત્રમા કોઈ જ્ઞાતના ગંધ અને રસ રહ્યા જ છે કે કેમ તે આપણે ચાક્રસપણે જાણતા નથી. એ એવી દક્ષીન્ત હોય તો ગંધ કે રસનું જ્ઞાન કરાવનારી ક્રિયા પદાર્થમાત્રના એક અથવા બે તત્વો છે એમ કદી શકાય પણ પદાર્થમાત્રમા ઉષ્ણતાધર્મ રહેલો છે એમ એથીયે વિરોધ ચાક્રસપણે સ્વીકારી શકાય એ સંભવિત છે બાકીની ત્રણ માત્રાઓ (શબ્દ, પ્રકાર અને સચાર) પદાર્થોમાં અધ્યાત્મિક ધર્મો કોઈ અનુકૂળતાએ પ્રગટે.

* હીનું ખરબચડ, વગેરે સ્પર્શના બેદો એ વસ્તુત પદાર્થના રાજસ બેદો નથી, પણ પરિમિતિના બાજુ બેદો છે એ બેદે બધા સ્થિતિના બેદ ગણાય પદાર્થની આકૃતિનું જ્ઞાન પણ તેમાં આવતી ક્રિયા જણાવદ નથી, પણ પરિમિતિ જ જણાવે છે એ બેદે સ્પર્શથી જ જણાય છે એ સાચું, પણ તેનું કારણ એ છે કે ત્વચામાં દબાણનો ઝીણો ફરક માન્ય પડી આવે છે, અને તે પરથી આપણે પરિમિતિનું અનુમાન કરીએ છીએ.

વ્યવસ્થિતિવિચાર

ચિત્તવાન સૃષ્ટિના રળેગુણના (ક્રિયાધર્મના) બેદોનો વિચાર કરીએ તેની પહેલાં પદાર્થોની વ્યવસ્થિતિના જે બેદો વિશ્વમા દેખાઈ આવે છે તેનો થોડો વિચાર કરવો ઠીક થશે. વ્યવસ્થિતિ શબ્દમા જ કોઈ પ્રકારની નિરમિતતા સૂચવાઈ જાય કે વ્યવસ્થિતિનો વિચાર પરિમિતિ તથા ગતિથી અતત્રપણે કરી શકાય નહિ એ ખુદ્ધ છે, કારણ, વ્યવસ્થિતિ શામા ? એ પ્રશ્ન તરત જોડે અર્થાત વ્યવસ્થિતિ પદાર્થની પરિમિતિમા મુખ્યત્વે રહેલી હોય, એની ગતિમા હોય, કે બન્નેમા સારી પેઠે હોય *

પરિમિતિ કે ગતિ ગમે તમા વ્યવસ્થિતિ વધેની જણાય એથી પદાર્થમા કેટલાક ધર્મોનો ઉદય જણાવાનો જેમકે જો પૃથ્વીમા હોય તો પાસાદાઝ (prasad) થવું અતિમિજા ઉપાવવાની શક્યતા આવવી, શબ્દ, ઉખ્લુતા, વીજળી ઇત્યાદિ માત્રાઓ ધામ્ણુ કે વહન કરવાની શક્તિ વધવી વગેરે એ રીતે કોઈ પણ ધર્મ કે તત્ત્વને વિશેષપણે પ્રગટ કરવાની શક્તિ માલૂમ પડવાની * પરંતુ, જેમ એક માણ્ણુથી વ્યવસ્થિતિના વિકાસથી પદાર્થોમાં કોઈ ધર્મ પ્રગટ થવાની શક્તિ વધે છે તેમ, એ પણ માલૂમ પડવાનું કે, એ પદાર્થોની

* પરિમિતિમા વ્યવસ્થિતિ અને ગતિમા નહિ અથવા ગતિમા હોય અને પરિમિતિમા નહિ એમ સમજવું નહિ પણ વ્યવસ્થિતિનું પરિણામ મુખ્યત્વે પદાર્થની પરિમિતિમા જણાઈ આવે તો તેમા છે અને ગતિમા જણાય તો તેમા છે, જેમ સમજવડ માટે જ બેદ દર્શો છે

* તત્ત્વની વિશેષપણે પ્રગટતા પદાર્થનો જરૂરો બહુ મોટો હોય તેથી માલૂમ પડે તે અહીં વિચારેની નથી અસ્પ પદાર્થમા પણ તત્ત્વ વિરોધપણે પ્રગટ થયેલું દેખાય તેને જ વ્યવસ્થિતિના વિકાસનું પરિણામ કહી શકાય

વિવિધતા ધરે છે, એટલે કે એ પદાર્થો અમુક જ રીતે ક્રિયા કરી શકે એવા બને છે.*

પહેલા પરિચ્છેદમાં જણાવેલી એક બાબતની અહીં ફરીથી યાદ દેવી ઠીક થશે. હાલના વૈજ્ઞાનિકોની જેમ દર્શનકારો વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રો ખેડતા નહોતા. મનુષ્ય અથવા વિશ્વનું મૂળ કયાં અને કેવી રીતે છે, એ એમની તપાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. આથી, જેટલો ઓછામાં ઓછો વિચાર કર્યો વિના યાથે જ એમ નહોતું એટલે જ વિચાર તેમણે ચિત્તહીન સૃષ્ટિની બાબતમાં કર્યો છે. આ કારણથી સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જૂનો અને માત્રાઓના વિચાર પછી વ્યવસ્થિતિની દૃષ્ટિએ ચિત્તહીન સૃષ્ટિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી, અને ચિત્ત-વાન સૃષ્ટિમાંયે મનુષ્યનો જ વિચાર હાથમાં લીધો છે. આનું બીજું એક કારણ, આગળ જણાવીશું તેમ, એ પણ ખરું કે દર્શનકારોની તપાસનો આરંભ વિશ્વમાંથી નહિ, પરંતુ મનુષ્યશરીરમાંથી થયેલો.

આપણે પણ પુસ્તકના ઉદ્દેશને અનુસરી ચિત્તહીન સૃષ્ટિનો વધારે અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી.

આથી ચિત્તવાન સૃષ્ટિ તરફ આપણે પણ વળીએ. એમાં ધનત્વ, રસત્વ, વાયુત્વ અને આકાશત્વ — દ્રૂંકામાં મહાશૂનો — તેમ જ ઉષ્ણતા, દુઘાણુ, વીજળી, ધ્વનિ, ગંધ, સ્વાદ વગેરે માત્રાઓ છે. પણ તે ચિત્તહીન પદાર્થોના જેવાં સાદાં સ્વરૂપમાં છે એમ નહિ કહી શકાય. શરીરની રચનામાં ચારે જૂનો અને ચિત્તહીન પદાર્થોની છ માત્રાઓ ઉપરાંત બીજી માત્રાઓનુંયે એકસામટું દર્શન થાય છે. એની પરિમિતિ તથા ગતિમાં ખામ પ્રકારની અને અટપટી વ્યવસ્થા માલૂમ પડે છે.

* રસાયનશાસ્ત્રમાં સ્વીકારેલા મૂળતત્ત્વોનું એ રીતે વર્ગીકરણ થયું છે તેમાં પરિમિતિવ્યવસ્થાના બેદો મુખ્યત્વે હોય એમ લાગે છે. પદાર્થ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ચિત્તહીન પદાર્થોમાંની અતિવ્યવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે. યંત્ર-શાસ્ત્રોએ એનો જ આધાર લે છે.

પદાર્થનો ક્રિયાતુલ્ય વ્યવસ્થિત થવાથી એમાં સ્થાનાત્તર કરવાકરાવવાની શક્તિ પ્રગટ થતી એ મુખ્ય ચિદન જણાય છે.

કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા ચિત્ત

શરીરના અન્યથોના બે મુખ્ય વિભાગ પાડી શકાય અતરગો અને બાહ્ય અગો.

હૃદય, દેહસા, માળા, બરોળ, જાડ વગેરે શરીરના ધારણ પોષણ અને વૃદ્ધિ માટે જ ક્રિયાવાન થનારા અગો તે અતરગો છે અને હાથ, પગ, વાણી વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને નામે જે પાંચ અગો પ્રસિદ્ધ છે તે બાહ્ય અગો છે, કારણ, તે ઇન્દ્રિયો માત્ર શરીરમાં અને તેમના ધારણ, પોષણ, વૃદ્ધિ વગેરે માટે જ ક્રિયાવાન થતી નથી પણ એમની ક્રિયાઓનો વિસ્તાર મહાર પણ થાય છે, અને તેમનું પરિણામ ચિત્ત ઉપર પણ થાય છે.

અતરગો તેમજ બાહ્યાગોમાં વ્યવસ્થિત છે, પણ તેનું પરિણામ ક્રિયાપ્રધાન છે એ યેની અતરગોનો વિચાર લખાવવો નાખ્યું દર્શનને આવશ્યક જણાયો નથી આથી, કર્મેન્દ્રિયોને રાજસ અહ કારના વિકારોમાં ગણાવી ત્યાં જ રજોગુણનો વિષય આગળ્યો છે *

●વેદાન્તના પચીસરુપા પાંચ પ્રાણોનો વર્ગ પાડેલો છે, તે પાંચ રજોગુણો ભેદ કલા છે પાંચ પ્રાણો એ અતરગોની ક્રિયાઓના ભેદ પડી શકાય.

પચીસરુપા અને સાખ્યમાં ‘અહ મર’ તથા ‘ચિત્ત રાખ્દો જુદા અર્થોમાં વપરાય છે એ ચાંદ રાખણુ સાખ્યગ્રાંથે મન, બુદ્ધિ અને અહ કાર નામે જે ત્રણ તત્ત્વો કલા છે, તેમાં જણાતા જુદા જુદા ધર્મોનો ખ્યાલ કરી પચીસરુપે તેને મન બુદ્ધિ ચિત્ત, અહ કાર અને સ્મૃતિ (૧) એવા પાંચ નામ આપ્યા છે સાખ્યના અને પચીસરુપના શરીરરોધનના દષ્ટિબિંદુ કેટલેક અંશે જુદા જ છે એકમાં પરિભ્રમ સામાન્ય દોષાધી કેટલાક ત્રયોમાં બળને સેનસેન થઈ ગયો છે પચીસરુપ પ્રમાણે માત્ર મદાભૂતે જ ચિત્તદીન અને ચિત્તવાન સુષ્ટિમાં સાધારણ તત્ત્વો દોષ એમ સમજાય છે પચીસરુપના કેટલુંક નિર્દેશ અને અતરગોની નિર્ભરતા નિર્ભર ન છે એમ કલા વિના આવડત નથી.

વાયક જો મહત્ અને અહ કારના પરિચ્છેદોમા જણાવેલી વ્યાખ્યાને જૂની ગયા હોય તો તે પાછી તાજી કરી લેવા વિનંતિ કરુ છું તેમા મહત્ એટલે ધાગ્ય, આકર્ષણ વગેરે ધર્મો તથા અહ કાર એટલે સ્વરૂપધૃતિ અને પ્રત્યાધાતનો ધર્મ એમ સમજાયુ છે. મહત્ અને અહ કારના વ્યાપારોથી પદાર્થોની પરિમિતિ, ગતિ અને વ્યવસ્થિતિમા ફરક પડે છે, અને આ રીતે જગતની ઘડબાગ ચાલ્યા કરે છે

ચિત્તનાન સ્થિતિમા પદાર્થની પરિમિતિ અને ગતિ કરતા વ્યવસ્થિતિ જ વધારે લક્ષમા તેવા સાચક હોય છે બીજા શબ્દોમા કહીએ તો, મહત્ અને અહ કારમા ક્રાંતિ થતા થતા તેમા મન અથવા ચિત્તનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારથી નવી દિશાના ક્રાન્તિના ક્રમનુ મગાણુ થાય કે એમા પરિમિતિ અને ગતિયે વિશેષ જાતના છે જ, પણ વ્યવસ્થિતિના ભેદો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે છેલ્લા પરિચ્છેદમા જણાયા મુજબ વ્યવસ્થિતિનુ ખાસ લક્ષણ તત્ત્વ-વ્યક્તિની વૃદ્ધિ અને વિવિધતાનો ઘટાડો *.

ઉપરપડે વિચાર કરતા ચિત્તની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની બાદ હોય એમ લાગવા સંભવ છે, કારણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા પ્રદક્ષ્ય કરેના સંસ્કારોને એક કેન્દ્રમા લાવીને તેનો મન-વ્યવસ્થા અને ભેદ કરનારી શક્તિ તે ચિત્ત એમ આપણે સમજીએ છીએ પણ શરૂઆતમા આપણે શોધ માટે સ્વીકારેલા ધોરણ મુજબ, ચિત્તનુ બીજરૂપ ચિહ્ન આપણે પૃથ્વી મનુષ્યમા જોવાને બદલે ગ્રીણામા ગ્રીણા જીવાણુ (amoeba) મા શોધવુ જોઈએ અને તે પછી મનુષ્યયોનિ મુધીમા તેનો ક્રમશઃ કેવી રીતે વિકાસ થયો તે તપાસવુ જોઈએ

આ દષ્ટિએ મૂર્વ માત્રાઓથી સચારિત થવુ — સર્વે માત્રાઓના વાહન બનવુ — એ મન કે ચિત્તનુ લક્ષણ સમજાય છે આનો અર્થ એ નથી કે માત્રાઓના મચારની ચિત્ત ઉપર અસર નથી થતી, અથવા તે સચાર એને લાભદાયી જ હોય કે માત્રાનો

* કોઈ પણ તત્ત્વ(ધર્મ)ને વિશેષપણે પ્રગટ કરવાની શક્તિ તે તત્ત્વ-વ્યક્તિ, એને લીધે બીજા પ્રકારની ક્રિયા કરવાની અશક્તિ આવતી તે વિવિધતાનો ઘટાડો

અપરિત સંસાર એ ચિત્તસક્તિના નાશનુષ્ઠે કારણ થાય. પણ મોખમે માનવો મંસાર પદના પ્રભાજનમાં થાય તો એ, તે મર્થનું વાદન કર્મ સો છે ને ચિત્ત છે, જગત્પ્રભમાં જગત્પત્ની ઉત્પત્તિ એ માનવા સંસારનું એક પરિણામ મ જ કદી સકાય

ચિત્તના એ માનવનર્મના વિખાઓ પાદિએ તો નેતારિકા જાનેડિયાના વિખાઓનો અને રમૂતિ, ચિત્તન નિમ્મ, મંકરપ, પ્રતિ (અત કમ્પુષમા) વગેરેનો, તેમ જ લાભ પ્રિયા, પ્રિયિયા, વેદનાઓ, મુખ્યુ-ખારિક અવધાઓનો તથા ચિત્તપ્રવેશ (૧ જનમમાર)ના અનુભવોનો મમામ મર્મ લય છે. આ પૈકી જાનેડિયાના વિખાઓ તથા દોરાળી માખનચાએ એના જુદો નિર્દેશ કર્યો છે અને ખાજીના મર્મોને મન કે જુદા એ નામમા એમાં સમાવી દીધાં છે. *

પ્રાયે જાનેડિય એક માત્રનું વાદન બનવા નિર્મલપણે થાય છે, એટલે એમાં રિચિયા એકી છે. ખાજીની માખાઓ (વીરગી, શ્રાદ્ધુજા, ચિત્તપ્રવેશ વગેરે) કે તના એરોના મંસારનું વાદન ચિત્ત છે. ત્યારપછીની કાનિઓ કમ ચિત્ત અને જાનેડિયાના વ્યાપારો દ્વારા માંમે છે. માનવચિત્તમા ત કમ મીમે મીમે પડેલાં કમ્પાસક્તિ, બોલાસક્તિ અને જાનાસક્તિનાં આનિબોર દર્શાવે છે. પછી કમ્પા, બોમ અને કિયાની નિષ્તાસક્તિનો મર્મ પ્રગટ કરે છે. એ રીતે એ ચિત્ત અત્યત નદિ તોયે વીક પ્રભાજમા સ્વતંત્રતા અનુભવે છે, અને છેવટે એ ને જાનસક્તિનો નિમ્મ કરવાનેયે સક્તિમાન થાય છે. પરંતુ આ રીતે ચિત્ત મમે તદલી સક્તિએને પ્રગટ કરે છતાં, એમાં

• પમોકરણમા રમૂતિ, મંકરપ, નિમ્મ, ચિત્તન, અને પ્રતિ એવી અંતઃકરણની અનુસંધાનાત્મક ક્રિયાઓ પર બાર મૂકી તેને જુદા જુદા નામ આપ્યા છે. પાર્તજ્ઞ્ય લોમમા રમૂતિ, પ્રમાણ, વિકરપ, વિપર્ચય અને નિદ્રા જેવી નિર્જવાત્મક ક્રિયાઓના તથા અસ્તિતા, અનંદ, વિચાર અને વિતર્ક જેવી સંપ્રજ્ઞાનાત્મક ક્રિયાઓના એક પર બાર મૂક્યો છે. વળી પતંજલિએ જુદા, ચિત્ત અને સત્ત્વ એ ત્રણે રબ્દો એક જ અર્થમા વાપરેલા જણાવે છે. મદનુ માટે ચિંત શબ્દ દોષ એમ લાગે ॥ ભક્તિ-માર્ગમા લાગતીઓના પ્રકારો ઉપર બાર છે આ બધાનો સાર એટલે જ ॥ કે આત્મસોધનમાં અંત કરજીનું સોધન એ જ સૌથી મહત્ત્વનું છે, અને તેને જુદા જુદા શાસ્ત્રોએ જુદી જુદી દલિએ શોધ્યું છે

મહત્તા છ ધર્મો,^૧ અહંકારનો ધર્મ,^૨ છ ચિત્તર્હીન પદાર્થોની માત્રાઓ,^૩ અને મનની વિશેષ શક્તિઓ^૪ તથા તે સર્વેમાં પરોવાઈ રહેલા ત્રણ મુળો વિના બીજા કોઈ તત્ત્વને, પ્રથમ દર્શને, જણાવતું નથી.

૧. કારણ, આકર્ષણ, અપકર્ષણ, સાયુજ્ય, વૈયુજ્ય અને સંલગ્નતા.

૨. સ્વરૂપધૃતિ અને પ્રત્યાધાતનો એકત્ર ધર્મ.

૩. ગન્ધ, રસ (ઉચ્છ્વાસ તથા દળાણ), રૂપ (પ્રકાશ), રસ (છ મ્વાદો), મંદ્ર, અને સચાર (વીજળી, લોહચુંબકત્વ, રેડિયો, ચિત્તપ્રવેશ ઇત્યાદિ)

૪. જ્ઞાનાત્મક અને સંવેદનાત્મક (ભામણીઓ, ભૂમિઓ, વેદનાઓ, અવન્યાઓ અને ચિત્તપ્રવેશ).

પુરુષ

અત્યાર સુધી આપણે પ્રકૃતિતત્ત્વનો વિચાર કયો ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમા મહદાદિક તત્ત્વો કેવી રીતે રચ્યા છે અને ત્રણ ગુણો તથા મહદાદિક તત્ત્વોના પરસ્પર વ્યાપારથી કેવી રીતે ક્રમે માનવચિત્ત સુધી વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ તપાસ્યું

ત્યારે અહીં સુધી જ વિચાર આરીને અટકી પડ્યો હશે તે રખતે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકૃતિનાદ અથવા ચાવૌકનાદ ઉપર આવીને કૃતાર્થ થયું હશે 'ચૈતન્ય' એ પ્રકૃતિનો વિકાર છે એમ લાગ્યું હશે માત્ર ત્રણ ગુણોવાળી પ્રકૃતિશક્તિમાથી જ સમગ્ર વિશ્વનો ચમત્કાર થયો છે એમ જણાયું હશે

પણ કેટલાક મમય પછી પ્રકૃતિવાદ કૃતાર્થતા મનાવના અસમર્થ થયો હશે વિચાર બેડો બનતા બધું જ આદરેથી સમજાઈ જતું નથી એમ લાગ્યું હશે આમાથી એ પ્રશ્નોના ખુલાસા નથી મળતા એમ જણાયું હશે

પહેલો પ્રશ્ન એ કે, પ્રકૃતિ નિરતર ક્ષાન્તર કરતી જણાય છે એ ક્રિયાગ્રપ હોવાથી એક ક્ષણ પણ એક રૂપમા રહેતી નથી, અને એ ક્રિયા પણ સદૈવ એક જ જાતની હોતી નથી આમ છતાં, પદાર્થો વિષે, પ્રાણી વિષે અને જગત વિષે 'એ તે જ છે' એવી આપણને પ્રતીતિ બીપજે છે એનું કારણ શું? મનુષ્યના સ્થૂળ શરીરમા, એના ચિત્ત, અહકાર, ઇદ્રિયો સર્વેમા ક્ષણે ક્ષણે ફરક પડી જાય છે છતાં, 'જન્મકાળે જે હું હતો તે જ કાયમ રહ્યો છું' એમ એનું બાન છે અને ખીજાઓનો પણ એને માટે એવો જ મત છે આમ, 'અગ્નિતા અખડિત છે,' એવા બાનનું કારણ શું?

બીજો પ્રશ્ન એ કે, પ્રકૃતિમા જોડે પરિમિતિ કિમ્મ અલે વ્યવસ્થિતિ. સ્વભાવસિદ્ધ હોય, છતાં એ ગુણોના વ્યાપારોમાથી ઇચ્છા, ભોગ અને જ્ઞાનનો તથા નિયતાશક્તિનો શું કામ ઉદય થાય? પરિમિતિ

અને ક્રિયાગુણોમાં અત્યંત વ્યવસ્થા આવવાથી, જો મૂળમાં ઇચ્છા, ભોગ અને જ્ઞાનશક્તિ રહ્યાં હોય તો તેમને પ્રગટ થવા અનુકૂળતા મળે એ એક વાત છે, અને તે સમજી શકાય તેવી છે. પણ જે બંરી પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનું નિરૂપણ થયું તે એકેમાં ઇચ્છા, ભોગ, જ્ઞાન તથા નિયંતૃત્વનું બીજા જગ્યાએ નથી; માટે ઇચ્છા, ભોગ, જ્ઞાન અને નિયંતૃત્વ એ કેવળ પ્રકૃતિતત્ત્વોના વ્યાપારોનું પરિણામ છે એમ કહેવું એ ગળે જતરે એવું નથી.

આ બે પ્રશ્નો માંખ્યકારના ચિત્તમાં ઊડે તેનું એક બીજું પણ કારણ હતું. આ પુસ્તકમાં પ્રકૃતિના તત્ત્વોનું જે વિવેચન કર્યું છે, તેમાં તત્ત્વોનો વિકાસક્રમ માંડ્યો છે; એટલે કે, ક્રમશઃ એક પૂર્ણ મનુષ્યપ્રાણી સુધી પ્રકૃતિ કેવી રીતે વિકાસી એ જોયું : ત્રીજા બીજાથી જે રીતે મોટું વૃક્ષ બને છે એ રીતે એ વિવેચન થયું.

પણ, મૂળમાં, વિચારકે એથી જલદી રીતે પ્રકૃતિની શોધ કરના માંડી હોવી જોઈએ, અને એ ક્રમ નૈમર્ગિક પણ છે. કારણ, ગોધકને બીજનું જ્ઞાન નહોતું, એની પાસે તો મનુષ્યરૂપે પૂર્ણ વૃક્ષ પડેલું હતું એ વૃક્ષનું બી કેવું અને કયા એ એની ગોધનો વિપ્લવ હતો. એટલે, એને પોતાની તપામ પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ કરવી પડી. એણે પ્રથમ પોને જાતા, ભોક્તા, એપમિના (ઇચ્છાવાન) છે એ જોયું, એ જાતાપણમાં અહંકાર (પોતાનું સ્વરૂપ કાયમ રાખવાનો અને ફેરફાર કરના આવે તેની મામે થવાનો આગ્રહ) જોયો. એના મૂળમાં મચિત્તા જોઈ : ચિત્તની પાછળ ઇન્દ્રિયો રહેલી જોઈ : ઇન્દ્રિયોના બે પ્રકારો જોયા. જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો વચ્ચે અપટ બેદ નિહાળી એ સત્ત્વગુણ અને રજોગુણના તર્ક ઉપર આધ્યો. આ ઉપરાંત એણે પોતાની જડતા, પરિમિતતા, પણ જોઈ. શરીરનાં જડ દ્રવ્યોમાં એણે પૃથ્વી વગેરે જૂનો અને ગંધાદિક ધર્મો પણ પારખ્યા. એ પરથી તે તમોગુણના અનુમાન પર આધ્યો.

પછી જગતને તપાસતા ત્યાં એણે મહાજૂનો અને તન્માત્રાઓ જોયા. ત્યાં ત્રણે ગુણોનો સ્વવહાર માનૂમ પડ્યો. કોઈક પ્રકારે અહંકાર અને મહત્ત્વે રહ્યાં જાણ્યા. આ રીતે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ અને તેમાંથી બિપજેલા તત્ત્વોના નિશ્ચય પણ તે થયો.

પણ આ મુજબ મૂળની શોધ કરતાં એણે એ પણ જોયું કે, આ બધાંયે તત્ત્વોયુક્ત પ્રકૃતિ એનું જ એ (જ્ઞાનનો વિષય) થાય છે અને દરેકને જુદું પાડીને વિચારતાં પ્રત્યેકથી એ પોતે પોતાને ભિન્ન રહેતો જુએ છે. આ રીતે એણે પોતાનું સાક્ષિત્વ (માત્ર દ્રશ્યપણ અને જ્ઞાતાપણ) શોધ્યું. વળી એણે એ પણ જોયું કે પ્રકૃતિનું એકેએક તત્ત્વ ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામે છે, પણ પોતાનું સાક્ષિત્વ એ સર્વે પરિણામો છતાં અખંડિત રહે છે. એટલે બધાંયે તત્ત્વોનો નિરાસ કરતાં કરતાં એણે જોયું કે કાંઈક એવું તત્ત્વ શોધ રહી જાય છે જેને એ જોય નથી કરી શકતો, જેનાથી એ પોતાને અલગ નથી પાડી શકતો, અને જેનું એને એવું સ્વયંમિદ્ધ અને અખંડ જ્ઞાન છે કે એ જ્ઞાન નથી એવું એને કદી જણાયું નથી. ચિત્તમાં જ્ઞાતાપણ જણાય છે ખરું, પણ એમાં અજ્ઞાન નથી એમ કહી શકાય નહિ પણ એ ચિત્તનું જ્ઞાન તેમ જ અજ્ઞાન એ બેય જેની આગળ પોતે જ જોય બની જાય છે એવું કેવળ સંભિરવરૂપ એક સાક્ષીતત્ત્વ રહેલું છે, એવા નિર્ણય ઉપર એ નિશ્ચિતપણે આવ્યો. આ જ સાખ્યનું પુરુષતત્ત્વ અને વેદાંતનો પ્રત્યગાત્મા અથવા જીવાત્મા.

પુરુષના નિશ્ચયથી આ પરિચ્છેદની શરૂઆતમાં દર્શાવેલી બે શંકાઓનું સમાધાન પણ મળી ગયું. પદાર્થમાં જોઈએ તેટલા દેરદારો થાય છતાં તેની સાથે રહેલા પુરુષતત્ત્વને લીધે જ ‘આ તે જ છે’ એવી પ્રતીતિ થાય છે અને પ્રકૃતિનું યોગ્ય રૂપાન્તર થતા, પ્રકૃતિની નહિ, પરંતુ પુરુષની સ્વભાવજૂત જ્ઞાનશક્તિ પૂર્ણપણે પ્રકાશી જાય છે.

‘આ બધી જગતની બાગફાઈનું ખેપ કે પ્રયોજન શું ?’— એવો પ્રશ્ન જોડે તો તેનુંયે નિરાકરણ આપાથી જ સાંખ્યદર્શને શોધ્યું તે નિરાકરણ એ કે પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ (મોક્ષ) માટે જ.

આ રીતે સાખ્યસાહે નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાન્તનિર્ણય કર્યો :

૧ ચૈતન્યરૂપ અથવા જ્ઞાનરૂપ અથવા સાક્ષી પોતે અપરિણામી પણ પ્રકૃતિમાં પરિણામોનું ઉત્પાદક અને નિયામક (એટલે કે તેને અમુક કાયદા મુજબ વર્તીવનાર) એક પુરુષતત્ત્વ છે અને બીજું

નિરંતર પરિણામ પામનારું ત્રિમુષ્ણાત્મક પ્રકૃતિતત્ત્વ છે. એ જાને અનાદિ છે અને નિરંતર એકખીજનીયી લેડાયેલાં છે.

૨. એ પુરુષના નિયમનથી પ્રકૃતિના યુક્તોનો વ્યાપાર શરૂ થાય છે, અને તેમાં ખીજરૂપે ગુપ્ત રહેલા મહાદાદિક ધર્મોનો ઉદય, વિકાસ અને અસ્ત થાય છે.

૩. ચિત્તનો ઉદય થઈ તેનો પૂર્ણ વિકાસ થાય ત્યાં મુધી એ વ્યાપાર વધતો રહે છે. ત્યાં મુધી પુરુષ-પ્રકૃતિ પરસ્પર એત્રાં એટલાં જણાય છે કે જાનેની સ્વભાવભૂત બિન્નતા ઓળખી શકાતી નથી. ચિત્તનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ ત્યારે એ બિન્નતા માન્ય પડે છે, ત્યારે પ્રકૃતિનો અસ્તક્રમ શરૂ થાય છે.

૪. ક્રમની મર્યાદા એટલે પુરુષની સ્વરૂપરિચિતિ અથવા મુક્તિ.

૫. પુરુષો અગણિત છે અને પ્રકૃતિતત્ત્વ અપાર છે.

વેદાન્ત

આપણા દેશમાં તત્ત્વશોધનના વિષયમાં માંખદર્શનનો ફાળો નિસંશય બહુ બારે છે. સાબો રૂપિયાની કિંમતની જગરી મોટી પ્રયોગશાળાઓ તથા અતિશય નાણુક અને ચોક્કસ યંત્રો વિના પણ મનુષ્ય કેવળ પોતાની હિંમતોની મદદથી કેટલું જાંડું અવશોકન અને સૂક્ષ્મ વિચાર કરી શકે, તથા પિંડસહ્યાડના સ્વરૂપને સગતો કેટલો સ્પષ્ટ, બુદ્ધિગમ્ય અને અનુભવમિદ્ધ નિર્ણય ફગવી શકે, તેનું સાંખ્યશાસ્ત્ર એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે.

વેદાન્તમને સાંખ્યશાસ્ત્રના અંતિમ નિર્ણયનું ખંડન કર્યું છે એ વાત માયી. પણ હજીકે તપાસતાં જણાશે કે વેદાન્તશાસ્ત્રે સાંખ્યના નિર્ણયને ઉથાપ્યો નથી, પણ એને વિશેષ મોઢી સુધાર્યો છે એટલું જ. તત્ત્વોનું સ્વરૂપ તપાસતા તપાસતા પુરુષ અને પ્રકૃતિ એવા બે મૂળમૂલ તત્ત્વો છે એવો માંખ્યમત છે. વેદાન્તનો મત, યોગ્ય રીતે દર્શાવવામાં આવે તો, એટલો જ થાય કે, તે બે તત્ત્વોના સ્વરૂપને પણ વધારે જાંડું વિચારતા એ જુદી શક્તિઓ નથી જણાતી, પણ એક જ શક્તિ છે અને જગત એક જ તત્ત્વનું બનેલું છે એવો નિર્ણય થાય છે.

આ રીતે તેનો વિચાર કરીએ.

પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કર્યું ત્યારે આપણે ત્રણ ગુણોને વિચાર્યા છે (પ્રકરણ ૨). ત્યાં કહ્યું છે કે, ‘પદાર્થમાત્રમાં જડતા કે નિષ્ક્રિયતાનો ખ્યાલ ઉપજાવવાવાળો પરિમિતતાનો ગુણ એને હું તમેગુણ કહું છું. એને કેવળ સત્તાનો — હયાતીનો — (essence being) કે કેવળ નિષ્ક્રિયતાનો (inertia) ગુણ પણ કહી શકાય.’ . . . ‘પદાર્થમાત્રમાં રહેલા ગતિ, ક્રિયા કે કંપ (motion)ના ધર્મને હું રમેગુણ સમજું છું,’ અને ‘પરિમિતિ તથા ગતિ બેળા રહેલી વ્યવરિયતિ એને હું સત્ત્વગુણ સમજું છું.’

પરિમિતતાને કેવળ સત્તાનો ગુણ પણ કેમ કહેવાય તે સહેજ વિચારતા જણાય એમ છે. પદાર્થની અત્યંત અંધ પરિમિતિને ‘ઝ

છે' એથી વધારે મ્હાટ રીતે વર્ણુની શકાશે નહિ. * પદાર્થના સર્વે
વિકારી ધર્મોને તથા જે ધર્મો બીજા પદાર્થોમાયે મળી આવતા
હોય તેમને, તેમ જ તેમનામા રહેલી ક્રિયા તથા વ્યવસ્થિતિને દાણેક
વિચારથી હૃદય રાખીએ તો તેની પરિમિતિ એ કેવળ નિષ્ક્રિય અત્તાર
જ વળ્યાગે

કાર્ત્ત પદાર્થને આપણે જે નામ આપીએ છીએ તે, ઇન્દ્રિયો તથા ચિત્ત દ્વારા એ પદાર્થ આપણા ચિત્ત પર જે મન્દાર પાડે છે, તે પરથી આપણે કરેલી કલ્પના છે એ કલ્પના મર્વેની મરણી ન હોય અનેક વાર માનુષો સગળી ભાષા યોગ્યતા હાય છે, છતાં એ ભાષાથી મમન્વાના પદાર્થ વિશે જુદી જુદી કલ્પના ધરાવતા હોય છે. ઉદાહરણાર્થે, મન, બુદ્ધિ, આત્મા કે ક્ષિર શબ્દો. એ શબ્દો બધા જ વાપરીએ છીએ, પણ એ વિશે દરેકની કલ્પના જુદી જુદી હોય એમ બને છે એ મધાના દહભાજક કાઢીએ તો 'મર્ત્ત પરિમિત ૮' એકતો જ નિશ્ચય મામાન્ય અનુવચકે જણાવે

આ રીત કેવળ પગિભિતિને વિચાર અથવા નિષ્ક્રિય સત્તાને વિચાર સરખા છે

હવે પુરુષતત્ત્વનેથી સાખ્યે નિષ્ક્રિય મર્યામાત્ર ચૈતન્ય કહ્યું છે. સાખ્યનો એ એક મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત ૭ કે, પુરુષ જાતે કશું જ કરતો નથી, પરંતુ એની સમીપતા માત્રથી જ પ્રકૃતિની ક્રિયાઓ ચાલે છે.

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वर ।

परमात्मन्ति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुत्र पर ॥ (गीता, १३-१०)

[બાહ્યત જ્ઞેનારો (હિપદ્રષ્ટા-સાક્ષી), અનુમતિ દેનારો, (પ્રકૃતિનો) આશ્રયદાતા (ભર્તા) અને બોક્તા, * તથા મહેશ્વર, + જેને પરમાત્મા પણ કહે છે, તે આ દેહમાં પર (સર્વ તત્ત્વોથી શ્રેષ્ઠ) પુરુષ છે]

• બુભિતિમા 'જિન્દુ'ની વ્યાખ્યા આની સાથે સરખાવવા જેવી છે.

* જાનેશ્વરે એનો અર્થ ખા ૧૨ પોઈ છે

+ મહેશ્વર રાજા વાપરવામાં મહત્વનો ઈશ્વર, મહત્વની શેષ શેડ
સચ્ચત જાણાય છે

આ ઉપર જ્ઞાનેશ્વરની ટીકા પણ ઉતારવા જેવી છે :

"આ (ઉપદ્રષ્ટા) પ્રકૃતિમાં જન્મેલો છે, (પણ કેવો?) તો જન્મ-મૃત્યુની વેધ વચ્ચે ચાંબતો જન્મેલો હોય છે તેવો એનો પ્રકૃતિ સાથેનો મગધ પૃથ્વી અને આકાશના સળધની તોણ છે, પ્રકૃતિરૂપી નદીના તટ ઉપરનો એ મેરુ છે. પ્રકૃતિમાં એનું પ્રતિબિંબ જોડે છે, પરંતુ પ્રકૃતિના વહેવા સાથે એ વક્રી જતો નથી પ્રકૃતિ થાય છે અને નાય છે, પણ આ તો છે તેમ જ છે, માટે બ્રહ્મા પર્વત સર્વ સૃષ્ટિનો એ શામક છે. પ્રકૃતિ એના વડે જીવે છે, એની જ સત્તાથી જગતને ઉપજાવે છે, આથી, એ તેનો વર છે અનંત કાળ સુધી આ સૃષ્ટિનો જે મેરો આવે છે, તે કંપને અતે તેના પેટમાં સમાઈ જાય છે એવો આ મહદ્બ્રહ્મનો સ્વામી, બ્રહ્મહોનો સૂત્રધાર સંસારની અપારવાને માપે છે વગી, આ દેહમાં 'પરમાત્મા' એ નામે જોત કહે છે, તે પણ આ જ છે એમ માન પ્રકૃતિથી પર એવો એક છે એમ જે ચર્ચા કરવામાં આવે છે, તે જ તત્ત્વત આ પુરુષ છે *" (જ્ઞાનેશ્વરી, અં ૧૩, ઓ ૧૦૨૨-૨૬.)

*હા પ્રકૃતિ મણી ઉમા । પરિ હુઈં જૈસા વોપજા ।
 હયા પ્રકૃતિ પૃથ્વી નમા । સેતુલા પાહુ ॥ ૧૦૨૨ ॥
 પ્રકૃતિ સરિતેષ્યા તટી । મેહ હોય હા, કિરીટી ।
 માર્ગી કિંચે પરી છોટી । છોટીં નેજે ॥ ૨૩ ॥
 પ્રકૃતિ હોય જાયે । હા તોં અસતુ ચિ આહે ।
 મૃણોનિ અમ્મદ્વાર્ચે હોયે । શાસન હા ॥ ૨૪ ॥
 પ્રકૃતિ યેનં જિયે । યાચિયા સત્તા અગ વિય ।
 હયા ભાગીં હયે । વર પેતુ હા ॥ ૨૫ ॥
 અનંતં કાલેં, કિરીટી । જિયા મિલતી હયા છટી ।
 તિયા રિગત્રી યયાન્યા પોટીં । કૃપાત સમયીં ॥ ૨૬ ॥
 હા મહદ્બ્રહ્મગોસાવી । બ્રહ્મગોલ ભાષવી ।
 અપારપર્ષે મત્રી । પ્રપચાતે ॥ ૨૭ ॥
 પૈં યા દેહા મહાત્રી । પરમાત્મા એસીં જે પરી ।
 બોલિજે તે અવધારીં । ચર્ચાતેં ચિ ॥ ૨૮ ॥
 અગ પ્રકૃતિ પરીના । એકુ આપી પડ્મુના ।
 એમા પ્રવાહુ તોં સરગતા । પુણુ હા પૈં ॥ ૧૦૨૯ ॥

પ્રકૃતિનો બીજો ગુણ ક્રિયા છે, અને પુરુષ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. ચૈતન્ય શબ્દ જ ક્રિયા, સંકલ્પ તથા જ્ઞાનનો સૂચક છે. એમાં ક્રિયાનું તથા સંકલ્પનું સ્થાન પહેલું અને જ્ઞાનનું બીજું છે; કારણ જ્ઞાન એ કાર્મિક ક્રિયા તથા સંકલ્પનું જ થાય છે. જ્ઞાન પ્રગટપણે ન જણાય એમ બને છે, પણ ક્રિયા તથા સંકલ્પ અપ્રગટ હોય તો એ ચેતન છે એમ પણ આપણે જાણી શકતા નથી. ચિત્તવાન સૃષ્ટિની ક્રિયાઓ ચૈતન્યને આધારે ચાલે છે એવું આપણે માનતા આપ્યા છીએ; પરંતુ ચિત્તહીન સૃષ્ટિમાં જે ક્રિયાઓ ચાલે છે, તે પણ એ ચૈતન્ય વડે જ છે, એ જો મમજીએ તો, જે ચૈતન્ય છે તે જ ક્રિયા છે અને અનુકૂળતાએ સંકલ્પ તથા જ્ઞાન છે, અથવા ક્રિયા છે તે જ ચૈતન્ય છે અને તે સત્ત્વગુણપ્રધાન અવસ્થામાં જ્ઞાનરૂપે વ્યક્ત થાય છે, એ સમજાવે.

પ્રકૃતિનો સત્ત્વગુણ એ વ્યવસ્થિતિ છે અને પુરુષનો સ્વભાવ અશોક છે — અથવા હર્ષ તેમ જ શોક બન્ને લાગણીઓના અભાવમાં જે આનંદ કે પ્રસન્નતા ગણા હોય તવા — આનંદરૂપ છે. *

આવા આનંદ કે પ્રમાદના વાસ્તવિક સ્વરૂપની ‘કેળવણીના પાયા’માં ‘હવનમાં આનંદને સ્થાન’ એ નિગધમાં મેં ચિત્તૃત ચર્ચા કરી છે તે વાચી જવા વાચકને વિનવતી કરુ છુ.

એમાં ‘તાવ’ શબ્દ વાપર્યો છે વ્યવસ્થિતિમાં તાવબદ્ધતાનો સમાવેશ થાય છે. સર્વે વ્યવસ્થિત ગતિઓમાં કાર્મિક પ્રકારનો તાવ હોવાનો જ. x આનંદ વ્યવસ્થિતિમાંથી અનુભવાય છે. ચિત્તને પોતાનો તાવ હાથ લાગે છે ત્યારે પ્રસન્નતા — ધન્યતા — લાગે છે.

* વેદાન્તે આનંદ શબ્દ વાપર્યો છે, અને એ આનંદ શોકનો અક્ષાવ સૂચવવા પૂરતો જ છે, એવું અન્ય સમજાવ્યું છે.

x વ્યવસ્થિત ગતિમાં સાદી કે અટપટી પણ કોઈ એક જ સરખા પ્રકારની ગતિનું પુનરાવર્તન સૂચવાય છે. એવી ગતિનો એક આવૃત્તિ પૂરો થઈ બીજાની શરૂઆત થાય, ત્યારે તે પદાર્થ પોતાની મૂળ અથવા તે દશાની સહજ સ્થિતિમાં આવેલો જણાય. એ સ્થિતિ તે એનો તાવ કહેવાય. એ કાણે તે પ્રમત્તતા અનુભવે. એણે બને કે અન્ય પદાર્થોના આધારોને લીધે પદાર્થની ગતિમાં ફેરફાર કે હાથમંદી નવા પ્રકારની અવસ્થા નિર્માણ થાય, અને તેથી તાલમાં આવવાનું લાગાય અથવા નવો તાલ ડાલે.

પુરુષ આનંદ૩૫ — એટલે અશોક૩૫ — છે અથવા પ્રકૃતિ વ્યવસ્થિત છે મત્સ્યગુણી છે, એ બે વાક્યોનો અર્થ એક જ છે

આ પ્રમાણે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ અથવા સમ્યક્દાનદ પુરુષ મને એક જ તરવની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ છે જગત એટલે ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ કહો કે ચૈતન્યનો સાગર કહો, વસ્તુજ્ઞ થવો નથી, પરંતુ દષ્ટિભેદ તથા સંસ્કારભેદ થાય છે ખરો પ્રકૃતિની વ્યાખ્યાથી જોવા માડીએ તો ચૈતન્ય એ પ્રકૃતિનો નિકાર અને અમત્ય અથવા કાંપનિક સાગરના માટે છે, અને પુરુષની વાણુથી જોવા માડીએ તો પ્રકૃતિ અનિષ્ટા (કે જ નહિ એટલી) બની જાય છે

વેદ તો એમ વડે, સુતિ મ્હુતિ માખ દે,

કનક-કુડળ મદ્યો ભેદ નડોયે,

ઘાટ ઘડયા પગી નામ ૩૫ જુજના,

અત તો હંમન હેમ હોયે *

એ શબ્દો પુરુષ તથા પ્રકૃતિ વચ્ચેના લાગુ પડે એવા છે * પ્રકૃતિની ગાણુથી જોવામા પધારે મ્હૂન દષ્ટિ અથવા પૂરતી જાડી શોધ નથી અને તેથી જીવન થવો નરકારએ દક્ષિણમાર્ગ અને વામમાર્ગના જોવા તીવ્ર છે *

એક સશય અહીં જીવજો એવો છે ત એ કે પુરુષને નિર્વિકારી અને નિશ્ચળ મ્હો છે, બ્યારે જગત રિકારી અને સંવેગ ચચળ ■ એ દેખીતુ જણાય છે આથી, એક નિર્વિકાર ચિત્તત્વ અને બીજુ નરિકાર જડ તત્ત્વ એમ બે તત્ત્વો સ્ત્રીકાયો વિના ચાહે એમ નથી એમ લાગે પરિણામી પ્રકૃતિમા અખડિતતાનુ કેમ

* આ વિષયમા જ્ઞાનેશ્વરના ‘અનુભવામૃત’મા ‘શિવ શશિ-સમાવેશ’નું રક્ષણ નિઝપણ વાચવા જેણે છે

x પ્રકૃતિમાત્રવાદ, શબ્દવાદ અને બ્રહ્માત્રવાદ એમ્પીરિસની એટલા નિમ્ન છે કે ત્રણે વચ્ચે નિર્વિશેષ ભેદોનું પાડિત્વ હોય એમ લાગે પણ એટલું નથી એમા વિચારના જડાણનો વાસ્તવિક ભેદ છે એમ સિદ્ધિમાને લાવણ ચિત્ર કહીએ ચિત્રપરપરાથી જીવજનો દષ્ટિછળ કહીએ કે ચિત્રથી જીવજનો દષ્ટિછળ મ્હોએ, જિવા, ચિત્રને આલેખેતો પદાર્થ કહીએ, વસ્તુ શબ્દ આમ સ્થ કહીએ કે દેખાજીવરચા મ્હોએ એમા એક જ પદાર્થના સોધનમા દષ્ટિની જડાઈના ભેદો છે, તેમ આમાથે ■

જ્ઞાન થાય છે એ પ્રશ્ન પરથી તો પ્રકૃતિની પાછળ રહેલા પુરુષની ગોષ્ઠ યર્ષ, તો હવે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એક જ છે એમ કહેવું એટલે પુનઃ એ જ મુશ્કેલી ઊભી થવાની

આ મુશ્કેલી માત્ર દેખીતી જ છે એમા વિકાર શબ્દનો અર્થ જ સમજવાનો છે વિકાર અનેક પ્રકારના છે દૂધમાથી દહી થાય છે એ એક જ્ઞાનનો વિકાર છે, એને ભૌતિક વિકાર છે એમ કહીશું પાણીમાથી મરચ કે વરાળ થાય એ બીજું જ્ઞાનનો વિકાર છે, એને જૂનવિકાર કહી શકાય પાણીમા તરંગ થવા એ માત્ર ક્રિયાવિકાર છે, પેના એ કરતા એ વિકાર ઓઠો તાત્ત્વિક છે સોનામાથી શુદ્ધ જુના ઘાટ થકા એ વિકાર છે, એને તાત્ત્વિક વિકાર કહેવાશે નહિ જળમા તરંગ ઊપજે અથવા શમે, અને સોના ા સગડી કરો કે પૂતળી કરો, જનનુ જનત્વ અને મોનાનુ મુવર્ણત્વ આશુ જનુ નથી પુરુષ કે પ્રકૃતિનો, ગમે તે દષ્ટિએ, વિશ્વરૂપ વિકાર તાત્ત્વિક નથી જગતમા ગમે તેવી જ્ઞાનની ભાગદોડ થાય, એમાથી અત્યંત વિચિત્ર પદાર્થો ઊપજે અને નાશ પામે, તાથે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ જેવી ને તેવી ઊભેલી જ છે પુરુષની દષ્ટિએ શુદ્ધો, તો એ મધામા પુરુષની સત્તા અને ચેતન્યતા એ એવી જ અનુચિતપણે (માગાના મણુકામા પરાવાચેના દોરા પેડે) કાયમ રહે છે જેમ પ્રકૃતિનુ અપ્રકૃતિત્વ કયાથે જણાતુ નથી, તેમ પુરુષના પુરુષત્વનોથે કયાથે નોં જણાતો નથી પરંતુ, બીજા જેમ વૃક્ષમા પરિશુમે છે, તેમ બાહ્યત પુરુષ એક દશામાથી બીજામા જાય છે, અથવા જેમ મુનર્થની સગડીમાથી નવા નવા આકારો ઊપજતી શકાય છે, તેમ પુરુષ નિરંતર નવા નવા રૂપોમા પ્રગ્ન થાય છે, એને જો વિકાર કહીએ તો તેવા વિકાર પુરુષમા છે એમ કહેવામા ગાધ નથી કારણ, એમ હોવામા જ પુરુષનુ ચેતન્યત્વ રહેલું કે એમ ફેરફારો કાણે કાણે થાય તે જ પુરુષની ચેતન્યતાનુ પ્રમાણ છે, અને એવા ફેરફારોમા એની અચિન્ત્યમયતાનું અખડિત રહેલું એ જ એનું નિર્વિકારિત્વ છે સૂચ જેમ જગતના વ્યાપારોને શરૂ કરેનો નથી, પણ એના ઊગવા માનથી જ તે શરૂ થઈ જાય છે, અથવા ધ્રુવ જેમ ધ્રુવમાછતીને (હોકાય નના કાટાને) ફેરવેનો નથી, પણ એના અસ્તિત્વથી જ ધ્રુવમાછતી ફેરે છે, એવા દશાનો પુરુષ અકતો છે એમ મમજવવા માટે આપવાનો

રિવાજ છે. પણ એવાં દૃષ્ટાંતો કેટલેક અંશે ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે છે. ગમે તેને ક્રુષ્ક કહેતા હોઈએ, તેમાં રહેલી કોઈ શક્તિ જે વ્યાપાર ન કર્યો કરતી હોય તો ક્રુષ્કાછથી ફરે નહિ, અને સૂર્ય જે પ્રકાશ નાખવાની ક્રિયા ન કરે તો જગતનાં કામો ચાલવા માટે નહિ. તેમ, પુરુષ ચૈતન્ય છે એનો અર્થ જ એ કે, એ સદૈવ કોઈક રીતે ક્રિયાવાન — વ્યાપારવાન — છે, અને તેથી જ વિશ્વ ઊપજતું અને બદલાતું રહે છે. એ નિષ્ક્રિય છે એનો અર્થ એટલો જ કે એ અકર્તા છે; એટલે કે એ કોઈ બીજા ઉપર ક્રિયા કરતું નથી; એ પોતે જ ક્રિયાવાન રહે છે, અને કોઈ બીજું તત્ત્વ જ ન હોવાથી એની ક્રિયાઓ એના પોતા ઉપર જ ચાલે છે. એ રીતે તે વિશ્વરૂપ થતાં છતાં સદૈવ તેનું તે જ રહે છે. જે એવા પ્રકારનીયે ક્રિયા એમાં ન હોય તો પ્રકૃતિતત્ત્વ સ્વીકારતાંયે વિશ્વ સંભવી ન શકે.

મારાંશ કે, પુરુષ અને પ્રકૃતિનો વધારે જોડો વિચાર કરતાં એ જે સ્વતંત્ર તત્ત્વો નથી પણ એક જ તત્ત્વ છે એ નિર્ણય થાય છે અને તમ-રજ-સત્ત્વગુણી પ્રકૃતિ સમ્યક્દાનંદાત્મક પુરુષમાં સમાજી જાય છે. આ વેદાન્તનો અંતિમ સિદ્ધાન્ત છે. બીજા સધળા વેદાન્તના વાદો સાંખ્ય અને અંતિમ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તની વચ્ચેના છે. *

* વેદાન્તના વાદો માટે જુઓ પરિચિદ ૨ જી. પુરુષ અનેક અને બહુ એક — એ સાખ્ય અને વેદાન્ત વચ્ચેનો બેઠ પણ વેદાન્તના અનેક અધ્યાયોનું કારણ છે. એનો વિચાર બીજા ખંડમાં આવી જાય છે.

ગીતાનો વેદાન્તમત

ગીતામાં માધ્યમશૂન વિનાશપૂર્વક ચર્ચેણ છે છતાં એમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ એવા મેં સ્વનત્ર તત્ત્વોનો સ્વીકાર નથી, પણ એક બ્રહ્મ અથવા આત્મતત્ત્વનો જ સ્વીકાર છે. ગીતાને જુદા જુદા બાધ્યકારોએ પોતપોતાના દૃષ્ટિગિદ્ધથી ધરાવી છે. મને જે એનો મત લાગ્યો છે તે નીચે જણાવું છું. એની પણ ચુસોની સમજણ વિશે ખીન્ન પ્રશ્નમાં લખી ચૂક્યો છું તેથી એ વિશે અહીં લખવાની જરૂર નથી.

ગીતાનો વેદાન્તમત જાણવા માટે માત્રમાં અધ્યાય ૬ સ્વીકૃત છે ખીન્ન અધ્યાયો એ જ વિષયનું જુદી જુદી બાજીમાં નિરૂપણ કરે છે. એ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને વિદ્યાને મહિત્ત જ્ઞાન' સમજાવે છે. જ્ઞાનનો અર્થ આત્માનું જ્ઞાન અથવા અદૃશ્ય, અવિનાશી, અખંડ ચૈતન્યધર્મનું જ્ઞાન, અને વિજ્ઞાનનો અર્થ દૃશ્ય, નાશવત્ અને વિકારી ધર્મોનું જ્ઞાન — એવો જુદો જુદો છે અને જ સાખ્ય પરિભાષામાં કહીએ તો જ્ઞાન એટલે પુરુષનું જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એટલે પ્રકૃતિનું જ્ઞાન એવો થાય. અથવા ગીતાની બાજીમાં કહીએ તો, પરમાત્માનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન અને પરમાત્માની પર તથા અપર પ્રકૃતિનું જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન. જ્ઞાનેશ્વરીમાં અને લોકમાન્યના ગીતારહસ્યમાં આવો જ અર્થ ક્યો છે એમ હું મનજીએ છું.

પણ 'પ્રકૃતિ' શબ્દ ગીતામાં (ખામ કરીને માનમાં અધ્યાયમાં) માધ્યમશાસ્ત્રીના અર્થમાં વપરાયો નથી. સાતમાં અધ્યાયમાં એનો અર્થ સ્વભાવ, ખામિયત, સ્વયંસિદ્ધ સંપત્તિઓ, સ્વયંજૂ ધર્મો, સહજ ધર્મો, સ્વરૂપ સાથે વળગીને રહેલા ગુણ — એ અર્થમાં છે. 'આ માણુમની કોઈ પ્રકૃતિ છે', 'દગ્ધકુ એ અમિતી પ્રકૃતિ છે', 'સર્પ

પ્રકૃતિથી જ ઝેરી છે — એ વાક્યોમા પ્રકૃતિનો જે અર્થ થાય છે, તે અર્થમા વધરાયો છે.

આ રીતે ગીતા કહે છે કે, પરમાત્મા અથવા જ્ઞાનમા જે જાતની સ્વયંસિદ્ધ અથવા સદગુણો રહેલી પ્રકૃતિ છે પર અને અપર

પરમાત્માના પગ સ્વભાવને જીવાત્મક કલ્પો છે જડથી જિલ્લી ચેતન પ્રકૃતિ એને કલ્પો શકાય

પરમાત્માના અપર સ્વભાવના આઠ અંગો છે ભૂમિ, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ, અને અહંકાર એ આઠે અવયવો એકત્ર મળાને પરમાત્માનો અપર સ્વભાવ કહેવાય

એટલે કે, જેને મામાન્ય રીતે આપણે જડ ધર્મો સમજીએ છીએ તે અને જેને ચેતન ધર્મ સમજીએ છીએ તે બન્ને પરમાત્માના સ્વરૂપભૂત સ્વભાવો જ છે

પરમાત્માના એ મે સ્વભાવોમા જ ત્રણ ગુણોના ભાવો અતર્મૂત છે, અથવા, એ જે પ્રકારના સ્વભાવોમાથી જ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારના બળો જોવાળે છે, એ ત્રણ ગુણોના યોગનું પરિણામ તે આ જગત

પરમાત્મા અખડ અનિનાશી છે, એના અપર સ્વભાવો પ્રગટ હોય કે અપ્રગટ — અદૃશ્ય અથવા મુક્ત — હોય, પણ એમનો તાત્ત્વિક નાશ નથી એટલે કે, ભૂમિત્વ, જળત્વ, અગ્નિત્વ, બુદ્ધિત્વ વગેરે કદી નાશ પામતા નથી એ પરમેશ્વરના સ્વભાવમા હ મેશા રહ્યા છે અને તે જ પ્રમાણે જીવત્વ પણ હ મેશા રહ્યું જ છે એ પરમાત્માથી જીવન્મતા ત્રણ બળો પ્રગટ થાય છે અને લીન થાય છે, તથા તે બળોના કાર્યો જોવાળે છે અને નાશ પામે છે, અને એક ક્ષણ પણ એક જ સ્થિતિમા રહેતા નથી

આ રીતે મને માતમા અધ્યાયનુ તાત્પર્ય જણાય છે આ નિરૂપણ જે મરાગર હોય તો તેમા શાકર વેદાંતની 'નિર્ગુણ' જ્ઞાની કે પના જણાતી નથી, શાકરમત પ્રમાણે જ્ઞાન વિશેષણગદિન છે, બ્યારે ઉપરની સમજૂતી પ્રમાણે એ જીવ તથા આઠ તત્ત્વો મળ્યા બનેલા પર અને અપર સ્વભાવયુક્ત છે, તથા ત્રણ ગુણો પણ એમની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)માથી જ જોવાળે છે દૃકામા, જગતનું જીવન્મતુ,

પોપાતુ અને નાશ પામતુ—એ પરમાત્માના સ્વનાવમાથી જ થાય છે.

એ નવે ધર્મોને અવગ પાડીને—અનિરુપણે—પરમાત્માનો વિચાર કરો તો—ગીતાના બીજા અધ્યાયના અર્થમાં—‘માખ્ય દષ્ટિ’નો વિચાર છે એ નવે પ્રકૃતિ માથે—અન્વયપણે—વિશ્વરૂપે પરમાત્માનો વિચાર કરવો તો એ જ અધ્યાયના અર્થમાં—‘યોગ-દષ્ટિ’નો વિચાર છે *

શ્રી સદ્ગુણનંદ સ્વામીના ‘વચનામૃત’માંથી નીચેના અવનરતો આ ઠેકાણે સરખાવવા જેવા છે “સાખ્યવાદો વિચારે શરીરે પોતાના આત્માથી બંધતિરિક્ત જે જે કંઈ પણ ઇંદ્રિયો ને ચાર અંત કરતે કરીને ભાગવવામાં આવે એવા વિષય ભાગવે છે તેને અતિશે તુચ્છ જાણે છે . (માટે) કંઈ એની પાને આપીને એમ કહે જે ‘આ પદાર્થ’ તો બહુ જ મૂંઝ છે’ ત્યાર તેને એમ વિચાર જે ‘જમે તેડુ સાડુ હશે પણ ઇંદ્રિયો—અંત રતે કરીને મદલું પાંખા આવે એવું હશે, ને ઇંદ્રિયો—અંત કરણના મદલમાં જે આવે તે તો નસત્ય છે, નારવત છે એવી એ સાખ્યવાદોને કદ સમજાત રહે છે અને પોતાના આત્માને શુદ્ધ બંધે છે .’

‘ પરાત્પર એવા જે પુરુષોત્તમ જગવાન તેનું એ પ્રકૃતિપુરુષાદિક સર્વને વિરે અન્વયપણું છે માટે એ સર્વે ભગવાન જ છે ને દિવ્યરૂપ છે, ને સત્ય છે ને પ્રેમ છે એવી રીતનો ‘યોગમાર્ગ’ છે

(પચાળા)

ઉપસંહાર

આ ખંડનું દૂકું નિર્દર્શન

ગીતાના મતમા અને આ ખડના નિરૂપણમા જે થોડો ફરક છે તે નીચેના ઉપસંહાર પરથી સ્પષ્ટ થશે એ ફરક શાસ્ત્રીય છે, વ્યાવહારિક નથી, એમ પણ કહી શકાય જ્યાં સુધી જાને તત્ત્વ ચિકિત્સા કંઠવાની વૃત્તિ કે દષ્ટિ ન હોય ત્યાં સુધી એ ફરક બહુ મહત્ત્વનો નથી.

૧ વ્રજ — વિશ્વ તથા વિશ્વમા જે કાર્થ નામ કે રૂપ છે તે સર્વ તત્ત્વતઃ વ્રજ છે જ્યાં એટલે સત્તા, ચિત્તિ અને પ્રમાણ.

૨ પુરુષ પ્રકૃતિ — શક્તિમતાની, અથવા અન્યથા શક્તિની, અથવા ઉપાદાનકારણની દૃષ્ટિએ જ્યાં પુરુષ છે, અને શક્તિના વ્યાપારની અથવા વ્યક્ત શક્તિની, અથવા કાર્યની દૃષ્ટિએ એ પ્રકૃતિ * છે પ્રકૃતિ એટલે તમ રજ સત્ત્વ, અથવા પરિમિતિ ક્રિયા વ્યવસ્થિતિ.

૩ મહત્ — અહંકાર — પ્રકૃતિમા, અથવા કાર્યજ્યામા (એટલે શક્તિના વ્યાપારમા) જે તત્ત્વો અથવા ધર્મો નિરતર પ્રગટ થતા રહે છે તથા ગુણોના વ્યાપારને પશ્ચિમે એ ધર્મોની અભિવ્યક્તિમા — પ્રગટ થવાની ક્રિયામા — સંકોચ, નિકાસ કે પ્રકાશતર થતા જણાય કે તથા ગુણો અને જે તત્ત્વોના વ્યાપાર તે નામરૂપના બેરોવાળા જગતનું નિમિત્તકારણ છે એ તત્ત્વો તે મહત્ અને અહંકાર મહત્ એટલે નામ કે રૂપમાત્રમા રહેલા કારણ, આકર્ષણ, અપકર્ષણ, આયુજ્ય, વૈયુજ્ય, સંલગ્નતા આદિ ધર્મો પ્રયોજન પ્રમાણે એમાથી કાર્થક પ્રગટે.

* સામ્યદર્શનમા પ્રકૃતિને અવ્યક્ત કની જ તે પુરુષ અને પ્રકૃતિ જે સ્વતંત્ર તત્ત્વો છે એ મતને અનુસરીને છે. પ્રકૃતિનો વ્યાપાર પ્રગટ થતા ન હોય એવી — એટલે તથા ગુણોનું જળ એટલીજને સંપૂર્ણપણે મારીને સામ્યાવસ્થામા રહી હોય એવી — દશમા રહેલી પ્રકૃતિને અવ્યક્ત નામ આપેલું છે એ દશા કલ્પનાથી જ સમજવાની છે.

મહંદાર એટલે નામ કે ઉપમાનમાં મહેતો અવપૂર્ણ અને પ્રત્યાઘાત ધર્મ.

૪. મહામૂતો — અદંકારનું પરિવર્તન મુખ્યત્વે પરિમિતિને અંગે ગ્રાંધી, જગનમાં જે કાંઈ નામ કે રૂપ છે તેના ચાર વર્ગો પાડ્યા છે: પૂરી, જળા, વાયુ અને આકાશ. દરેક વર્ગને મહામૂત નામ આપ્યું છે.

૫. માત્રાગો — જગનમાં જે કાંઈ નામરૂપ છે, તેમાં માવની અથવા મંચગની ક્રિયાઓના ૭ વર્ગો પાડ્યા છે: સન્દ, સ્પર્શ (ઉષ્મતા અને દગાણ), પ્રકાશ, રમ (નિરાદો), મધ અને મંચારો (વિગુન, ભોદયુજકતા, ચિત્તપ્રવેશ વગેરે). આ વર્ગો કરૂણ અદંકારનું પરિવર્તન મુખ્યત્વે જ્ઞેયુષ્માં ગ્રાંધી કરેલું છે.

૬. ચિત્તયુક્તતા — અદંકારનું મરવયુગ્મી પરિવર્તન પદાર્થની પરિમિતિમાં અને મનિમા અતદિત છે. એ પરિવર્તનને અંગે અમુક દહે મહિમા ચિત્તયુક્તતા નિર્માણ થઈ છે નાખ્યદશને મુખ્યત્વે અવગ્ધિનિગુણની દૃષ્ટિએ ચિત્તની મહિમા વર્ગો ગ્રાંધ્યા નથી. માત્રાગોધ આ ચિત્તવાન સૃષ્ટિનો જ વિચાર દાથ ધર્યો છે.

૭. કર્મેન્દ્રિયા — ચિત્તવાન મહિમા પાચ કર્મેન્દ્રિયોમાં જ્ઞેયુષ્માં મુખ્યતા સ્પષ્ટ અને જાણ્યત જણાય છે. આ ઉપરાંત શરીરની મોઢિયા હૃદય, કેશમાં છત્યાદિ અવયવો પણ એ વર્ગના છે, પણ એનો વિચાર માંખ્યર્થને કરવાની જરૂર લાગી નથી.

૮. ચિત્ત (અવજા મત) — ચિત્તવાન સૃષ્ટિના મરવયુગ્મપ્રધાન વર્ગીકરણમાં પડેલું ચિત્ત છે. મર્વે માત્રાથી મચારિત થતું — તેનાં વાકન બનતું — એ ચિત્તનું વલ્લભ છે. ચિત્ત, મન અને શુદ્ધ એક જ અર્થમાં વપરાય છે.

૯. જ્ઞાનેન્દ્રિયો — પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ચિત્તની જ વિશિષ્ટ શક્તિઓ છે. ગ્રૂપ શરીરમાં એનાં સ્પષ્ટ ગોષ્ઠો જણાતા હોવાથી એનો જુદા તરવ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. આગ્રીની શક્તિઓ ચિત્ત સન્દથી જ દર્શાવાય છે.

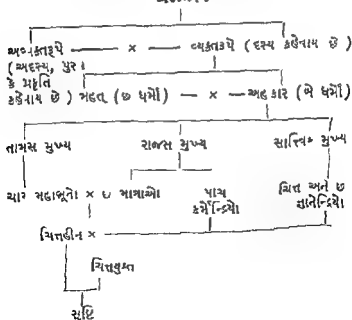
૧૦. સમ્પ્રજ્ઞ — આમ (૧) ઔર-પુરૂષ-પ્રકૃતિરૂપ મરિચકાનદ કે તન-રજ-મરવયુગ્મી એક તરવ, (૨) મકલ, (૩) અદંકાર, (૪-૭) ચાર મહામૂતો, (૮-૧૩) ૭ માનાઓ, (૧૪-૧૮) પાચ

કર્મેન્દ્રિયો, (૧૯) ચિત્ત અને (૨૦-૨૪) જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને ૭, એમ ચોવીસ તત્ત્વો થાય છે

૧૧ સાતત્ત્વ—જમતમા જે કાર્ષ્ણ નામ કે રૂપ છે તેમા એ તત્ત્વો પૈકી, અલ્પશક્તિ સર્વેના મૂળમા છે, પરંતુ બીજા તત્ત્વો (કે ધર્મો)ના દર્શનને અભાવે તે અન્યતા રહ, અને બીજા તત્ત્વોના દર્શનમા જ તેની સત્તાનું દર્શન છે બીજા તત્ત્વો જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને ચિત્તથી બહારી શકાય છે અલ્પતત્ત્વ રસમિદ્ધ તરીકે બીજાનો નિરાસ કરતા બાકી રહ જે બાકીના તેરીય તત્ત્વોમા મહત્-ધર્મોમાનો આછામા આછો એક, અઢ્યાર, મહામુતોમાની એક સ્વત્ત્વા અને માનાઓ પૈકી કોઈક, એમ વ્રદ્ય સાથે ઓછામા ઓછા પાંચ તત્ત્વો અને ત્રણ ગુણો નામરૂપમાત્રમા સદૈવ રહેલા છે વધારામા, ચિત્તવાન સૃષ્ટિમા ચિત્તના કાર્ષ્ણિક ધર્મો અને કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોની પ્રતીક શક્તિઓ (અપ્રક્ટ રચૂળ ગોલકો સહિત કે તે વિનાયે) હોય છે

સન્નિવ્યત્તમાદાત્મક અથવા ત્રિગુણાત્મક

અલ્પતત્ત્વ

કર્ત્ત્વમૂત્તમપ.નામમધ્યે પ્રાદુર્ય્યયમ્ ॥

અપદોર્થ પ્રમૂલનસ્ય નામ્ના ગુણપ્રદા વિષયપ્રાપ્તઃ ॥

(ગીતા, ૧૫-૧, ૨)

(આ સંસારથી ત્યાગ કરી મૂળ કંપર છે અને રાખાઓ નીચે છે
ગુણથી વધેલી, વિષયનાં પાનવાળી તેની રાખાઓ કંપર અને નીચે
ફેલાયેલી છે.)

પરિગિષ્ટ ૧૬*

સાંખ્યકારિકાનુવાદ

(નોંધ : ઉચ્ચશુભ્વરચિત સાંખ્યકારિકા સાંખ્યદર્શનનો પ્રમાણ-ભૂત ગ્રંથ મનાય છે, તેની વાચન-પ્રતિભિશ્રુત તત્ત્વમૈત્રી સાંખ્યકારિકા અનુસરી કારિકાઓનો અનુવાદ નીચે આપ્યો છે એમાં મોઢું અર્થ પ્રચલિત પદ્ધતિથી જુદી રીતે બેસાડવા એ પ્રયત્ન કર્યો નથી, એટલે મૂળ આપવાની જરૂર માની નથી)

૧ ત્રણ પ્રકારના કુખથી પલાવાથી, તેના નાશ માટે જિજ્ઞાસા છે, હોરો કે તે ઉપાયો^૧ પ્રત્યક્ષ છે, અને તેથી જિજ્ઞાસા નગમી છે તો તે બરાબર નથી, કારણ પરિપૂર્ણ^૨ અને કાયમતા એવા કુખનાશના ઉપાયો છે જ નહિ

૨ પ્રત્યક્ષની માફક અનુશ્રવિય^૩ ઉપાય પણ અશુદ્ધિ અને ક્ષયથી ભરેલા છે તેથી વિવેક (એટલે શુદ્ધ, અને અક્ષય) ઉપાય તે જ ક્ષય છે, તે વ્યક્ત અને અવ્યક્તના વિજ્ઞાનનો છે

૩. મૂલ પ્રકૃતિ એ કોઈનો વિગર નથી, મહત્ત્વ વગેરે સાત એક બાજુથી વિદ્યુતિ અને બીજી બાજુથી પ્રકૃતિ છે, સોળ (તત્ત્વો) કેવળ વિગરો જ છે, અને પુરુષ પ્રકૃતિરે નથી અને વિદ્યુતિરે નથી કે

૪ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આશ્રય વચન^૪ એમાં સર્વે પ્રમાણો સમાઈ જતા હોવાથી એ ત્રણ પ્રકારના હજી પ્રમાણો છે, જે સિદ્ધ કરવાનું છે તે પ્રમાણોથી જ છે

૧. દવા, દારૂ, મત્ર, વત્ર, વગેરે જેવા.

૨. સ્વર્ગાદિ જેવા

૩ જે પ્રમાણથી નીપજતી નથી, ન્યથા જૂ છે, પણ બીજાને નિપજાવે છે તે પ્રકૃતિ, જે પ્રમાણથી નીપજે જ અને વળી બીજાને નિપજાવે છે તે પ્રકૃતિ-વિદ્યુતિ છે, જે કેવળ નીપજે છે પણ નિપજાવતી નથી તે વિદ્યુતિ છે, જે નથી નીપજતો અને નથી નિપજાવતો તે પુરુષ

૪ અર્થેય પુરુષ કે સાક્ષર વચન

૫ દ્વિવચનમ્ પ્રત્યે વિષયનો નિર્ધાર તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, અનુમાન તથા પ્રમાણ છે, તે ત્રણેમાં ચિહ્ન અને ચિહ્નવાળા પદાર્થ દોષ, અને શ્રેયશ્રુતિ તે આશયન છે

૧. મ્યૂળ પદાર્થોના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિર્ધાર થાય છે, અગ્રીન્દ્રિય પદાર્થોના અનુમાનથી, અને તેથીયે સિદ્ધ ન થઈ શકે એવા પરોક્ષ પદાર્થોના આસંગ્યસૂત્રથી નિર્ધાર થાય છે

■ અતિ દૂર દોષ, અતિ નજીક દોષ, હન્દ્રિયો મા દોષ દોષ, મનની નિયતિ સરી ન દોષ અતિ સૂક્ષ્મ દોષ, મન બીજે ચોટાયુ દોષ, ભગવાન મારણથી હન્દ્રિયો અભઈ મઈ દોષ, એકત્ર થઈ ગયુ દોષ (તો પ્રતીતિ ફરી શકતી નથી)

૮ સૂક્ષ્મવચ્ચાને જોડે પ્રતીતિ નથી થઈ શકતી તેનું કારણ (પ્રધાનનો) અભાવ નથી, માણસ તેના કાર્યોથી એની પ્રતીતિ થાય ■ મદત્ વગેરે એનું કાર્ય છે, તે પ્રતીતિના સરખાવે છે અને એથી જુદી ભવતુયે છે

૯ અસત્ દોષ તો નિષ્કાર્ય શકે નહિ તેથી, ઉપાધાનની રજર પડે છે તેથી ફરેકમાંથી ફરેક નીપજી શકતું નથી, પરંતુ જે યોગ્ય દોષ તે જ નીપજે છે તેથી, જે થઈ શકે એવું દોષ તેને જ ઉપલબ્ધી શકાય તેથી, અને કારણનો વચ્ચે પડારો છે તેથી કાર્ય સત્ છે

૧૦ કારણવાળું, અનિર્ણય અગ્રાપી, ક્રિયાવાન, અને, (પોતાના કારણ પર) અવલગિત, કારણનો નિર્દેશ કરનારા ચિહ્નરૂપ, અવધવવાળું અને પરત્ર — તે વ્યક્ત છે, એથી ઊલટા લક્ષણોવાળું એ અવ્યક્ત છે

૧૧ ત્રણ ગુણવાળું, અવિચ્છેદી, વિષય મનાવું સર્વને ઉપલબ્ધ, અભેદન, પ્રસવધર્મી — એ વ્યક્ત તેમ જ પ્રધાનના ધર્મો છે પુરુષ તેથી બનદો છે

૧૨ પ્રીતિ, અપ્રીતિ અને વિપાદવાળા, પ્રકાશ પ્રજ્વલિ અને નિયમના ઉપયોગનવાળા પરસ્પર અભિભવ, આશ્રય, ઉત્પત્તિ અને સદ્ધાર્મિકી જનિવાળા — સુખો ■

૧૩ લઘુ, પ્રકાશવાળો અને ઇષ્ટ સત્વગુણ છે, પ્રેરક અને ચલ રત્નોગુણ છે, ગરુ અને અગ્નિરત્વરૂપ વર્તમાનગુણ છે, જેમ હીવામાં તેજ, વાટ

૧ હા ધુમાડા પરથી અગ્નિનું અનુમાન કરીએ તો ત્યાં ધુમાડો ચિહ્ન છે, અને અગ્નિ તે ચિહ્નવાળો પદાર્થ ■ એ ચિહ્ન પરથી ચિહ્નવાળાનું અનુમાન થાય છે

૨ જેમ ઘડાને માટીની જરૂર પડે છે, તેમ ફરેક મયને કાર્ક ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુની જરૂર પડે ■

૩ નાઓ નોંધ પૃ ૧૪૧

વગેરે પ્રકાશાદીન સ્ત્રીલેખાથી પ્રકાશ થાય છે, તેમ પુરુષના પ્રયોજન માટે આ ગુણોની વૃત્તિઓ છે.

૧૪ અવિવેકપણું વગેરે (૧૧મી કારિકામાં ગણાવેલા) ધર્મો તથા ગુણોમાંથી જ સિદ્ધ થાય છે; કારણ કે પુરુષમાં તેનો અભાવ છે. કાર્યમાં કારણના ગુણો હોય છે, આથી જ અન્યકત્ર પણ સિદ્ધ થાય છે *

૧૫-૧૬. બેઠો પરિશિતિવાળા હોય છે તેથી, તેમનો સમન્વય થાય છે તેથી, રાક્ષિને લીધે, પ્રવૃત્તિને લીધે, નરણુનયનો વિભાગ થાય છે તેથી, અને નાના રૂપ કાર્યોવાળા (પ્રધાનમાં) વિભાગનો અભાવ છે તેથી— નરણુ અન્યકત્ર છે, અને તથા ગુણો વડે, તેમના સમુદાય વડે, પાણી જેમ (જુદા જુદા જગ્યામાં જુદા જુદા સ્વાદો નિર્માણ કરે છે તેમ) પરિણામો વડે, અને પ્રત્યેક ગુણના જુદા જુદા આશય વડે (વિવિધ પ્રમારે) પ્રવર્તે છે.

૧૭ (પ્રકૃતિના તત્ત્વોનો) મેળો કોઈ જીવ (પુરુષ) માટે હોવાથી, ત્રિગુણ વગેરે (૧૧ મી કારિકામાં) ધર્મોથી ભવતા ધર્મોવાળો હોવાથી, અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી, ભોક્તાપણાનો ભાવ હોવાથી, અને દેવત્વ માટે (પ્રધાનની) પ્રવૃત્તિ હોવાથી, પુરુષનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે

૧૮. જન્મ, મરણ અને ઇન્દ્રિયોની જુદી જુદી વ્યવસ્થા હોવાથી, એ બધાની સામગ્રી પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી, તેમ જ ત્રિગુણથી ભવતા ધર્મો હોવાથી, પ્રવૃત્તિ અનેક છે

૧૯. વળી, એ જ વિપરીત ધર્મોને લીધે પુરુષનું સાક્ષીપણું સિદ્ધ થાય છે, તેમ જ તેનું સ્વસ્થપણું, મન્યસ્થપણું, દ્રમ્યપણું અને અકર્તાપણું પણ.

૨૦ આ નરણુથી, તેના સંયોજને લીધે મહત્ત્વ વગેરે અચેતન છતાં સચેતન જેવા (જણાય) છે, અને પુરુષ હંદસીન છતાં અને ગુણોનું કર્તાપણું હોવા છતાં, કર્તા જેવા થાય છે.

૨૧ પુરુષનો (પ્રધાનના) દર્શન માટે, અને પ્રધાનનો (પુરુષના) દેવત્વ માટે, લગ્નકાર્યાધિવાની બેઠ જેવા, જનેનો સંયોગ છે : તેમાંથી સૃષ્ટિની રચના છે.

૨૨ પ્રકૃતિમાંથી મહાન, તેમાંથી અદ્વંતર, તેમાંથી સોળ તત્ત્વોનો સમુદાય, તે સોળમાંના પાંચમાંથી વળી પાંચ બૃતો—(આવે ઉત્પત્તિનો ક્રમ છે)

*અન્યકત્ર પ્રધાન વિના આ જગુ ન થઈ શકે એ જ પ્રધાન અસ્તિત્વનું પ્રમાણ

૨૩ નિશ્ચય સ્વચારુ ધર્મવાળી મુદ્ધિ છે જ્ઞાન, વેશગ્ય અને એક્ય એ એના સાત્ત્વિક રૂપ છે, એથી ઠીકતા (અજ્ઞાન, રાગ અને અનૈશ્વર્ય) સમુત્પન્ન થાય છે

૨૪ અદ્વૈતાર્થ સ્વરૂપ અભિમાન છે એમાંથી ત્રે પ્રકાર સુદ્ધિની રચના થાય છે (૧) અનિયાર (હૃદિયો)નો સમૂહ અને (૨) પાંચ તન્માત્રાનો સમૂહ

૨૫ અદ્વૈતાર્થની સાત્ત્વિક વિશુદ્ધિમાંથી અનિયારનો સમૂહ છે, તામસમાંથી બૂનોની તન્માત્રા છે, રજોગુણમાંથી બને છે (જોતે બે એકાવચ્ચ બનેલા રહેશે છે)

૨૬ જ્ઞાનદ્રિયો—ચક્ષુ શ્રાવણ, પ્રાણ રસના અને ત્વચા છે, વાણી, દાઘ, પત્ત, મરોત્સર્જની અને ગુરોન્દ્રિય એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયા છે

૨૭ બને (અતની હૃદિયો)વાળું સહસ્રધર્મવાળું મન (અનિયારમાં) હૃદિય છે, સાધ્યધર્મવાળાને લીધે એને હૃદિય ન હોય તેઈએ ગુણોના આસ પ્રધારના શિષ્ટાભાને લીધે હૃદિયોની વિવિધતા અને બાહ્ય બેરો છે

૨૮ શબ્દાદિક પાંચ વિષયોનું જ્ઞાન એ (અનુકર્ય) પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ (વિશેષતાઓ) છે એવાનું લેવું ચાલવું, મનલાગ અને સંભોગ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોની વિશેષતાઓ છે

૨૯ (મહાન અદ્વૈત અને મન એ ત્રણ મળીને અત કરવું છે) ફરક અત કરાવના એ આસ નર્મો છે તે તેમની વિશેષતા છે પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુઓ એમનો સામાન્ય ધર્મ છે

૩૦ ૬૨૧ સુષ્ટિમા મહાન અદ્વૈત મન અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ એકોસામગ્રી અથવા ક્રમજ બેઠે છે, અવ્યયમા નહ અત કરણોની ન એવી રીતે બેઠે છે

૩૧ પુરુષના ઉપયોગાર્થે ન (એ પ્રયોજન નાણીત્વ દોષાથી, બને મનોગતની ખબર ન દોષ તેમ) પરસ્પર સહકારથી તે સર્વે પોતપોતાના આપારો કરે છે, મેઈ બીજું તેમની પાસે કામ સ્વચરું નથી

૩૨ તેર હૃદિયોનો સમૂહ આદરણ, ધારણ અને પ્રમશનનું સાધન છે, તેમનું કાર્ય હસ રીતે આદરણ ધારણ અને પ્રમશનનું થાય છે

૩૩ ત્રણ પ્રકારનું અત કરણ અને ૬૨ પ્રકારનું બાહ્યકરણ તે પૈકી ૬૨ એ નજીનું વિષય (સાધન) છે બાહ્યેન્દ્રિયોનો વ્યાપાર વતમાન કાળમાં ન છે, અત કરણનો ત્રણે કાલ માટે ચારે છે

૩૪ હૃદિયો પૈકી જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પાંચ મહાબૂતો અને તન્માત્રા એ વિષયો છે, વાણીનો વિષય શબ્દ છે, અને બાકીની ચાર કર્મેન્દ્રિયોના પાંચ મહાબૂતો ન વિષયો છે

૩૫. અદઃકાર અને મનઃકલ્પ જુદાં સર્વ વિષયોનું મદ્ય હરે છે, માટે ત્રિવિધ અંતઃકરણનાં બાહ્યની ઉદ્વિગ્ધો દોરો છે.

૩૬. એ બધી ઉદ્વિગ્ધો, રીપકની જેમ, એકબીજાથી વિરુદ્ધ અને ખાસ ગુણોવાળી છે, તે પુરુષના સમગ્ર અર્થ (પ્રયોજન) પર પ્રકાર પાડી તેને જુદાં આમગ્ય કરે છે.

૩૭. જુદાં પુરુષના સર્વ ઉપભોગને સિદ્ધ કરી આપતી દોવાળી, તે જ, પાણી, પ્રધાન અને પુરુષ વચ્ચેનો સુદૃઢ વિવેક હરી દેખાડે છે.

૩૮. તન્માત્રાઓ અવિરોધ દેહેવાય છે. ને પાંચમાંથી પાંચ બને છે; તેને વિરોધ કહે છે; તે ગાંત, ધાર અને મૂઠ એવા ત્રણ ભવતા છે.

૩૯. સુદૃઢ (મરીર), માળાપથી જપજોતું સરીર અને મદ્દાબને — એમ વિરોધ ત્રણ ભવતા છે; તે પૈકી સુદૃઢ ચિરંતન છે અને માળાપથી જપજોતું મરણ પામે છે.

૪૦. પહેલા જ (સુષ્ણિના આરબમાં) ઉત્પન્ન થયેલું, આસક્તિ વિનાનું, ચિરંતન, મદ્દાબથી માંડીને માત્રાઓ પર્યંતનાં તત્ત્વોવાળું, ઉપભોગને માટે અયોગ્ય, એવું ભાવોથી ભરેલું,* સિંગ (સરીર) સંસૃતિને પામે છે.

૪૧. જેમ આશ્રય વિના ચિત્ર, અગવા સ્પૂળ પદાર્થ વિના છાયા ન થઈ શકે, તેમ વિરોધ (મદ્દાબને અને માળાપથી જપજોતું સરીર)ના આશ્રય વિના સિંગસરીર રહેઈ નથી.

૪૨. પુરુષ માટે પ્રવૃત્તિ કરનારું સિંગસરીર નિમિત્ત (કારણ) અને નૈમિત્તિક (પરિસ્થિતિ)ના પ્રસંગથી તથા પ્રકૃતિના વિરુદ્ધતાના થોડાં નટની માફક પડે છે.

૪૩. જન્મસિદ્ધ ભાવો પ્રાકૃતિક છે, ધર્મ વગેરેના પ્રવર્તનથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવો વૈકૃતિક છે; સ્પૂળ ધર્મો ઉદ્વિગ્ધાશ્રિત છે; અને માસ વગેરે ધર્મો કાય (સરીર)ને આશ્રિત છે.

૪૪. ધર્મથી જીર્ણમતિ, અધર્મથી અધોગતિ, જ્ઞાનથી મોક્ષ અને અજ્ઞાનથી બંધ થાય છે.

૪૫. વૈરાગ્યથી પ્રકૃતિનો લય થાય છે; રાજસ આસક્તિથી સંસાર થાય છે; જૈન્યથી નિર્વિગ્ધતા મળે છે, અને અનૈશ્વર્યથી ત્રિપ્પ થાય છે.

૪૬. આ ભવતો સંસાર વિષયક, અશક્તિ, તુષ્ટિ અને સિદ્ધિવાળો માલુમ પડે છે. ગુણોની વિષમતાને લીધે એના બધા મળી પચાસ ભેદો થાય છે.

૪૭. વિપ્રયંચના પાંચ ભેદો છે; ઉદ્વિગ્ધોની ખામીને લીધે અશક્તિના અઢાવીસ ભેદો છે; તુષ્ટિ ત્રણ ભવતી છે; અને સિદ્ધિ આઠ ભવતી છે.

* ધર્માધર્મ, જ્ઞાનાજ્ઞાન, વૈરાગ્યવૈરાગ્ય, જૈન્યનૈશ્વર્ય એ ભાવો.

૪૮ (પાત્ર વિપર્યયના નામ - તમ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર અને અંધતામિસ્ર) ૧; તમના આઠ પ્રકાર છે, ૨ મોહનાથે એઠણા ૪, ૩ મહામોહના ૬૪, ૪ તામિસ્રના અઠાર, ૫ અને અંધતામિસ્રના અઠાર ૬

૪૯ અગિયાર દૃષ્ટિયોની વિસ્તૃતતા તથા નવ પ્રકારની તુષ્ટિ અને આઠ પ્રકારની સિદ્ધિમા ખામીને લીધે ભુદ્ધિમા અઠાવીસ પ્રકારની અસક્તિ આવે છે

૫૦ પ્રકૃતિ, હપાદાન, કાલ અને સામ્યને લીધે ચાર જાતની આત્માત્મિક અને પચાવિધયોના કૃપભોગથી પાત્ર બાહ્ય એમ નવ જાતની તુષ્ટિ છે

૫૧. તકની, શબ્દની અર્થયુગ્મની, ત્રણ જાતના દુષ્ટિના જયની, મિત્રપ્રાપ્તિની અને દાનની એમ આઠ સિદ્ધિઓ છે, જે સિદ્ધિ કૃપર વિપર્યય, અગ્નિ અને તુષ્ટિના ત્રણ અંશ છે

૫૨ ધર્માધર્માદિ ભાવો વિના ચિત્રશરીર નથી સંભવતું, અને ચિત્ર-શરીર વિના ભાવો નથી સંભવતા આથી, ચિત્રશરીર અને ભાવવાન (પ્રયુજ શરીર) ૩૫ જે જાતનો કલ્પત્તિકમ છે

૫૩ દેવસુષ્ટિના આઠ, તિથંગોનિના પાત્ર, અને મનુષ્યનો એક પ્રકાર એમા ભૌતિક સંહિનો સમાસ રાય છે

૫૪ લોચલોક સત્વપ્રધાન, નીચેનો લોક તમ પ્રધાન અને બ્રહ્માથી સ્તબ્ધપર્યંતનો મયલોક રજ પ્રધાન છે.

૫૫ તે સર્વેમા ચેતનપુરુષ જરામરણથી થતું દુઃખ ભોગવે છે જ્યાં સુધી ચિત્રશરીર છૂટે નહિ ત્યાં સુધી આથી, દુઃખ સ્વભાવથી જ છે

૫૬ આવો મહત્થી માણને વિશેષ ભૂત સુધીનો, પ્રત્યેક પુરુષના મોક્ષ માટે, નાગેન્વાર્થ માટે હોય તેમ પરાર્થ માટે, પ્રકૃતિનો આરભ છે

૫૭ વાગ્દાની વૃદ્ધિ માટે અચેતન દુઃખ એમ બન્ને છે તેમ પુરુષના મોક્ષ માટે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે

૧ આ પાત્ર વિપર્યય અને યોગદર્શનમા મળાવેલા અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાત્ર કલેશો તે એ જ એમ દીક્ષા પરથી જાણે છે

૨ પ્રધાન, મહત્, અહંકાર અને પચતન્માત્રા એ આઠમા આત્મભુદ્ધિ તે તમ

૩ એમા જ અસ્મિતા તે આઠ જાતના મોહ

૪ પચ વિધયો (દિવ્ય તેમ જ અદિવ્ય હોવાથી દશ)મા રાગ તે દગ મહામોહ

૫ કૃપરના આઠ + દગમા દેવભુદ્ધિ તે અઠાર તામિસ્ર

૬ એ અઠારે બાળતમા હય તે અઠાર અંધતામિસ્ર

૫૦ જેમ તેમ કૃતદત્તની રૂપિતી આદે કિંવામા પ્રવૃત્ત થાય છે, એ
પુરુષના મોક્ષ માટે પ્રયાત્નની પ્રવૃત્તિ છે

૫૧ નાયનારી જેમ રમજીમિ પડે કયા જવાની નાયમાળી નિ
ગાય છે, તેમ પુરુષ આત્મ પોતાને પ્રભુ કરી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્ત થાય છે

૧૨ અનુપમારી અને અનુહીન સંપ્રાપ્ત-પુરુષ ૫૧ ૭૫
કરનારી, અનુપમારી પ્રવૃત્તિ, નાના પ્રકારના ઉપાયોથી તેને મટે અર્થ
(નિઃશ્ચય) મળે છે

૧૩ મારા મન પ્રમાણે પ્રવૃત્તિથી વખાટે કામચલાવળ મોહનથી,
'હું દેખાઈ ગઈ' એમ સમજવા ન તે પાછી પુરુષને દર્શન દેતી નથી

૧૪ આથી પ્રવૃત્તિથી મોહને જાણ ન મોક્ષ કે સંસૃતિ વળા નથી
નાના પ્રકારના આકર્ષણથી પ્રવૃત્તિ ન જાણાય છે, મુગ્ધ છે, અને
સંસૃતિને પામે છે

૧૫ પ્રવૃત્તિ પોતે ન પોતાને સાત રૂપો વડે બારે છે, અને પછી
તે ન પુરુષ માટે એમ કૃપાથી પોતાને ઠાકે છે ૧

૧૬ આ પ્રમાણે વસ્તુઓમાંથી, 'હું હું નહિ રે મારું છે નહિ અને
કુપક્ષ્ નથી,' એવું પરિચય વિનાયુ (સંપૂર્ણ), વિપર્ણવરહિત હોવા
વિદ્યુત્, કેવલ જ્ઞાન ઊપજે છે

૧૭ આ રીતે, પ્રજ્ઞાન-વસ્તુ પ્રવૃત્તિ દોષથી પ્રસવ ધર્મમાય
નિરૂપ થયેલી અને સ્વતંત્રતાથી અધેલી પ્રવૃત્તિને સ્વચ્છ પુરુષ પ્રેક્ષા
પ્રમાણે રહાને જુએ છે

૧૮ 'મેં એને જોઈ નથી,' એ મારણથી પુરુષ અને 'હું દેખાઈ ગઈ'
એ મારણથી પ્રવૃત્તિ બંને વિનાશ પામે છે, પછી બેનો સંયોગ ઉદય
સંસૃતિનું પ્રજ્ઞાન રહેતું નથી

૧૯ ત્યાર બાદ, સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું હોવાથી હેતુ વિના ન
પ્રમાણિકની પ્રાપ્તિ માટે, સંપ્રાપ્ત થઈને (કલારના) આંતરી માફક
સરી રહે છે

૨૦ પછી સરીરનો અવ આવવા, પ્રયાત્નની પ્રવૃત્તિનું પ્રવેશન
ખણસ થઈ તે નિવૃત્ત થયેલી દોષથી બંને એકાદિ અને આત્મવૃત્તિ
કેવલ પ્રાપ્ત રહે છે

૨૧ પરમજીમિ (કષિત) એમણે આ પ્રમાણે પુરુષાર્થનું જ્ઞાન
સમન્વય છે, એ જ્ઞાનના પ્રાણીઓના રિવાજ, ઉત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિને
વિચાર થયેલી છે

૧ ૪૦મી કારિમામાં કહેવામાં આવેલાથી સાત ભાવો જાણવા
છે, અને જ્ઞાન મોક્ષાદાયક છે

૨ એટલે 'હું જુદો કાતો નથી' એવા અર્થ મળે છે

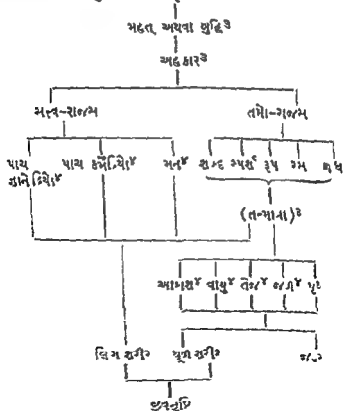
૭૦ આ શ્રેઠ અને પવિત્ર જ્ઞાન એ મુનિએ અનુદયાથી આસુરીને આપ્યું આસુરીએ તે પચ્ચશિષ્ય મુનિને આપ્યું તેને તેનો ઠત્રોમા વિગતાર કર્યો

૭૧ એ રીતે શિષ્યપરપરાથી આવેલું જ્ઞાન વડાર બુદ્ધિવાળા ઉપાસ્યે સિદ્ધાવને સારી રીતે જાણીને દ્વલકામા આચાર્યોમા રમ્યુ

૭૨ સમગ્ર સાહે ઠત્રોમા રહેલા અર્થો તે સર્વ આ સિનેશ આચાર્યોમા કા માન તે ઉપર રચેલી આખ્યાવિકાઓ તથા બિલકપાલક વાદો બાદ કર્યા છે

સાંખ્યકારિકા પ્રમાણે તત્ત્વનકમ

પુનઃ x પ્રકૃતિ

૧ ન પ્રકૃતિ ન વિદિ ૨ પ્રકૃતિવિદિ ૩ અપ્રકૃતિવિદિ ૪ અપ્રકૃતિવિદિ ૫ અપ્રકૃતિવિદિ ૬ અપ્રકૃતિવિદિ ૭ અપ્રકૃતિવિદિ ૮ અપ્રકૃતિવિદિ ૯ અપ્રકૃતિવિદિ ૧૦ અપ્રકૃતિવિદિ

પરિગિષ્ટ રહ્યું

આત્માવિષયક મતો પર દ્વંડી નોંધ

૧. સૈશ્વર સાત્વ્ય સામ્યદર્શને પુરુષો અત્રણિત માન્યા છે, ઈશ્વર વિષે વિચાર નથી એવો દરેક પુરુષને સ્વતંત્ર હત્યો છે પરંતુ વિશ્વમા એકસરખું નિયમન અને પરસ્પરાભય જણાય છે એટલે સર્વે પુરુષો સહિત વિશ્વમા સૂત્રરૂપે કોઈ એક તત્ત્વ હોતું જોઈએ તે જ ઈશ્વર પુરુષોનાં સૂત્રધાર સર્વ જ્ઞાનરાક્તિના બીજરૂપ પરંતુ પુરુષના જેવો જ અમર્તા અને અલિપ્ત

૨ શાકરમત બ્રહ્મનું લક્ષણ તત્ત્વત સામ્યે રેતી પુરુષની વ્યાખ્યા જેવું જ પણ સામ્યમા પુરુષો અને, ન્યારે શાકર વેદાંતમા બ્રહ્મ એક જ સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ, યિતિ, લય, તેમ જ બંધ અને મોક્ષ—બ્રમણાથી થતો આશાસ સામ્યની જેમ બ્રહ્મ નિરંતર શુદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્ત બ્રમણનું મારણ પ્રત્યક્ષ—ચૈતન્યમા અજ્ઞાન અને ઈશ્વરપુરુષમાં જ્ઞાન પૂર્વ ઉપાધિ અજ્ઞાન કે ઉપાધિ એ જ માયા અથવા પ્રકૃતિ પ્રત્યક્ષ—ચૈતન્ય તેમ જ ઈશ્વરના ભેદની પ્રતીતિ પણ માયાકૃત આશાસ જ એ માયાનું સ્વરૂપ સમજી શકાય એવું નથી, છે એમ પણ ન કહેવાય, નથી હોયે તો જણાય છે, —માટે અનિર્વચનીય એવો શાસ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે સારાસ, બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાંત પ્રકૃતિ અથવા માયા વિષે સંદિગ્ધતા એટલે એક તત્ત્વ તો ખરું જ, પણ બીજું કંઈ છે ખરું કે નહિ ?

૩ વિશિષ્ટદ્વૈત (૧) બ્રહ્મની સમજ વિષે તાત્ત્વિક ભેદ કેવળ અમર્તા અને જ્ઞાનમાત્ર સત્તા નહિ પણ જ્ઞાતા તથા ક્તા વચ્ચે બ્રહ્મ સમગ્ર શુદ્ધોનો બહાર, શુદ્ધહીન નહિ, તેમ શુદ્ધોના કેવળ બીજરૂપ પણ નહિ

(૨) આ ઉપરાંત ચિત્તહીન અને ચિત્તયુક્ત એવી બે ભવની સૃષ્ટિને અનુક્રમે જડ અને ચિત્ પ્રકૃતિ કહી છે એવી જડ ચિદાત્મક પ્રકૃતિ અને પ્રત્યક્ષ-પુરુષોને આશ્રય આપનારું એમના આત્મા અથવા મરીરીરૂપ તત્ત્વ તે બ્રહ્મ પુરુષ પણ જ્ઞાનરાક્તિ નહિ પણ જ્ઞાતા અને ક્તા આ રીતે

પ્રકૃતિ, પ્રત્યક્-પુરુષ અને બ્રહ્મ એ ત્રણ તત્ત્વોનો ત્રણ સ્વતંત્ર અનાદિ અને અવિનાશી પદાર્થો તરીકે સ્વીકાર પહેલાં બેનો અને બ્રહ્મનો સંબંધ શરીર શરીરોનો (અ સાથે સરખાવો, ગીતાનો મત, પ્રકરણ ૧૫મામાં)

૪ શુદ્ધદૈત - બ્રહ્મ વિષેની વિશિષ્ટદૈતમતની વ્યાખ્યાનો પહેલાં ભાગ માન્ય ખીન્ન ભાગમાં બેદ પ્રકૃતિ તથા પ્રત્યક્-ચૈતન્ય અનાદિયે નહિ અને અવિનાશીયે નહિ સ્વતંત્ર તત્ત્વો (પદાર્થો)યે નહિ બ્રહ્મ પોતાની હઠગાથી પોતાના વિનાદ મટે પ્રકૃતિ તથા છાત્રે થાય છે અને પોતાની હઠગાથી કોઈએ કે સર્વેને પાઠ પોતામાં સમાવી લે છે પોતાની સ્વતંત્ર અસ્મિતાના અને તેને પરિણામે આ બોક્તાપણના ખરાબો એ જ અનન અને કુખનુ મારણ વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મ જ ત્યાં અને બોક્તા

૫ દૈત વિગિષ્ટદૈતનો પહેલો ભાગ માન્ય છવનનુ સ્વતંત્ર, અનાદિ અને અવિનાશી અનિત્ય પણ માન્ય પણ છવ તે બ્રહ્મ નહિ બ્રહ્મના શરીરનો ઘટક પણ નહિ પરંતુ કમગ વિનાસ પામી બ્રહ્મના માધ્યમ પણને પામનારો સાધ્યતા એ જ બ્રહ્મ સાથે નિહતા બ્રહ્મ છવનુ પેય અને કામ્ય આદર્શ

જેન આત્માની વાતમાં વિશિષ્ટદૈતાદિ મનોના છવ જેવી હતર રીતે સાધ્ય મતના જેવો

સિદ્ધાન્તોકન

૧ પુરુષ નિર્મુક્ત જ્ઞાનમાત્ર મતો ? કે જ્ઞાતા ત્યાં બોક્તા અને કોઈન જાતના શુભવાળો ? એ વિચાર તથા ઈશ્વરવિચાર અ બે બાબતો સર્વે વાદોના મૂળમાં છે પછીના વાદો એ અશત પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ ઠરાવના માટે છે અને અશત પ્રત્યક્ પુરુષ અને ઈશ્વરપુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ ઠરાવના માટે છે

૨ એ વાદોમાં જુદા જુદા તત્ત્વચિત્રોએ પોતે રેવા અવલોકન અને વિચારે જેટલો ભાગ લખ્યો છે, તેટલો જ ભાગ શ્રુતિનોમાં એક-વાક્યતા એસાડવાના આગ્રહે લખ્યો છે શ્રુતિવાક્યોમાં જુદે જુદે મળે થયેલા જુદા જુદા વિચારોના સ્વતંત્ર કે જુદા જુદા મતો છે એમ ન માનવું, પણ એક જ મત ધરાવનારા વિચારોની જુદી જુદી પરિભાષા અથવા ભાષણરીતી છે એમ માનવું, એવો સિદ્ધાન્ત સર્વે વેદિક વાદોમાં ઠામપછે સ્વીકારાયેલો છે

૩ વાદોઓના એ મુખ્ય પક્ષો પાસે મન્ય એમાં સાધ્ય, સૈશ્વરસાધ્ય, અને શાકરવેદાત એ ત્રણેમાં પુરુષ દ્વેષ ઈશ્વર દ્વેષ, બ્રહ્મ દ્વેષ — સાધ્યનુ પુરુષનુ લક્ષણ — જ્ઞાતિમાત્ર શુદ્ધીન સત્તા — સ્વીકારાયેલું

બીજા પક્ષમાં જૈન, દ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત અને શુદ્ધાદ્વૈત વગેરે આવે છે તેમાં પ્રત્યક્ષ-પુરુષ તથા ઈશ્વર તેમ જ બ્રહ્મ જ્ઞાસિમાત્ર નહિ, પણ જ્ઞાતા ■ અને બ્રહ્મ વિભૂતિઓ કે શુભો વિનાનું નહિ, શુભોનું બીજ પણ નહિ પરંતુ શુભોનો ભંડાર છે

૪ પ્રત્યક્ષ-પુરુષનું અસ્તિત્વ બધા સ્વીકારે છે સાખ્ય અને જૈન સિવાય બીજા સર્વેમાં ઈશ્વરનો કોઈ પ્રમાણનો મ્વીકાર છે પણ તેમના સંબંધો લગાડવામાં શબ્દો અને કલ્પનાઓ વધતા જ ગયા છે એ રીતે, જીવ, ઈશ્વર માયા, બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ સુધી એ બાજુથી, અને ક્ષર પુરુષ, અક્ષર પુરુષ, પુરુષોત્તમ, પર્યુ પુરુષોત્તમ સુધી બીજી બાજુથી ભેદો મ્હાતા જ ગયા છે

૫ અનંત પ્રકારની સૃષ્ટિ છે ભેદોની તપાસ કરવા બેસીએ તો અનંત ભેદો જરી રાખાય વૈજ્ઞાનિક (scientist)નું કામ ભેદોને તપાસવાનું અને વિવિધતાને બાળવાનું છે, તત્ત્વચિંતક (philosopher)નું કામ ભેદોનો સમાહાર કરવાનું છે જે જે ભેદોનો સમાહાર ન કરી રાખાય તેને જ અત્યંત તત્ત્વો તરીકે સ્વીકારે

આ રીતે સાખ્યે જે તત્ત્વો પર ભેદોને આણી મૂક્યા પણ એ બેનો સમાહાર કરવા પ્રત્યે વેદાત્મની દૃષ્ટિ વળી પણ દરમ્યાનમાં વૈજ્ઞાનિકોએ ઈશ્વર પુરુષનો ભેદ કાઢ્યો * તેનો વેદાત્મ બ્રહ્મમાં સમાહાર કરી લીધો

પણ દરમ્યાનમાં પુરુષ (તેમ જ ઈશ્વરની) કલ્પના જ ફરી ગઈ એ જ્ઞાનશક્તિને બદલે જ્ઞાતા તરીકે ગણાવા વાગ્યા એ જ આરોપણ બ્રહ્મમાં થયું

આ જે તત્ત્વભેદ નહિ પણ ભતભેદ છે એનો સમાહાર કરવાની જરૂર ન હોય એમાંથી ઈ બ્યાખ્યા સચી અને કઈ ખોટી એ જ વિચારવાનું હોય પણ તત્ત્વચિંતકે એનો સમાહાર કરવાનું ઈર્વંચ માન્યું

આને પરિણામે, સમાહાર કરવા જતા જ ભેદો વધી પડ્યા બ્રહ્મ વિષેની જે બ્યાખ્યાઓ ઉપરથી બ્રહ્મમાં જ સચુણ્ણ અને નિશુણ્ણ એવા ભેદો પડ્યા

પણ આ વિચારમાં બ્રહ્મની તત્ત્વ તરીકે જ બ્યાખ્યા થઈ પણ બ્રહ્મનો એ તત્ત્વ અથવા પદાર્થ તરીકે વિચાર કરવો એ ભક્તને માટે અશક્યકર થયું તત્ત્વમાં ભક્તિ ન બિપજી શકે એ શબ્દ જ તત્ત્વતાનો ભાવ નિર્માણ કરે છે એટલે ભક્તિને બળવવા માટે તત્ત્વનો સ્વામી પરમબ્રહ્મ મ્હાતો

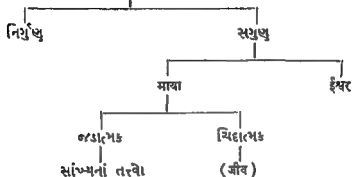
* વૈજ્ઞાનિકોએ કાલ્પનિક ભેદ કાઢ્યા એમ કહેવાનો આગમ નથી

આ રીતે નીચે પ્રમાણે ૩૬૧ બન્યું :

પરબ્રહ્મ (તત્ત્વનો સ્વામી)

x

મદ્મ (તત્ત્વ) — (બન્નેનો નિરંતર સંબંધ)

આ રીતે ધીમે ધીમે વિજ્ઞાન, મતભેદ અને કથિતતા ત્રણેનો સંકર થયો.

જીવનશોધન

[રોધવું એટલે ન જાણવું અને જાણવું એ જીવનનું સુધારવું.]

અંડ ઠથે

ભક્તિશોધન

પ્રાસ્તાવિક

ભક્તિ શબ્દ આપણી ભાષાઓમાં વિવિધ અર્થોમાં વપરાયેલો છે. હા ત બીજા ખડમાં પરમાત્મા વિષે પૂજ્યતા, કૃત્યતા, અને પ્રેમની લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા માટે જે જાતનું પરમાત્માન ચિંતન વર્ણવ્યું છે તે મામાન્ય ભાષામાં ભક્તિ તરીકે જ કહેવાય છે.

એ જ પ્રમાણે નામસ્મરણ, પૂજા આરતી, ધૂન, પ્રાર્થના, નમાજ ધ્યાનદિક પ્રકારો પણ 'ભક્તિ' કહેવાય છે.

ભક્તિના આ મે પ્રકારનો આપણે અહીં વિચાર કરવો નથી એમાના પહેલા પ્રકારની ચર્ચા બીજા ખડમાં થઈ ગઈ છે. ત્યાં આપણે એને સમગ્રણુ પ્રહનો વિચાર કહ્યો છે. પણ એ સમગ્રણુતાને આકાર સાથે સળધ નથી એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે.

બીજો પ્રકાર આરાધનાનો છે. તેનો જરૂર જેઓ વિચાર એક બીજા પ્રકરણમાં થશે.

આપણે અહીં ત્રીજો વિચાર કરવાનો છે. તે સામાન્ય ભક્તિનો છે. શ્રેયાર્થી માણસ પોતામાં રહેલી પૂજ્યતા, કૃત્યતા તથા પ્રેમની લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા માટે, પોતાના સુખ, શાંતિ અને ધૈર્ય માટે, અને પોતાના કર્મોના સમર્પણ માટે કેવળ નિરાકાર, સર્વવ્યાપી, પરમાત્માના આલમ્બન અને ચિંતન સ્વીકારે અને એલાથી સંતોષ માને એમ હમેશા જેવામાં આવતું નથી એનામાં રહેલો પ્રેમભાવ એ કોઈ નામરૂપધારી દેવ અથવા વ્યક્તિ અથવા ચિહ્ન પર ઢાળવા ઝૂકે છે.

એ નામરૂપધારી કોઈક વાર એક કેવળ કાલ્પનિક સ્વરૂપ કે તેની પાપાણ્ડિની શ્રૂતિ હોય છે, કોઈ વાર કોઈ બંધ કલ્પનાતું કે સ્વરૂપનું નાનકડું પ્રતીક માનેલું ચિહ્ન હોય છે, કોઈ વાર કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય છે, અને કોઈ વાર કોઈક પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિ હોય છે.

એ નામરૂપધારી પ્રત્યે એના બંધનની બાવના અત્યંત પ્રેમની હોય છે. એને તે જીવનનું સર્વસ્વ અને જગતનું સાર લાગે છે. તારકપણાની અથવા જીવનની મિદ્ધિરૂપે જે કાંઈ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ એને પ્રાપ્ત કરવા જેવી લાગતી હોય તેની પ્રાપ્તિ એના તરફથી એને યત્ન શક્ય એવી એના પ્રત્યે એને શરૂઆતમાં થઈ બધાયેલી હોય છે; અને એ સ્થિતિની ધૂંધા એ બ્રહ્મિય થવામાં કારણભૂત બને છે એ ખરું; છતાં, વખત જતાં એનો પ્રેમ એવું તીવ્ર રવરૂપ પકડે છે કે પેલી પ્રાપ્તિ કાં તે ગોણુ લાગે છે, અથવા એ બ્રહ્મિયમાં જ પ્રાપ્તિ સમાર્પિત ગયેલી લાગે છે; એની બ્રહ્મિય એને કેઈક ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપે નહિ, પણ જીવનના સાધ્યરૂપ જ બની જાય છે.

‘બ્રહ્મિય ભૂતજ પદારથ મોર્ચુ, બ્રહ્મલોકમાં નાહી’ રે;

‘હરિના જન તો પ્રકૃતિ ન માને, માગે જન્મોજન્મ અવતાર રે.’

(નરસિંહ મહેતા)

પરમાત્માશક્તિ વિષે નિષ્ઠા અને તેનું દૃઢ આલંબન અને તેને માટે મહિમાયુક્ત પ્રેમ — એવી આ બ્રહ્મિય જે બાળ્યમાં ખાસ શુદ્ધિ પડે છે તે એની એકદેશીયતા અને સાકારનિષ્ઠા છે.

‘તમારા તો હરિ સખલે રે, અમારા તો એક રથલે,

‘તમે રીઝો ચાહશ્ણે રે, અમે રીઝું ચ દ મળે.’

(દયાસેન)

‘મુકુન્દમાલા’ના કવિએ કહ્યું છે તેમ —

દિવિ વા સુવિ વા મમમલ્લ વાસો નરકે વા નરકાન્તક પ્રકામમ્ ।

અવધીરિતદારદારવિન્દી ચરણો ઠં મરણેન્નુચિન્તયમિ ॥

(હું નરકનો નાશ કરનારા, રવર્તમા, પૃથ્વીમાં કે નરકમાં જ મા

વાસ બસે યાઓ; પણ એટલું કરો કે અભાદિકે ધારણ કરેલાં તા ચરણકમળનું મરણસમયે હું ચિંતન કરું.)

મનુષ્યમાં રહેલી આવા પ્રકારની બ્રહ્મિયની બાવનાનું યોગ અને વિવેકયુક્ત રવરૂપ કયું, એનો આપણે આ પ્રકરણમાં વિચાર કરવો છે.

ભક્તિ અને ઉપાસના

કોઈક વાર કોઈ માણસની જોગી ખીન્ને દૂર કરાનો એક જ ઉપાય રહે કે, તે એ કે એને એકલા બધામાં મૂકી દૂર ખમી જવું. એકલા તો એ ગભરાય છે, પણ થોડી વારમાં જોઈ લે કે એનો નશ નકામો હતો, અથવા એટલા બધાની સામે થવાની એનામાં પ્રકૃતિ છે તે પ્રમાણે એક પરમતત્ત્વનો નિશ્ચય રાખી તથા તેના જ આનંદન પર દૃઢ રહી, ખીજી રીતે પોતાના પુરુષાર્થ ને જ નીરજતથી, રમથી અને ખતથી પોતાની છાંટેની વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે જે માણસ કોઈ વસ્તુની કામનાથી કે કોઈ મલના નિવારણ માટે દેવદેવીઓનું આલમન માને છે અને તમની આરાધના કરે છે, તેમને માટે તેમનું એ આલમન દૂર કરવું એ જ એક ઉપાય હોય એમ સંભવિત છે પણ આ ઠેકાણે આપણે એવા સકામ બંધોનો વિચાર કરતા નથી.

સાચું પૂછતા, એમને 'ભક્ત' કહેવું એ ભક્તિ શબ્દ મરોડવા જેવો છે જેમ ખુશામતિયાને એમનું સાચું સ્વરૂપ માન્ય ન પડે ત્યાં સુધી જ મિત્ર તરીકે માનવાની બૂલ થાય છે, તેમ કોઈનાના આરાધકોનું સ્વરૂપ સમજાય નહિ ત્યાં સુધી જ એમને બક્ષા કહેવાની બૂલ થાય.

પણ, આપણે તો એવા બંધોનો વિચાર કરીએ છીએ કે જે પોતાના પ્રેમથીના ચિત્તના સમાધાન સિવાય કોઈ પણ જાતના સાચા કે માનવિક સુખ કે ફળની છાંછા રાખતા નથી, છતાં, વાજકું જેમ ગાય માટે વ્યાકુલ થાય તેમ, પોતે સ્વીકારેલા છષ્ટદેવને માટે — કેવળ એમના પ્રયત્ન પ્રેમની અતિશયતાને લીધે — તરડે છે. 'મુકુન્દમાલા' સ્તોત્રમાં દર્શાવેલા પ્રમાણે એમની મનોદશા એની છે કે —

નાસ્થા ધર્મે ન વસુનિચયે નૈવ કામોપમોગે
 ચદ્રાવ્ય તદ્ભવતુ મગધ્યૂર્વકર્માનુરૂપમ્ ।
 એતત્પ્રાર્થ્ય મમ વહુમત જન્મજન્માન્તરેડપિ
 ત્વત્પાદામ્મોહહયુગગતા નિશ્ચલા મક્તિરસ્તુ ॥
 વદ્દેનાઙ્ગલિના નતેન શિરસા ગાત્રે સરોમોદ્રમૈ
 કળ્થેન સ્વર્ગદ્વગદેન નયનેનોદ્રીર્ણવાપ્પામ્મુના ।
 નિત્ય સ્વચરણારવિન્દ્યુગલધ્યાનામૃતાસ્વાદિના-
 મસ્માક સરસીરહાશ્ચ સતત સંપચતા જીવિતમ્ ॥
 સ્વજન્તુ શાન્તવાઃ સર્વે કિન્દન્તુ ગુરવો જના ।
 તથાપિ પરમાનન્દો ગોવિન્દો મમ જીવનમ્ ॥ *

આના પ્રકારેનું અઠૈતુક (કાર્ત્ત પશુ કામના વિનાનું) શુદ્ધ
 પ્રેમવાળું હૃદય હોવું એ માણસની અમૂલ્ય મપતિ છે. નિગતિશય
 અને અઠૈતુક પ્રેમાર્દ્રતા એ જ ભક્તિનું હાર્દ છે

પશુ એમ મનાય છે કે, એ ભક્તિ કયા ઢગે તથા એ
 ભક્તિમા પોતાના ઇષ્ટ સ્વરૂપ પ્રત્યે કેવા પ્રકારના મગધનો ભાવ
 હોય એ મહત્ત્વનું નથી. પશુ, મને લાગે છે કે, આ અવગણના
 કરવા જેવી બાબત પશુ નથી

આ કારણુમરે, પહેલા, ઉપાસના અને ભક્તિ વચ્ચેનો ભેદ
 સમજવાની જરૂર છે, અને આરાધના એટલે શું તે પશુ સમજવું
 આવશ્યક છે

લાગે પહેલા ઉપાસના

* મને ધર્મમાં આસ્થા નથી, ધનના બદારમાં નથી, સુખ-સમૃદ્ધિમાં
 નથી. મારા પૂર્વકર્મને અનુસરીને, હે ભગવાન, જેમ મારું યજ્ઞનું કે
 તેમ થાઓ. મારે મતે તો આ જ માગણી બહુ મહત્ત્વની છે કે જન્મ-
 જન્માતરમાં પણ તારા ચરણકમળની જોડીમાં મારી ભક્તિ નિશ્ચય દો

જોડે લાગે, નમને લાગે, રોમાચિત મારો વડે, નદમહિત સ્વર્ગ
 આસુ ટપવાની આજોથી, નિરતર તારા ચરણકમળની જોડીના ધ્યાનરૂપ
 અમૃતને ચાખતા ચાખતા, હે હમચનચન, અમારું જીવન હમેશાં (દરે
 જન્મમાં) પૂરું થાઓ

બડે બધુઓ ઊડી બચ, વડીલો નિદા કરે, તોપણ પરમાનન્દ
 ગોવિન્દ એ જ મારું જીવન છે

મારી સમગ્ર પ્રમાણે, જેને તમે તમારા શ્રવનમાં ઉતારવા ઇચ્છતા હો, જેની સમીપ તમે પહોંચતા હો, * જેનો તમે જાણે બીજો અવતાર થઈ રહેવા ઇચ્છતા હો, તે જ તમારો ઉપાસ્ય દેવ છે. જેનું તમે વાણીથી બજન કરતા હો, જેની પૂજાપ્રાર્થના કરતા હો, તે નથી. ઉદાહરણાર્થ, સ્વામી રામદાસના સાંપ્રદાયિકો સ્વામી રામદાસને અને ગોસ્વામી પુલ્હસીદાસના અનુયાયીઓ પુલ્હસીદાસજીને રામના અવતાર નથી માનતા, પણ હનુમાનના કે વાલ્મીકિના અવતાર માને છે. એમની અંતઃપ્રતીતિ એવી છે કે સ્વામી રામદાસ કે પુલ્હસીદાસનું સામ્ય હનુમાન કે વાલ્મીકિ સાથે વિશેષ છે. આથી એ બંને સંતોને હું રામના ઉપાસક ન કહું, પણ હનુમાન કે વાલ્મીકિના ઉપાસક કહું. એમના ઉપાસ્ય દેવ રામ નહિ, પણ હનુમાન કે વાલ્મીકિ હતા.

એ જ પ્રમાણે નરસિંહ મહેતા, ચૈતન્ય, દયારામ વગેરેની ઉપામના કૃષ્ણની નહિ પણ રાધાની હતી.

આ ઉપામનાની દૃષ્ટિએ.

પણ ભક્તિની દૃષ્ટિએ તો, કદાચ રામદાસ અને પુલ્હસીદાસજીને રામમુક્ત અને નરસિંહ મહેતા વગેરેને કૃષ્ણમુક્ત કહેવા જોઈએ. કારણ, જેના જેવો માણસ યત્ન ઇચ્છે છે તેનો તે ઉપાસક છે; જેને માટે પોતાનું શ્રવન સમર્પણ કરવા ઇચ્છે છે તેનો તે ભક્ત છે. દા. ત., દાસબાવ, નૈમિક બ્રહ્મચર્ય, શૌચ, પરાક્રમ છત્યાદિ ગુણોના હનુમાન ઉપાસક હતા, પણ એમનું શ્રવન એમણે રામને સમર્પણ કર્યું હતું, એટલે એ ભક્ત હતા રામના. રામ ઉપાસક હતા શૌચ, આચાર્યશીલતા, સત્યપ્રતિષ્ઠતા, સ્વાભિમાન, રાજકોશલ્ય, પુલ્હકોશલ્ય વગેરે ગુણોના; એ ભક્ત હતા એમનો માતાપિતા, બધાઓ અને પ્રજાના. કારણ કે, એમને માટે એ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પી દેવા તૈયાર હતા.

પણ ભક્તિ અને ઉપામના વચ્ચે આટલો જ ભેદ નથી. માણસ ઉપાસના એકાદ ભૂતકાળની વ્યક્તિનીયે કરી શકે, પોતાના સમકાલીનનીયે કરી શકે, એકાદ કાલ્પનિક પાત્રનીયે કરી શકે, અને એકની જ

* ઉપાસના=પાસે જઈને બેસવું તે. (ઉપ પાસે, આસન બેઠક.)

નહિ પણ શુવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રમાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓને પણ ઉપાસ્ય કરી શકે. વળી, તે પોતાના ઉપાસ્યના શુવનના એકાદ ગુણ પૂરતી જ તેની ઉપાસના કરે. દા. ત., હનુમાન કોઈને બળ માટે, કોઈને દાસત્વ માટે અને કોઈને અલગ્યર્થ માટે જ ઉપાસ્ય લાગે. કોઈને શૃદ્ધશુવનમાં રામ, વ્યાપારમાં, કહેા કે તાતા, રાજ-કારણમાં સોકમાન્ય તિલક, સમાજસેવામાં માધીજી, નગરકાર્યમાં કોઈ ખીજો—એમ જુદા જુદા ઉપાસ્ય હોય, અને એમ વિવિધ ઉપાસ્ય હોવામાં (જે પમંદગીમાં અવિવેક ન હોય તો) કોઈ અડચણ જેવું ન ગણાય.

પણ ભક્તિનું સાદૃશ્ય તો પ્રત્યક્ષ શુવનમા જ છે. હનુમાનને રામ પ્રત્યક્ષ હતા, રામને એની પ્રજા પ્રત્યક્ષ હતી. સીતાને રામ પ્રત્યક્ષ હતા, રામને સીતા પ્રત્યક્ષ હતા. કૃષ્ણઅર્જુનનો મિત્રસંબંધ કે ગુરુશિષ્યસંબંધ પ્રત્યક્ષ શુવનમા હતો. તેમ તમને જો હનુમાનનો દાસબાવ ઉપાસ્ય લાગતો હોય તો તમારા સ્વામી રામ તમારા પ્રત્યક્ષ શુવનમા જ તમારે શોધવા જોઈએ. તમે સીતાના ઉપાસક હો તો તમાગ પ્રત્યક્ષ પતિ તરફ જ તમારું પાતિનત્ય થઈ શકે. તમે ગમના ઉપાસક હો તો તમે જ્યાં વસો છો ત્યાંની જ પ્રજા, તમારી પોતાની પત્ની, તમારું પ્રત્યક્ષ મામાપ, તમાગ પ્રત્યક્ષ નોકરો, તમારા પ્રત્યક્ષ ગુરુ, ત્યાં જ તમારી સર્વે ભક્તિ કળવી જોઈએ. એમને જ માટે તમે તમારું મર્વસ્વ અર્પણ કરી શકો.

તમે અયોધ્યામા થઈ ગયેલા રામની કે ગોકુળમાં બેઠેલા કૃષ્ણની પુત્રભાવે, દામભાવે, પતિભાવે, પત્નીભાવે કે ખીજો કોઈ ભાવે ભક્તિ કરો, પણ તેમા તમારી કલ્પનાને તમારે ખૂબ એનીને, તેઓ પ્રત્યક્ષ છે એવી ભાવના કરવી પડે છે. તમારું શુવન મદનપણે પ્રાપ્ત થયેલા કમયોગથી અલગ કરી અસ્વાભાવિક માર્ગે વાગીને જ તમે તેમ કરી શકો.

જો ઉપાસના અને ભક્તિ વચ્ચેનો આ બેઢ જરાગર મમજયો હોય, તો આપણા દેશમાં રામ કે કૃષ્ણની કેટલી ઉપાસના થઈ છે તે વિચાર કરવા જેવી બાબત છે. ચૈતન્ય, નરસિંહ, દયારામ વગેરેએ કૃષ્ણને નામે કેની ઉપાસના કરી? ચોને કેની મગીષ જઈને પહોંચ્યા? ઉપાસનાનો આવો સઘા કે ગોર્થભાવનો આદર્શ

કેટલે અંશે વિવેકયુક્ત હશે સકાય ? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તરે વાચક પોતે આપી શકે. એમ પોતાના સ્ત્રીભાવ (અને તેમાયે જનરાસકન સ્ત્રીભાવ) લાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન એ, મારી નજરમાં, નથી એમના પોતાના ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ યોગ્ય કે નથી દાખલો લેવાની દૃષ્ટિએ યોગ્ય.

એ મર્વે જગત્સભ્ય ભાવનાવાળા અને પરિવ્રત વૃત્તિના માધુપુરુષો હતા એમા શંકા નથી, પણ એમના જીવનનો મોટો ભાગ એક વ્યક્તિની રમ્ય કંપનાને બળે બળે પોપી તેમાં રમમાણુ રહેવામા ગયો !

ઉપામના પ્રત્યક્ષની જ જોઈએ એવું નથી એ માયુ, પણ ઉપાસ્ય પસંદ કરવામા વિવેક કરવો જોઈએ, નહિ તો ઉપામના જીવનને વિકૃત માર્ગે વાળે. કારણ, જીવન યોગ્ય માર્ગે વધશે કે અયોગ્ય દિશામાં ફાટશે તેનો આધાર ઉપાસ્યની પસંદગી પર છે.

દરેક મનુષ્યે પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા અમુક પ્રકારની લાયકાત મેળવવી જોઈએ. યોગ્ય પ્રમાણમાં અને પરિમિતિ તથા શક્તિ મુજબ એણે માણુસાધના જુદા જુદા ગુણો, યમો અને શક્તિઓ ખીવવવા જોઈએ. આ વિકાસનુ સાધન એની ઉપામના છે

પણ ગુણ, શક્તિ, યમ ઇત્યાદિની પ્રાપ્તિ એમા જ ઉત્કર્ષ મેમાનો નથી. એવું હૃદય શુદ્ધ ભાવનાઓથી પણ બરેકું હોવું જોઈએ એવું હૃદય પ્રેમજતા, સૌજન્ય, સરળતા વગેરેથી બીજાંયેકું હોવું જોઈએ. એ વિના એના જ્ઞાન અને ગુણો મૂલ્ય વિનાનાં થવાનો અભવ છે. આનું સાધન ભક્તિ છે. જે માણુમ એક પણ ખીજા જીવ પર પ્રેમ કરતો કરતો તેનો એટલો ઉત્કર્ષ કરી શકે કે, કાંઈ પણ અર્થ વિના અથવા કાંઈ પણ અમત સુખની અપેક્ષા કર્યા વિના, અહૃતુક પ્રેમથી તેને અત્યંત આહી શકે તે માણુમ, જે તેનો બચ્ચનીય પુરુષ એવી જ વિશ્રુતિયુક્ત અને લાયક વ્યક્તિ હોય તો, કેવળ તેની ભક્તિને લીધે જ જીવનની ઉત્કૃષ્ટ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે એમાં શંકા નથી. ચૈતન્ય વગેરેની પૂજનીયતા એમના રાધાભાવમા કે કૃષ્ણને એમણે હજીદેવ નરીકે સ્વીકારી તેમા નથી. એ તો મૂલ્ય પણ ગણાય પણ એમની નિરતિસય અને અહૃતુક પ્રેમાર્દ્રતામા છે, અને એ જ ભક્તિનું તત્ત્વ છે.

આરાધના

ઉપર જે ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું તે મર્વથી શ્રેષ્ઠ આત્મનિવેદન ભક્તિનું થયું. એક પણ શ્રવને કાંઈ પણ ફળની, સુખની, વામનાનૃપિની ઇચ્છા વિના પોતાનું મર્વ સ્વાર્પણ કર્યું એ આત્મનિવેદન છે. જે એક ઉપર એવો અદ્વિતીય નિરતિશય પ્રેમ કરી શકે છે તે, જે ઇષ્ટ પુરુષની પમંદગી યોગ્ય રીતે થઈ હોય તો, જગતનીયે એવા કરી શકશે, કારણ કે તેની ભક્તિનું સ્વરૂપ જ એવું થશે કે તે જ જગતની સેવાનો સદૃશ ભાગ લેશે.

એમા ઇષ્ટપુરુષની સાયકાતનો વિચાર ગૌણ છે એમ મામાન્ય રીતે મનાયેલું છે. જેના હૃદયમાંથી આવેા પ્રેમ ઝરી શકે છે તે, જેના પ્રત્યે તે દશે છે તેના ગુણદોષ વિષે તુલનાત્મક વિચાર કરી, અનેક ઉમેદવારોમાંથી એકને શોધી, નેને પોતાની ભક્તિનું પાત્ર બનાવે છે એમ નથી. એ જીવજવામાં કાંઈક નિમિત્તકારણ અવસ્ય હોય છે. દા. ત. પરોક્ષદેવના અનન્ય ભક્તોમાં આનુવશિક સંસ્કાર જ ધણખડું હોય છે. પ્રત્યક્ષ શ્રવણમાં એવી ભક્તિ દળવામાં પૂજ્યતાનો ઊભરો જીવજવાનારા નૈમિત્તિક પ્રસંગોમાંથી એ ભક્તિ ખીલી જડે છે.

પરંતુ, ઇષ્ટની સાયકાતનો વિચાર ગૌણ હોય છે, માટે મિલકૂલ જ હોતો નથી, અથવા સદૈવ ગૌણ જ રહે છે એમ નથી આ થોડા વિચારથી સમજાય એમ છે. ઇષ્ટસ્વરૂપ એને કાંઈક પ્રકારે તો પોતાના કરતાં વિશેષ લાગતું જ હોય છે. જ્યાં એની વ્યાપ્તમાં મોટી ભૂલ થયેલી માલૂમ પડે છે, ત્યાં થોડોઘણેએ એના પરથી બાવ જિતરી જવાનો સભવ રહે છે, પણ એના પ્રત્યેની પ્રીતિનો સરકાર બાગ્યે જ જૂસાય છે. આ રીતે પરોક્ષ દેવની સાકાર ભક્તિમાંથી નીકળી જે ભક્તોનો વેદાન્તમાં પ્રવેશ થયો, તેમનામાં પોતાના જૂના ઇષ્ટદેવ પ્રત્યે કાંઈક ઉદાગ્રીનતા આવવા છતાં એ પ્રીતિનો મંડકાર ક્ષીણ થયેલો માલૂમ પડતો નથી.

ઠટની સાવકાનનો વિચાર, આ રીતે, તદ્દન ગૌણ ન હોવાથી ધણી વાર એવું બને છે કે, પ્રત્યક્ષ જીવનમાં જોમને માટે ભક્તિ ઊપજવી જોઈએ એવા માતા, પિતા, ગુરુ, નેતા, રાજ્ય વગેરેનું જીવન જ એવું હોય કે, હૃદય ભાવનાશાળી હોય છતાં, એમને માટે એને પ્રેમ ઊપજી જ ન શકે; અથવા, એમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ હોવા છતાં, તેઓની અપૂર્ણતાનું બાન હોવાને લીધે, તેમની બધાંનીયે પ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખ્યા છતાં, હૃદયમાં પૂર્ણ કૃતાર્થતા ન લાગે, અને કોઈ એક પૂર્ણ વ્યક્તિ માથે શુદ્ધ પ્રેમથી બધાવા એવું હૃદય તત્ત્વનું હોય. એના ભક્તિભાવને ઉત્તેજિત અને પુષ્ટ કરી શકે એવું એને કોઈ ઐતિહાસિક કે દાર્શનિક પદોક્ષ વિભૂતિનું જ જીવન લાગતું હોય. એ એને પોતાનો આદર્શ — ઉપાસ્ય — કરી શકે એમ પણ ન હોય, પણ એનો એ આશય હોય. આવે પ્રમગે એના હૃદયમાં એ વિભૂતિને માટે એક પ્રકારની ત્રીણ પૂજ્યતાની વૃત્તિ સ્થિર યથાન કયાં વિના રહેતી નથી. એ પૂજ્યભાવને પ્રમટ કયાં વિના પણ એ રહી શક નહિ એવી રીતે કોઈ પદોક્ષ વિભૂતિ માટેનો પૂજ્યભાવ પ્રમટ કરવાની રીતને ‘આરાધના’ કહીએ તો તે આરાધનાનું યોગ્ય સ્વરૂપ કયું તે નમજવું જરૂરનું છે.

યોગ્ય મર્થોદ્દામાં ગંભીરે ખીસેલા કોઈ પદોક્ષ વિભૂતિ માટેના આરા આદરના મૂળમાં રહેલા ભાવો તપાસીએ તો તેમાં એવી વિભૂતિને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં જોવાની અને તેની જોડે પોતાનું જીવન જોડવાની ઝખના રહેલી છે એમ માન્ય પડશે જો કોઈ દિલ્લો ગમ, કૃષ્ણ કે શિવાજી મહારાજ પ્રત્યે આત્મિક પૂજ્યભાવ હોય તો (જે તેનો અવિવેક વિકાસ થયો હોય તો) એનો અર્થ એ કે, જો પ્રત્યક્ષ જીવનમાં રામ, કૃષ્ણ કે શિવાજી જેવી કોઈ પ્રતાપી વ્યક્તિને એ જુએ તો તેની માથે એ પોતાનું જીવન ખુશાલી સાધી દે રામ, કૃષ્ણ કે શિવાજી થવાનું એવું પોતાનું એ ગજી જોનો નથી એ રીતે ગમાત્મિક એના ઉપાસ્ય નથી, એમનો ભક્ત પણ નથી, પણ પૂજક છે, એટલે કે એમના જેવાનો ભક્ત થવાની ઇચ્છા રાખે છે, પ્રત્યક્ષ જીવનમાં એને રામાદિક ન મળે ત્યાં સુધી એ તે પદોક્ષ વિભૂતિઓના ગુણાનુવાદ ગણે, એમની કીર્તિ ફેલાવવામાં બામ લેએ પણ, એટલેથી એને કૃતાર્થતા નહિ લાગે એ એમને પ્રત્યક્ષ માની લેવાની જૂલ નહિ કરે. જો પ્રત્યક્ષ જીવનમાં એને એવો પુરુષ મળી આવે તો પદોક્ષ માટે

ધર્માધર્મના સ્વમનિર્ણય કરવાની ખટપટ હોડી દેવી અને કામા નાચા કર્મણા મદ્યુરુને શરણે રહેવું, અને એ જેમ આગ્રા કરે તેમ નિ શકપણે વર્તવું તો એ અમુક ધર્મ આચરવો રહી જવાથી કે અમુક અધર્મ કરવાથી લાગતા પાપમાથી છટી જશે.

આ મોઠનું આવી રીતે રહ્યું સમજવામાં હરકત ન આવે, જો એની પાછળ ગૃહીત રહેલી જામતો લક્ષમાં રાખવામાં આવે તો એ ગૃહીત રહેવી જાળનો આ.

૧ જેનું શરણ લેનામાં આવે તે પુરુષ એવી અસામાન્ય અને જાણે ધર્મની મૂર્તરૂપ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ કે તેની આગ્રા એ સદૈવ ધર્માનુદ્ધત જ હોવાની આથી જેમ રોગના નિવારણ માટે સામાન્ય દર્દી કુશળ વૈદ્યની અગ્રાએને અનુસરવામાં, અથવા કામદાના પ્રશ્નોમાં મામાન્ય જન કુશળ વર્ગીયની સલાહને માન્ય રાખવામાં જ, પોતાની સલામતી જુએ, તેમ ધર્માધર્મના મૂલ્યનારા પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતા સામાન્ય ત્રેષાર્થો એવા પુરુષની આગ્રાને અનુસરે, તો તે જૂલમાંથી બચી જાય, કાગળ કે જેનું એણે શરણ લીધું છે તેણે ધર્મનો નિરોધ સુદ્ધમ વિચાર કરેતો છે.

૨ જેમ કોઈ વિદ્યાર્થીને આખો જન્મકાલ શિ યત્ન કરવાનું હોતું નથી, પણ બહુ બહુ તો શિક્ષકના જોટરી લાયકાત પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી શિષ્ય થઈ રહવાનું હાથ અને શિક્ષક જ્યારે કહે કે 'હવે મારી પામેથી તું વધુ પ્રાપ્ત કરી રાખીશ નહિ,' ત્યારે એનું એ ગુરુ પ્રત્યેનું શિષ્યત્વ પૂર્ણ થયું મણાય તેમ જ્યાં સુધી શ્રેયાર્થીને જાતે ધર્માધર્મના નિર્ણય કરવાનો આત્મવિશ્વાસ નથી ઉદ્ભવે, ત્યાં સુધી જ એને એવા મહાપુરુષને શરણે રહેવાપણું હોય. આનો અર્થ એ થયો કે, અવ્યુદ્ધિને ચલાવવાની ખટપટમાંથી છૂટવા માટે, અથવા ખીજની બુદ્ધિને કુદિત કરી મૂકવા માટે અથવા તેને પોતાને અધીન રાખી મૂકવા માટે શિષ્યપણું કે ગુરુપણું બાધાનું નથી, પણ શિષ્યની બુદ્ધિને વિશેષ કુશાલ કરવી, સાચી દૃષ્ટિશક્તિ કરવી, અને સ્વતંત્ર બને એવી તેનામાં લાયકાત આણવી એ છે જ્યાં સુધી એ સ્થિતિ નથી થઈ ત્યાં સુધી જ શરણ લેવું કે દેવું ચોખ્ખું છે.

ખીજ ખડના 'ગાન, ભક્તિ અને મર્મ'વાળા પ્રકરણમાં જો જોય કે, "ગાનપ્રાપ્તિ, સાર બાદ બાવનાનું અનુશીલન, અને

ત્યાગ બા- કર્મયોગની પૂર્ણતા, એવો વિકાસનો ક્રમ જ જાણાય છે.”
ત્યા આપણે મર્-યાપી પગમ ચૈત-નના આવળા રિથે વિચાર કરતા
હતા. પગતુ, માકાગ છટ્ટેન કે ગુરુ વગેરેની બક્તિનું પણ એ જ
પર્યવસાન થયું જોઈએ એટલે કે, બક્તિને પરિણામે બક્તની નિઠા
એવી દૃઢ થી જોઈએ કે જોગી તે ધર્મનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરી તેને
અનુકૂળ જીવનના કર્મો કરી શકે

અને મપ્રદાયો આ ઢેફતા વાકચની મામે વાધો નહિ હે પણ
'ધર્મ' એટલે શુ એ અષ્ટ કરાની જરૂર છે હા ત, મામાન્ય
ગીને મપ્ર યોમા પોતાના છટ્ટેવ ગુરુ વગેરેના મરિશો જાધવા,
તેમની અને તેમના અન્ય નનોની મેવાચાકરી કરી, તેમજ અથ
મામગીચા, નાના પ્રમારના નૈવેદ્ય, લક્ષ્મીજનન, સત્તમેજનન વગેરે
કરાવના, તથા વખોશ્રમ મનધી માપ્રદાયિ- મગ્નદ પાગવો, એ
ધર્મનિહાનું લક્ષણ ગણાય છે, અને એ જાનની ધર્મનિષ્ઠા હોય તો
બક્તિનું પોણું યોગ્ય ગીને થયેલું મનાય ૭ એથી આગળ વધી
દુઃખધર્મ, મમાનધર્મ, માનવધર્મ પ્રત્યે બક્તની દષ્ટિ નગવી
જોઈએ એવું આવશ્યક મનાય ૮થી એવું જ નહિ પણ બક્તિમા
એ વિનકૂપ મનાય કે, અને એ ધર્મો પ્રત્યેનો આમદ ધો તા જ
બક્તિ વિગેન મિદ્ધ થાય એમ પણ મનાય ૯

આ ને જનક જૂન છે, અને બક્તિમાર્ગ ખાતે ગત વધ્યાનું
ચિદ્ધ છે વાતનરિ- રીને, ધર્મ આ ધર્મ ન્યે જો મર્મ બે પ્રયો
દાય તો એટલો જ કરી સમાય કે અશુદ્ધ ચિત્તરાગા, બક્તિઆક
ક્રોમગ મતિઓથી રહિત, પોતાના જ સુખોપબોગ અને માર્થો
પ્રત્યે નાવધાન રોનારા માણુમો જે જે માસારિક કર્મો પ્રે છે તે
કર્મ અને શુદ્ધ ચિત્તવાળા, બક્તિનાવવાળા જીજ્ઞાસુ સુખ અને
સ્વાર્થને વિચારનાગ, કર્મના આવી શકે એવા સર્વ પરિણામોનો
વિચાર કરી તેની અને તે પ્રવાની રીતની નૈનિક દષ્ટિએ ચાળચુ
કરી કર્મોનો સાવધપણે કરારાગા માણુસો જે જે સામારિક કર્મો
કરે છે તે ધર્મ ધર્મ માસારિક ગણાય એવું ૯ કે પારલૌકિક
અથવા મર્મ મપ્રદાયે માન્ય પ્રેલું છે, તે હિપરથી ધર્મ છે કે અધર્મ,
અથવા પ્રવૃત્તિ ધર્મ છે કે નિર્વાત ધર્મ એ કરાની શકાતું નથી
પણ એ ધર્મ મર્ત યગ્ય છે કે અમત યશ્ય, ન્યાની છે કે અન્યાયી,

જે એનો આદર અને પ્રેમ હોય તેથી અતિશય વધારે આદર અને પ્રેમથી એ તે પ્રત્યક્ષ પુરુષને વળગી પડે અને ત્યારે જ પૂર્ણ કૃતાર્થતા અનુભવશે આવી રીતની કોઈક પરોક્ષ વિશ્રુતિની આરાધના — એનું શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ — દરેક બાવનાવાન માણસ કરે જ છે. અને એ અયોગ્ય છે એમ નહિ કહેવાય.

આ રીતે ઉપાસના એટલે કોઈના જેવા થવાની ઇચ્છાથી ચિનન અને અનુકરણ, ભક્તિ એટલે કોઈપ્રત્યક્ષ પુરુષ માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરવું તે, અને આગધના એટલે જેના સગ્ગા પુરુષને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવાની ઝંખના ગાળી તેનું પૂજન, ચિંતન વગેરે.

પણ જ્યારે એ આગધના એટલે સ્વરૂપ પકડે કે જેમાં પ્રત્યક્ષ જીવનમાં એવી વિશ્રુતિને મળવાની ઝંખના રહે જ નહિ, પણ એ પરોક્ષ વિશ્રુતિને જ કોઈરીતે 'માહાત્મ' મળવાની ઝંખનાનું સ્વરૂપ હોય, એની ભૂતિ કરી એ ભૂતિની ચોડગોપચાર પૂજાપ્રાર્થના કરી એમાં જ કૃતાર્થતા મનાવે, અને, ધીમે ધીમે, કલ્પનામાં કે મગ્ન પડી એને મળવાની આશામાં રમણીય રહેવાની રેવ નિર્માણ કરે, ત્યારે એ આગધના વિફલ થયેલી છે એમ કહેવું જોઈએ એ આગધના અત્યંત શ્રદ્ધાપુરક હોય તોયે તે અત્યંતી નથી, એમાં અબ્યુસનો એક મદત્તનો અંશ રહી જાય છે અને, તે સમયમાં તરફ એનું કદી પણ પ્રમાણ થવાનું હોય તો, એને એ આરાધનાની પાર જડ જ પડે છે.

ભક્તિ અને ધર્મ

ઉપરના પ્રકરણોમા આપણે જોયું કે

૧ ભક્તિ અને આયજનનિદામા તેમ જ ભક્તિ અને ઉપાસનામાં બે છે

૨ ઉપાસના અનેકની હોઈ શકે, જૂતકાગના પુરુષની હોઈ શકે, કંપનાની હોઈ શકે, મત્સ્ય, દયા, અહિ મા ઇત્યાદિક ગુણો કે ભાવોનીયે હોઈ શકે

૩ ભક્તિ — ગ્રેમયુક્ત સર્વસ્વાર્પણ — એક પ્રત્યે જ ધર્મ શકે. પ્રત્યક્ષે અભાવે પરોક્ષ, કાર્પનિક કે અતિહાસિક માકાર વ્યક્તિની આરાધના કે ઝખનાનું સ્વરૂપ એ બને પડે, પણ જીવનનો કેટલોક ભાગ પણ પ્રત્યક્ષની ભક્તિમા ઢળ્યા વિના એ કૃતાર્થ ન થાય

૪ પ્રત્યક્ષની ભક્તિમાયે ઇષ્ટ પુરુષની પસંદગી વિચારવા જેની વસ્તુ છે જો ઇષ્ટ પુરુષ વિજૃંભિમાન અને લાયક વ્યક્તિ હોય, તો જ તેની અનન્ય ભક્તિથી ભક્ત પોતાનો પરમ ઉત્કર્ષ સાધી શકે, અને તે ભક્તિ જ જગતની સેવાનો મહજ ભાગ બને

આ છેદની બામતને આપણે જરા વધારે વિસ્તારથી વિચારી જોઈએ

ગીતાના ૧૮મા અધ્યાયમા (શ્લોક ૬૬) કહે છે કે,

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેક શરણ વ્રજ ।

અહ ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષચિધ્વામિ મા શુચ ॥

(સર્વ ધર્મોને છોડીને તું મારું જ એક શરણ લે, હું તને સર્વ પાપોમાથી છોડાવીશ, તું ચિતા કર મા)

આ શ્લોકનું સામાન્ય રીતે એમ સહજ મનજવામા આવે છે કે, ધર્મ એવો સૂક્ષ્મ અને અદૃષ્ટ છે કે સામાન્ય શુદ્ધિનો માણુમ ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરવા બેસે તો એની શુદ્ધિ મૂઝાઈ જાય અને એ કદી ચિત્તની સ્થિતિ લોગવી નકે

સમાજને એક દરે સુખકર છે કે કલેશકર, નિવેક્ષ્યુક્ત છે કે વિવેકહીન, એ બધા પરથી તે ધર્મ છે કે કર્મ છે તે દરની સકાય દરેક મનુષ્યની બુદ્ધિ અમુક કર્મ ધર્મ છે કે અધર્મ એનો નિર્ણય કરવા શક્ત અને એ મર્વ અનુગમોનો, ભક્તિનો, કેળવણીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈ એ જ્યાં સુધી બુદ્ધિ એવી નથી થઈ ત્યાં સુધી માણુમ કોઈ અનુગમનો અનુયાયી, કોઈ ગુરુનો ભક્ત કે કોઈ શાળાનો શિષ્ય રહે એ વીક છે પણ, જ્યારે અનુગમો, સદ્ગુરુઓ કે શિક્ષકો તેની બુદ્ધિને જીવની વિગેરે પણ અને ઝાંખી બનાવી દે, શરણનો એવો અર્થ સમજાવી દે કે શરણ એ જ મહત્ત્વનું છે અને ધર્મોધર્મનો વિચાર એ અદ્વકાર અથવા દેહાભિમાન હોવાથી નાશ કરવા યોગ્ય છે, અથવા જે માણુમ શરણનો મહિમા મમજ્યો છે તેણે ધર્મોધર્મના દોર થાય તેથી અનુતાપ કરવાનો નથી, ત્યારે, જેમ કોઈ સુતાર ગોળાઈ લાવના જતા આખુ લાકડું જ છોડી નાખે, અથવા જે લાકડામાંથી વસ્તુ બનાવવાની હોય તે પોતાના વામનાનો હાથો બનાવવામાં જ ખપાવી દે, તેના જેવું થયું કહેવાય.

વિવેક, વિચારી અને ઔચાર્યો મનુષ્યનું છેવટનું શરણ કે પરમભક્તિનું ધ્યાન કોઈ સાકાર, પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિ નથી, પરંતુ આત્મા કે પરમાત્માના આલબનયુક્ત તથા ભૂતપ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમયુક્ત પોતાનો ધર્મ એ જ એવું અતિમ શરણ અને એની ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિનું અતિમ લક્ષ્ય છે.

રામ, કૃષ્ણ બુદ્ધ મહાવીર વગેરેએ પ્રમગોપાત્ત માતૃભક્તિ, પિતૃભક્તિ, ગુરુભક્તિ, પ્રજાભક્તિ વગેરે કરી તે ભક્તિને પ્રમગે તેમને માટે પ્રાણાર્પણ કરવાનીયે તેમની તેમણી હતી જો એ રીતે એમને મરવાનો પ્રમગ આવ્યો હોત તો તેને માટે એમને ખેદ ન થયો હોત એ દષ્ટિએ એ ખીજ પ્રકરણમાં રામને પોતાના માતા, પિતા, ગુરુ તથા પ્રજાના ભક્ત કહ્યા છે છતાં, એમની તે તે વ્યક્તિ કે સમદ પ્રત્યેની ભક્તિ મિનશયતી હતી એમ ન કહી શકાય એ ભક્તિને મર્યાદા હતી અને તે મર્યાદા ધર્મની હતી જે રામ પિતાની આજ્ઞાથી રાજ્યાધિકારનો ત્યાગ કરી વનમાં જવા તત્પર થયા તે રામે પિતાની કે ગુરુનીયે આજ્ઞાથી પિતાને કેદમાં નાખી ગાળ્યારૂં થવાનો ઇનકાર મ્યો, વનમાંથી પાછા વળવાનોયે ઇનકાર કર્યો. એટલે

‘ ભક્તિ શીશ તણુ સાદુ ’ એ સાચુ, છતાં એ ભક્તિની માગણીઓ ધર્મની મર્યાદાનો ભંગ કરનારી ન હોવી જોઈએ, પણ, જીવન એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ કે, ધર્મની મૂળ મૂર્તિ યનારી હોય તો એ પોતાના ઇષ્ટ સ્વરૂપના ચરિત્ર જેવી જણાય, અને તેથી એના શરણમાં રહેતુ એ ધર્મને અનુસરવાનો રાજમાર્ગ થાય એવુ બને એમ લાગતુ જોઈએ.

મૌદ્ધધર્મમાં ‘ ભુદને શરણે જાઉં છુ ’ એ બન્ને ‘ ધર્મને શરણે જાઉં છુ ’ એની પડેલા બેનાયુ છે, પરંતુ એ ભુદ કયા ભુદને શરણે હતા ? એ તો ધર્મને જ શરણે હતા, અને એમના મમકાલીન અનુયાયી માટે જ એમનું શરણુ એ મનામતીનો માર્ગ હતો એમ કહી શકાય એમના મરણ પછી એમના અનુયાયીઓને ભુદને શરણે જવાનો યોગ્ય અર્થ એટલો જ થઈ શકે કે, ‘ ભુદે ઉપદેશવા અને આચરેના ધર્મને અને એમના જીવનને માગદર્શક કરુ છુ ’ અત્યક્ષ કે પરોક્ષ કોઈ નિમૂર્તિ કે વ્યક્તિ વિશે આથી વિશેષ ભક્તિનિષ્ઠા હોવી કે તે ભક્તિમાં તારકપણાની કે ધર્મદાનિભાથી મુક્તિ મેળવવાની શ્રદ્ધા ગાખરી એ અયોગ્ય અને દોષપ્રપ્ત છે.

જેમ કેટલાક જળપ્રવાહો અદ્યમ વેગવાળા હોય છે અને કેટલાક શાંતવેગવાળા હોય છે, તેમ કેટલાક પુરુષોના ચિત્તનો દાળો એવા પ્રકારનો હોય છે કે, એમનામાં પ્રેમ કે દેવના જે કાંઈ ભાવો જોડે તે એવા વેગથી જોડે છે કે એ તેમને નિવશ કરી મૂકે છે અને જોનારને આજી દે છે. ચૈતન્ય, રામકૃષ્ણ પરમહંસ સ્વરૂપે એના પ્રકારના અદ્યમ ભાવના પુરુષો કહેવાય એ ભાવોએ ભક્તિનુ સ્વરૂપ લીધુ, એથી તે આપણને પૂજ્ય અને આદર્શરૂપ લાગે છે એ ભક્તિ પૂજ્યતાને યોગ્ય છે એમાં શંકા નથી, પણ એ આદર્શ જ છે એમ ન કહેવાય ભાવો માણસમાત્રમાં જોડે જ છે સારા ભાવો ન જોડે તો ખરાબ ભાવો જીકસાના પણ સારા કે ખરાબ ભાવોનો વેગ એટલો જળવાન થાય કે આપણે વિવશ બની જઈએ, કર્તવ્યાકર્તવ્યનો નિચાર કરવા અને કર્તવ્ય હોય તે જાળવવા સાવ નાનાયક બની જઈએ, તો તે કાંઈ યોગ્ય સ્થિતિ નથી કેટલાક માણસો પ્રિયજનના મદવાડથી કે મરણથી એવા બેગાકળા બની જાય છે કે, તે પરિસ્થિતિને અંગે ઉત્પન્ન થતા કર્તવ્યો તેમને સંજી

શક્તાં નથી, સુખાકાશમાં આવે તોયે તે જાગવવા તેઓ શક્ત થતા નથી, અને બિલ્ડી તેમની જ બીજાને ચિંતા કરતી પડે એવી સ્થિતિ થાય છે. આ કાર્ષ એમની વખાણવા જેવી સ્થિતિ ન ગણાય. તેમ પોતાના ઇદદેવ કે ગુરુનું અગ્રણ્ય બિડતાં કે નામ સામગ્રતાં કે દર્શન થતાં જ જે વિનય બની જાય, દેદબાન જૂની જાય, તથા તેમના કર્તવ્યો બાગ્યુએ રહી જાય અને બિલ્ડી એમની જ ચિંતાજનક સ્થિતિ થાય, એમા અતિશય ભાંકત રહેલી હોય છતાં, બક્તિની એ માના આદર્શ યોગ્ય નથી આપણે કર્તવ્યપથ રપટ કરવા માટે અને તેને પ્રેરવા તથા ચિર રાખવા માટે ભાવો બીડે તો તે આવકારલાયક કહેવાય, પણ જે ભાવો—પછી તે બક્તિના હોય કે કીધના હોય—આપણને પણ અને અધ બનાવી દે, આપણને નિવશ કરી મૂંઝેલ બનાવી દે, તે આદર્શરૂપ નથી.

આ રીતે આપણ આ પ્રકરણમા બક્તિની વિશેષ મર્યાદાઓ જોઈ, તે આ—

૧. બક્તિ એ ધર્મભાવનાને રપટ કરવા માટે છે અને ઉવટે, ધર્મ માટે સર્વસ્વપાંજી એ જ બક્તિને પરિણામે બાપજનું નવનીત (માખણ) છે.

૨. જરા સુની એ ધર્મભાવના રપટ નથી થઈ, ત્યાં સુની ધર્મની મૂર્તિરૂપ સેવાય એવી કાર્ષ પ્રત્યક્ષ વિભૂતિને અતિશય પ્રેમથી પોતાનું સમર્પણ—એની બક્તિ જીવનના ઉત્કર્ષમા એક મહત્વનું સાધન છે.

૩ બક્તિનો આવેશ આપણને બેમાઠળા તથા કર્તવ્યાકર્તવ્ય વિષે વિચારશૂન્ય કરી મૂકે એ ઇદદેવ દશા નથી, પણ ધર્મમા સ્થિર કરે અને પ્રેરે તે એની આવકારલાયક સ્થિતિ છે.

આ દષ્ટિએ, ગુરુબક્તિ વગેરે પ્રત્યક્ષની બક્તિના કેટલાક પ્રકારોનો આપણે હવે વિચાર કરીશું.

ગુરુ

મનુષ્યને ક્રિયામાં કે વિચારમાં કોઈ જાતની ગૂચ્છ હોય, કાઈ ન બિનના પ્રશ્નો ધોગાતા હોય, એ પ્રતોનું નિગાહરણ થયા વિના એને જીવનમાં કાઈ અટકી પડ્યા જેવું કે અડચણ જેવું લાગતું હોય, તો એ બામતના કોઈ અનુભવી પુરુષને એ જાણે એ સમજી શકાય એની વસ્તુ છે

જે પુરુષ એની એવી ગૂચ્છો બહેલી આપે અને એનો માર્ગદર્શક થાય, તેને એ પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકારે એ સમજી શકાય એની વસ્તુ છે

આમ અર્થ જાતની વિદ્યાઓના ગુરુઓ વિશે સ્ત્રી શકાય.

જે મનુષ્યન પોતે અને જગત શા પોતાના તેમ જ જગતના આદિ અને અંત શું, જીવનનું ધ્યેય શું હોય તે જાણે જીવન માણાએ તો જીવન માગમાં મારી રીતે મક્કળ થયેલું ગણાય — એ જ મૌઘી મહત્ત્વની ગૂચ્છ હોય અને એનો ઉકેલ જ શોધવો હોય, તે જેવા ગુરુ જોઈએ છે તે મામાન્યપણે મહાગુરુ કહેવાય છે

આવો ગુરુશિષ્યનો મનુષ્ય બાનગી અથવા અંગત છે જેને એ પ્રશ્નો મૂકે છે તેને જ મહાગુરુની જરૂર ગણાય જેને એવા પ્રશ્નો ઊભા નથી, બિંદ્યા હોય તોયે તેને એનું આજ્ઞા એટલું મહત્ત્વ બાસતું નથી કે એના વિના એને જીવનમાં અધારુ થઈ જતું હોય, તેને મહાગુરુની આવશ્યકતા નથી *

* “આવશ્યકતા નથી” એનો અર્થ એવો નથી કે, એ કોઈ સત્પુરુષના સમાગમનો કે ઉપદેશનો લાભ મળી શકે એમ હોય તો ન હોય કે એમને વિષે અદરભાવ ન શખે પણ એ એમને પોતાના મહાગુરુ તરીકે સ્વીકારે અને ગુરુશિષ્યના સંબંધમાં જે અંગત મીટ્રિનિ સંબંધ જેવો જ રહે છે તે માટે જેટલું અવશ્યકતા નથી

વળી, એ ગૂચોનો એને ત્યારે ઉકેલ મળે ત્યારે જ એને। ગુરુસિધ્ધમબંધ પૂરો થયો ગણાય ‘પૂરો થયો’ એમ બે અર્થમાં કહ્યું છે એનું સમાધાન થયું ન હોય ત્યાં સુધી એનું સિધ્ધત્વ સાપેક્ષ અથવા ઉમેરવાગીનું છે. એ સમાધાન થયા પછી એ સિધ્ધત્વ, એક દષ્ટિએ, દૃઢ બને છે, અને બીજી દષ્ટિએ નેત્રિએ તો, રહેતું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે *

પણ મામાન્ય રીતે સિધ્ધિભા એવું બને છે કે, હજી પોતાની ઉમેરવારી ચાલુ છે, પોતાની ગૂચો હજી પૂરી રીતે ઊકેલી નથી, હજી જીવન વિશે માર્ગદર્શન થયું નથી, ગુરુના ગમ્મો હજી કાનમાં જ ઝીંત્યા છે, પણ એ કર્મ રીતે માચ્યા છે એ હજી રપટ થયું નથી, ગુરુ ન્યા દષ્ટિ પડોચાડવાના કચ્છે છે ત્યાં દષ્ટિ પડેલી નથી, તે પહેલાં તો ‘ગુરુકૃપા’ સંબંધનો અનર્થ કરી એ કૃતાર્થ ધર્મ જાય છે, પોતાનો અત્યસોધનનો પ્રયત્ન હીનો કરે છે, અને ન્યા દષ્ટિ પડોચાડી શકતો નથી ત્યાં ગુરુ સાક્ષાત્ પડોચાડી દેશે એ શ્રદ્ધાને પોખ્યા કરવી અને ગુરુમહિમાના ગાન ચાવા એને જ બાકીના જીવનનું કાર્ય માને છે

જેનામાં ભાવોનો વેગ બળવાન હોય તેવા માણસને જેણે પોતાને નવી દષ્ટિ આપી જીવન વિષેના દષ્ટિનિદુષ્માં જ પત્થો કરી નવજીવન રેડ્યું હોય, તેની કૃપાને એ અમૂલ્ય પ્રાપ્તિ ગણે, અને તેથી એના ગુણગાન ગાતા એ ધરામ જ નહિ એ અન્વાભાવિ નથી, જો એ પ્રગટ કરવામાં અવિવેક કે વેવલાપણું ન હોય તો એવો પુરુષ એવી રીતે ગુરુગાન અને ગુરુકૃપાનો મહિમા ગાય એ વિષે હું આદી કહેતો નથી પરંતુ, તે પણ જો જીવનની શોધ

*જેવું ગુરુ દ્વારા પોતાનું કાર્ય પૂરું થઈ ગયું હોય તેની ગુરુ પ્રત્યે કેવા પ્રકારની ભક્તિ રહે ? આપણા વિદ્યાર્થી અજ્ઞાના માનીતા શિક્ષક સાથેના સંબંધ પાછલા જીવનમાં ચાલુ રહે તો કેવો હોય છે ? મારી દષ્ટિએ, જીવલગપણું, કેઈ પણ બીજી વ્યક્તિ પ્રત્યે લાગી શકે તેથી અતિશય વધારે આદર અને કૃતજ્ઞજીર્ણ, છતાં ભયનો અભાવ, અને એ રીતે એ પોતાના સાચા આસનનું છે એવી ભાવના સાથે ‘એ દેહમાં એક જીવ’ જેટલે અશે ધી સહાય તેટલા નિમ્ન સંબંધનો એમને ઉપયોગી થવાની અભિલાષા એ સંબંધનું સહજ જ પરિણામ છે

જરૂર તરીકે ગુરુમાન । પોતાનો વ્યવમાય કરી મૂક તો તેમા વિવેક નથી જ એમા જ મુદ્રાપોતી ઉત્પત્તિનું બીજ રહેલું છે આમ છે તો, ગુરુશાધનો મૂળ ઉદ્દેશ જોનો હજી પાર પડ્યા નથી, જેને હજી ગુરુકૃપાપણ મ્યા બોધમા આ યુ તે મુદ્રા યયુ નથી, જે હજી પોને કલ્પનામા જ છે, તે જીવનની એ જરૂર તરીકે ગુરુમાનને પોતાનો વ્યવમાય કરે તો તે તો એથીયે વિશેષ અવદિત ઈ ગુરુ પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા એ મનમા સમજવાનો બાવ ઈ, વાનગી મોત્યા કરવાની વસ્તુ નથી

વળી, શિષ્યો જે પોને પ્રાપ્ત કર્યું નથી તે જગતને પ્રાપ્ત કરાવના અધીરા ધર્મ પોતાના ગુરુનું સરખું સેવા જગતને નોનરે છે આવી રીતે મધા જ અધૂરી જિજ્ઞાસાવાળા શિષ્યોનું એક ટોણુ ગુરુની પાછળ બેસુ ધર્મ જન્ય ઈ અને એમાથી એ પથ નિર્માણ થાય છે ગુરુ પોતે પશુ કેવળ શબ્દજ્ઞાની જ હોય અથવા જીવન વિશે એજે પૂરો વિચાર ન કર્યો હોય, અથવા કેન્દ્રિક પ્રમાણના મોહમા રહ્યો હોય, તો એ પથ મ્યાપવામા જમનનું મ્દનાયુ માની કે મનારી એ પ્રયત્નને ઉત્તેજન આપે છે આમાથી આગળ જતા માદીઓની પગપરા આવે છે માદીની પરપગને ગુરુપરપરા માની સેવાય છે અને ગુરુપગપગની અખડિતતા જગતમાથી જ્ઞાન પથ અખડ જગતમા હોય એમ માની લેવાય છે એવા પરપરાગત માદીપતિમા ગુરુભક્તિ કરવાથી મહાગુરુનામિના સર્વ સામા મળે છે એમ માની લેવાય છે *

* ચિત્ત તેમ જ જગત વિષેનું આપણું અવતોક્ત અને અવતોક્ત શક્તિ એટલા અધૂરા છે કે, અને વિચારને આ વિષે જુદી જુદી દષ્ટિએ વિચાર દે એવું અને વાર્તાવિક રીતે જુની દષ્ટિએ વિચાર એ અવતોક્ત મા ક્યારે એકામિતા છે એમ સૂચવે છે પણ નવા સુધી એ અધૂરાપણું છે, ત્યા સુધી વર્તવિચારમા જુદા જુદા મુદ્રાપોત (schools of thought) રહેવાના આવા વર્તવસ પ્રદાયો અને કપર તથા તેવા પથો વચ્ચે સુદૃઢ બેદ છે, જોકે વ્યવહારમા વર્તવસ પ્રદાયોમાથી પથ વારવાર લેપછી આવે ॥ ખસ દરેક પ્રવૃત્તિ અને વૃત્તિ ધોગ્ય મર્યાદામા ઉપયોગ ॥ અને આવશ્યક હોઈ શકે છે આપણા દેશભજને અનુસરી એ મર્યાદાને શોધવી એ જ વિચારી પુરુષે કરવાનું છે

વાસ્તવિક ગીતે, જેમ જેને જૂથ નથી તેને ખવાડનારની જરૂર નથી, તેમ જેને આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોની ચૂંચ જાની થઈ નથી તેને સહયુગની જરૂર નથી અને, હું એક વ્યક્તિને મારા યુગ તરીકે ગ્રીકો, તેથી મારા કુટુંબીઓએ કે મિત્રોએ પણ તેમનું સિંચવું ગ્રીકોગણે કે એમ કરવા મારે એમને આશ્ચર્ય કર્યો એ જૂથ છે

મારા જેવા બીજાઓએ સ્વતંત્ર રીતે મારા યુગને પોતાના યુગ તરીકે સ્વીકાર્યો હોય. તેમના પ્રાચી યુગધૃત્ય હોય એ આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે. એ સમય ઉપજાવવામાં મારો પ્રયત્ન નથી પોતાની પ્રેક્ષા નિર્માણ થયેલી ગિયતિને હું કેવળ ગ્રીકો હું

મને એ યુગી કાર્ષક લાગે થયો છે એમ નોર્થ બીજા પણ એવો લાભ લેવા આકર્ષક અને એમની પાસે પડાયો, મારી માથે સમૃદ્ધ હોવાથી એમ પડોચાવામાં મારી ગમ્યમ્થી થાય, એ પણ સમગ્ર શકાય એવી વસ્તુ છે

‘સમગ્ર શકાય એવું’ અથવા ‘સ્વાધ્યાયિક છે’—એનો અર્થ એવો જ કે, યોગ્ય મર્યાદામાં સ્વીકારવા ન મળે. નિર્માણ થાય તે અનિવાર્ય છે અને એમાં હોય નથી પણ મર્યાદાનો ભ્રમ થાય, અને જો તેમના પાસે મારા યુગનું સિંચવું રોકાવાવાનો મારો કે મારા યુગનાર્થ એનો વ્યવસાય મની જાય, તે યુગના પ્રત્યક્ષ સમય અને નિકટ સહવાસથી થનારો લાભ યુગના દેશાન્ત પછી પણ કાયમ રહે છે અને એના નામની, માહિતી કે મર્યાદા અસ્થિતિ મળી શકે ॥ એવી અઘરાનું પોષણ કરવાની પ્રવૃત્તિ મારે મારે એ અયોગ્ય અને માન ચિનાની વસ્તુ થાય છે

‘યુગ મિત્ર કૌન જાણે જાત’—એમાં ઘણું સત્ય ॥ પણ જેને પોતાની વાટ જોવાયેલી લાગતી નથી જેને યુગ મારાવે તે વાટે જવાની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ નથી તેને યુગની જરૂર નથી અને, એની જરૂર જાણી થઈ ન હોય તોયે, ‘દરેકે કાર્ષકને પણ યુગ કરવો જોઈએ’—એ બીજા વહેમોના જેવા જ એક વહેમ છે

તેમ જ યુગની જરૂર જાણી થયેલી જણાય તેથી ગમે તને યુગ તરીકે સ્વીકારી લેવાથી વાટ અપ્રદ થઈ જશે—એ પણ એ જો એક અધ્યક્ષ જ છે

સદ્ગુરુશરણુ

એ બ્રાહ્મણી, ઉપનિષદકારીની માડીને અનેક જ્ઞાનમાર્ગી
બંધીએ—

‘તે જાણવા માટે તેણે હાથમા * સમિધા લઈને શ્રુતિસપત્ત અને
બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા ગુરુ કને જ જવું’

‘સદ્ ગુરુશરણુ વિના અજ્ઞાન-તિમિર ટાલે નહિ રે’ (દેશવક્રતિ)

—એના ઉદ્ધારો કાઢ્યા છે

બીજી બ્રાહ્મણી, પોતાના જ પુરુષાર્થથી અને કોઈની મદાય
વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એવો મહાનીરનો આગ્રહ હતો. છુદ્ધે એવો
આગ્રહ રાખ્યો નહોતો, છતાં કોઈ ગુરુ એનું પૂરું સમાધાન કરી
શક્યા નહોતા અને એમને સ્વતંત્રપણે જ પોતાની શાંતિ શોધવી
પડી હતી. ગાંધીજીએ પણ ચારવાર કહ્યું છે કે પોતે ગુરુની
શોધમા છે, પણ એમનું હૃદય સ્વીકારે એવા કોઈ ગુરુ હજી તેમના
જ્ઞેનામા આ યા નથી આવી ગુરુપ્રાપ્તિની ઇચ્છા છતાં, ગુરુ વિના
પોતાનો માર્ગ શોધવાની એમને આવશ્યકતા રહે છે.

વળી રાજમંત્રી અનેક શાહીઓની માફક અધ્યાત્મમાર્ગમા
ગુરુશાહીએ પણ એટલા અનર્થ અને પાખડ કર્યા છે કે ‘ગુરુ’
શબ્દ આજે અનેકને અજાણ્ય થઈ પડ્યો છે.

મને તરના આવડતુ ન હોય, છતાં હું તરવાનો ઉસ્તાદ હોવાનો
ડોળ કરું, તો મારું પોકળ એક દિવસ પણ ટકી શકશે નહિ
કારણ, પાણીમા પગ મૂકતા જ મારી લાયકાતની પરીક્ષા થઈ જશે
પણ હરતાફરના કે મસ્તકનિધાના કે વારંવાર વ્યવહારમા જેનો
અપ પડે તો ન હોય અને જેનું કંઈ ધૂળ પારખું ન હોય તેવી
નિધાનો ૫ ઉસ્તાદ થઈ જશે, અને ધધાદારીઓમા પોતાનો માય

* તદ્વિજ્ઞાત્ય સ ગુરુમેશભિગચ્છેસમિત્પાણિ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્’

ખપાવવા માટે ધાંધલ મચાવવાની જેની આવડત હોય છે તેવી આવડત ધરાવતો હોઈ, તો મારું પોષણ વધારે દિવસ ચાલી શકે અને કદાચ માવજીજીવન પણ ચાલે. કારણ, જે વિષયોમાં ધણા માણસોને બહુ ગમ પડતી ન હોય, જેની સામાન્ય માણસોને બહુ જરૂર પણ પડતી ન હોય, અને જે વિષયોને બહુ મહત્ત્વ તરીકે લોકોએ માની લીધા હોય, તેના ઉસ્તાદ થવું વધારે સહેલું છે. વિષયો જેમ વધારે મૂઠ અને ઓછાઓને પરિચિત તેમ તેના ઉસ્તાદ ગણાવું વધારે સહેલું.

આ રીતે, ઇબ્રાહિમ સદગુરુ કહેવડાવવું એ એક રીતે સહેલો ધંધો છે, અને આપણા દેશમાં ધણાઓએ તે સફળતાપૂર્વક ચલાવ્યો છે, અને આજે પણ ચલાવતા જણાય છે. શિષ્યોને મોક્ષ (૧) અને પોતાને બ્રામ બ્રાહ્મ કરાવનાર એ ધંધો બહુ લાભદાયી થાય એવો છે.

ગુરુઓના આવા કડવા અનુભવને લીધે ‘ગુરુ’ શબ્દ અને કોઈકના ગુરુ તરીકે ઓળખાતા પુરુષ અવિશ્વાસ અને તિરસ્કારને પાત્ર આજે ધણાને લાગે છે, અને ‘હું મારો માર્ગ મારી મેળે જ શોધીશ; કોઈને પણ હું ગુરુ તરીકે સ્વીકારીશ નહિ’ — એવો નિશ્ચય કરનારા કેટલાક શ્રેયાર્થીઓ જેવામા આવે છે.

સદગુરુની આવશ્યકતા શાસ્ત્રોમાં અતાવેલી છે ખરી; છતાં, તેનો અર્થ એમ તો ન જ કરી શકાય કે, કોઈ પણ માણસ પોતાની મેળે સત્યને ન જ શોધી શકે. કારણ, એમ કહીએ તો જેણે પ્રથમ આત્મતત્ત્વ શોધ્યું હશે, તેણે ક્યા ગુરુનું સ્મરણ લીધું હશે? છતાં, વિકટ જંગલમાંથી માર્ગ કાપનાર કોઈ માણસ ‘હું કોઈ બોમિયો મળશે તોયે તેને પૂછીશ નહિ’ એવો આગ્રહ રાખે, તે જો સહીસલામત બહાર આવે તો તે આશ્ચર્યકારક લેખાય, પણ તે જો અથડાઈ મરે તો નવાઈ નહિ લેખાય. આથી, જો તે સફળ થાય તો આપણે તેનું ગૌરવ કરીશું; છતાં, એ સાહસમાં ડહાપણ જ હતું અને મિશ્કાબિમાન નહોતું એમ નહિ કહી શકીએ. તેમ, કોઈને ગુરુ તરીકે ન જ સ્વીકારવાનો આગ્રહ, જેને સત્યને માટે વ્યાકુળતા હોય તેને ગોઠ્યાં ખવડાવનારો, અને એના દુરબિમાનને લીધે જ એને સત્યથી વંચિત રાખનારો થાય એમ સંભવ છે.

‘પોતાને શોધવા માટે પોતાને બૂલવું જોઈએ’ એ વાક્યમાં યોગાબ્યામની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પણ ધણુ રહસ્ય રહેલું છે. જીવનશોધનની શરૂઆત હુંપણાના ત્યાગથી થાય છે અને એનું પર્યાવસાન પણ દુષણ ક્ષીણ થવામા થાય છે.

“જળ મેં યા તળ રામ નહિ, અળ રામ દે હમ નાહી,

“પ્રેમગણી અતિ માન્ની, તામેં દો ન સમાઈ”

પણ, અહ કાગ એ એના પ્રકારનો પ્રકૃતિધર્મ છે કે તે સાવ ગળી જઈ શકતો નથી. એ ગળવો એટલે શુદ્ધ થવો એટલું જ. જેની રીતે, દોરી જેમ વધારે ઝીણી હોય, તેમ તેની માઠ વધારે સખત થાય, તેમ પ્રકૃતિના ધર્મો એવા વિવક્ષણુ છે કે, જેમ એ સૂક્ષ્મ થતા જાય તેમ તેમનો દાન વધારે ગળવાન છતા પારખવો કઠણ થાય, અને દેખીતો નિરહકાર એ વસ્તુત ત્રીન અહકાર બને

શુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા એ અહકારને વધારે સૂક્ષ્મ બનાવે છે. પરોપકારની વૃત્તિ કે નમ્રતા કે નિનય એ ઘણી વાર એ અહકારનું જ ગુપ્ત સ્વરૂપ હોય છે એટલે શુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાથી પોતાને બૂલવાનો અભ્યાસ કરી શકાતો નથી

વ્યાવહારિક જીવનમા પોતાને બૂલવાનો માર્ગ કેવળ પ્રેમનો જ એક ભામે છે બીજી વ્યક્તિ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે પોતાની જાતનું વિચ્છેદન થવું એ અહકારશુદ્ધિનો એક માર્ગ દેખાય છે, કર્તાન્વરત માણુમે પોતાના કર્તવ્યમા, અભ્યાસરત માણુસો પોતાના અભ્યાસમાં પોતાની જાતને બૂલી જાય છે એ ખરુ, પણ એ વિચ્છેદન થોડા વખતનું હોય છે. એથી ચિત્તના સ્વભાવમા કાષ્ઠમ દરક પડતો નથી, અને એ છેવટે અહકારનું પોષક જ થાય છે જેઓ શુદ્ધિમાન છતા ચેતન પ્રત્યેના પ્રેમથી બરેલા હોય છે, તે જ વધારેમા વધારે નિરહકાર થઈ શકે છે.

આ રીતે મત્યુરુપનું શરણુ એ જીવનના અભ્યુદયમા એક મહત્ત્વનું સાધન થાય છે પતિપત્ની કે બે મિત્રો જ્યારે પ્રેમથી એકબીજાને અધીન રહેતા હોય છે, એકબીજાની સેવા કરતા હોય છે, એકબીજાને માટે ન્વાર્પણ કરતા હોય છે, ત્યારે જે પ્રકારનું અદ્વિત સાધે છે, તે આની કાર્થિક જાણી કરાવે છે પરંતુ પતિપત્નીના સંબંધમા વિકારો અને પરસ્પર અધાર્થો અને મોહો બગેવા હોય છે, માટે તેથી

સંપૂર્ણ ચિત્તશુદ્ધિ થઈ શકે છે એમ ન કહી શકાય. મિત્રોની મિત્રતાનાં બીજાં ધણી વાર તદ્દન શુદ્ધ નથી હોતાં; તેમણે સ્વાર્થો બળેલા હોય છે. પરંતુ, એક નિઃસ્વાર્થી, ઉદાત્ત, અને જ્ઞાની સંબંધન સાથે બીજા કેવળ શ્રેયની જ ઇચ્છા કરનાર પુરુષને મૈત્રી બંધાય, ત્યારે તેનું પરિણામ અત્યંત કૃપાણુકર થાય એમાં શંકા હોવાનું કારણ નથી.

છતાં, સદ્ગુરુની શોધમાં જૂવ થાય તો શિષ્યને ખમવું પડે એ પણ એટલું જ માયું છે. માટે બોજપણથી ગમે ત્યાં વિશ્વાસ મૂકી દેવો એ કદી મહાદબ્ધ ન કહી શકાય. સાચામાં સદ્ગુરુના અનેક લક્ષણો આપેલા છે, એ વિચારવા જેવાં છે પરંતુ નીચેની જ્ઞાનનો ખામ લક્ષમા સેવા જેવી છે:

૧. મદ્ગુરુનું વર્તન વિવેકપૂર્ણ હોવું જોઈએ. બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ સદાચારના નિયમોથી પર છે, અથવા સામાન્ય વિવેકી અને મદાચારી ગૃહસ્થ જે સદાચારના નિયમો પાળે છે તે એને માટે બધનકારક નથી — એવા ખ્યાલો જૂલબરેલા છે ઊંચકુ, એનું વર્તન બીજાને ઉદાહરણરૂપ હોવું જોઈએ આથી જો સામાન્ય શોકાચારનો એ ભંગ કરે, તો તે પોતાની કોઈ નિમોષતાને બહાને નહિ, પણ શોકાચાર જ જૂલબરેલો જણાતો હોય અને તેમા મુધારો કરવાની જરૂર હોય તેથી.

૨. સદ્ગુરુની શિષ્ય પરત્વે વૃત્તિ અનુબદ્ધ કે ઉપકારની ન હોય, પણ સામાન્ય મનુષ્યધર્મ બજાવતો હોય તેવી જ હોય. જેમ જ્ઞાને જ્ઞાતા કોઈ માણસ એકાદ ડોસીને એનો બારો માથે ચડાવી દે, પણ પોતે કદેલા એ ઉપકારને નિરંતર ગણાવ્યા કરે, અથવા કોઈ સમર્થ પડિતે કોઈ બાળકને સરવાળો કરતા શીખવેલો હોય તે વાત હમેશા જણાવ્યા કરે, તો તેમા એની નાવાયડી જ ગણાય. તેમ જો કોઈ પુરુષ એમ માનતો હોય કે, અમુક અમુક મારા શિષ્યો છે, એમને મારી કૃપાથી આત્મગ્ધાન પ્રાપ્ત થયું છે, તો એ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુનાં લક્ષણ નથી. પોતાને જો કોઈ પ્રાપ્ત થયું હોય, તો તે બીજા જોળનારને પ્રેમપૂર્વક આપવું, અથવા પોતાને પડેલી મુશ્કેલી બીજાને ન વેઠવી પડે અને તેને આજ્ઞાં કાંઈ મારવાં પડે તેમ કરવું એ, એણે જો ખરેખર કોઈ મનુષ્યના શ્રેય માટે મદત્તવનું પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો, તેની એક આભાવિક ફરજ જ થાય છે અને એ બજાવતા એનામા કોઈ પણ ઉપકાર કર્યાની વૃત્તિ ન હોતી જોઈએ.

આ મહાગુરુના હૃદયની વૃત્તિ શિષ્યની વૃત્તિ, પોતાની આખા જીવનની મૂઝવણ દૂર થઈ હોય તેથી, અતીવ કૃતજ્ઞતાની જ રહે એ પણ એટલું જ વ્યાભાવિક છે જ્યાં એક બાલુ જાણે કાંઈ વિશેષ કર્યું ન હોય એવી સહજતા અને પ્રેમયુક્ત મિત્રભાવ અને બીજામાં અત્યંત કૃતજ્ઞતા અને પ્રેમયુક્ત શરણ હોય, ત્યાં જ યોગ્ય ગુરુશિષ્ય સમઘ મહેવાય.

૩ ધણા એવા માણસો જેમાં આવે છે, જેઓ વાસનાઓને ક્ષીણ નથી કરી શકતા, પણ તેમની અનેક વામનાઓમાં પરમહને શોધવાનીયે એ ત્રીન વાસના રહેતી હોય છે અને તે વાસનાના જોરમાં તેઓ ખીજી બીજી વામનાઓન કેટલોક કાળ દામી જઈ ઈશ્વર પ્રાપ્તિને માર્ગે લાગે છે. માણસ જેની પાછળ ખતપૂર્વક લાગે તેને પ્રાપ્ત કરે તમા નનાઈ નથી અને એ રીતે, અનેક અશુદ્ધ સંપ્રદાયિત્તમાં ગ્રસ્ત વાસ મરી રહ્યા હોય, છતાં તને પરમતત્ત્વ વિષે એક પ્રતીનિયુક્ત મિદ્ધાત બધાઈ જાય એમ બને છે.

પણ પકેના ભાગમાં જણાયું છે તમ ‘પોતાની નિરાકર સત્તા જોવી એ એક વસ્તુ છે, અત એની નિરાકર સ્થિતિમાં રહેવું એ જુદી જ વસ્તુ છે’ અને એ પાછની મિતિ—બ્રહ્મનિષ્ઠા—એ સત્ત્વસશુદ્ધિ વિના શક્ય નથી.

આમ બ્રહ્મપ્રતીતિ અત બ્રહ્મનિષ્ઠા એ બે જુદી વસ્તુઓ હોવાને કીધે, બ્રહ્મપ્રતીતિ યવાથી કુનનની પૂર્ણતા થઈ કે મહાગુરુન પ્રાપ્ત થયું એ માન્યતા જૂઠભરેતી છે શુદ્ધ નિષ્ઠાવાળા પુરુષને બ્રહ્મપ્રતીતિ એ ત્યારબાંની ચિત્તશુદ્ધિની માધનામાં બળવાન મહામાય થઈ શકે, પાખડીને એ પાખડ કરવામાયે સાધનરૂપ થઈ શકે.

શ્રેયાર્થી અને પાખડી બ્રહ્મવાદી વચ્ચે મોટો ભેદ આ છે. શ્રેયાર્થી પોતાને બ્રહ્મપ્રતીતિ થયેલી હારાથી પોત ‘સિદ્ધ’ થયો છે એમ નથી માનતા એ પોતાની સાધના છોડી નથી દેતા એ પોતાને સાધક જ માને છે. પાખડી પુરુષ બ્રહ્મવાદી થઈ પોને પોતાને સિદ્ધ પુરુષોમાં ગણાવે છે સાધના અને મત્યારને છોડી દે છે.

બ્રહ્મપ્રતીતિ થયેતો — અથવા નિસશય શ્રેયાર્થી — અને સશયયુક્ત શ્રેયાર્થી વચ્ચે બે ભેદ હોય તો તે એકો કે નિસશય

ત્રેયાર્થીની પાછળની માધનામાં અધીરાપણું, અકળામણ, પરિણામ વિશે શંકા નથી.

એક વેલ તરી જાઉં મારેરા । મહુ જન્મજેરા જ્ઞાન્યા વરી ॥

વિજ્ઞા દે વૈવરી અવિદ મારી । પાલટ તી થરી નેધે એરી ॥

મરતોં તેં કરી કારણ શરીર । એનરીં ત્યા ધીર જીવનાચા ॥

તુકા મ્હણ તારી હોરું વિરુંબ । પરી માતા લાભ મરા જ્ઞાલા ॥ *

જે મતસમગ્રાન્ત ત્રેયાર્થી હં તે અધીરો બને હં, અકળાય છે. એની માધનામાં અનેક પ્રકારનાં કાંકાં હોય છે; એને ઊડે છે, બીજાને પકડે છે, વળી તેને ઊડે છે, એમ થયાં કરે છે :

“ સાન્વનું આકલન રેપણ ન્હોયે યદા, સાધનાસાધ્યને મેળ ન્હોયે;

“ અધ્યક્ષા યદા ઊડતાં, શ્રવણા, અધીર મનને સદા દુઃખ હોયે.

“ ધાર અરણ્યમાં અધિ જ્યમ તરફે, ચિત્ત ત્વમ આકળું દીન માર્ગ;

“ જ્ઞાનદીપદમર સદ્ગુરુ પામતાં, નિમિષમાં શાંતિને મારું બલું.”

હવે ત્રેયાર્થી અભિવાદી હોય કે અભિશોધક હોય, બધાનાં સંસ્કારો, ગૂંચો, પ્રશ્નો, મરખાં નથી હોતાં. હું જે દેકાવેથી સીધો મુકેલી વિના ચાલ્યો ગયો હોઉં, ત્યાં બીજો કોઈ અટકી પડ્યો હોય અને અટવાયા કરતો હોય. બૂસ જરા નેટલી થતી હોય, પણ એટલી જરા નેટલી બૂસ એની પ્રગતિને અટકાવી રહી હોય. એટલી એક બૂસમાંથી કોઈ એને કાઢે તો પછી આગળ એ સીધો સડસડાટ ચાલ્યો જાય એમ બને. એ બૂસમાંથી જોણે એને કાઢ્યો હોય, તેણે એના ઉપર મોટામાં મોટો ઉપકાર કર્યો એમ એ માને અને તેને પોતાનો ગુરુ ગણે તેમાં શી નવાઈ? પણ બીજાને એવી બૂસ કદી થઈ જ ન હોય, એટલે એ માર્ગદર્શક માટે એને ગુરુનિઠા ન થઈ શકે તેમાંયે શું આશ્ચર્ય?

* એક દિવસ તો નક્કી હું ઘેર પહોંચીશ જ; (બાલે) બહુ જન્મના ફેરા લેવા પડે.

ચિત્તમાં આ વાત દબાવે ચોરી થઈ છે; એક ક્ષણ પણ તેમાં ફરક પડતો નથી.

કારણ શરીરને હવે જે દરહું હોય તે કરે; મને તે જીવનની અંતરમાં ધીરજ છે.

તુકારામ કહે છે કે, કદાચ વિવેક થશે, પણ મારો લાભ હવે ચોક્કસ થયો છે.

આ કામચૂંથી એકનો ગુરુ તે બીજા ગોધાનો ગુરુ નથી થઈ શકતો એમ બને છે પરંતુ, આમ બીજાને જૂલમાંથી કાઢનાર દરેક જણ 'સદ્ગુરુ' સંપાદને લાયક છે એમ માનવું ન જોઈએ. સદ્ગુરુમાં યજ્ઞનિષ્ઠા ઉપરાંત અનેક બીજા ગુણો તથા અંગારોની પૂર્ણતા હોવી જોઈએ અમુક ગુણ કે સંસ્કારની યોગ્ય કિંમત કેટલી તે આકાશમાં જૂન થાય, તેમ જ તેને પારખવામાં જૂન થાય એમ મને, આ તેને લીધે લાયક આવેતો ચિતામણિ ચાત્યો જાય એમ પણ મને એ કાચ એ માધકન દુર્બોધ હોય પણ તેથી કેવળ યજ્ઞનાતિ એ જ ગુરુમાં જોવાનું લક્ષણ છે એમ ન માનવું જોઈએ આ બાબતમાં જે જૂનો થાય છે તે ચાર પ્રકારની છે

૧ ધણી વાગ ચમત્કાર કરી જતાવવાની શક્તિ એ અજ્ઞાનિષ્ઠાનું આનંદ્ય લક્ષણ મનાય છે આ જૂલ છે એટલું જ નહિ, પણ ન્યાયમત્કારો ઉપર બાગ મુકાનો જાય ત્યાંથી દૂર રહેવામાં સલામતી છે એમ કહેવામાં હરખ નથી

૨ શાંત પૂર્ણતા, — જેવી કે સર્ગીની નિદ્રાતાની, હાથોગની, કવિત્વની, અંગણશક્તિ વગેરેની આ બધી કે એમાંની કેટલીક બાબતોમાં અમાધારણ પામનતા હોવી જોઈએ એવું મનાય છે આ પણ જૂલ છે

૩ વિમૂલ્કિ — ધણી વાગ સદ્ગુરુલક્ષણ અને વિમૂલ્કિમાન પુરુષના લક્ષણની મેળામેળ કરવામાં આવે કે રામ કૃષ્ણ, વગેરે પ્રતાપી પુરુષો થઈ ગયા એમનું મૂલ્ય જગત્સિદ્ધ હવું એમનામાં અનેક મહાન ગુણો હતા એ ગુણોન લીધે એ જગતને પૂજા મળ્યા તેઓ અજ્ઞાનિષ્ઠ હશે કે નહિ એ તો કોણ કહી શકે ? પણ એમની વિમૂલ્કિને લીધે તેઓ અવતાર લેખાયા જે કોઈ માણસ અજ્ઞાનની હોય તો એમના જેવું એનું ચર્ચિત્ર પ્રતાપી પણ હોવું જોઈએ એમ માનવાની જૂલ થાય છે, કારણ વિમૂલ્કિમાન પુરુષ અને સદ્ગુરુ એક નથી

૪ આ જ સેજાએ સદ્ગુરુના માયા ગુણોને પારખવામાં જૂન કરાવે છે મતગુણોની સપ્તિ એ સદ્ગુરુમાં અવશ્યપણે શોધરા જેવું લક્ષણ છે પણ જે તેને જાહેરમાં ખાસથી શોધરાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો તેમાં નિરાશ થવાનો સંભવ છે માણસના ગુણોને, એ તે ગુણોથી કેવા મોટા કાર્યો કરી જતાવે

છે, તે પરથી કરાવવા એ ઊંઘી રીત છે મોટા કાર્યો કરવા એ
 એક પ્રકારની શક્તિ છે, તે શક્તિ ધરાવનાર પુરુષ વિભૂતિ છે તે
 શક્તિ સદ્ગુરુમાં નથી હોય, છતાં, જે સદ્ગુણોથી પ્રેરાઈને એવા
 પુરુષે મોટા કાર્યો કર્યા, તે સદ્ગુણો સતપુરુષમાં પૂર્ણપણે વિકસેલા
 હોય, અને વધારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હોય એમ બને એવાના જગતને
 આજી નામે એવા ગુણપ્રકાશનું મારણ કાર્ષક અશુદ્ધિયે હોય સતમા
 તે વિશેષ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હોવાને લીધે જ તે સુદમપણે જોનારને જ
 જાણાય એમ હોય એટલે, ગુણોની પરીક્ષા એના કાર્યોના મોટા
 પરિણામ પરથી નહિ, પણ, એના કાર્યો નાના હોય કે મોટા હોય,
 તે કાર્ય કેવી રીતે કરાયા આવે કે, તેમાંથી જ કરી જોઈએ

આનો અર્થ એમ પણ ન થવો જોઈએ કે, જગદ્દષ્ટિએ જે
 મહાન વિભૂતિ છે તેમાં આજ્ઞાના હોય જ નહિ આ જાણારાનું
 પ્રયોજન એટલું જ કે, સદ્ગુરુ એ વિભૂતિમાન પણ હોય જ એમ
 ન કહેવાય પણ જ્યાં કોઈ પુરુષમાં મલ્લનિષ્ઠ નહ્નગુણના લક્ષણ
 હોવા ઉપરાંત તે પ્રતાપી નિભૂતિ હોય, જેના પોતાના માર્ગો અને
 યોજનાઓ ધર્મયુક્ત તેમ જ જગદ્ વાપી હોય, તે પુરુષ એવી નિભૂતિ
 વિનાના સદ્ગુરુ કરતા શ્રેષ્ઠ છે. એને આપણે સાચા અર્થમાં
 ‘જગદ્ગુરુ’ કહીએ તો નિરતિશય ભક્તિથી પોતાનું જીવનમર્મપણું
 કરવાથી વધારેમાં વધારે કૃતાર્થતા એવા જગદ્ગુરુની માથે જીવન
 જોડાવાથી જ લાગી શકે છતર મદ્ગુરુઓ જગદ્ગુરુની ભક્તિ માટે
 કહો અથવા સમ્યક ધર્મના પાનન માટે કહો (મન્ને એમ જ થાય),
 પોતાના શિષ્યને તૈયાર કરે ત્યાં સુધી જ તમનું કાર્ય ચોગ્ય છે એ
 જગદ્ગુરુ એટલે શકારાચાર્ય કે બીજા કોઈ આચાર્યો નહિ એ
 જગદ્ગુરુ પ્રાપ્ત થના કરતા અપ્રાપ્ત અને કલ્પનાગમ્ય જ રહે એવો
 સભવ છે. અને તેથી, ત્યાં સુધી ગુરુભક્તિનું ક્ષેત્ર માતૃભક્તિ,
 પિતૃભક્તિ ઇત્યાદિના ક્ષેત્રો જેમ મર્યાદિત છે, તેમ મર્યાદિત જ ગણવું
 જોઈએ જેમ માતાપિતાથી ધર્મ પર છે, તેમ સદ્ગુરુથી પણ
 ધર્મ પર અને વિશેષ છે

ગુરુભક્તિ અને પૂજા

હવે ગુરુની ભક્તિ અને પૂજા કેવી રીતે કરવી એ બાબત ચિંતારીએ.

એમ ધારી લઈએ કે, અમુક પુરુષ સદ્ગુરુ અથવા જગદ્ગુરુ કહેનારાનાં લાયક છે તો પત્રી તેના શિષ્યે અમુક મયોદામા જ એમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો એમ કેમ કહી શકાય? એ ભક્તિભાવની નિશાનીરૂપે એ ગુરુની જે શુશ્રૂષા કે પૂજા કરે તેમા 'હવે બસ' એમ કોઈ ત્રીજે કેમ કહી શકે?

એટલે ગુરુ પ્રત્યે નિગતિશય પૂજ્યશુદ્ધિ અને એમની ઝીણામા ઝીણી અને મોટામા મોટી સર્વ પ્રકારની શુશ્રૂષા કરવાની વૃત્તિની નિમ કરવાનો આશય નથી.

પણ ગુરુ એટલે શું એ વિષેની સમજણમા રહેલા ભ્રમને નિષે અને એ ભ્રમને ક્ષીણે પોષાતા ગુરુપૂજના ખોટા આદર્શ વિષે જ કહેવું છે.

સામાન્ય રીતે જેઓ ગુરુભક્ત બન્યા છે તેઓ, ધણખરુ, ગુરુપ્રાપ્તિ પહેલાં કોઈ દેવાદિકના ભક્ત હોય છે, અને દેવાદિકની પૂજાએનો જે વિધિ આપણા સમાજમા ચાલતો આવ્યો છે તેનું જ અનુકરણ એ ગુરુપૂજામા કરવા પ્રયત્ન કરે છે. હા ત, દેવને ગાન, વાદ્ય વગેરેના નાદપૂર્વક જગાડવામા આવે છે, એમની આરતી ઉતારનામા આવે છે, પચામૃતસ્નાન વગેરે કરાવવામા આવે છે, એ પાણી પ્રસાદી તરીકે લેવામા આવે છે, વસ્ત્ર, ધરણ્ણા, પુષ્પમાળ, ચંદનાદિકની અર્ચા વગેરે ચડાવવામા આવે છે, અને થાળ ધરાવી તેનો પ્રસાદ વહેંચી લેવામા આવે છે, અને એ પ્રસાદીની વસ્તુઓમા કાર્ષક ચમત્કારિક શક્તિ રહેલી છે એવો મહિમા સમજાયાથી, તેને પ્રાપ્ત કરવા ખેચતાણ થાય છે, તથા તેને માટે

કદરદાન (દેન્ગી) કિંમતો આપવામાં આવે છે, અને તેવી કિંમત પ્રાપ્ત કરવા સિનામ શરૂ કરવામાં આવે છે.

આવો પૂજાવિધિ કેટલેક અંગે યશુના વિધિઓમાંથી અને કેટલેક અંશે એક કાળના રસિક અને શ્રીમત યુરુપોના કે રામઓના જીવનમાંથી ઊતરેલો છે.

આમ પૂજાવિધિ કરવામાં ભક્ત પોતાની જ લાગણીઓ પ્રગટ કરવા પ્રત્યે દષ્ટિ રાખે છે આ મર્વે પૂજાવિધિ દેવને કેવો લાગે એનો વિચાર કરવાની જરૂર જિંમી થતી નથી.

પણ આ જ વિધિનું જનરે યુરુદેવની પૂજામાં અનુકરણ થાય ત્યારે ભક્તની ભાવનાઓએ અયોગ્ય સ્વરૂપ લીધું છે એમ ખૂંડુ જોઈએ.

યુરુ એ જ શ્રેષ્ઠ દેવ છે એમ માનતા માનતા, ત્યારે ભક્ત એમ પણ માનવા લાગે છે કે, દેવ જેમ જડ પાષાણનો કે ચિત્રનો બનેલો છે અને તેથી એની જેવી છત્ઠા હાર તેવી પૂજા કરી શકાય, તેમ યુરુને પણ સચેતન પાષાણ માની એવી જ રીતે પૂજા કરવી જોઈએ—તો એ યુરુની પૂજા નહિ પણ વિડબના કહેરામ.

આવો પૂજાવિધિ મદન કરનારા જ નહિ, પણ એમ જ થવું જોઈએ એવું માનનારા યુરુઓ પણ છે એ હું જાણું છું તેઓએ કા તો આ માનતમાં જોડા વિચાર કર્યો નથી, પણ કેવળ કદિને વળગી રહેતા છે, અથવા બીજા પ્રકારના ગ્રાહ્ય માધ્યમ માટે આવી વિડબના સહન કરી લે છે, એમ કહેવું જોઈએ.

ધારો કે ગાંધીજી શ્વેતનિહ હોય અને, તેથી આજે એમના અનુયાયીઓ જોડેને અંગે એમના પ્રત્યે યુરુશુદ્ધિ ગમે છે તેથી તેમના વધુ પૂર્ણ યુરુદેવ મને, અને પત્રી એમની ઉપર રાજ કે વારતહેવારે એવી ફરજ આવી પડે કે કોઈ ભક્ત ઘટા વગાડી, ‘જાગો, મોહન ધ્યારે’ ગાય ત્યાર પછી જ એમનાથી ઉગાય, એમના ઉપર કોઈ શિષ્ય દૂધ, દહીં, ઘી, મધ, સાકર અને છેવટે પાણી ઢાળે તેવું જ જ્ઞાન એમનાથી કરાય, દિવસમાં એણેમાં એાધુ પાચ વાગ (અને ઉપરાત બીજા શિષ્યો પ્રસાદી કગવવા માગે એ) નેવેલ તેમણે ચાખીને પ્રસાદી મગી આપતું પડે, એમનું જ્ઞાનનું પાણી પ્રમાણ તરીકે લેવા દેતું પડે, અને જે ભક્ત છત્ઠે તેને

ચરણોદક કરી આપવું પડે, દિવસમા ત્રણ ચાર વાર આગતી હિતારવા દેતી પડે, બકતાધીન થઈ ધરેણ્યાગાદા અને જરીના કપડા, તથા આખે દિવે કે કપાત્રે ચદનની અચો ચડાવવા દેના પડે—તો એમનું જીવન કેટલું કૃત્રિમ બની ગયું ? એવું જીવન કોઈકને ઈર્ષ્યા-પાત્ર બને એવો સંભવ છે, પણ કર્મચોગી પુરુષને તો તે દયામણું અને મધનરૂપ લાગે.

ગુરુ બન્યા પહેલા મામાન્ય માણસ તરીકે જે જાતનું જીવન ગુરુ ગાળતા હોય, તેથી જુદા જ પ્રકારનું જીવન ગાળવાની અને જુદા જ પ્રકારની પ્રતિદેશ દેખાડવાની એમના ઉપર ફરજ નાખનામા આવે કે એમના તન્મયી સ્વીકારવામા આવે તો તેમા મને ગુરુશિષ્ય બન્નેમા વિચારની ખામી રહેલી લાગે છે.

જે રીતે માનીજીનું આરોગ્ય મચવાય અને એમને એમના જીવનના પ્રધાનકાર્ય માટે વધારેમા રધારે મમય આપનાની તક મળે તેવી જાતની એમની સમજડો માચવનામા એમના પન્થિચારકોને જેટલી એમની શુશ્રૂષા કઠ્ઠી પડે તે એમની ચોગ્ય નવાબાવિક અને પૂરતી પૂજા છે અને એટલી પૂજા સદગુરુ ન ગણી શકાય એવા ગુરુજનોની કરવામાયે હરખત નથી પણ એ મર્પોના નટારી પૂજાનો સ્વીકાર એ જ એમના જીવનના મુખ્ય વ્યવસાય મની ગય ત્યારે એ એમની વિડબના છે મૂર્તિનીયે એરી જાતની પૂજા કઠવાની જગ નથી, તો મનુષ્યરૂપમા રહેલા દેવની તો શાની જ હોય ?

પાપાણુ કે ચિતરામણના દેવથી અત્યંત રહેલો બક્ત ગુરુદેવને પ્રાપ્ત કરી એમની સાથે જાણે એ પાપાણુના હોય, એવો જ વ્યવહાર કરના માટે તો એને થયેરી ગુરુપ્રાપ્તિ ન થયા જેવી જ ગણાય.

પરિપૂર્ણ નહિ છતા સારો ખ્યાત આપી ચક્રે એવું એક ઐતિહાસિક દષ્ટાત ગુરુ ગોવિંદસિંહનું ગણાય એ પોતાના શિષ્યોના ગુરુ નેતા તેમ જ રાજા હતા એમના પુત્રોને તે વળી પિતા હોનાથી એમની બક્તિમા એમને બધા ધર્મોનું પાલન સહજ હતું આધ્યાત્મિક સંપૂર્ણતાની દૃષ્ટિએ ગુરુ ગોવિંદસિંહ પૂર્ણ ન ગણાય એ સાચું, અને તેથી આ દષ્ટાતને મેં અવૂરુ કહ્યું છે પણ એમના

શિષ્યોને અને જે સમાજમાં અને જે પ્રકારનું એમને કામ કરવું હતું, તેમાં એથી વિશેષ આધ્યાત્મિક અપૂર્ણતાની ભૂખ કે જરૂર ન હોવાથી, આ સારો ખ્યાલ આપનારુ દષ્ટાંત છે, પિતૃભક્તિ, રાજાભક્તિ, ગુરુભક્તિના મર્વ પ્રકારો ભક્તિ પાસે તે વખતના સમાજધર્મનું જ પાતન કરાવે ત્યાં ભક્તિભાવ વધારેમાં વધારે કૃતાર્થતા અનુભવે પુનઃ હોય, પ્રભુ હોય કે શિષ્ય હોય, એક જ રીતે એ પોતાની ભક્તિ દર્શાવી શકે, અને તે એમના જીવનનું ઉદ્દેશ્ય પાળી શકે.

શા માટે ગુરુની શોધ? શા માટે ગુરુપ્રાપ્તિ?—આ બાબતની ગૂંચળા સમજાવું ન હોવાથી, જ્યાં પણ નિર્માણ થયેલું જ ન જોઈએ ત્યાં પણ નિર્માણ થાય છે, ગાદીઓ ચાલે છે, પૂજાપધરામણીના આડમરો ગ્યાય છે, અને ગુરુપદ વારમામાથે ઊતરે છે.

નોંધ

મૂર્તિપૂજા—આ ઠેકાણે મૂર્તિપૂજાની મર્યાદા વિશે નોંધ કરી અનુચિત નહિ થાય.

પોતાના પૂજ્ય કે સ્નેહી જનોના સ્મારક તરીકે મૂર્તિ કે પ્રતિમા રાખવાની વૃત્તિ એવી અન્યાયાત્મિક કે સંદોષ નથી કે હરવામા માફક છે તેવા એનો માવ નિષેધ કરવો જોઈએ. મૂળ પુરુષ પ્રત્યે જે પૂજ્ય કે સ્નેહભૂતિ હોય, તે અંશતઃ એની પ્રતિમા માટે પણ રહે એ અન્યાયાત્મિક છે. પણ એ પ્રતિમા હોય જૂની જઈ એનામાં એતના હોય એવી ભાવના કરી, એને પડુર્મિનાળી કહી, જે પૂજાવિધિ રચવામાં આવે છે, અપાર શ્રમ લેવામાં આવે છે, આગ્રહ રાખવામાં આવે છે, અને તેને નિમિત્તે ઝવડાઓ કરવામાં આવે છે, એ વિવેકમર્યાદાનો અતિરેક છે.

મૂળમાં, યોગાભ્યાસીને ધ્યાનના આનંદ તરીકે મૂર્તિની ઉપયોગિતા લાગી હશે. પણ, ચચા ચિત્તને સદૈવ મૂર્તિનું અનુમધાન રખાવવા, આખો દિવસ મૂર્તિને જ લગતી ક્રિયા કરી પડે એ જાતનો, સવારથી રાત સુધીનો મૂર્તિપૂજનો કાર્યક્રમ રચાયો હોય એમ મઠવિત છે. એકાદ યોગાભ્યાસીને જે વ્યવસાય અભ્યાસદષ્ટિએ તે વખતના ખ્યાલથી આનંદક લાગ્યો, તે જતે દહાડે, યોગાભ્યાસ માટે જોના સ્વપ્નને વિચાર ન હોય, તેનાયે જીવનનો મહત્ત્વને

વ્યવમાય બની ગયો. જે સાધનરૂપ સ્વીકારેલો તે સાધ્ય બની ગયો, એમ મને લાગે છે. ધીમે ધીમે એનું મહત્ત્વ એટલું વધી ગયું કે, મૂર્તિપૂજા એ બક્તિમાર્ગનું આવશ્યક અંગ જેવી યર્ષ ગઈ, અથવા મૂર્તિપૂજાને ‘બક્તિમાર્ગ’ એવું ઉત્પત્તિનું એક સ્વતંત્ર સાધન હોય તેમ, મોટું પદ મળી ગયું.

યોગાખ્યાસીનેય મૂર્તિપૂજાની ખટપટ આવશ્યક નથી, અને બીજાઓને તો એ માત્ર અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, અશુદ્ધિ, કૃત્રિમ ક્રિયાકાંડ અને ઈશ્વરના કે ધર્મના નામ તજે જવડા વધારનારી યર્ષ પડી છે.

મૂર્તિપૂજા એ મનુષ્યસ્વભાવની માથે જ નોડાયેલી વસ્તુ છે અને ઉપાન્તર કરી પાછી આવીને ઊભી રહેશે, એમ કેટલાક કહે છે. પણ એમ તો અત્પ્રસ્થનાની બાળનમા પણ કહેવામાં આવે છે. પ્રશ્ન એ નથી કે એ ઉપાન્તર કરીને આવશે કે નહિ. પ્રશ્ન એટલો જ છે કે, આજે જે ઉપમાં આપણી સમક્ષ એ ખડી છે તે અનિષ્ટ છે કે નહિ? વળી પાછી નવા વેપમાં ભ્યારે એ આવશે અને અનિષ્ટતા દાખવશે, ત્યારે તે કાળના લોકો ઉપર તે વેપ ખૂંટવી શેવાની ફગજ આવશે, આજે આજનો વિદ્યુત વેપ આપણે દૂર કરીએ તો બમ છે.

સદ્ભાવ અને સત્સંગ

ઉપર કહ્યું કે, જોને માટે આપણે આપણું જીવનસમર્પણ કરવા ઇચ્છીએ તેના આપણે ભક્ત છીએ, અને નિરતિશય અને અહૈતુક પ્રેમ એ જ ભક્તિનું હાર્દ છે.

ભક્તિ, પ્રેમ વગેરે ભાવોના મૂળમાં એક જીવનો ખીજ જીવ પ્રત્યે સદ્ભાવ છે. એ સદ્ભાવના એક એકથી ચડિયાતા ઉત્કટ સ્વરૂપને આપણે પ્રેમ, ભક્તિ વગેરે નામો આપીએ છીએ. આવા સદ્ભાવના એક ખીજ પ્રકારને પણ જીવનમાં સ્થાન છે, અને તેનું પણ ચોક્કસ સ્વરૂપ તપાસવું થઈ છે. એને માટે ઘણી વાર ભક્તિ શબ્દ યોજવામાં આવે છે; પણ ઉપર જે ભક્તિનું લક્ષણ કહ્યું તે દૃષ્ટિએ એને માટે 'ભક્તિ' શબ્દ ઔપચારિક સમજવો જોઈએ. આથી, એને આપણે અહીં 'સદ્ભાવ કે સંતભાવ' કહીએ તો ઠીક.

આ દાખલાથી સમજાવું : ધારો કે રામ સાથે હનુમાન રહ્યા હોય, અંગદે રહ્યા હોય, ખીજાએ અનેક રહ્યા હોય. હનુમાનની રામ પ્રત્યેની ભક્તિ અને પગપાછતા વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. અંગદથી એ કોટિએ ન પહોંચી શકાય. એની પ્રકૃતિનો ઢાળો જુદા પ્રકારનો હોય તેથી, અથવા એનાં સંસ્કારો, શક્તિ કે પરિસ્થિતિ જુદી જાતનાં હોય તેથી, કોઈનીયે અંગદ એ કોટિની ભક્તિ ન કરી શકે એમ બને. આથી, હનુમાનને અનુસરવાનો અંગદનો પ્રયત્ન ન હોય. અને એથી, એ પોતાને હનુમાનનો ઉપાસક ન કહી શકે. વળી, હનુમાનને જ માટે જીવનસમર્પણ કરવાનો એનો સંકલ્પ ન હોવાથી, એ એનો ભક્ત પણ નથી છતાં, હનુમાનના ઉપર મુગ્ધાના વિશિષ્ટ ગ્રાહને લીધે એ અંગદના હૃદયમાં એક એવા પ્રકારનો ભાવ જન્મત રાખે કે જોને લીધે એ એને હમેશાં સપ્રેમ આદરણીય લાગે, એને માટે ધસાવા એ હમેશાં ઉત્સુક રહે, અને એમ ધસાવાનો પ્રસંગ આવે તો એને ધન્યતા લાગે. આ હનુમાનના વિશિષ્ટ પ્રકારના શીવ

માટેનો સદ્ભાવ છે, અને એ શીલની એને પ્રતીતિ રહે ત્યાં મુખી. રહેનારો છે.

આ પ્રકારના સદ્ભાવમાં રામ સાથે અંગદનોયે સંબંધ હોવો આવશ્યક નથી. દાખલા તરીકે, ધારો કે, આગળ જતાં રામની પોતાની સાથે અંગદનો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય. છતાં હનુમાન જે ભક્તિભાવથી રામને અનુસરતા હોય, તે ભક્તિભાવને લીધે એ હનુમાનને પૂજે અને એને માટે ઘસાવામાં આનંદ માને એમ બને.

એ જ પ્રમાણે, કોઈ માણસ પોતે માતાપિતાનો ભક્ત ન હોય, ન થઈ શકતો હોય, પોતે સાધુચરિત ન હોય અને થવા દીક પ્રયત્ન પણ ન હોય, છતાં બીજા કોઈ સત્યુત્તર માટે કે સાધુપુરુષને માટે આદરભાવ રાખે અને એને માટે જે કરવું પડે તે કરવામાં આનંદ માને, એ સંતભાવ કે સાધુતા માટે દરર અને આદર છે.

આવા પ્રકારની સંતભક્તિને જીવનમાં ઉપયોગી સ્થાન છે. પણ એમાંયે જો કોઈ કામનાની સિદ્ધિની ખોટી ભ્રમણા પેસે છે, અથવા એ દર્શાવવાનો પ્રકાર અવિવેકી થાય છે, તો તે સદોષ થાય છે.

જેના પ્રત્યે આપણને સદ્ભાવ હોય, તેના યોગ્ય અને ન્યાય્ય કાર્યમાં મદદ કરવી, અને યોગ્ય મર્યાદામાં રહી એનું આતિથ્ય વગેરે કરી એના પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવવો, એ બરાબર છે. પણ એવી ભક્તિ જો કેવળ અવદિત મહિમા કે વહેમનું સ્વરૂપ પકડે, એની પાછળ કોઈ કામનાની સિદ્ધિની કે પુણ્યપ્રાપ્તિની આશા હોય, તો તે સદોષ છે.

કોઈ વાર સંતપૂજ્ય દર્શાવવાની રીત તે માણસ જે સિદ્ધાંતો પર પોતાનું જીવન ચલાવવા મથતો હોય તેના ભંગ થાય એવું સ્વરૂપ પકડે છે. આ રીતમાં અવિવેક રહેલો છે. દા. ત, હું માંસાહાર કે દારૂપાન કરી મારું જીવન ટકાવવા ન ઇચ્છતો હોઉં, અથવા અમુક સિદ્ધાંતને અમલમાં મુકવા ઇચ્છતો હોઉં અને તેથી મારા ઉપર કોઈ રાજ્ય કે સમાજ તરફથી ત્રાસ થવાનો સંભવ હોય, ત્યારે મારો જીવ બચાવવા મને છેતરીને દાઝમાંસ આપવામાં આવે, અથવા મને આપત્તિમાંથી ઉગારી લેવા લાગવગ ચલાવવામાં આવે—તો સંતભાવ દર્શાવવાની એ રીત અવિવેકી છે. કારણ, એમાં જે સિદ્ધાંતોને હું પાળવા ઇચ્છુ છું તે સિદ્ધાંતોનો જ ઉચ્છેદ

.ચાય છે, અને તેથી મારા પ્રત્યે એ સખાકૃત્ય થતું નથી. આવી રીતે સદ્ભાવ દર્શાવનારના મનોભાવોનું પૃથક્કરણ કરીએ તો જણાશે કે, એમાં મારા સિદ્ધાંતો માટે એની અનાસ્થાને લીધે એ મને કૃપાપાત્ર સ્થિતિમાં આવેલો કહ્યે છે, પણ મારી સાધુતા માટે આદર હોવાથી મને કોઈ પણ રીતે જવાબી લેવા પ્રેરાય છે. આ ભાવમાં સંતભાવ ગૌણ છે, કૃપા વિશેષ છે. એ કૃપા માટે મારી ઇચ્છા ન હોવાથી એ દર્શાવવામાં અવિવેક થાય છે.

સાધુચરિત જનોના સંહવામમાં જે પ્રસન્નતા કે શાંતિ લાગે છે, તેનું કારણ એમની સાથે જેટલો અમય જાય તેટલો સમય આપણા પોતાના હૃદયમાં ઉદાત્ત અને કોમળ ભાવનાઓ તરવરે છે તે છે. તે વખતે શુભ પ્રત્યે આપણા જીવનને વાળવાના સંકલ્પો જીંડે છે અથવા પોવાય છે. આ લાભ પ્રત્યક્ષ છે, અને જેમને એમને માટે આદર હોય અથવા જે એમની સાધુતા જોઈ શકતા હોય તેમને જ મળે છે. પણ, એમનાં પગલાંથી ઘરમાં સંપત્તિ આવશે, સદી રીધો ગિતરશે, પગાર વધશે; એમનો ચરણસ્પર્શ કરાવ્યાથી વંદી ગયેલો છોકરો, એના હૃદયમાં એ સાધુપુરુષ વિશે આદર ન હોય તોયે, મુધરી જશે, અથવા કોઈ સ્ત્રીને સંતાનપ્રાપ્તિ થશે કે માંડું માણસ સાળું થઈ જશે; અથવા આખું જીવન ગમે તેમ વિતાવ્યું હોય તોયે મરણસમયે જ્યેષ્ઠ સ્થિતિમાં કરાવેલી એમની પૂજાથી એની 'સદ્ગતિ' થશે—આવા પ્રકારની ભક્તિની કે શ્રદ્ધાની નિષ્ઠા જીવનભરેલી છે. આવી સિદ્ધિઓ કોઈ પાસે હોય તોયે એનો ઉપયોગ કરી લેવાની લાલસા અણુદિને પોષનારી હોવાથી, એવા પ્રકારની સંતભક્તિ ઉત્તેજન આપવા યોગ્ય નથી.

સંતસમાગમનું એક ખીન્નું પણ અવિચારી સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. કેટલાક માણસોને જે કોઈને જે માણસ સાધુ, સદ્ગુરુ-ઓલિયા તરીકે પૂજતા હોય, તેમની પાછળ પડવાનું એક બંધન જેવું જ થઈ ગયું હોય છે. એકેના ઉપદેશનો વિચાર કરી તેં પોતાની વિવેકશુદ્ધિ તપાસવાનો એ પ્રયત્ન કરતો નથી; યોગ લાગે તેને અનુસરવાનો કે તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવાનો વિચાર કરતો નથી. એકે પર પૂરો વિશ્વાસ મૂકતો નથી, એકેનો અવિશ્વાસ કરવાના હિમત ધરાવતો નથી. દરેકને આશ્ચર્યવત્ પેળે છે, આશ્ચર્યવત્

સાંભળે છે, દરેક વિષે આશ્ચર્યથી બોલે છે, અને તે છતાં કોઈનેય કે દેશનેયે સમજવાનો પ્રયત્ન જ કરતો નથી. આમાંનો મોટો વગ તો કામનિક જ હોય છે; કેટલોક અત્યંત બુદ્ધિહીન હોય છે. આ બંને વર્ગના માણસો છેતરાતા રહે એમાં નવાઈ નથી. વળી, કેટલાક દરેકના અભિપ્રાયોને પોપટ પ્રમાણે પોતાના મગજમાં ભરી, બુદ્ધિને એવી મૂંઝવી મૂકે છે કે, તે પછી સ્પષ્ટ વિચાર કરવાને ઘણી વાર લાયક જ રહેતી નથી. આવા સંતસ્રમાગમની કશી કિંમત નથી. પહેલા ભાગમાં 'શ્રદ્ધાળુ નાસ્તિકતા'વાળા પ્રકરણમાં જે 'વૃત્તિનું વર્ણન કરેલું છે, તેને મળતી જ આ વૃત્તિ છે.

ભક્તિપ્રકરણોનું તાત્પર્ય

મનુષ્યહૃદયમાં પોતા કરતાં જે વિશેષ જણાય હોતો તે પ્રત્યે પૂજ્યતાયુક્ત પ્રેમની ભાવના અને તેમને પૂજવાની ઇચ્છા રહેલી જ છે. એ ભાવના અને ઇચ્છામાં દોષ નથી, એટલું જ નહિ, પણ એના વિના ચિત્તનો વિકાસ અશક્ય છે.

આ પ્રકરણોનો ઉદ્દેશ ભક્તિની ભાવનાનો કે પૂજવાની ઇચ્છાનો નિષેધ કરવાનો નથી. પણ ભક્તિનાં દ્વેષ કેવી રીતે પ્રત્યક્ષ જીવનમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય, એ પ્રકારે કેવી રીતે મનુષ્યના સહજ જીવનમાં ઉપજીવી શકાય, કૃત્રિમ રીતિઓ નિર્માણ કર્યા વિના કે જીવનને સહજ પ્રાપ્ત થતા સંબંધોથી તોડીને કૃત્રિમ કે કામ્પનિક સૃષ્ટિમાં વાળ્યા વિના કેવી રીતે એના મર્વે લાભો ઉઠાવી શકાય — એનો જ વિચાર કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

વહ્નીશ્રમ વિશે લખતાં, ગાંધીજીએ લખ્યારેલી ભાવાને મહેજ ફેરવીને કહ્યું તે —

‘ભક્તિ એ કેવળ મનુષ્યે નિર્માણ કરેલી ભાવના નથી, પણ તેણે ઓળખેલી વૃત્તિ છે. તેથી એનો નાશ થવો અમંભવિત છે. એનું ગુપ્ત રહસ્ય અને એની શક્તિઓ ગોધારી જોઈ એ અને સમાજના કષ્ટાણુને અર્થે વપરાવી જોઈ એ.’

જે શ્રદ્ધા, આદર, કેમળતા અને પ્રેમથી માણસ જન્મ મૃતિ, ક્રોધ કે કાળા આગળ નમે છે, તેની આરાધના કરે છે, તેને માટે જ ધણી વાર જીવન અર્પણ કરે છે, બીજી અનેક રીતે એની પ્રતિષ્ઠા વધારવા પ્રયત્ન કરે છે, અને વળી ધણી વાર એને નામે મચેતન પ્રાણીઓનો સંહાર પણ કરે છે, તેનો ત્યાગ કરી, તેનો એક દર્શાશ પણ પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ઉતારી, પોતાના મનુષ્યજંદુઓ પ્રત્યે અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે દાખવે, તો સમારનું સ્વરૂપ ધણું બદલાઈ જાય.

સૂર્ય, અગ્નિ, પર્વત કે નદી બન્ન છે. ગગનગામી મંદિરો અને મરિજદો બન્ન છે. પણ સચેતન નાની કીડી એમના કરતાયે વધારે વિભૂતિમાન છે, એ આપણે સમજી શકીશું?

જે એ સમજી શક્યા છે એવા ગુરુપંથીઓ એક જાતની જડતામાંથી ઊગ્યા છે, પણ તે બીજી જાતની, પાખંડો અને અંધ-શ્રદ્ધાઓની તથા કૃત્રિમ પૂજાઓ અને કર્મભાગીની, જાળમાં સપડાય છે. પરિણામે જડ, પિશાચ, હિન્મત, અધોરી, વિલાસી, વ્યસની, વ્યભિચારી સર્વે પ્રકારના માણસો આપણા દેશમાં ગુહ્ય સાક્ષાત્પરબ્રહ્મ ચર્ચા શકે છે. ગાંડાની ઇસ્પિતાલમાં જેઈ શકાય એવી સર્વે પ્રકારની વિચિત્રતાઓ — જે એ સાથે વેદાંતની પરિભાષાની જોડ થાય તે — આશ્ચર્યવત્ પેખાય છે, મુણાય છે અને પૂજાય છે, અને મોટી મોટી પદવી ધરાવનારા અધ્યાપકો અને મહોપાધ્યાયો એમનું ઉચ્છિષ્ટ ખાવામાં ધન્યતા માને છે. આ કેવળ અશુદ્ધિ જ છે એમાં શક નથી. એમ ગમે તેના શિષ્ય ચર્ચાએસવા કરતાં, સદ્ગુરુ મળવો શક્ય જ નથી એમ માનનારા વધારે મનામત છે એમ કહેવું અયોગ્ય નથી.

જીવનશોધન

[શોધવું એટલે ન જાણવું જાણવું અને જાણવું મુધારવું.]

અંક પમેા

પ્રકીર્ણ વિચારદોષો

વૈરાગ્ય

ત્રેય પ્રાપ્તિના માધનો પૈકી વૈરાગ્ય એક મહત્વનું માધન છે પણ વૈરાગ્યની વ્યાપકતા બહુ વિચિત્ર છે પનાઓ આપણા દેશમાં વધે છે એ બની વિચિત્ર દેખનાઓમાં મેં તત્ત્વો મામાન્યપણે જણાઈ આવે છે

૧ મગાવડાવા, કુટુંબી, સમાજ વગેરે પરનો સ્નાયુવિક્રેમ તોડી તેમના પ્રત્યેના કર્તવ્યો માટે ઉત્તરોત્તર થવું, અને

૨ મને તેમની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો

જડભરતનું ચરિત્ર એ વૈરાગ્યનો આદર્શ મનાયો છે જડભરતે ધરમાથી છૂટવા માટે ગાડપણના ચાળા કરવા માડયા જે કામ સોંપવામાં આવે એ જાણી જાણીને બગાડવા માડયું કુટુંબી જનોએ છેવટે કટાક્ષીને એને ધરમાથી કાઢી મૂક્યો અને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવા પરવાનગી આપી પછી જડભરતે વનમાં એકના રહેવા માડયું અને અપરિગ્રહની પરાકાષ્ઠા કરી આ જડભરત — પૌરાણિક કથા પ્રમાણે — પૂર્વજન્મમાં ભરત નામે રાજા હતો એણે વાનપ્રસ્થ થયા પછી, જંગલમાં એકાંત જીવન મુગ્ધરતા દયાથી એક દરજ્જાના મન્યાને મરતું બચાડ્યું અને તેને પાંચુરોધ્યુ એ દરજ્જા સાથે એને વાતસત્યપ્રેમ બધાયો અને તેથી એના વિયોગથી એને બહુ દુઃખ થયું મરતા મરતા ભરતની વૃત્તિ મૃગના ચિત્તનથી મૃગમય બની ગઈ અને તેથી એનો મૃગરૂપે જન્મ થયો ત્યાર પછી એ જડભરત થયો, અને પૂર્વજન્મની મૃતિ હોવાથી, હવે પછી કોઈ ઉપર દયાથીયે રોહ કરવો નહિ એવો એણે નિશ્ચય કર્યો પછી એ ઉપર કશા પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો

પહેલાં તો, આવી વાતોને ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત માનવાની જૂન તો ન જ કરવી જોઈએ પુરાણકારે વૈરાગ્યનો આદર્શ રજૂ કરવા માટે જોડી કાઢેલી એ એક વાત છે પણ જેની છે તેની સાચી

સમજીએ તોયે, ભરતે દયાથી હરણુને જ્યાંયુ તેમા એનો અવિવેક નહોતો, એ સ્વાવલખી થાય ત્યાં મુધી તેને પાળ્યુપોળ્યુ તેમાયે એનો અવિવેક નહોતો. પણ એ સ્વાવલખી થયા પછીયે એને એના સ્વભાવ પ્રમાણે છૂદુ ન થવા દેનામા અને એની આસક્તિયુક્ત ચિંતા કરવામા એનો અવિવેક થયો એટલી જૂવ જોવાને બદલે, જડભરતે વિચાર કર્યો કે આટલી દયા કરી ત્યારે જ આમકિત થઈ ને ? માટે હવે દયા, રનેહ વગેરે ભાવોને હૃદયમા ઝ્યાન જ આપવું નહિ પણ આયે ખીજા છેડાનો અવિવેક જ હતો ચોગ્ગાયોગ્યતાની હે— તારતમ્ય—સમજવા અને માયવવાને બદલે એણે ઉન્નત (ગાડાના જેવી) વૃત્તિ ધારણ કરી

પણ આ ચરિત્ર તો આપણા દેશમા વૈરાગ્યનો આદર્શ બની ગયું છે આજે પણ કોઈ માણસ સાધુ થવા પ્રત્યે વલણ બતાવે, તો શિષ્યમંડળ વધારવાની લાલસાવાળા સાધુઓ એને જડભરતનું આખ્યાન સંભળાવી, ધરમા બધા એનાથી કટાણે એવું જાણી જાણીને વર્તન રાખવા ઉપદેશ આપે છે, એ મારી માહિતીની વાત

વળી, જે કોઈ માણસ ધરમા માનાપ કે ખીજા કોઈ કુટુંબીને અતિશય મદવાડ હોય છતાં તે તરફ દુર્વક્ષ કરી મદિરમા કે સાધુઓ પાસે બેસી રહે, જે એને મદવાડના કોઈ મમાચાર પૂટે તો એવો ઉત્તર આપે કે, ‘આટલાનો પાથો ભાગી જાય તો શું કરીએ ? ચૂસામા નાખીને બાળી જ નાખીએ ને’ તેમ આ હાડકાનો આદર્શ છે, ભાગી જશે તો ધણાયે જઈને બાળી આવશે એમની રીત ચિંતા કરવી પડે ? માનાપ અને સગા તો ચોરાસી લાખ ચોનિમા જ્યા જન્મ્યા ત્યાં મળ્યા છે અને મળે. પણ આવા સાધુનો સમાગમ કાઈ ફરી ફરી મળવાનો કે ?—જે તે આવી જાતનો ઉત્તર આપે તો તેનો વૈરાગ્યનો ઘડો ભરચક ભરાયો કે એમ માનવામા આવે છે, અને સાધુઓ આના અવિવેકીને ઉત્તેજન આપે છે

વિશાળ મમાજના હિતને માટે વ્યક્તિઓએ ચોતાના ખાનગી અને ચોતાના કુટુંબી જનોના સુખ, મગવડ, અર્થ અને જીવિતનોયે ભોગ આપ્યાના દાખવા દેશદેશમાથી મળી આવે છે એમના નામ આદરથી સંભારાતા રહે છે પણ એ બધામા બે ભિન્ન વર્ગ

પ્રત્યેની દુરન્નેમાંથી કર્મ દુરન્ને મહત્ત્વ આપવું એનો વિચાર રહેશે હોય છે.

પણ ઉપરની વૃત્તિમાં તો વૈરાગ્યને નામે બેઠવાનુંદાર સ્વચ્છંદ જ છે. માણસ પોતાના મનનો એકાદ આવેગ પોપત્ત માટે થોડું શારીરિક કષ્ટ કે અગત્ય મદન કરી લે એ કાર્ક વૈરાગ્ય નથી. ધનનો, પ્રવામનો, વિષયેચ્છાનો, સાહિત્ય, મંગીત, કળા, વિજ્ઞાન વગેરે કશાનો પણ જ્ઞેને છંદ લાગી ગયો હોય છે, તે બધાએ એવાં કષ્ટો અને એથી વધારે મોટાં જોખમો, પણ રાજ્યજુગાથી સદન કરે છે. પણ એ બધાને કાર્ક વિરાગી કહેવું નથી તેમ આને પણ એક બીજી જાતનાં સાહિત્ય, મંગીત, કળા કે વિજ્ઞાનનો ગોખ લાગેમો છે, તેને સાધુઓ પામે, મંદિરોમાં કે એકાંતમાં પોપત્ત મળે છે એટલું જ.

ત્યારે વૈરાગ્યનું અર્થ શું ?

સામાન્ય રીતે માણસ માને છે કે, પોતાના ધન, વૈભવ, અધિકાર, કુટુંબ, પરિજન વગેરેને લીધે પોને મોટા અને મુખી થાય છે; એ આવી જાણ તો પોને નાનો અને દુઃખી થઈ જશે. સામાન્ય રીતે માણસ વિપત્તિમાં ધીંગળા રાખી શકતો નથી. કુટુંબી જનેતા વિયોગને શાંતિથી તે મદન કરી લઈ શકતો નથી.

પણ વિચારશીલ માણસ એમ જુએ છે કે, ધન, વૈભવ, અધિકાર વગેરે એની આસપાસ વાંટળાયેલાં છે, કેન્દ્રસ્થાને એ પોતે છે. એ છે તો બધું છે; માટે એ બધું એને આધીન છે. * એ ધન, વૈભવ, અધિકાર વગેરેથી જાબનો નથી, પણ એમને જાબાડે છે. વળી, જે વિચારશીલ માણસ એમ જુએ છે કે, ધડપણ, મગ્જ, રોગ, ઊંઘનો વિયોગ અને અગ્રિયનો યોગ — એ પાંચ વિપત્તિઓ અનિવાર્ય છે, ક્યારેય પણ એ વિપત્તિઓનો મુકાબલો

* યોનસૂત્રમાં વૈરાગ્યની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે :

દશાનુબ્રવિકવિષયવિનૃણસ્ય વસીકારસક્તા વૈરાગ્યમ્ ॥

આનો અર્થ હું આમ બેસાડું છું : આ લોક કે પરલોકના વિષયો વિષે કદાચીન થયેલા માણસને પોતાને એ વિષયો વગ જ એવું જે લાગે છે તે વૈરાગ્ય કહેવાય

કર્મા વિના છૂટકો જ નથી થતો, આમ જોઈએવી વિપત્તિઓ આવે ત્યારે પોતાની ધીરજ ડગે નહિ એવી રીતે જે પોતાના ચિત્તને દૃઢ કરી રાખે છે, તેનામાં વૈરાગ્ય છે એમ કહી શકાય.

આ વૈરાગ્ય કર્તવ્યભ્રષ્ટ નથી, પ્રેમવિહીન નથી, એમાં ચિત્તભ્રમ થયો હોય એવો દેખાવ કરવાની જરૂર નથી. એ વૈરાગ્ય મનનો કોઈ એવો આવેગ નથી કે જેને વશ થઈ માણુમ પોતાના પરિજન કે પરિગ્રહને જોઈને મૃજાઈ જાય અને ગમે તે રીતે એનો ત્યાગ કરવાને ઉતાવળો થઈ જાય કર્તવ્યને અંગે જે પ્રાણી કે પદાર્થના પાલન કે પરિગ્રહની આવશ્યકતા હોય તેને એ વૈરાગ્ય વિરોધી નથી, તેમ જ કર્તવ્યને અંગે તેમનું અભિદાન આપવાની આવશ્યકતા થાય તો એ વૈરાગ્ય તેવા અભિદાનને અનુદૂળ છે. એ વૈરાગ્ય ત્યાગ કરવા ઉતાવળો નથી, તેમ તેનો વિયોગ થાય તો તેની ઝખનાયે કરતો નથી.

જગત સાથે સંબંધ

એક ખોટી કલ્પના આપણા દેશમાં ઘર કરી બેઠી છે તે એ કે, શ્રેયાર્થી પુરુષને જગતના વ્યવહારો સાથે કાંઈ સેવાદેવા નથી. ‘જગત પોતાનું ફેાડી લેશે,’ અથવા “જેણે જગતને રચ્યું છે તે એને સંભાળવા બેઠો છે, એમાં—

‘હું છું હું છું એ જ અજ્ઞાનતા, શક્યતા બાર જેમ શ્યામ તાણે’” —

આવી ભાવના ફેળવવા તરફ શ્રેયાર્થીઓનું વલણ થાય છે.

ઋષિમુનિ એ આપણા દેશમાં આદર્શ પુરુષ ગણાય છે, અને ઋષિમુનિ તો સમાજને છોડીને જંગલમાં વસનારો હોય એવી આપણી કલ્પના છે.

આવી મનોદશાને પરિણામે જે પુરુષો ઉચ્ચ આશયોવાળા હોવાથી સમાજનું હિત કરવા સૌથી વધારે લાયક હોય છે, તેમના જ જ્ઞાન, અનુભવ, ચારિત્ર ઇત્યાદિના લાભથી વચિત રહેવાનું સમાજનું દુર્ભાગ્ય થાય છે. અને પવિત્ર વૃત્તિવાળા માણસોનું આવા પ્રકારનું વલણ લાંબા કાળથી લોકોએ અનુભવેલું હોવાથી, લોકોની પશુ એવી કલ્પના બંધાયેલી છે કે, પવિત્ર વૃત્તિવાળા માણસોએ સમાજના વ્યવહારોમાં માથું મારવું નહિ, અને જે કાંઈ તેમ કરતા જણાય તો તેમના પ્રત્યે તેઓ શંકાની નજરે જુએ છે.

પશુ આ કલ્પના વિચાર કરવા જેવી છે.

‘શ્રેયાર્થી’ અથવા, માદી બાપામાં કહીએ તો, તીવ્રપણે પવિત્ર વૃત્તિવાળા માણસોની અન્ય લોકો કરતાં કંઈ બાજતમાં વિશેષતા છે ?

વિચારશીલ પવિત્ર વૃત્તિના માણસમાં આપણે સામાન્ય જનો કરતાં વધારે નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ, સત્યપ્રિયતા, ન્યાયવૃત્તિ, કરુણા, મહેનતુ સ્વભાવ વગેરેની અપેક્ષા કરીએ; અને ઘણુંખરું તેમનામાં તે ગુણો વધારે હોવાથી જ જગતમાં ચાલતાં નીચ સ્વાર્થ, દંભ,

અન્યાય, નિર્દયતા, આળસ વગેરેથી તેઓ કટાક્ષે છે કટાક્ષીને સમાજનો ત્યાગ કન્વા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે 'પ્રયત્ન કરે છે' મ્હુ છુ કારણ કે સમાજનો સાથે જ ત્યાગ કોણ કરી શકે છે ? એકદમ જ ગલભા નધણિયાતા પાનફળ ઉપર, નવચો રહેનારો પુરુષ સમાજના ત્યાગ કરીને રહે છે એમ કદાચ કહીએ પણ એ હદે થોડા જ શ્રેયાર્થી જઈ શકે છે વળી, એ જીવન અત્યોત્તતિ માટે આદર્શરૂપ નથી એ પણ આપણે આગળ જોઈશું

ઘણાખરા શ્રેયાર્થીઓ તો સમાજનો સર્વથા ત્યાગ કરી શકતા જ નથી પોતાના અન્ન, વસ્ત્ર અને વાસ માટે ઘણુંખરું તે સમાજ પર જ આધાર રાખે છે એ મધાની વ્યવસ્થા કુટુંબી કરે, મિત્રો કરે, કોઈ દાનશીલ ગૃહસ્થ કરે, કે કોઈ દાનશીલ ગૃહસ્થના અન્નમત્ર, મંત્રિ કે ધર્મશાળા કરે, પણ સમાજના જ કોઈ ભાગ ઉપર તેમના જીવનનો ભાર પડે છે એટલે, પોતાના બરણપોતણ પૂરતો તો સમાજનો ત્યાગ નેઓ કરી શકતા જ નથી

ત્યારે, સમાજનો ત્યાગ એટલે સમાજ સાથેના મ્યા સંબંધનો ત્યાગ થાય છે ? સમાજ સાથેના સ્વાર્થના સંબંધનો તો નહિ જ, કારણ એમનો સ્વાર્થ તો સમાજ દ્વારા જ સિદ્ધ થાય છે સમાજના અપય, કુલકપ વગેરેનો ? તે પણ નહિ, કારણ, જે ધનમાધી તેમનો નિર્વાહ થાય છે તે કેમ રણવામા આવે છે તે તપામવાની નેમને તક જ રહેતી નથી અને તે તપાસાતીયે નથી ત્યાગ થાય છે માત્ર તેમની પોતાની સમાજ પ્રત્યેની ફરમોનો જે મમાજમા પોતે જન્મે-જિછયો, થોડીવધી વિષા મેળવી અને જ્યાં મુધી આસક્તિ હતી ત્યાં મુની વિપયોનો ઉપભોગ કર્યો, તે સમાજ પ્રત્યેની સર્વે જવાનદારીનો, તે ઋણ અદા કરવાના કર્તવ્યનો પોતાના અગત સુખની આમકિત ઓછી થતા, તે ત્યાગ કરે છે. જેમ દેવાને પોતાનું દેવું ચૂકવવાનો ઇનકાર કરે સેજુનારોની ઓળખાણ પણ કબૂન રાખે નહિ, તેમ આ પ્રકારનો અપાર્થી મ્હો છે કે, 'જગત સાથે મારો જો સંબંધ છે ? જગત પોતાનું ફોડી સેશે'

વિચારીને જોઈશું તો માન્ય પડશે કે, કોઈ પણ વસ્તિ આત્મોત્તતિને કે કોઈ બીજે જહાને મમાજથી કાયમ માટે અલગ પડવાનો વિચાર ન્યાય રીતે કરી શકે નહિ બાળક બાળપણમા,

વિદ્યાર્થી વિદ્યાભ્યાસના કાળમાં અવગ વ્યગ હોય ત્યાં સુધી, રોગી માદો હોય ત્યાં સુધી, વૃદ્ધ વૃદ્ધાવસ્થામાં મમાજ પર નમે પણ કોઈ માણુમ કાયમ માટે સમાજથી અવગ થઈ જઈ શકે નહિ કે તેમાંથી ડિપ્રેસી જવાગદારીનો ધનદાર કરી શકે નહિ.

વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનો મળધ યાવજીવન છે એ દરેકે અને શ્રેયાર્થીએ વિશેષે મમજનું જોઈએ આપણા દેશમાં કમનમીએ, સમાજ પ્રત્યેની નસલુજીનો અન્કાર બહુ ફીણ છે તેમાં વળી શ્રેયાર્થી પ્રત્તાના થી દોરાર્ધ, સમાજ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે અને ઉચ્ચ સન્મારોને નીધે જે ધાનાનિક નસલુજી તેનામાં રહી હોય, તેને પણ નિર્મૂળ કરવા પ્રયત્ન કરે છે પરિણામે, વ્યવહારમાં મામાન્ય રીતે શ્રેયાર્થીનો માદો અર્થ એવો થઈ ગયો છે કે, સમાજને ખર્ચે, સમાજના જીવન સાથે સમધ ન ધગવતી પોતાની કોઈ રમ્ય રૂપના પાલળ જીવનનો મારામાં સારો કાગ ખર્ચી નાખનાર વ્યક્તિ તે શ્રેયાર્થી એ પૈમી કેટલાક શ્રેયાર્થી એરી રમ્ય રૂપના માથે એરમ થયા બાદ વળી પાછા મમાજમાં બગે છે ખરા પણ તે સમાજના જીવનને કોઈ રીતે વધારે મળ કે માયે જ ઉદાત્ત કરવા નહિ પણ પોતાની રમ્ય રૂપનાનો કેટલાકને ચોપ લગાડી તેજલા પૂરતા તેમને સહજ જીવનથી અનગ કરવા.

‘જગત પોતાનું દોડી સેશે’ એ વૃત્તિ જગત પ્રત્યેના ઋણનો ધનકાર કરવાવાળી છે તેથી એ વૃત્તિમાં અન્યાય રહેતો છે, અને કોઈ પોતાને શ્રેયાર્થી કહેવડાવનાર પુરુષ એવી વૃત્તિ ધારણ કરે, તો તે કલ્યાણના માર્ગથી પડે છે, એમ નમ્રપણે કહું છું.

એ જ પ્રમાણે “જેણે જમન રચ્યું છે તે એને સંભાળવા મેરો છે, તેમાં ‘હું કરું, હું કરું, એ જ અજ્ઞાનતા’ — એ વિચારમાં હોય રહેતો છે જગતની રચના અને સંભાળ જગતના પ્રાણીઓ અને પચમૂનો મારફતે જ થઈ શકે છે એવો જગતનો નિયમ આપણે જોતા આન્યા છીએ મનુષ્યપ્રજાઓમાં કે અન્ય પ્રાણીઓમાં જે કોઈ સુધારો, વિકાસ ઉત્પત્તિ કે સુખ થયા છે, તે ઉચ્ચ અભિનાતાવાળા પુરુષોના પુરુષાર્થ દ્વારા જ થયા કે જગતનો ‘રચનાર કે સંભાળનાર’ મનુષ્યજાતિનું અથ વરમાની માફક આકાશમયી નથી નાખતો આથી શ્રેયાર્થી પુરુષોમાં તો સામાન્ય જન કરતાં વધારે તીવ્રપણે

એ શોધવાની વૃત્તિ હોવી જોઈએ કે, એવું શ્રેય વધારવામાં તેનો પોતાનો ઉપયોગ શી રીતે થઈ શકે એમ છે. પોતાથી એવું કંઈ બની આવે તો તેનો ગર્વ ટાળવા ‘હું કરું, હું કરું, એ જ અસાનતા’ એ સૂત્રનો આધાર લે, અને જો થયું તેનું શ્રેય ‘ચચનાર કે મંભાળનાર’ને આપે તે જીદી વાત થઈ. પણ, એ સૂત્રને એ પોતાની જવાબ-દારીઓમાંથી છટકવાના બહાના તરીકે વાપરે તો તેમાં દોષ રહેશે છે. અને તેટલે અંશે પોતાનું શ્રેય કરવાની ઇચ્છામાયે ખામી રહેલી છે.

ઉપાધિ

જીવનની કોઈ આકાંક્ષામાં નિષ્ફળતા મળવાથી કે બીજા કોઈ કારણથી જે માણસ જાળજીથી કટાણવા માટે છે, રોજના જીવનના કાર્યોમાં ઉપાધિ માનવા લાગે છે, તે માણસને, આપણા દેશમાં, પોતે શ્રેયાર્થી યથો છે અને નિર્વાસનિક યતો જાય છે એવો ભાસ થવા માટે છે અને, એક વાગ એવો ભામ થવા માડવા પછી એને માથે જે ફરજ આવી પડે તેમાં એ માથા, ઉપાધિ, બધન વગેરે જુએ છે અને તેનો ત્યાગ કરવા પ્રેરણા છે સમર્થ રામદાસ જેનાએ પણ

— સંસારે દુ સગલા । ત્રિવિધ તાપ પાઢલા ।

તા ત્રિ ચક્ર અધિકારી જાગ । પરમાવાસિ ॥ (વાસવાવ ૨-૬-૭)

‘જે સમાનથી દુખ પામ્યો છે, ત્રિવિધ તાપથી દાઝ્યો છે, તે જ એક પરમાર્થના અધિકારી થાય છે,’ એમ કહ્યું છે

જેમ અને તેમ નિરુપાધિક હોય કોઈ પ્રકારની માથે જનાજવારી ન હોય, ચિતા ન હોય, ઝાઝની સાથે કોઈ પણ રીત ધર્મમાં ન આગળ પડે એવી રીતે જીવન ગાળવું, એ ધણા શ્રેયાર્થીએને આદર્શ સ્થિતિ લાગે છે

એવી નિરુપાધિ થવાની ઇચ્છા એટલી હદ સુધી પહોંચે છે કે, રાધાની ઉપાધિ કરતા બિલ્લા માગી લેવી સારી, કપડા પહેરવાની અને ચોખ્ખા ચાખવાની ખટપટ કરવા કરતા કૌપીનબર કે દિગબર જ રહેવું ઠીક, રહેવાની જગ્યા યાદગ ગામની પડે તેના કરતા એકાદ જાડ તથા પડી રહેતું મળવું — એવું એને લાગ્યા કરે છે

કોઈ બીજી જગ્યાએ ચિત્ત ચોટકું હોય, કોઈ ચોગાબાસ કે બજાર સક્રિયતા રમવા હોય, અને તેટલો મમય માણસ નિરુપાધિકતા ઇચ્છે કે ચોજે તે જુદો વાત છે એમાંયે નિરુપાધિકતાની હદ કઈ અને એવા રગમાં કેટલી હદે ચડી જતું એ વિચારના જેવી વસ્તુ છે પણ એનો અહીં વિચાર નહિ કરીએ પણ આની નિરુપાધિક

સ્થિતિ એ જ સાચું જીવનનું ધ્યેય છે એમ જેમની સમજ છે તેમની કલ્પનાનો જ વિચાર કરીએ છીએ.

કર્મપ્રવૃત્તિ અને જ્ઞાન એ એ વચ્ચે શંકરાચાર્યે રાત્રિ અને દિવસના જેવો વિરોધ માન્યો છે, અને જ્ઞાની પુરુષથી કર્મપ્રવૃત્તિ ચર્ધ શકે જ નહિ એવો મત બતાવ્યો છે.

એક કાળમાં કર્મ શબ્દથી કામનાને લીધે જ ચર્ધ શકે એવાં શ્વેતશાસ્ત્રી કર્મો જ સમજતાં હતાં. સંભવ છે કે, શંકરાચાર્યે એ અર્થમાં જ કર્મ કે પ્રવૃત્તિ શબ્દને યોગ્યા હોય, અને તો એમનું કહેવું સમજી સકાય એવું છે. પણ એમનાં બાપ્પો તથા કેટલાંક સ્તોત્રો એવુંયે મૂલ્યવર્તા જણાય છે કે, જ્ઞાનીએ મામાનિક ફરજોથી દૂર રહેવું જોઈએ તથા ખાવા માટે ભિક્ષા માગવા ઉપરાંત બીજી રીતે નિષ્ક્રિય રહેવું જોઈએ. આવો જ એમનો ઉપદેશ હોય તો એ ભૂલભરેલો છે એમ મારે નમ્રપણે કહેવું જોઈએ. એમનું પોતાનું જીવન તથા દિગ્વિજય માટે, હિંદુધર્મની એમની દૃષ્ટિએ પુનઃસ્થાપના માટે, ચાર દિશામાં મોકો સ્થાપવા માટે, અને અદ્વૈતવેદાન્તના સમર્થન માટે એમણે લીધેલા પરિશ્રમ એ તે ઉપદેશને વિરોધી છે. એ પ્રવૃત્તિઓ સમત્વશુદ્ધિથી અને અનાસક્તિપૂર્વક ચર્ધ હોય તો તેમાં એમણે કશો દોષ ક્યો એમ ન કહેવાય.

‘મુક્તિ’ નો સર્વથી શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થનું ફળ હોય તો કેળીવું છે કે, તે મેળવવામાં વધારેમાં વધારે શ્રમ અને ઉપાધિ રહેલાં હોવાં જોઈએ. શ્રમથી, ઉપાધિથી, જંગલથી કંટાળનાર પુરુષ એ ફળનો અધિકારી જ ચર્ધ ન શકે. અત્યંત આસાવાન, ધીર અને નિશ્ચયી માણસ જ એ માર્ગે પગલું માંડી શકે. નિરાશ થયેલો, તેને લીધે ધીરજ ખોઈ બેઠેલો પુરુષ પોતે ‘મુક્ત’ છે — સ્વતંત્ર છે — પોતાના સ્વરૂપભૂત તત્ત્વ ઉપર સત્તા ચલાવનાર બીજા કોઈ તત્ત્વ છે જ નહિ — એવા નિર્ણય ઉપર ટકી શકે જ નહિ.

જીવનનો માર્ગ સરળ નથી. પ્રત્યેક કાર્યમાં કાંઈ ને કાંઈ વિઘ્ન બેસી આવે છે, નાની મોટી વિપત્તિઓ આવી પડે છે. તેવા વખતમાં જેને જીતવા ધ્વજતા હોઈએ તેવા હર્ષશોક, કામ-ક્રોધ વગેરે વિકારો બહાર નીકળી આવે છે. પણ એથી કરીને, ‘ઉપાધિથી નાસો,’ એવું વલણ ચવામાં જૂલ થયેલી છે.

કેટલાક માણસોને પારથી સકાર્થ પણ વડેારી લેવાંતા રમ દેાપ છે. એની દમેશાં આવશ્યકતા નથી. પણ પોને જે મમાગ્માં અને જે મંગેનોમાં જાન્મે છે અને કેટલોક કાગ પોતાની પમંદગીથી જુન્મે છે, તે મમાગ્માં પોતાનાં દેશ, કાગ, વય, વિત્ત, જ્ઞાતિ, શક્તિ, મંદકાર, શિશુ વમેરેને અનુવશી જે જે જાતનાં કર્મોની મદજપણે એની પામે અપેક્ષા રાખી રકાય, જે કર્મોને દાગવાથી એની આજુગાજુના સમાગ્ને બીડમાં રજા કરવું પડે એમ દેાપ, તેવાં કર્મોને, તેમાં આવતી ઉપાધિઓને, વિશોને, ત્રાસને વિચારશીલ માણસ છોડી રકે નહિ. તે કર્મોની એ ન્યાપ્વાન્યાપ્તના તપામે, ધર્મધર્મતા તપામે, તેની સિદ્ધિની શક્યાશક્યતાનો ખ્યાલ કરે. પોતાની જાપકાન જુએ, અન્ધ કર્તવ્યોની સરખામણીમાં એનું રથાન તપામે, તેને આવશ્યકમાં નિસ્વાર્થતા, પ્રમાણિકતા, ઉદારતા, સમાગ્ના ઉદ મમાઅણુમમાથી પરના અને ચિત્તની મમતોમતા જાગવવા તથા કુશળતા દાખવવા જેટલો ધર્મ રકે તેટલો પ્રયત્ન કરે, વિકારોને વશ ન થવાની આવધાનતા રાખે, નિષ્કળતા જણાવાથી થીરજ ખૂટે નહિ એટલી દિમળ કેળવે — આવા પ્રયત્નોમાં એની શ્રેયઃમાધના — ‘મુમુક્ષુતા’ — મમાય છે. કર્મના ત્યામથી કે એનો આરંભ જ ન કરવાથી મિદ્ધિ મળતી નથી.

न कर्मणामनारम्भात्तैश्चर्यं पुण्योऽच्युते ।

न च सौम्यमનાदेव मिद्धि समधिगच्छति ॥ (ગીતા)*

* કર્મોનો આરંભ જ ન કરવાથી પુણ્ય નિર્ભરતા નથી મેળવી શકતો. એનો ત્યામ કરવાથીયે મિદ્ધિ નથી મેળવતો.

સંન્યાસ

જે જમાનામાં કર્મકાંડના અને ઉપનયનાદિક સંસ્કારોના વિધિઓને એટલું બધું મહત્ત્વ આપવામાં આવતું કે એને ન આચરનાર માણસ સમાજમાં નિંદાપાત્ર કે શિક્ષાપાત્ર થતો, તે જમાનામાં એવા કર્મકાંડ જીવનના માયા ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં નહોતા કે નડતરરૂપ પણ છે એમ જ્ઞેનાર, અને તેને લીધે તેને પાળ્યા કરવામાં શ્રદ્ધા ન રાખી શકનાર પુરુષને સમાજથી અલગ પડવાનો ઉપાય શોધવાની જરૂર હતી. એથી કર્મકાંડના યથાવિધિ પાલનને જ મહત્ત્વ આપનાર સમાજની તેમ જ એવા પુરુષની પણ અગવડ સચવાતી હતી સંન્યાસી પોતાને સમાજ બહાર મૂકી દઈ પોતાનો ભાગ સરળ કરી લેતો હતો અને સમાજને એને મનાતન પથે આપવામાં હરકત આવતી નહોતી.

આ રીતે સંન્યાસમાર્ગ આપણા દેશમાં એક વખતે આવશ્યક હતો એમ કહી શકાય.

પણ આજે જમાનો નફ્સાર્થ ગયો છે. આજે શિષ્યાસૂત્રનું ધારણ કે બીજા સંસ્કારના વિધિઓનું કે કર્મકાંડનું પાલન કે પક્તિભોજનનું એટલું મહત્ત્વ નથી ગયું કે મન્યામ લીધા વિના એનો ત્યાગ ન કરી શકાય.

આજે તો સંન્યાસની પ્રથા ‘ત્રેપાર્યણિ મમાજ સાથે કરી લેવાદેવા નથી’ એવો સંસ્કાર કેળવવામાં, તથા અનાવશ્યક કે અસત્ય લાગતી ગંદિઓને તોડીને સમાજને આઘાત પહોંચાડી તથા સમાજની શિક્ષા સદન કરીને પણ સમાજની વચ્ચે રહી આખા સમાજને આગળ વધારવો—એ સત્યની ઉપામનાનું એક મદરતનું સાધન અટકાવી દેવામાં કારણભૂત ઘર્ષ છે.

સમાજથી અવગ પડી જઈ કોઈ માણસ પોતે જે સત્ય સમજતો હોય તે માગે જાય, અને સત્યગોષ્ઠકને સમાજથી દૂર

યર્ષને જ સત્યને માર્ગે ચાલવા સમજાવે, તો એના સત્યાચરણનો સમાજને લાભ ન મળે જેમ લોકો વ્યક્તિગત અથવા ખાનગી રીતે થતા દુરાચારની ઉપેક્ષા કરે છે, તેમ આવા સદાચારનીયે ઉપેક્ષા કરે છે — અને પોતાને માર્ગે ચાલવા કરે છે એથી સમાજની પુરાતનતા જળવાય છે, પણ પ્રગતિ અટકે છે

ભગવા કૃપડા અને નામમદ્ય એ મન્યામ સ્વીકાર્યોના બાહ્ય ચિહ્નો છે પોણ સંસ્કારોનો અને હોમાદિકનો ત્યાગ એ એનો એક ઉદ્દેશ છે

ઉપના કારણસર, એ ઉદ્દેશ માટે ભગવા ધારવાનું કે નામાતર કરવાનું કાર્ષ યોગ્ય કે સંબળ કારણ નથી

વળી, મન્યાસને અંગે જે જીવનપરિવર્તન થાય છે તથા સામાન્ય રીતે એ લેનારમા ચારિયની વિશેષ પવિત્રતાનું જે દર્શન વારંવાર થાય છે, તેને લીધે એ આશ્રમ અને વેષ પ્રત્યે આદરવૃત્તિ પોરાયેલી છે, અને એ આદરનો સમ્માર એટલો બળવાન થયેલો છે કે, ધણાખરા શ્રેયાર્થીઓને ભગવા પ્રત્યે આકર્ષણ રહ્યું છે

શુદ્ધિથી તો લગભગ બધા જ કબૂન કરે છે કે ભગવામા જ પરિવર્તાનો વાસ છે, કે એ વિના જ્ઞાન અને શાંતિની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે, કે એક મુદર અર્થવાળું નામ ધારણ કરવાથી ચિત્ત પણ શુદ્ધ અને મુદ્દ બની જાય છે એનું કાર્ષ નથી ભગવો વેશ, દડકમડળું અને ળહાવાચક નામો ધારણ કરનારાઓમા પણ પામરતા વસી શકે છે, અને મસારી લોકોના નામ ધરાવનારાઓમા પવિત્રતાનો વામ હોવો અશક્ય નથી છતાં, લાગા કાગના સંસ્કારથી નામ અને વેશ એક પ્રકારનું એનું જાદુ ઉપજાયું છે કે પવિત્ર વૃત્તિના લગભગ દરેક આર્યને એક વાર તો એમ લાગે જ છે કે, મન્યાસ લીધા વિના જાણે જીવનમા કાર્ષ અધૂરું રહી જાય છે

નામ અને વેશ પ્રત્યેનો એ આદર આજે અસ્થાને છે લોકોને એની અંધપૂજા કરવાની ટેવ પડેલી છે, અને તેથી, માણસાર્ધ માટે જેઓ પૂજા ન પામે એવા હોય તેઓ પણ કૃપડાના રંગને લીધે પૂજ્ય થાય છે માગી પવિત્ર વૃત્તિના પુરુષને એનો ઉપયોગ નથી અને પાપહી પુરુષને એ અનુકૂળ સાધન બને છે

સાચો માધક આદરમાનથી દૂર નામતો ફરે, પોતાની યોગ્યતા કરતા વધારે આદરથી ત્રાસે આથી, જો એ જુએ કે, એના કપડાના રંગ માત્રથી જ એ આદર મેળવે છે, તો એને એ રંગ અગ્રિય થવો જોઈએ

આ બધા કારણોથી શ્રેયની ઇચ્છાવાળા પુરુષે — ખાસ કરીને જોએ કમયોગને જ સ્વાભાવિક સાધનમાર્ગ સમજે છે તેમણે — મન્યામ ‘ધારણ કરવા’ માટેના મોદ દ્વેષ છોડવો જોઈએ ભગવા પદેરીને અને નામ ગદવીને જીવનપવિર્તન કરવાની ઝડિ આતુ રાખવાને કાર્ષ્ઠ કારણ રચુ નથી જોને માટે યોગ્ય કારણ નથી, તેને રાખવાથી નુકસાન જ થાય.

ગેરમમજ ન થાય માટે ફરીથી ગ્રપ્ત કરું છું મન્યામના મૂળભા રહેવી જોઈતી ત્યાગની, અપરિગ્રહની, સાદાઈની, અનામક્તિની, વૈરાગ્યની, ક્ષણચર્યની, દામા-શાંતિ નમતાની તથા તપની અને આત્મજ્ઞાન માટેની વ્યાકુળતાની વૃત્તિઓનો દૃઢ નિરોધ નથી કરતો એના ઉપર બાર મૂકે છું પણ એ માટે મન્યાસીના નામવેશની જરૂર નથી

ભિક્ષા

શુદ્ધ, મદાસી, શકગચાર્થ, નવામી રામદામ વગેરેએ ભિક્ષાવૃત્તિ ઉપર શ્રેયાર્થીએ જીવનનિર્વાહ ચલાવવાની પ્રયાત્ન કરીકારી છે એટલું જ નહિ, પણ કેટલાકે એનો મદિમાયે ગાયો છે ઉપનિવૃત્તો પણ એને આધાર છે.

હવેમ કરીને પોતાની આજીવિકા ન ચલાવવી પણ આજીવિકા પૂરતું સમાજ પામે માગી લેતું અને તેમા મળે તેટલાથી સતોત માનવાની વૃત્તિ કેળવવી, એ શ્રેય સાધનનું એક અંગ મનાયુ છે.

જે કાળમા આ પ્રથા નિર્મોલ્લ થઈ તે કાળને માટે કદાચ તેની આવશ્યકતાના બગવાન કારણો હશે, અથવા એ જ મૂઝી શકે એવી પરિસ્થિતિ હશે એના ઇતિહાસમા જાતરવાની જરૂર નથી.

પણ આજે શ્રેયાર્થી માટે ભિક્ષા માગીને જીવનનિર્વાહ કરવાનો વિચાર અપ્રમાણ છે એમા એનું કે સમાજનું દિવ નથી.

મામાન્ય નિયમ તરીકે સાધક જો એમ વિચારે કે, પોતે જે રીતે નાની કે મોટી બામનમા જીવન ગાળે છે તે રીતનું, એના જેટલો વિચાર ન કરનાર, અથવા આગમુ કે જડ માણસ, કે સમાજનો ધણો ભાગ અનુચિત કરે, તો તેથી એ માણસનું કે સમાજનું દિવ થશે કે અદિત થશે—તો ભિક્ષાવૃત્તિ આગના કાળમા ત્યાગ્ય છે એમ સમજતા નાર લાગે નહિ.

પ્રત્યેક દેશમા બાળકો, સ્ત્રીવર્ગનો કેટલોક ભાગ, વૃદ્ધો અને અપંગોને તો બીજાએ પોષવા પડે છે જ, વળી કેટલોક વર્ગ ન્યાય કરતા નધારે પોષણ બીજાને ચૂસીને મેળવતો હોય છે પહેલું અનિવાર્ય છે, બીજું અનિવાર્ય ન હોય તોયે મહેલાઈથી નિવારી ન શકાય એવું છે આ ગિચિતિમા પહેલા વર્ગનું પોષણ થાય અને બીજા વર્ગના અન્યાયને નિવારી ન શકાય ત્યાં સુધી, એમની ચૂસણીને અતે, પોતાનું પોષણ થાય એવું નયે એટલું

કમાવાની ફાળ ઉઘમ કરી શકનારાઓ ઉપર આવી પડે છે આ ઉપરાંત ગાંધીના નિર્વાહ માટે અને મામાનિક કાર્યો માટેની જવાબદારી પણ એમને ઉઠાવવી પડે છે આને અંગે સીવી રીતે ઉત્પાદક શ્રમ ન કરનાગઓનો એક વર્ગ એમના ઉઘમ ઉપર જ નબે છે

આ ઉપરાંત આપણા દેશમાં બ્રાહ્મણ, ચામર, બાળ વગેરે જાતિઓનો બિદ્ધા એ જ માનવર્યો ધણો થઈ બેઠો છે સાધુમન્યામીઓ પણ ઉઘમ ન વામાં ધર્મબ્રજતા મમળે છે, એના પગિણુભેયી મળતી મગવડો વીના વામાં કોઈ અધર્મ નમજતુ નથી

આ બાવનાઓને પોણુ આપવું એ આજના જમાનામાં ચોખ્ખો અધર્મ ગણાય

બિદ્ધાવૃત્તિ ઉપર નમનારા માણસો અપન્નિમ્મી જ રહે છે એવું કાર્ક નેવામાં આવતું નથી શમ્ભુચાર્યે કહ્યું છે કે, કૌપીનવન્ન સ્વલ્લ માગ્યવન્ન, - પણ નામાન્ય પ્રભ ને અર્થમાં બાગ્યશાળીપણુ મમળે છે, તે જ અર્થમાં ગૌપીનધારીઓ પણ બાગ્યશાળી બનવા પ્રયત્ન કરે છે

આગના પ્રયત્નોમાં ને આવી મધુ છે, મમાજ માથેનો વ્યક્તિના ને સજ્જમનધ આગળ દર્શાવે છે, તે ઉપરથી આ એટલું સ્પષ્ટ છે કે એને જીવાવવાની જગ જોતો નથી ને પોતાના અબ્યુદયને છડે છે તેણે બિદ્ધાવૃત્તિ કરી એ ૮ પાપક્રમ મમજતુ છું

આનો અર્થ એમ ન કરવો કે, શ્રેયાર્થીએ કેવળ ઉત્પાદક શ્રમ જ કરવો જોઈએ કે ખૂબ કમાવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે એક વાર ગમે તે ગીતે ધનને બેચું મરી રાખી પડી જોને એ શ્રેય માધન મમજતા હોય તેમાં પડતું જોઈએ કે કોઈ મિત્રની મદદ એ મદી ન જ કરી શકે

એ કેવળ ઉત્પાદક શ્રમ જ કરે તો નેમાં દોષ નથી પણ એમ ન કહી શકે તોયે, નમાજજીવનના ધારણુપોણુ અને સરવ સમૃદ્ધિમાં આવશ્યક હોય એવું કોઈ પણ સર્વ ન્યાય રીતે મરી એમાંથી ન્યાય આજીવિકા મેળવે તો ચાહે

ઉઘમ કરતા છતા ન્યાય કરતાં વધારે બદ્ધો ન મેળવવામાં, ધરાદાપૂર્વક ગરીબ રહેવામાં એનું શ્રેય સાધન રહેલું છે.

તે કોઈ એમ વિચારે કે, હું આખો દિવસ ધધો કરું તો મહિને હજાર રૂપિયા કમાઈશ, પણ સો રૂપિયા મારે નસ છે, એટલે રોજ એક કલાક કામ કરી મો રૂપિયા લઈશ, અને બાકીનો વખત અમુક જાતની સાધનામાં ગાળીશ, તો આ ધરાદાપૂર્વક ગરીબી છે, પણ ન્યાય નથી કાઠણ, એક કલાક કામ કરી સો રૂપિયા મેળવવાની અનુદાનતા હોય, છતાં એ અનુદાનતા ન્યાય પરિગ્રહિતનું પરિણામ નથી.

પણ આખો દિવસ કામ કરતા છતાં, સો જ રૂપિયા સ્વીકારવાનું ધોરણ પકડતું એ, મરખામણીમાં, ન્યાય બદલો અને ધરાદાપૂર્વક ગરીબી છે. જીવનનું એવું ધોરણ એ જ એ જ જાતનું શ્રેય સાધન છે.

કોઈ વાર એવી પરિસ્થિતિ થાય કે, માણસને અમુક શુભ અને હિતકર હેતુની મિદિ માટે એવી રીતે જીવન રચવું પડે કે પોતાનો નિર્વાહ ન કરી શકે તે વખતે અમત મિત્રોની મદદ સ્વીકારવી એ જ ક્ષમ્ય માર્ગ ગણાય એવી મદદ હેતુની સિદ્ધિ માટે જેટલો કાળ આવશ્યક હોય તેટલો જ કાળ લઈ શકાય એવી જ જાતનું જીવન ગાળવું એવો જીવનનો નિયમ ન બનાવી શકાય કારણ કે, ખીજ ઉપર જીવવું એ માધનાનું અંગ નથી, પણ હેતુસિદ્ધિ માટે નિર્માણ થયેલી ખામ પરિગ્રહિત છે.

ભિક્ષાવૃત્તિથી કે ખીજની ધર્મભાવના ઉપર જીવન નભાવનાથી માધ્યમ નક્કી રહે છે, મમાજ પ્રત્યે આદર રહે છે — વગેરે ક્ષતિઓ એના પક્ષમાં રજૂ કરવામાં આવે છે પણ એમાં આત્મપ્રતારણા રહેતી છે. નક્કી કે સમાજ માટે આદર, ભિક્ષાવૃત્તિ વિનાયે વિવેકી પુરુષમાં કેળવાય, અને ભિક્ષુકોમાં એ યુક્તિ હોય છે જ એમ નથી. તેનામાં આવતું એથી અનર્થ થયો છે, નિરજિજ્ઞાસતાને નામે અધમતા, ક્ષુદ્રતા, કાર્પણ્ય વગેરે પોષાય છે.

શ્રેયમાયીને એ સ્થાન છે.

અપરિગ્રહ

કૃતરો રોટનો, હાડકું વગેરે બિવિધમા ઉપયોગ કરવા માટે રાખી મૂકે છે બીજા કાંઈ મોગ પ્રાણીઓ ટોળા માધીને નહેતા હોય તોયે પરિગ્રહ કરતા હોય એમ જાણવામા નથી ખીડી, શિધર્ષ અને મધમાખ જોગકનો સારી પેઢે સમ્રહ કરે છે બીજા કાંઈ ઝીણા જાતુઓ એવો પરિગ્રહ કરતા હોય એમ લાગતુ નથી માણસ-જાત વધારેમા વધારે અને વિવિધ પ્રકારનો મમ્રહ કરનારુ પ્રાણી છે

મસારના અનુભવી અને વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે કે, પ્રાણીઓ ૫૦ ધડપણુ, રોગ દુકાગ, અમાગમૃત્યુ વગેરે આપત્તિઓ અણુધારી આવી પડે છે તે વખતે તેઓ નિર્વાહના માધનો મેળવી શકતા નથી આવી આપત્તિઓનો આગળથી વિચર કરી રાખી, જેઓ ધન ધાન્યાદિનો સમ્રહ કરી રાખે છે, તેઓ તથા તેમના કુટુંબ દુખના દહાડા ઠાઠી નાખી શકે છે, જેઓ એવી દીર્ઘ દૃષ્ટિ દોડાવતા નથી, તેઓ ધણી હાડમારી ભોગવે છે, અને કષારેક મમ્રજમા નાશ પણ પામે છે પરિગ્રહ કરનારા કાંડી, શિધર્ષ અને મધમાખોના નિવાઓમા જેટલી પ્રજાની વૃદ્ધિ દેખાય છે અને ટકી રહે છે, તેટલી બીજા જીવજાતુ કે પ્રાણીઓમા દખાતી નથી અને ટપ્તી નથી વગા એ જ જાતુઓની વસ્તી મારે મામ રહે છે માણસોના અનુભવ પણ એવો જ છે આથી, વ્યામ અને વિદુર જેવા ઝાનીઓએ પણ ધર્મથી અર્થનો મમ્રહ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે તેઓ એમ કહે છે કે, ડાલા માણુએ ત્વિસ દરમ્યાન એમ વર્તવું જોઈએ કે જેથી સાજો નિરાને મૂર્છ શકે, ચોમાસામા એમ વર્તવું જોઈએ કે જેથી આઠ મહિના સુખે ખાઈ શકે, જુવાનીમા એમ વર્તવું જોઈએ કે જેથી ધડપણુમા આરામ લઈ શકે દુકામા, બિવિધકાળની ચિતા ગપવાની મસાહ આપી છે

આથી ઊલટો મતોનો અપરિગ્રહનો ઉપદેશ છે. પણ મહાનતોમા એનો સમાવેશ થાય છે.

‘અગર કરે ન ચાકરી, પછી કરે ન કામ,

દાસ મૂકા ચો કહે, સગકા દાતા રામ.’

આવા ઉદ્દગારો સર્વ દેશોના અનેક મનોની વાણીમાથી મળી આવશે. શુદ્ધ, મહાવીર, ધૃષ્ટિ અને મહામદ એ ચારે ધર્મપ્રવર્તકોએ અપરિગ્રહ પર ભાગ મૂક્યો છે. (લક્ષ્યર્થ માથે) અપરિગ્રહ નતના ત્રીન આચરણને લીધે જ નવા દેવાતા પથના સાધુઓ લોકોનો આદર મેળવે છે, અને જૂના પથોમા પરિગ્રહ વધી જવાને લીધે જ મલિનતા અને નિર્વીર્યતા પેરેવી તથા તેમની પ્રતિષ્ઠા ધોળી માત્રમ પડે છે.

આમ એક ગામ્તુથી મનોએ અપરિગ્રહનો મહિમા માયો છે અને તેને આચરવા પ્રયત્ન થયો છે, અને બીજી ગામ્તુથી મમારના અનુભવીઓ પરિગ્રહની વૃત્તિમા ઉદાપણ રહેલું છે એમ સમજાવે છે.

૧જી, કોઈ પણ પથમા અપરિગ્રહી રહેવાનો કડક આગ્રહ લામા વખત સુધી મૂકી રહેતો જણાતો નથી. દિગ મગ ગારાઓની જમોતો શરીર પર મગોગીથે ન ગખરી જોઈએ એવો અભિપ્રાય ધરાવતા છતાં બીજો પાર વિનાનો પરિગ્રહ વધારે છે. આમ પરિગ્રહની નાસના અથવા તેની ઉપયોગિતા વિશેની શ્રદ્ધા મનુષ્યસ્વભાવમા એટલી ઊંડી જડ ધારીને રહેતી છે કે, એ પ્રવૃત્તિમા તે મોડોવહેતો પણ સરી પડ્યા વિના રહેતો નથી.

આથી અપરિગ્રહનો મિદા ત સાચો કે પરિગ્રહનો એ વિચારવા જેવી મામત છે.

આ મામતમા મને નીચે મુજબ લાગે છે.

પ્રથમ તો પરિગ્રહ અને સ્વામિત્વ નચેતો બેદ સમજાવો. જોઈએ કોઈ ચીજને સધરવી તથા સાચીને રાખતી અને જ્યારે જોને એની જગર હોય ત્યારે તેને એનો ઉપભોગ કરવા દેવો — એમા પરિગ્રહ છે, છતાં એમા ખાનગી માલિગીનો દાવો ન હોય એમ બને.

પણ માણસ, સામાન્ય રીતે કેવળ આ જ દષ્ટિએ પરિગ્રહ કરતો નથી એ વસ્તુનો સમગ્ર એને સાચવવા માટે જ કરતો નથી, પણ તેની ઉપર સ્વામિત્વનો પણ દાવો મરે છે એટલે ?

એનો ઉપભોગ એ પોતે જ ભવિષ્યમા કરવા ચાહે છે અથવા પોતાના જ ક્ષોડાને કરવા દેવા માગે છે. એ મિત્રાય ખીજ કોઈ પ્રાણીઓ આપત્તિમા પડ્યા હોય અને તેવે સમયે જ તેનો ઉપભોગ કરવા પ્રયત્ન કરે તોયે, તેમને તે એમ કરતા અટકાવવા પોતાનું બનતું કરે છે. આવું સ્વામિત્વ કોઈ વ્યક્તિ ધરાવતી હોય, કુટુંબ ધરાવતું હોય, કે કોઈ સગ્યા અથવા વર્ગ ધરાવતા હોય, એ અર્થેના પદાર્થના માત્ર મગ્ગ અને રક્ષણ નથી, પણ માલિકીનો દાવો છે, — એટલે, આપપરભાવ છે, પક્ષાપક્ષ છે, અને વિષમ દષ્ટિ છે. અને આ બધું છે તંત્રે અંશે ઈશ્વર મિત્રે અગ્રહા પણ છે.

આમ માલિકીનો હક્ક રાખવાનું પરિણામ એનું આવે છે કે, 'ધનાદ્યને ત્મા તેન ન જોઈતી વસ્તુઓ ભરી હોય છે, ગખડી જાય છે, ગગડી જાય છે, બ્યારે તેમને અળાવે કરોડો ગ્વડે છે, બૂમે મરે છે, ટાંકે ઠરે છે કરોડપતિ અગળપતિ થવા મથે છે તોયે તેને સતોષ નથી ગ્રહેતા. કગાગ કરોડપતિ થતા છુટ્ટ છે, કગાગને પેટપૂરતું જ મળનાથી સતોષ પેદા થતો જોનામા નથી આવતો. * *

ત્યાર પછી, જેમ પગિમ્મહ અને સ્વામિત્વ વચ્ચે આપણે ભેદ જોયો, તેમ પરિમ્મહના પ્રકારોના ભેદ પણ વિચારના જોઈએ.

ખાનાપીવાના પદાર્થો, બળતણ, શાહી, પેનસિલ, સાણ, દત મજન વગેરેનો સમ્રહ એક પ્રકારનો છે. એ પદાર્થો એવા છે કે વાપણી વિના ધણા દિવસ સુધી બસે પડી ગ્હે, છતાં જે દિવસે તેમને વાપરીએ તે દિવસે વાપરેતો ભાગ કાપમને માટે ઓછો થઈ જાય. એક રોટલો એક જ વાર ખાઈ શકાય એક સાણનો ગોગો ધણો તે ગયો જ આમ, એ બધા એક જ વારમા ખનાત થઈ જનારા પદાર્થો છે. સમ્રહ કરવામા આવતા પદાર્થોનો આ એક પ્રકાર છે.

ધર, રાયરચીકું, કપડાવત્તા, વામણદૂસણ, હાગ, ચરખો વગેરે ઓગરો, ધરેણા, પુત્તકો વગેરે પદાર્થો વાપરનાથી ધમાય છે.

* ગાદીદના 'મગ્ગપ્રભાત' અથવા 'મતવિચાર'ના અપરિમ્મહના પ્રશ્નભાષી

ખરા, પણ એ ધમારા ધીમે હોય કે અને આખા પદાર્થ પર દેલાયેમો હોય છે આથી એ પદાર્થો લગભગ આખા જ વપરાય છે અને આખા જ ધમાય છે અને તેથી એક જ વાર ઉપયોગમાં આવતા નથી, પણ ઘણા દિવસો સુધી અને કેટલાક તો વર્ષો સુધી ચાપરી શકાય કે આપણે પરિમદમાં માનનારા હોઈએ કે અપરિમદનું નત બીધેલું હોય, આવા પદાર્થો વિશે આપણી ટેવો કેળવાયેલી હોય, તો એક જ ધોરણ રહે છે તે એ કે, એ પદાર્થો જેટલો લાભો કાળ સુધી મારી ગિનિમાં રહે અને ટકારીને વાપરી શકાય તેવી રીતે જ તેમનો મબાળથી ઉપયોગ કરવો કુટુંબોમાં આ મધ્યાઓમાં કેવાક માણ્યો એવા હોય કે, તેઓને પોને ચાપવા લીધેલી વસ્તુ પાડી સબાળીને ટેમણે મૂકવાની ટેવ નથી હોતી આ ટેવને આપણે સારું લક્ષણ નથી મમજતા, પણ બેદરકારી કહીએ છીએ એ કેઈ વડીલો એમરો એવી ટેવ માટે ટોકે છે અપરિમદ નતને કડકપણે પાળનાર મોટા સતો પણ આ ટેવને વખાણતા નથી એટલું જ નહિ પણ એનું પાપ માન્યું છે ઇસ્લામમાં કયાક વાન્યું છે કે, પદાર્થોના ઉપયોગ કરનારથી જ કરવો જોઈએ એ ઉપર મહમ પેગમરે ખૂબ બાર મૂક્યો છે બીજી બાળ્યથી, ઇસ્લામમાં જેવી રીતે અપરિમદવતનો આદર્શ સમજાવવામાં આવ્યો છે, તેવી રીત બીજા ધર્મોમાં બાગ્યે જ કે આ બાબતનો વળી આગળ વિચાર કરીશું

હવે ત્રીજા પ્રકારનો સમ્રદ વિચારીએ સોનું, રૂપું, વગેરે ધાતુઓ તથા હીરા, માણેક વગેરેનો સમ્રદ એ ત્રીજા પ્રકારનો પરિમદ છે એ પદાર્થો વર્ષો સુધી પડી રહે છેતા, જાતે ચાપરી શકાતા નથી એનો પોતાનો ઉપયોગ તો ધરેણા, વાસણ કે ઓળંગરોના રૂપમાં જ થઈ શકે પણ એ પડ્યા પડ્યા બગડી જતા નથી આથી, જ્યાં માનિડીનો અધિકાર સ્વીકારવામાં આવે, ત્યાં એ પણ મૂલ્યવાન બની જાય છે ધારો કે મારી પાસે દસ કળશી અનાજ છે તેમાં મને ઉપયોગ નહિ પડે એમ લાગે છે એના ઉપર હું માલિગીનો દાવો રાખું છું તમને એ અનાજનો ખપ છે, તમારી પાસે સોના ચાદીનો સમ્રદ છે તે હાર તમેયે માલિગીનો દાવો રાખો છો મારો સમ્રદ તમાગ સમ્રદ મરતા વધારે નાશવત

છે હું અનાજનો નિકાલ ન કરી નાખ્યું તો તે બગડી જવાનો સભવ છે જો અમારો નિકાલ કરવાનો મારા મનમાં ન હોય તો હું તમને કહું કે, આ અનાજ બગડી જશે અને મારે તેને બાળવું કે દાટવું પડશે તે કમતા તમે ઉપાડી જાઓ તો મારા પર મોઠો આભાર કર્યો માનીશ પણ, મને માલિકીના હક્કનો ખ્યાલ હોવાથી હું આમ વર્તતો નથી હું એમ કહું છું કે, એ અનાજ મારું છે, કાંઈ એ એને અડવું નહિ, મારાથી એ નહિ સચવાય તો હું એને બાળી મૂકીશ કે ફાંટી દઈશ, તમારે એ જોઈતું હોય તો તમારું સોનું રૂપ એના બદલામાં આપો તો વિચાર કરીશ તમે પોતે પણ આવા જ માલિકીના અભિમાનવાળા હોવાથી, હું આમ કહું તેમા તમને કશું ગેરવાજબી લાગતું નથી

આમ આ સ્થિતિ સસારવ્યવહારનો નિયમ બની છે જો માલિકીનો અધિકાર ન હોય અને તેમથી ઊપજતા લેણદેણનો વ્યવહાર ન હોય, પણ માત્ર પરિગ્રહ અથવા સમઠની ક્ષતિ જ હોય તો માણસ ઘર ઘરવખરી કપડાલત્તા, વાસણકૂતણ વગેરે સંભાળથી રાખે અને વાપરે, વગર વપરાયેના અનાજને બગડવા ન દેવાની ઠાળજી તે છતાં સોના ચાંદીના નાણા કે પાટોના ઠાઠાર નહિ ભરે લેણદેણના વ્યવહાર વિના એ પદાર્થોનો ખર્ચ મડ ઓઠો — કેવળ ઘરેણા, વાસણો કે કેટલાક ઓળંગે પૂરતો જ છે અને ઘરેણા વગેરે ગમે તેટલા ઘડાનીએ એની મર્યાદા હોવાની જ

આમ પરિગ્રહમાં બે ભાવો બળ્યા છે ભવિષ્યના ખર્ચ માટે સમઠ અને સાચવણી તથા માનકીનો હક્ક એ બે નચ્ચે શ્રેયાર્થીની દૃષ્ટિએ ભેદ રહેતો છે.

હવે એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ આપણે પરિગ્રહનો વિચાર કરવાની જરૂર છે

ઉપર જે બધા પરિગ્રહના પ્રકારો ગણ્યા તો ઓઠે કે લામે કાળે નાશ પામનારી છતાં બની ગાલ સપત્તિ જ છે એનો ઉપભોગ પરિગ્રહ કરનાર જાને ન કરી શકે તો બીજા કરી શકે છે પરિગ્રહ કરનારો મરી જાય તેથી પરિગ્રહનો નાશ થતો નથી.

પણ એની બાજુ સપત્તિ ઉપરાંત મનુષ્ય પાસે બીજી આધીન સપત્તિ પણ હોય છે, અને તે એને વિગ્રહ ચલાવવામાં બાજુ

અપત્તિના બેટની જ મદદગાર થાય છે. એ સપત્તિ તે એના શારીરિક બળ, બુદ્ધિ, વિદ્યા, ચારિત્ર વગેરે આવી એકાદ પશુ વિશેષતા જેની પાસે હોય છે, તેને તેટલે અશે બાહ્ય સપત્તિના મગ્નનું મહત્ત્વ ઓછું લાગે છે અને પોતાનો નિર્માહ તો થશે જ એવી શ્રદ્ધા અને નિશ્ચિતતા રહે છે એક રીતે આ સપત્તિ મોના આદીના સગ્રહ જેવી છે, કારણ કે એ જાને ખોરાક નથી પણ એને લીધે ખોરાક ખાળે છે બીજી માણુથી, એનું મહત્ત્વ સોના-આદીના બહારો કરતા ઘણું વધારે છે, કારણ કે એ માણુ નથી, ચોરી જઈ શકાતી નથી, અને ઉપભોગથી ઓછી થતી નથી ત્રીજી બાળુથી, એ ધન એના ધણીને જ ઉપયોગી થઈ શકે છે, વારમોને કે બીજાને આપી શકાતું નથી.

આ બધામાયે ચારિત્રધન સૌથી વધારે મૂલ્યવાન સપત્તિ છે કારણ શરીરનગ જુદાવસ્થા અને રોગથી નાશ પામે છે, બુદ્ધિનયે રોગ લાગી શકે છે, વિદ્યાઓ કટાર્થ જવાનો અથવા જમાનો મદલાતા નિરુપયોગી થવાનો મબત્ત રહે છે, પણ ચારિત્ર એ સદગી આપત્તિઓથી પર છે.

હવે પાછા આપણે અપરિત્રદનો મહિમા ગાનાર સતોના વચનોનો વિચાર કરીએ.

પરિત્રદનો નિષેધ કરવામા અને ત સામે પ્રહારો અને કટાક્ષો કરવામા મત્પુરુષોનું ધોરણ એક જ સરખું જાગવાયેલું નથી, એ આપણે ઘાટ રાખ્યું જોત્રએ કોઈ વાર એમણે પરિત્રદો નામે માત્ર સ્વામિત્વની ભાવનાનો જ નિષેધ કરવા ધાયો છે. કોઈ વાર વધારે પડતા અથવા અમર્ષાદ પરિત્રદનો નિષેધ કર્યો છે, * કોઈક વાર નિર્માહ માટે કરવાના શ્રમ માયે નિષેધ કર્યો છે અને કોઈ વાર દિગબર દશાનો આદર્શ રજૂ કર્યો છે.

* હા ત, આજન ટાકેલા ગાધીજીના લેખમા જ ઉતારામા ટાકેલા વાક્યો પછી ગાધીજી વચ્ચે છે 'કાળને પેટૂરણ મેળવવાનો અધિમાર છે અને સમાજનો તેને તેટલું મેળવતો કરવાનો ધમ છે તેથી તેના અને પોતાના સતોષને ખાતર ધનાઢરે પહેલ કરવી બદ તે પોતાનો અત્યંત પરિત્રદ છાડે તો કાળને પોતા પૂરણ સહેજે મળી રહે' (નામરીમા શબ્દને મે મૂક્યો છે) અહીં પરિત્રદમા કેટલેક અશે સ્વામિ વની ભાવનાનો વિરોધ છે, કેટલેક અશે સમ્રદની અતિશયતા પર પ્રહાર છે.

આ બધાં વચનોનું મહત્ત્વ સરખું ન લખાયું નેઈએ.

પરમેશ્વર સૌ ગ્રાણીઓનો પાલક અને પોષક છે તથા જેને દાંત આપ્યા છે તેને ચવેલું આપે જ છે, એવી દૃઢ થકા અપરિમદના મૂળમાં રહેલી છે. વળા, ચવેલું આપે છે તેના અર્થ એટલો જ નથી કે જીવ શરીરમાં ટપી રહે એટલું જ આપે છે; પણ એની સર્વે સાચી જરૂરિયાનો પૂરી પાડે છે એવો અર્થ રહ્યો છે.

મરીય અને તવંજરના બેટો નેઈને સામાન્ય રીતે આપણે એવી દરિયાદ કરીએ છીએ કે, મમાજમાં ન્યાયનું ધોરણ નથી. પણ અપરિમદી સાપુઓ આ બાબતમાં બે જાનના વિચારો દર્શાવે છે : કેટલાક કહે છે કે—

‘રામ જરોબે બેદ કર, સગકા મુજરા લેત;

નિતની જાણી ગાકરી, ઉતના વાકો દેત.’

એટલે કે, દરેકને એની પાત્રતા પ્રમાણે આપે છે. વળા, કેઈ વાર તેઓ એમ કહે છે કે, પરમેશ્વર ‘કીડીને કબુ અને લાથીને મણુ’ આપે છે; એટલે કે દરેકને તેની જરૂરિયાત મુજબ આપે છે. સારાંશ એ કે, કેઈને ઓણું અને કેઈને વધારે મળે છે તેનું કારણ પરમેશ્વરનેા અન્યાય નથી, પણ તેની દૃષ્ટિએ તે માણસનાં પાત્રતા અને આવશ્યકતા એટલાં જ છે. વધારે ક્ષણ મારનારો કાંઈ મારીનેયે વધારે મેળવી શકતો નથી. એથી ઊંસદુ, ત્યાગનાં પ્રયત્ન કરવાનાં પોતાની ઇચ્છાથી ધબી વાર વધુ સ્વીકારવું અને ભોગવવું પડે છે એવોયે અનુભવ થાય છે; એટલે કે, પરમેશ્વરની દૃષ્ટિએ એને કેઈની પાત્રતા અને આવશ્યકતા વધારે લાગે છે તો તેને પરાણેયે ભોગો પહોંચાડે છે.

કેટલાકને આ વાતો અણુદિની લાગશે. પણ વાત એ છે કે, સામાન્ય રીતે માણસોને પોતાની પાસે સંપત્તિનો સંગ્રહ નહિ હોય તો મુશ્કેલીમાં આવી પડીશું એવી ધારતી લાગ્યા કરે છે. અને તેથી તેને વધારવા માટે ચિંતા કર્યો કરે છે. પણ કેટલાક પુરુષોને એવો અનુભવ થયેલો હોય છે કે, પરિમદનો ત્યાગ કરવાથી એમને કદી જીવનમાં મુશ્કેલી પડી નથી, જંગલમાંયે એમને મંગળ થયું છે; એમની જરૂરિયાનો કંઈપણ ન સકાય એવી અણુધારી રીતે પૂરી પડી છે; અને કેવળ માણસો જ નહિ પણ ગ્રાણીઓ અને જડ વૃદ્ધિ પણ જાણે એમની સેવા કરવા ઇચ્છતાં હોય તેમ એમને અનુકૂળ

પર જાય છે. માટે તેઓને એવી શ્રદ્ધા બધાય છે કે, ચિંતા કરનારા અને ધારતીમા રહેનારા કેવળ પરમેશ્વર પ્રત્યેની અશ્રદ્ધાને લીધે જ દુઃખ ભોગવે છે : જે પરમેશ્વર પર વિશ્વાસ રાખે છે તેની એ પોતે ચિંતા રાખે છે જે પોતાની દીર્ઘદષ્ટિ, કરકમર, હોશિયારી, મહેનત વગેરે પર વિશ્વાસ રાખે છે, તેમનેયે આપે તો એ જ છે, પણ તેમની કષ્ટેથી પદ્ધતિએ આપે છે આથી એમનો આપનારાયે પરમેશ્વર જ છે એમ તેઓને માનૂમ પડતું નથી, પણ પોતાના પુરુષાર્થથી મળે છે એમ બાસ થાય છે.

આમ સતોને પરમેશ્વરના વિશ્વબરપણા વિષે વારંવાર અનુભવ થયેલો હોય છે, અને તેથી, વહેવારુ માણુમેની પરિગ્રહ માટેની ચિંતા અને મહેનત માટે અનાદર થાય છે વહેવારુ માણુસોને અડચણો અને દુખોનો વારંવાર અનુભવ થયેલો હોય છે અને તેવે પ્રસંગે પરિગ્રહ કરનારાઓને મજેલા લાભો જોયેલા હોય છે, તેથી એમને ભક્તોની વાણીમા વેવલાપણુ બાસે છે ઉપરાત, ધણી વાર તેમણે એમ પણ જોયું હોય છે કે, ઘણા સાધુઓ આત્મા ઉદ્ધારોને માત્ર પોતાના શરીરમા પેટેહું આળસ ઢાકવા માટે જ મોઢે કરી રાખે છે, કારણ, તેઓ પરિગ્રહીઓને સતાવતા દૂર છે અને તેમની ઉદારતા ઉપર જ નમે છે આથી, સતોના આત્મા ઉદ્ધારો ઉપર તેમને સાચી શ્રદ્ધા બેસી શકતી નથી

પણ, ખરી વાત એ છે કે, મતોની પાસે બે પ્રકારની સપત્તિઓ હોય છે તેનો એમનેયે પૂરો ખ્યાલ નથી હોતો અને પરિગ્રહમા માનનારાઓનેયે પૂરો ખ્યાલ નથી હોતો, છતાં બેહતે એની ઓગ્રીવત્તી કષ્ટના અને કિમ્મત હોય છે એ બે સપત્તિઓ ને ચારિત્ર અને સંકલ્પમર્ગ માણુસ પોતે ચારિત્રવાન હોય કે ન હોય, પણ ચારિત્ર માટે ઓગ્રીવત્તા માન અને પૂજ્યભાવ લગભગ સર્વેને હોઈ છે આથી ત્યારે કોઈ સતમા તેઓ સાચુ ચારિત્રધન જીએ છે, ત્યારે તેની સેવા કરનાની શક્તિ તેમનામા જોડે છે. સતને પોતાના ચારિત્રનું અભિમાન ન હોવાથી, એને પોતાના ચારિત્રને લીધે માન, પૂજા, સમવેડો વગેરે મળે છે એમ તે નથી માનતા, પણ પરમાત્માની દયાથી જ મળે છે એમ માને છે

આ ચારિત્રધન બેશું કરવામાં તેમનો પૂર્વજીવનનો વ્યવહાર પણ એક મહત્ત્વની બાબત હોય છે. કાં તો એમનું પૂર્વજીવન સમૃદ્ધિમાં ગયેલું હોવા છતાં એ સમૃદ્ધિનો ત્યાગ કરી તેમણે ગરીબી સ્વીકારેલી હોય છે, અથવા બ્યારે તેઓ પણ પરિશ્રમ કરી પોતાનો નિર્વૃદ્ધ સ્વાધિકાર ત્યારે અતિશય પ્રામાણિકતા, ઉદ્યોગ અને મતોષ એ એમનાં તરી આવનારાં લક્ષણો હતાં એમ જણાશે. પછી બ્યારે એમણે જાને પરિશ્રમ કરી નિર્વૃદ્ધ કરવાનો માર્ગ છોડ્યો, ત્યારે તે શરીરમાં આગસ બરાવાથી નહિ, પણ કોઈ વિશેષ ઉદાત્ત હેતુ માટે. આ ચારિત્રધન તથા પોતાના ઉદાત્ત હેતુને સિદ્ધ કરવાનો તીવ્ર સંકલ્પ જીવનની જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત કરાવવામાં કારણભૂત થાય છે. કારણ કે, હેતુ, સર્વે પ્રાપ્તિઓનું મૂળ કારણ તો આત્માની સત્યમંતવ્ય જ હોવાથી, જ્યાં કોઈ પણ તીવ્ર સંકલ્પ રહેશે છે ત્યાં તેને મિ કરવા માટે જોઈતી મામમી નિર્મોલ્ય કરવાની શક્તિયે રહેલી જ છે. આમ, અપરિગ્રહી સાધુને અકલ્પિત રીતે પોતાની જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત થવાનો અનુભવ થાય છે તેનું એક કારણ એ છે કે, એને કોઈ ઉદાત્ત હેતુ સિદ્ધ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ થયેલો છે અને તેને માટે એ જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત થવી આવશ્યક હોય છે.

આ રીતે સાધુ પુરુષોને બાહ્ય પરિગ્રહની કે નિર્વૃદ્ધ માટે મહેનત કરવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી, અને પોતાના અનુભવ પરથી જેને જે જોઈએ તે મળી જ રહે છે એમ દૃઢતાપૂર્વક કહે છે.

મંસારી તેમ જ સાધુ બન્નેના અનુભવમાં કેટલુંક સત્ય છે. મંસારીએને સંગ્રહને અભાવે વિપત્તિઓનો અનુભવ થાય છે એ નિર્વિવાદ છે, પણ, તેથી, તેમને સંગ્રહનો યોગ્ય કર્તાં વધારે મહિમા યાગે છે. સતોને જે જોઈએ તે મળી જ રહે છે એ પણ એમને સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. તેથી એમને પરિગ્રહની જ નહિ, પણ શ્રમનીયે કશી જ કિંમત લાગતી નથી અને ભૂવી જાય છે કે એમની જરૂરિયાતો પાછળ કોઈકે તો પરિગ્રહ અને શ્રમની ચિંતા કરી જ છે.

અપરે સત્ય, વિસ્તાર જોઈતી. વચ્ચે, જે, એટલે, કે—

૧. પરિગ્રહ અને માલિકીદાવો એ બે વચ્ચે ભેદ કરવો જોઈએ, અને એવાર્થએ, પહેલાં તો, જોટલો બની રહે તેટલો

માનિગ્રાહવો ધંટાડવો જોઈએ, એટલે કે જેને ખપ હોય તેને પોતાના પરિગ્રહનો ઉપભોગ કરવાની વધારે છૂટ આપવી જોઈએ' આજની સ્થિતિમાં એ વિચાર મર્યાદિત ગીતે જ અમતમાં મૂકી શકાય એમ જાને, પણ એ વિચારમાં પ્રસાદ હોવું જોઈએ.

૨ પરિગ્રહ અને શ્રમ વચ્ચે ભેદ કરવો જોઈએ કોઈ વ્યક્તિ અપરિગ્રહનો આશં રાખે તેમાં દોષ ન હોય કે સમાજને નુકસાન ન થાય એમ જાને પણ 'અજમર કરે ન ચાકરી, પછી કરે ન કામ' એવો વિચાર રાખે અને ફેલાવે, તો તે સમાજને હાનિકારક જ થાય તથા પાખડ અને આજસ વધારે પણ 'આજનો જ રોજ'નો કમાવો (એટલે મહંત કરીને મેળવવો) એ મિદ્ધાત શ્રમપોરાક છતાં અપરિગ્રહો છે અને તે શ્રેય કરનારો છે.

૩ પરિગ્રહ અને માયવશી રહેતો ભેદ સમજવો જોઈએ, જે વસ્તુ આજે જ વપરાઈને ઘસાઈ જતી નથી તે વસ્તુનો વપરાશ થયા માદ તેને સમાજીને યોગ્ય ઠેકાણે રાખવી એમાં પરિગ્રહ છે, છતાં એ સહયુષ્ છે અને એ આવશ્યક છે એમ ન કરવું એ દોષ છે પણ એવી સીજોનો કેવળ સમાહક બુદ્ધિથી વધારો ક્યાં જ કરવો એ અતિરેક છે સતોએ પરિગ્રહ પર કરેલા નફાર એમાં અતિરેક સામે છે એમ જ સમજવું જોઈએ.

૪ અપરિગ્રહ તેમ જ પરિગ્રહ બંને સિદ્ધાન્તો ઉગાઉપણાને વિરોધી છે એ સમજવાની જરૂર છે આજે જેના ઉપભોગની જરૂર નથી તે વાપરી નાખવું કારણ કે પરિગ્રહ રાખવો નથી, એ અપરિગ્રહ નથી પણ પદાર્થો પર અત્યાચાર છે, અથવા પોતાનો સ્વચ્છ છે એ જ રીતે ઉપભોગાર્થે સૃષ્ટિના રમકસ નેટલા બની શકે તેટલા જે સી સેવાની વૃત્તિ રાખવી તે મનુષ્યનો પ્રકૃતિ પર અત્યાચાર છે અપરિગ્રહનો સૂક્ષ્મ અર્થ તપાસીએ તો જણાય છે કે, માણસોએ યથાપેલી શરાશી પેટીઓ પગ કે ખાનગી તિજોરી પર વિશ્વાસ રાખવાને જ તે ઈશ્વરની પ્રાકૃતિક બેંક પર વિશ્વાસ તે અપરિગ્રહનું આચરણ પણ જેમ મનુષ્યોએ યથાપેલી બેંકમાંથી માદક નેટલું ઉપાડે તેમ જ તેમાં મૂકવાની કાળજી ન લે તો કચારેય પણ તેનું ખર્તું ખૂંટી જ જાય, તેમ પ્રકૃતિની બેંકમાંથી જે રોજ રોજ ખેંચીએ છીએ તે જગતની અનેક પ્રકારે સેવા અને શ્રમ

કરી પાછું કુદરતને આપવું જોઈએ. જે એઃ
અપરિગ્રહના કે ઈશ્વર સાનું ભરણપોષણ કરે છે જ એ ।સદાન્તો
પર શ્રદ્ધા બેસી શકતી નથી. એટલે કુદરતનો કરકસરથી ઉપયોગ
એ પરિગ્રહી તેમ જ અપરિગ્રહી બન્નેને સરખી રીતે લાગુ પડનારો
નિયમ છે. આથી, કેટલાક સાધુઓ પોતાના હાથમાં આવેલી
મનુષ્યોપયોગી વસ્તુઓને ગમે ત્યાં ફેંકી દઈ, ગમે તેને આપી દઈ,
અકારણુ તેનો નાશ કરી કે લૂંટાવી દઈ પોતાની ધન વિશેની
બેપરવાઈ દેખાડે છે તેમાં ધણી વાર અવિવેક રહેલો હોય છે. ફર
પદાર્થનો જે રીતે ચોગ્ય હોય તે જ રીતે અને તેટલા જ પ્રમાણુ
ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૫. ચારિત્ર અને ઉદાત્ત સંકલ્પ એ પણ એક પ્રકારનું ધન છે
અને કેવળ બાહ્ય સામગ્રી ભેગી કરવા પાછળ કરેલા શ્રમથી જ
નિર્બાહ થતો નથી, પરંતુ ચારિત્ર અને ઉદાત્ત સંકલ્પ પણ નિર્બાહને
સાધનો નિર્માણ કરી આપે છે એ મમજવાની, તેને વધારવાન
પ્રયત્નની, અને તે પર વિશ્વાસ રાખતાં શીખવાની જરૂર છે.

૬. પરિગ્રહ અને ભોગોને મર્યાદા હોવી જ જોઈએ. મુગ
પુરુષોએ પોતાના કાળ માટે એ મર્યાદા ગ્રાધ્યા કરવી જોઈએ.
ભોગોની વિવિધતા અને રસિક વૃત્તિને જીવનનો આદર્શ ન
સમજતાં, માફુ, મહેનતુ અને અલ્પ સાધનોવાળું જીવન એ જ
સાચું જીવન છે એમ માનતા થવું જોઈએ.

૭. સોનું, ચાંદી, રત્નો વગેરેને એમની ઉપયોગિતાના
પ્રમાણુમાં હદ બહાર મહત્ત્વ મળ્યું છે. એમનો નાણાં-તરીકે
કરાવવામાં આવતો ફરજિયાત ઉપયોગ અનેક અનર્થોનું કારણ છે.
પણ એ વિષય અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં જતો હોવાથી એનું વધારે
વિવેચન અહીં કરી શકાય એમ નથી. અહીં એટલું જ કહી
શકાય કે રસિક પુરુષો ધરણ-ગાંઠો તરીકે એને વાપરવાના જ;
એની સામે ઉપાય ન હોય એમ બને; પણ એને નાણાં તરીકે
વાપરવાની ફરજ પાડવી એ અર્થ અને શ્રેય બન્નેને વિરોધી છે.
શ્રેયાર્થોએ એનો પરિગ્રહ કરવાના મોહમાં ન પડવું જોઈએ.

બાહ્ય દેખાવ

પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ ઇચ્છનાર પુરુષને પોતાના ચિત્તમા માધુતાનો વામ થવો ઇષ્ટ વાગે એ ગ્વાભાવિક અને યોગ્ય છે ક્રામ, ક્રોધ, લોભ, ઇર્ષ્યા વગેરે વિષયોનું દામના આવડે એટલું જ નહિ, પણ તેમનું પોતાના ચિત્તમા દૃષ્ટને ન થાય, અને તેને મદદે ક્ષમા, શાંતિ, આ વગેરે બાવોથી ચિત્ત ઊભરાતું રહે એવી સ્થિતિએ પકડાયવાની તે ઇચ્છા કરે છે. ભૂત કે વર્તમાન કાળમા માધુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુરુષોના વર્તન પરથી માધુના બાળ અને માનસિક લક્ષણો વિષે તે કલ્પના કરે છે, અને તે પુરુષોના કેટલાક ગુણોને મળી તેમના પ્રત્યે રહેના આ ગ્વાવને નીચે તેમની ગિયતિ વિષે વધારે તપાસ કર્યા વિના, તેમનું સર્વ કાર્મ આદર્શ તરીકે નવીનગી સેવા તે પ્રેરાય છે.

મામાન્ય નિયમ એવો છે કે, આત્મિક બાદમા એકતા લાવી શકાય નહિ તેણે બીજાના માલ્ય વર્તનનું અનુકરણ કરી માલ્ય મમાનતા લાવવાનું વધારે મહેનું છે. ગાંધીજીની મનોદશા પ્રાપ્ત ન કરી શકાય, પણ એમના ચાલનું, એમની બોલવા, ચાલવા, મેમવા વગેરેની ખાસ દગનું અનુકરણ કરનું મહેનું છે. એમનો ભક્તિભાવ ન અનુભવી શકાય, પણ એમનો મગીનનો ગામ — આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમા આવડન અગને નામે — સીકારી સેવાય એમના ખાવાના નિયમોની પાછળ રહેતી એમની વૃત્તિ ન ઉપાસવી શકાય, પણ એમા રહેતી એમની ત્રીણી રસિકતા અને ચટનું (અમુક બાબત અમુક રીતે જ થતી જોઈએ એવા આચકનું) અનુકરણ કરી શકાય.

પોતે વિચાર ન કરનાર પણ કેવળ શ્રદ્ધાથી અન્યને અનુસરનાર તરુણ ધર્મી વાર કાર્મિક સત્યપુરુષની આવી વિશિષ્ટ ટેવોમા — જે એ ન્યૂનતા કે એમ હોવાનોયે સભવ છે — કાર્મી ગુણ આધ્યાત્મિક ક્રિમન રહેતી છે એમ સમજતો જોવામા આવે છે. સાધુપુરુષના બ વેષ અને આચાર તેના મમાજના મામાન્ય માણસો કરતા કાં જુની દમના જ હોવા જોઈએ, એવો પણ ખ્યાન કેટલાકના મન વમનો જોવામા આવે છે.

સાલુતાના લક્ષણ તરીકે — નાહવાધોવા વિશેની બેપરવાઈ, મેલા ચીથરાની કથા કે નમતા, શરીરની અત્યંત અગ્ન્યછતા, બેસવા માટે ઉકરડાની પસંદગી, ખાનાપીવામાં અધોરીપણ કે વિશિષ્ટ વસ્તુનો જ ઉપયોગ, હાથપગને અર્થ વિના હલાવ્યા કરવાની દેવ, આજીવન મૌન અથવા બડમડ કરવાની કે ગાળો દેવાની એમ — આના બાહ્યાચાર અને વેદની વિગતોના વર્ણનો અને તે ઉપરથી તેમની આધ્યાત્મિક મહત્તા વિશે બાધનામાં આવેલી કંપના આપણા કોકોમાં અને શાસ્ત્રોમાં મળવા દુર્લભ નથી. શાસ્ત્રકારોએ તો પિશાચ વૃત્તિના 'જ્ઞાતીઓ'નો એક જુદો એ જ પાડી રાખ્યો છે.

અને પછી, આડુ સાબળી અને રાચી કેસાએ માધકે શરીરની આવી દશા કરવા અને તેને અનુકૂળ મનોવૃત્તિ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને બ્યારે મન એવી દશા પ્રત્યે અણુગમે મતાવે છે, ત્યારે તે પોતાની પામરતાનું અને અમારોતોપતાનું લક્ષણ કે એમ સમજી માનસિક ક્લેશ ભોગવતા રહે છે.

ગીતાના સોગમાં અધ્યાયમાં જ્ઞાન અને યોગમાં વ્યવસ્થિતિ એ દેવી સપત્તિનું એક લક્ષણ કયું છે પણ આપણામાં વણાની કંપના એવી છે કે, જેમ પુરુષ 'હૃદય જૂમિકા'એ ચડેલો હોય, તેમ તેના બેલના, ચાલવા, રીતભાત અને પહેરવેશમાં વ્યવસ્થિતતાનો અને સુધડતાનો અભાવ હોવો જોઈએ.

સામાન્ય જગતના વ્યવહારમાં કોઈ માણસના મોલવા ચાલવા કે પહેરવામાં અવ્યવસ્થિતતા હોય તો એ અણુધડપણાનું લક્ષણ મનાય છે, અને સુવડ અને સભ્ય માણસમાં એ વિશે વ્યવસ્થિતતાની આશા રખાય છે પણ ઝાઝ વિચિત્ર પ્રકારની મન્યતાન બીધે સાધુપુરુષને વ્યવસ્થિતતા માટે આગ્રહ હોવો એ એની માધુતામાં ખામી છે એમ સમજવામાં આવે છે. સાધુ તો જોતેમ અને જોવાનેવા કપડાથી શરીરને દામ્નારો અને રીતભાત વિશે અસરકારી બાગ જોવું અજ્ઞાન જતાવનારો હોવો જોઈએ એમ ધણકનું માનેડું છે એ જુદો જુદો જાતના દુકડામાંથી ગમે તેવા નાનામોટા ટોકા ભારેકું, નાનીમોટી બગિચાણું પહોરુણ દમધડા વિનાના કોઈ માણસે પડેરે છે સુધડ અને વ્યવસ્થિત માણસ નથી પહેરના પણ સુધડ માણસ

માન પશુ સાધુન નાદ અવુ કપડુ યોગ્ય સમજે છે એટલું જ નહિ, પશુ એવું જ એને મોભે એમ માને છે પોતાની મુઘડતાને એ અસાધુતાની નિશાની સમજે છે.

લોકો કરતા જુદી જાતના બાહ્યાચાર અને વેશ રાખનારાઓમા આધ્યાત્મિક યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ કે સાધુતાની દૃષ્ટિએ કોઈ જાતની લાવકાત નથી જ હોતી, એમ કહેવાનો આશય નથી. પણ એ વિગેવના એમના ગાજાચાર અને વેશમા મમાયેલી છે, એ માન્યતામા જૂલ ગહેલી કે કેટલીક રાત્રી તે એ લોભાત્મતા વિચારની ખામી દર્શાવે છે એમ માન્યા વિના નથી ચાનવું.

હારથી સામી રોએ એમનારો એક આચાર હાથ કે તે પશુ એમો જ જૂલમરેતો છે એ આચાર તો વળી કેવળ મામાન્ય કોટિના સાધુ માટે નહિ પણ 'જ્ઞાનની પગકાજી'એ પાડાયેલા માટે અલાયદો ગણવામા આવે છે. એ દશાએ પોને પળાયેતો છે એમ જે પોતાને વિશે માન્યતા ફેવારી શકે છે, તેન માત્ર વેશજાચારના બધાય બાગણા ખુલ્લા થાય છે એ મુઘડતા જ નહિ પણ રમિંતાયે બનતી શકે છે, એના વિનામ 'જ્ઞાનની અસ્થિતતા' અથવા 'અવશિષ્ટ પ્રારબ્ધનો ભોગ' એ નામ નજે દગ્ગુજર થાય છે.

જેમના હૃદયમા આરા ભોગો પ્રત્યે કાર્ષ્ક આત્મિક રાત્રી હાથ છે તેવા કેવલાક પુરોએને 'જ્ઞાનની આ જૂમિત'એ રહોયવા લાનય થઈ આવે છે, અને મોહારહેવા, એ લાનયમા થયેલી હમામભૂતિને ઢાકવા, એની 'જ્ઞાનપ્રાપ્તિ' થયાનો વખ ફેલાવે છે.

સાધુના લક્ષણ વિશેના આ બન્ને ખ્યાલો જૂનમરેના છે.

પોને જે સમાજમા ગહે છે અથવા ફરે છે તે સમાજના પહેરવેશ અને બાહ્ય પ્રતા કાર્ષ્ક જુદાપણ હાથુ જોઈએ એ સાધુતા પ્રાપ્ત કરવા આનસ્યક નથી. એમા જે કેર કરવામા આવે તે એ પહેરવેશ અને બાપાને વધારે વ્યવગ્રિયત, મા. અને ચોખ્ખા પ્રતા માટે હોય, જેથી સમાજના અન્ય લોકોને તે મીકાગના જેવા લાગે તેમા જો કઈ નનીનતા દાખલ કરવામા આવે તો તે પોતાના કે સમાજના વ્યવસાયને વધારે નેજાખર્ચો કે સમાજની ધિતિમા પડેલા ફરખને વધારે અનુરૂપ મગા માટે હોય. પણ કોઈ જાતની નનીનતા અથવા અવગ્રિયતતા એ સાધુતાનું ચિહ્ન છે, એ માન્યતા જૂલમરેલી છે.

સ્વાભિમાન

સાધુના લક્ષણો વિશે બીજી એક ખોળી કહ્યના એની માનાપમાન પ્રત્યેની ટૂંતિ બાગતમા રહેલી છે. માનાપમાનમા માધુ સમ રહે એનો અર્થ કથાકારોએ એટલે મુધી ચીનયો છે કે, સાધુ રસ્તે જતો હોય ત્યારે કોઈ એને નિષ્કારણ જાગે દે, મારે, એના ઉપર થૂંકે, અરે, એના ઉપર મગમૂત્ર નાખે તોયે તે મર્વેને એ સહન કરી લે બાગતમાં. એકાદશ સ્કંધમા કહ્યુંનું આખ્યાન જૈન ગ્રંથોમા મહાવીરનું ચગિત્ર વગેરે અનેક ઠેકાણે આના નિરભિમાનપણાની વૃત્તિ કેટલી હદ મુધી કેળવવી જોઈએ તેના આદર્શો ચીતવા છે. શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર શ્રેયાર્થી આબાનિક રીતે જ આ આદર્શો પદાચના પ્રયત્ન કરે છે.

આ આદર્શ પ્રમાણે સ્વાભિમાન જેવી કોઈ વૃત્તિ સાધુમા હોઈ શકે નહિ *

માધુના આદર્શ બાગતમા આ એક ખોળી જૂલ છે બીજી દેશોમાયે આના આદર્શો ચીતરાયા છે, પણ એને જનતાએ સ્વીકાર્યા નથી. આવા જૂનબરેના આદર્શોને લીધે ખામ કરીને આપણા દેશમા જ એવું બંધુ છે કે જ્યાં ‘મુમુક્ષુ’ નામના માણસો મિત્રાય બીજા લોકો માનુષ્યોને કેવળ પૂજ્ય માને છે પણ અનુકરણ કરવા જેવા માનતા નથી. ‘સાધુના અધિકારો જુદા સાધુની વાનો જુદા, સાધુ જે પ્રે તે ચાતે’—વગેરે રીતે માધુને દેવ કે અવતાર મનાવી માણુમજતમાથી બાળન કરી નાખે છે.

* કોઈ વેદાન્તી કદાચ જવાબ આપશે કે, સાધુ અત્યંત સ્વાભિમાની — એટલે આત્માભિમાની — છે અને તેથી સર્વત્ર ચોતાને જ જોતો હોવાથી એને કરો માનપમાન જેવું જણાત જ નથી પણ આ પાડિલ્ય છે અને વિપરીત કહ્યનાના પોષણનું પરિણામ છે. સામાન્ય માણસો જોને સ્વાભિમાન તરીકે સમજે છે તેની જ હું વાત કરું છું.

પણ એમ જાતવ કરવાનો પ્રયત્ન થાય તોયે સામ્બનાં આવાં ચિત્રો અને છટાંછવામાં દૃષ્ટિનોની અસર સમાજ ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી. કારણ ‘મુમુક્ષુ’માં પોતાને ન ખપાવનાર ‘બદ્ધ’ પુરુષો પણ થોડેઘણે અંશે એને જાણેઅજાણે અનુભવે છે. આથી હિંદુ મહાજાતમાં સ્વામિમાનની વૃત્તિનો સોપ મેકાંથી થતો આવ્યો છે. “વાણિયા મૂઝ નીચી, તો કે’ સાડી સાત વાર નીચી,” “ધરપો માર્યો, તો કે’ ધૂજ ઝીડી મર્ધ” — એમ સ્વામિમાનનો સોપ થવા માંડ્યો ત્યારે લાગ્યું. એથી જીવદી ગતિ ‘મિયાં પડ્યા પણ દંગડી ઊંચી’ — માં છે.

‘માનાપમાને તુલ્ય’નો અર્થ આપણે પત્રી વિચારીશું. તે પહેલાં એ અમજવાની જરૂર છે કે નિર્માન, નિરદ્ધકાર, અગર્વ એ જેમ દેવી મંપત્તિના ગુણો છે તેમ તેજસ્વિતા પણ દેવી મંપત્તિ છે. ત્રેપાર્થોએ કેળવવાના ગુણોમા મર્દ દેવી મંપત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. કોઈ એકાદ ગુણની જ એકદ ઉપામના કરવાથી મનુષ્યમાં પૂરી માણુમાર્ધ થે નથી આતી, ના શ્રેય.સિદ્ધિ તો જાગ્યુએ રહી. મનુષ્યમા અનેક ઉદાત્ત ગુણોનું ચોગ્ય પ્રમાણમા સંમેલન હોવું જોઈએ, અને જે પ્રમગે જે ગુણની આવશ્યકતા જણાય તે પ્રસંગે તેનો અરિવેક ઉપયોગ કરતા આત્મવુ જોઈએ.

‘માનાપમાને તુલ્ય’નો અર્થ એવો નથી કે કોઈ કુદૃષ્ટતાથી અપમાન કે હાંગી કરે તે મૂંઝે મોઢે સહન કરી શકવાનો માધુનો ધર્મ છે, અથવા કુદૃષ્ટ પણ અભ્યવરૂપ કે આત્માસ્વરૂપ છે એવી ખાવના કરી કોણે કોનું અપમાન કર્યું એમ વિચારવાની ટેવ પાડવાનો ધર્મ છે. પોતાનો તેજોવધ મહન કરનાર સાધુતા કે સાન્નિધ્યતા નથી પ્રાપ્ત કરતો, પણ પશુતા પ્રત્યે કે તમોગુણ પ્રત્યે દબે છે એ યાદ રાખવા દરેક આત્મોન્નતિ ધ્વજનાગ્ને વિનંતી કરુ છું. એ રામનું ચરિત્ર જુઓ કે કૃષ્ણનું જુઓ કે કોઈ બીજા તેજસ્વી પુરુષનું ચરિત્ર તપામે, કોઈ કેકાણે એમને પોતાનો તેજોવધ મહન કરી લેતા જોશે નહિ.

ત્યારે ‘માનાપમાને તુલ્ય’નો અર્થ જો ? કેટલાક માણસ માન મળવાથી કુસાર્ધ જાય છે, હર્ષને ચિખરે બેસે છે, અપમાનથી કરમાઈ જાય છે, વિવાદની ખાડીમાં જઈ પડે છે. માન અને અપમાન

એમને વિવશ કરી મૂકે છે; તેઓ પોતાની વૃત્તિઓ ઉપર કાબુ નથી રાખી શકતા; એ કાળમાં એમની શુદ્ધિ પણ મંદ પડી જાય છે; એમને વિવેકયુક્ત વર્તન રાખવું અશક્ય થાય છે. પરંતુ 'માનાપમાને તુલ્ય' પુરુષ માનથી હરખધેરો નથી થતો, અપમાનથી શોકમાં ડૂબી નથી જતો. જન્મે વસ્તુને એ ધોળીને પી ગયો છે. પણ, ઘેરો નથી થતો, માટે માન અને અપમાન વચ્ચેનો ભેદ પણ સમજી શકતો નથી એમ નહિ; અને એ ભેદ સમજી શકતો હોવાથી માનને માન તરીકે ઓળખી માન આપનાર પ્રત્યે યોગ્ય વિવેક કરે છે, અને અપમાનને અપમાન તરીકે ઓળખી અપમાન કરનાર પ્રત્યે પણ ઘટતી રીતે વર્તે છે.* એ ક્રિયામાંથી છૂટા થયો કે તરત જ, જાણે કાંઈ વિશેષ જન્મું ન હોય તેમ, ને પોતાના સ્વાભાવિક કર્મમાં શાંતપણે પડી જાય છે. માનનો કેદ એને ચડતો નથી, અપમાનની ઝલાતિ આવતી નથી. જેમ કોઈ કુશળ ખેડાડી રમનની અબ્બીપળ વખતે, જેમ કુશળ સેનાપતિ કે નાવિક બરજોખમભાવે મૂંઝાયા વિના શાંતપણે પોતાનું કામ બરાબર કરી શકે, તેમ સાધુપુરુષ કહો, મંયમી પુરુષ કહો કે ઉત્તમ પુરુષ કહો — માનાપમાન કે પીગત હપ્તશોક ઉપજવનારા પ્રસંગોમાં પોતાની શુદ્ધિ અને વૃત્તિઓને નિયંત્ર રાખી, જેની પ્રત્યે જે ઘટતું વર્તન હોય તે શાંતપણે, ધરાદાપૂર્વક, આત્મવિશ્વાસપૂર્વક કરે છે. આવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલી 'માનાપમાને તુલ્યતા'ની વૃત્તિ નમ્ર તેમ જ તેજસ્વી રહે છે.

તેજસ્વી સંત હસકા માણસે કરેલું અપમાન કદીક ધરાદાપૂર્વક સહન કરે એમ અને. પણ એ સહન કરવામાં જ એક જાતની તેજસ્વિતા અને સ્વતાંત્ર સ્વભાવનું દર્શન થાય. એ અપમાન સહી સેવામાં દીનતા ન હોય, પણ જાણે અનુગ્રહ કરતો હોય, અપમાન કરનાર પ્રત્યે દયા દેખાડતો હોય એવું જણાય. જેમ કોઈ પહેલવાન બાળકને કુસ્તી રમાડે અને તેને હાથે હાર ખમેલી દેખાડે, તેવી એ અપમાનની દરચુજર હોય. એ રીતનું અપમાન-સહન એ જીદી જ ચીજ છે.

• અપમાન કરનારને એ ગ્રેમથી હરાવે કે ખીજી રીતે હરાવે એ મોખો વિષય છે. પણ 'માનાપમાને તુલ્ય' રહેનાર પણ અપમાન કરનારને જીતે તો ખરો જ.

સ્વાદળ્ય-૧

આપણાં શાસ્ત્રોએ સ્વાદળ્ય ઉપર બહુ ભાર મૂકેલો છે, અને જેણે રસ હત્યો તેણે જગત હત્યું એવો સ્વાદળ્યનો મહિમા ગાયો છે.

આ કારણથી સ્વાદળ્યને માટે સાધકોએ અનેક પ્રકારના પોતાના ઉપર પ્રયોગો કર્યા છે, અનેક પ્રકારનાં ધનો શોધ્યાં છે, અને અનેક ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં આ દષ્ટિએ આહારના નિયમો ઘડવામાં ઘણી મહેનત લેવામાં આવે છે.

દાખલા તરીકે, અજને બેળું કરી અંદર પાણી નાંખીને ખાવું એ સ્વામીનારાયણીય સાધુઓની પ્રથા હતી. અલ્પાંશુ ખાવું અથવા મીઠા સિવાય બીજાં મસાલો ન વાપરવો એવો ગાંધીજીનો આગ્રહ છે. ખોરાક પાંચ જ વસ્તુનાં બનેલો લેવો એ ગાંધીજીનું અંગત પ્રત છે. ચાતુર્માસ માટે અથવા અમુક કાળ માટે આહારાદિકના જુદી જુદી જાતના નિયમો સ્વાદ જીવવાની ઇચ્છાથી લેવામાં આવે છે.

મારા નમ્ર મત પ્રમાણે સ્વાદળ્યની આ રીત બુદ્ધબરેલી દિશામાં થાય છે. આ વિવિધ અખતરોએ પાછળ, સ્વાદળ્ય એટલે શું એ ખાખતમાં કેટલીક બુદ્ધબરેલી કલ્પનાઓ રહેલી છે. કેટલાકનું એવું માનવું છે કે, જીભ કેઈ સ્વાદને પારખી જ ન શકે એવી સ્થિતિ થાય ત્યારે સ્વાદળ્ય થયો કહેવાય. કેટલાક માને છે કે, કુસ્વાદ કે સ્વાદમાં ઊતરી ગયેલું અખ પણ સંતોષથી ખાઈ શકે તો સ્વાદળ્ય થયો કહેવાય; અને એ દષ્ટિએ સ્વાદ કે રુચિકર અજને કૃત્રિમ રીતે તેનો સ્વાદ જગાડીને ખાવા પ્રયત્ન કરે છે.*

* મને ટોટલો બહુ મીઠો લાગવા માંડ્યો, એટલે ઉપચી કલ્પનાને વરા થઈ ટોટલાના લોટમાં દિવનાઈન બેળવીને ખાવાનો મેં પ્રયોગ કર્યો. પણ કંકડીને બૂખ લાગતી એટલે એ ખાતાયે કંડાજો ન આવ્યો અને જીભ એ સ્વાદનેયે ટેવાઈ ગઈ.

પણ જીભ સ્વાદને પારખી જ ન શકે એવી તો એને બધિર કરીએ તો જ થાય. જેમ કેટલાક પ્રકારની ઔષધિઓ એને થોડા વખત બધિર કરી શકે છે, તેમ, કહેવાય છે કે, કેટલીક જાતના યોગાભ્યાસ પણ એવું પરિણામ લાવી શકે છે. પણ એ બધિરતા કાયમ ટકતી નથી. પણ, જીભને કાયમ માટે બધિર કરી શકાય એવી રીત હોય તોયે, એ કાંઈ જીભ ઉપર જીત મેળવેલી કહેવાય નહિ. જીવદુ, એવુયે પરિણામ આવે કે, જે વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ ઉપભોગ ન કરી શકે તેનું મનમાં ચિતન થયા કરે અને તેના જ સ્વપ્નાં આવ્યા કરે.

વળી, ગ્રાહ્ય વસ્તુના સ્વાદનો નાશ કરી એને કોઈ રીતે કુસ્વાદુ કરીને ખાવાથીયે સ્વાદજન્યની આશા કરવી બોગી છે. હૃદયોની ટેનાઈ જવાની શક્તિ એટલી પ્રમળ છે કે થોડા વખતમાં ખરાબ વસ્તુનું ખરાબપણું જૂની જવાય છે. રોજ ધોળા દૂધ જેવા કપડાં પહેરનારને મેવા કપડા પહેરવાનો અને તેવા જ માણસોને જેવાનો પ્રસંગ આવે તો તેનેયે થોડા વખતમાં કટાણા વિના મેલા કપડા પહેરવાની ટેવ પડી જાય છે, અને જિજ્ઞાસાનું એનું ધોરણ ગતરી જાય છે. * અરીણ, તબાકું વગેરેના સ્વાદ બહુ મધુર કે સૌમ્ય નથી, છતાં એના બધાણી એને રુચિપૂર્વક ખાય છે. અધોરીઓ કેવી

* પ્રાણી જે ભૂમિકા પસંદ કરી નયો, અને ત્યારપછીની ભૂમિગત મમે તેટલો લાભો હાળ રહ્યો હોય, છતાં પહેલી જ ભૂમિકા વધારે યોગ્ય હતી એમ જો કોઈ ધારણથી એની માન્યતા બધાઈ જાય, તો એ ભૂમિકામાં ખાણું ગતરી પડવાનું મહત્ત્વ યદ્ય નથી. મનુષ્યનું પ્રયાણ હિંસામાંથી અહિંસા પ્રત્યે, મહામાથી સ્વચ્છતા પ્રત્યે, સ્વાર્થમાંથી પરમાર્થ પ્રત્યે, અધર્મમાંથી ધર્મ પ્રત્યે, અવ્યવસ્થામાંથી વ્યવસ્થા પ્રત્યે, મમતાથી નિષ્કામતા પ્રત્યે, અસહયમાંથી સહય પ્રત્યે થયું છે. અહિંસા, સ્વચ્છતા, પરમાર્થ, ધર્મ, વ્યવસ્થા, નિષ્કામતા, સહય વગેરે દેવો કે સંસ્કારો મમે તેટલા લાભો હાળથી પોષાયા હોય, અનેક પેઢીના અનુશીલનનું પરિણામ હોય, તોયે જો મોઈક ધારણસર એનો આશ્રય મળી જાય, તો એ આમથી ભૂમિકામાં થોડા દિવસમાં ગતરી નહીં શકે. અહિંસા, સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થા વગેરે સરકારો શ્રમથી ઠેળવવા પડે છે અને ભ્રમન રાખવા પડે છે એટલે શ્રમસાધ્ય સરકારોનો નાશ કરી હચિત નથી. એમાં ઉત્પન્ન થતો એકાગ્રીપણનો કે અવિવેકીપણનો હોય જ દૂર કરવો પડે છે.

ગંદી અને સૂગ ચડે એવી ચીજો ખાય છે એ ધણીએ સાંભળ્યું હશે; અને અધોરી અથવા એના જેવા જ પંથોમાં કુલીન બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં ઊછરેલા અને અમલદારી ભોગવેલા માણસો પણ પેઢેલા સાંભળવામાં છે. રુચિમાં કેટલો ફરક પડી જઈ શકે છે એ આ બતાવે છે. પણ આવી ટેવ પડવાથી ઇન્દ્રિયજન્ય થતો હોય તો કુનિયામાં જે સોકોને ખરાબ પદાર્થો જ વાપરવા મળે છે તેઓ ઇન્દ્રિયજન્ય થઈ જ નાંખ.

વળી, સ્વાદન્યની બાબતમાં બે પ્રકારની સોયુપતાનો ધંધો વાર બેળસેળ કરી દેવામાં આવે છે : ખાવાની સોયુપતાનો અને સ્વાદની સોયુપતાનો. કેટલાકને વારંવાર ખાવાની ઇચ્છા થયાં કરે. મને તેટલું ખાય તોયે ધરાય જ નહિ, પણ, એમાં એમને પદાર્થના સ્વાદુકુશ્વાદુપણની જડુ ગમ હોય નહિ. કેટલાકને ખાવાની તૃષ્ણા જોણી હોય, પણ જે ખાય તેના સ્વાદ માટે જડુ ચટ હોય.

સ્વાદ માટે બેદરકારી હોય પણ ખાવાની તૃષ્ણા રહ્યા કરે એ વિશેષ તામસ સ્થિતિ — જડતાનું ચિહ્ન — છે. આથી, ખાવાની તૃષ્ણા જોણી થતા રમનેન્દ્રિય વધારે જાગ્રત થાય એમ બનતું. કારણ, જેમ જેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ વધે તેમ તેમ તેની બેદો પારખવાની શક્તિ વધે અને તેથી રસવૃત્તિ પોષાય. પણ તેમા પહેલીના કરતા વધારે વિકાસ રહેલો છે : એટલે કે, જ્ઞાનેન્દ્રિયોની વિશેષ સૂક્ષ્મતા છે.

અનની તૃષ્ણા જરૂરની સોયુપતાને લીધે અને સ્વાદની તૃષ્ણા જીભની સોયુપતાને લીધે થતી હોવાથી, ખાવાની તૃષ્ણાનું નિયમન મિતાહાર વિષે સાવધાન રવાથી થઈ શકે. પણ મિતાહારની ટેવ પડી જાય ત્યારે, ઉપર કહ્યું તેમ, સ્વાદેન્દ્રિય તીક્ષ્ણ બન્યાનો અનુભવ થાય. ઉપવાસ અને અપાહારથી તો તે વળી વધારે તીક્ષ્ણ બને.* જરૂરની સોયુપતા હાવવામાયે ઉપવાસ કે અપાહારનાં

* ભાગવતમા પણ કહ્યું ॥ કે,

इन्द्रियाणि जयन्त्याहु निराहारा मनीषिण ।

वर्जयित्वा ॥ रसन तजिरजस्य वर्धते ॥ (૧૧-૮-૨૦)

ઇન્દ્રિયોને તેમના આધાર ન આપીને વિચારી પુરુષો જીવી શકે છે; પણ જીભ એમા અપવાદરૂપ છે એ તો ઉપવાસીની બાબત થાય છે.

ત્રત યોગ્ય ઉપાય નથી. કારણ, જ્યારે ત્રત પૂરું થાય ત્યારે જરૂર થણી વાર બેસડો ખાંજો વાળે છે, અને જીભ પણ વધારે ટપી રહેલી હોવાથી વધારે તીવ્રપણે સ્વાદને અનુભવે છે. x

માણસ જોયા, સાંભળ્યા કે શ્રુદ્ધા વિના જીવી શકે, પણ ખાધા વિના જીવી શકતો નથી. અને, ખાપ એટલે જીભ વચ્ચે આવે જ એટલે કોઈ પણ જાતનો સ્વાદ થાય જ. છેક જંતુદશામાર્ગ જીવને સ્વાદનુ ભાન થયું છે, આથી, જીભની ટેવોને ફેળવવી કે એ ઉપર જય મેળવવો, એ બીજી ઇન્દ્રિયો પર જય મેળવવા કરતાં વધારે કઠણ હોય એમાં નવાઈ નથી.

એ સ્વાદજન્યનો યોગ્ય ઉપાય જો એ વિચારવું રહ્યું. આવતા પ્રકરણમાં તેનો વિચાર કરીશું.

x બહી, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કે કામ, ક્રોધ, રોષ, અનુતાપ વગેરે વિકારોના આવેગોને લીધે નિરાહાર કે અકપાહાર કરવામાં આવે અથવા એવા આવેશોની પુનરાવૃત્તિઓ થતી અટકાવવા ખાવાની કે બીજી ઉપભોજની કેટલીક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે તેની ચર્ચા નથી કરી. એવા નિયમો રોગીને પાળવાની કરીના સ્વરૂપના છે, અને જ્યાં સુધી તેની જરૂર લાગે ત્યાં સુધી પાળવા પડે

સ્વાદૃશ્ય — ૨

આ પચ્છેદમાં, ત્યારે, આપણે સ્વાદૃશ્યની રીત અને ધ્યેયનો વિચાર કરીશું.

સ્વાદૃશ્ય, ઇન્દ્રિયજ્ઞ્ય, મનોજ્ઞ્ય વગેરે શબ્દોમાં ‘જ્ઞ્ય’ શબ્દનો અર્થ ફેટ્સો એ વિચારવું જરૂરનું છે. કારણ કે ધણી વાર, વિવિધ અર્થોને પોપનારા શબ્દોનો વપરાશ વિવિધ જૂથોમાં નાખી દે છે.

‘જ્ઞ્ય’ શબ્દ શત્રુ પરત્વે જે રીતે યોજાય છે. શત્રુને વશ કરનારે પણ શત્રુને જીત્યો કહી સકાય, અને શત્રુનો નાશ કરનારે પણ તેને જીત્યો કહી શકાય ‘જ્ઞ્ય’ના આરા જે અર્થોને લીધે ઇન્દ્રિયો પર જ્ઞ્ય ધરનાર ઇન્દ્રિયોનો નાશ કરી એના પર રિજ્ઞ્ય મેળવવાની જમણામાં પડે છે, અને આપણા દેશના ઇન્દ્રિયો પર રોષ કરી તેનું છેદન, તાડન કે કોર્ડ ખીંજી વિચિત્ર રીતે તેનું દમન કરવાની રીતો અખત્યાગ થયેલી આપણે સાબળીએ છીએ આવી રીતો પાઞ્ચ મદદેતુ હોય તોયે તે આસુરી — તામસી — અશુદ્ધિની રીતો છે.

મન કે ઇન્દ્રિયો પ્રત્યે શત્રુભાવે જોવામાં જમ રહેતો છે પત્રી, એને વશ કરવા માટે વપરાયેલા ‘જ્ઞ્ય’ શબ્દે તે જમમાં ઉમેરો કર્યો છે.

એક માત્રુએ પુરુષ અથવા જીવ અને ખીજી બાજુએ દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે પ્રકૃતિ એમ બે તત્ત્વોની કલ્પના કરીને, એ બે વચ્ચે જે કોઈ મજબની કરના કરી જ હોય તો દેહાદિક મર્વે જીવતા આવચક માધનો — જોગરો — છે એમ સમજવું જ યોગ્ય ગણાય. એ સાધનોનો નાશ કરે તો જીવ પોને પાગળો બને અને એકે પુરુષાર્થને મિલ્લ ન કરી શકે. એ માધનોનો સવિવેક ઉપયોગ ન કરી શકે, એમના ઉપર કાળૂ ન રાખી શકે, તો સાધકવ ઉપર ચડતા શીખેલા પણ ચોખ્ખાવર્તા કે ઊતરતા ન શીખેલા માણુમના જેવી એની ગતિ થાય. એટલે કે, ઇન્દ્રિયજ્ઞ્ય કે મનોજ્ઞ્ય એ શત્રુની ઉપર

જય હોય તેવો જય નહિ, પણ સાધકલ ચવાવનારને જેવો સાધકલ
ઉપર જય જોઈએ તેવો જય અર્થાત્ ઇંદ્રિયો પર કાળુ — સ્વાધીનતા

મનુષ્ય ઇંદ્રિયાધીન ન જાને, પણ ઇંદ્રિયોનો નિયામક ગને એ
ઇંદ્રિયજય નાશ પણ નહિ, નિષ્કારણ હમન પણ નહિ પણ ઇંદ્રિયોનું
નિયમન એ વિચારી સાધકનું ધ્યેય હોવું જોઈએ

આ રીતે, સ્વાદંત્ર્ય એટલે વિવિધ પ્રકારના સ્વાદો કરવાની
ઠમ્ઠા વારવાર જિહ્વા આપ્યા કરે તેનો સયમ દુઃખાણ કે મિષ્ટાન્ન
માટે ધણી માણસોની જીભમાં પાણી છૂટવા કરે છે, એનું પ્રાપ્ત
થાય ત્યારે ઠેકું ખાવું તેનું માપ નથી રહેતું સારું મારું ખાવામાં
નથી આરોગ્યનો ખ્યાલ રહેતો કે નથી ધણી વાર આભિમાનનોયે
ખ્યાલ રહેતો એ શોનુપતાનો નાશ તે સ્વાદંત્ર્ય

એને માટે, સહજ પ્રાપ્ત થયેલા અજનો ત્યાગ કરવાની કે એનું
કૃત્રિમ રીતે કુસ્વાદુ કરીને ખાવાની આવશ્યકતા નથી એ મારું
થયેલું હોય તો સારું થયેલું માનૂમ પડે અને ખરાબ થયું હોય તો
તેવું માનૂમ પડે તેમાં દોષ નથી, એથી જન કુમાર્ગે જાય છે એમ
ખીવાની જરૂર નથી પણ ‘સારું’ માટે વધારે ખવાઈ જાય,
ફરસાણું, મિષ્ટાન્ન કે ‘ભાવતા ભોજન’ મેળવવા ખામ પ્રયત્ન
કરવામાં આવે, જીવનના ખીજા મયોં જીવનતા એવા ભોજન પ્રાપ્ત
થવાની તકો પર દષ્ટિ રાખવામાં આવે, તો ત્યાં જીવને વશ થવાય
છે એમ માનવું જોઈએ એ વૃત્તિને જીતવાનો મમય તે જ ક્ષણ
છે તે જ વખતે પોતાના મન ઉપર કાળૂ રાખી તેને વશ કરવાની
સાવધાનતા જોઈએ તેવી જ રીતે પોતાને હાનિકારક હોય એવું
અજાણ ખાવાની કે બ્યમનોને સેવવાની ઇચ્છાને વશ ન થવાય એટલી
સાવધાનતા જોઈએ જાર મહિના સુધી વિવિધ પ્રકારના વ્રત
પાળ્યા હોય, છતાં જો ભોજન કરતી વખતે ઉપરના જેવી સાવધાનતા
ન રહી શકે અથવા એકાદ હાનિગરક દેવ ડોઝરાની સક્તિ ન
આવે, તો સ્વાદંત્ર્ય માટે કરેલો સયજો પ્રયત્ન ફાગળ જાય છે

મનુષ્યનું ચિત્ત કોઈ ખાસ નિયમમાં ન ચોટવું હોય ત્યારે
વિવિધ પ્રકારના ઇંદ્રિયોના નિયમે ભોગવવાની ઇચ્છા ચર્ષા આવે છે
ચિંતામાં પડેલા માણસને શું ખાધું અને શું ન ખાધું એનો વિચાર
કરવાની કુરસદ નથી હોતી એટલે, ઇંદ્રિયજય માટે ખીજી આવશ્યક

વસ્તુ તે ચિત્તને સદૈવ કોઈ ઉદાત્ત વિષયનો રસ લગાડવો એ છે. કોઈ વધારે ઉદાત્ત અને સાચું ધ્યેય ચિત્તને માંપડે તો ઇન્દ્રિયોની લોભપતા ઝોળી થાય.

ઇન્દ્રિયજનના પ્રયત્નમાં એક બીજી જૂલ એ થતી હોય છે કે, જે ઇન્દ્રિયનો જય કરવા આપણે ઇચ્છા કરીએ છીએ તેનો જ વધારે વધારે વિચાર કરવામાં આપણે ચિત્તને રોડી રાખીએ છીએ. શત્રુભાવે ચિંતન કરવાથી પણ ચિંતનના વિષય સાથે તદ્દાકાર ધર્મ જવાય છે એ પોતામાં રહેલા દોષો વિષે વધારે સાચું છે. એક વાર એ વિષયનો વિચાર કરી લઈ એ બાબતમાં ધ્યેય નક્કી કરી લેવું એટલું બસ છે. ત્યાર પછી એ જ વસ્તુનો જેટલો વિચાર કરીએ તેટલો એને સ્મૃતિ આગળ આપણે થોભાવી રાખીએ છીએ. આનું પરિણામ ઘણી વાર જિલ્લુ અનિષ્ટ આવે છે. દા. ત, ગળપણુ માટે આપણને અતિશય મોહ હોય અને તે અચોગ્ય છે એમ એક વાર નક્કી કરી લીધું, પછી ચિત્તને બીજા કોઈ કાર્યમાં પરોવેલું, રાખી મિષ્ટાન્નોને જૂલવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જ એ મોહ ટાળવાનો ઉપાય છે. તેને બદલે 'ગળપણુ માટેનો મોહ કેમ જિતાય' એનો જ વિચાર કયો કરીએ, અથવા 'અતે એ વિષ્ટા ઘરો, એમાં તે મારે શું લોભાવું' વગેરે પ્રકારની ભાવનાઓ પોપી એને માટે અણુગમે ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો તેથી ઇષ્ટ ફળ નહિ આવે, કારણ, એવા વિરોધભાવે કરેલા ચિંતનથી પણ કાંઈ મિષ્ટાન્નાનું વિરમરણ થતુ નથી; અને અન્નમાત્રનું લોહી, માંસ, વિષ્ટા વગેરેમાં રૂપાંતર થાય છે તે વિચારથી અન્ન કે સ્વાદ માટે મૂળ ઉપજવડી શક્ય હોત તો વિચારશીલ જીવન અને આરોગ્ય એ એકબીજાનાં વિરોધી જ રહેત. *

* બ્રહ્મચર્યને માર્ગે પ્રયત્ન કરનારાઓએ પણ ઉપર જણાવેલી બાબત યાદ રાખવા જેવી છે. સૌને માટે 'દાદકાનો માળો', 'નાગણુ', 'વાધણુ' વગેરે ભતની ભાવના કરવામાં કે બ્રહ્મચર્ય વિષે જેટલા પુસ્તકો મળે તેટલાં વાંચવામાં વખત માળવાથી અબ્રહ્મચર્યના દોષો વધારે દૃઢ થવાનો સંભવ છે. 'આપણે બ્રહ્મચર્યને સિંદૂર કરવું છે' એવો એક વાર નિશ્ચય કરી લીધા પછી, એમાં વિપ્ન ઉપભવનારાં બાહ્ય કારણોથી દૂર રહેવા માળજા રાખી ચિત્તને સદૈવ કોઈ ઉદાત્ત વ્યવસાયમાં રોડી દેવું—જેથી વિષયભોગ જેવું

ચિત્ત વ્યવસાયમા પડયુ હોય ત્યારે જેમ શુ ખાતુ કે શુ પીતુ એ વિષે તે ચિંતા કરતું નથી, તેમ એ પણ યાદ રાખવા જેવું છે કે મશગૂલ ચિત્તવાળો માણસ જ્યારે રીક તબિયત બોગવતો હોય ત્યારે પણ અમુક જ વસ્તુ ખાવાની ઇચ્છા અનુભવતો નથી સામાન્યપણે રોજની ટેવ મુજબ જે રધાયુ હોય તે એ પ્રસન્નતાપૂર્વક ખાઈ સે છે જ્યારે તબિયત બગડે છે અથવા વધારે ઉત્તત વ્યાપાર ચિત્તને હોતો નથી, ત્યારે જ જુદી જુદી વાનીથી એ ચિત્તને બહેલાવવા ઇચ્છા કરે છે એવે એવી ઇચ્છા થાય ત્યારે એમા શારીરિક કારણ કેમ્ને અરો છે એનોયે ખ્યાલ કરવો જોઈએ

એવી ઇચ્છાનુ સ્વરૂપ તપાસવામા એક ખીજ વાત પણ યાદ રાખવા જેવી છે જો કોઈ માણસ ટાઢમા કપડા પહેરવાની અને ગરમીમા એને કાઢી નાખવા ઇચ્છા કરે, અથવા ટાઢમા જાડું કપડું અને ગરમીમા ઝીણું કપડું પસંદ કરે તો તેવી ઇચ્છાને આપણે દોષ નહિ દર્ષીએ એવી ઇચ્છાને લીધે એ માણસ અપર્ષતોનુપ છે એમ નહિ કહેવાય એ ઇચ્છા અભાવિક — કુદરતી નિયમેને અનુસરીને — છે એમ આપણે માનીશુ ટાઢમા એને ઓઢવાનુ ન મળે અને તેથી તે પોતાને દુ ખી સમજે અને એનું ધૈર્ય ગમી જાય, તોપણ એના પ્રત્યે સમભાવથી જોઈશુ એ સ્થિતપ્રજ્ઞ નથી એટલુ જ આપણે એને વિષે કહીશુ પણ એ કાલ્પનિક દુ ખથી પીડાય છે એમ નહિ કહીએ

રસનેદ્રિય વિષે પણ એમ જ હોવુ જોઈએ જેણે પોતા જીમને દુરુપયોગથી બગાડી મૂકી ન હોય તેની સ્વાદૃષ્ટિ એ આરોગ્યને પોષક હોવી જોઈએ આમ સામાન્યપણે નથી હોતું : વાત સાચી છે સાધારણ રીતે માણસેને પોતાના આરોગ્યને પ્રતિક્ષી જીને ખાવાની ઇચ્છા થવા કરે છે, અને તેને વશ થવાથી વિશે માદા થાય છે એમ જોઈએ છીએ પણ ખીજ યાનેદ્રિયોની માફ જીમ પણ આરોગ્યને અનુકૂળ આવે જ માગે અને અનુકૂળ થા

માઈ છે એવુ સ્મરણ જ ન આવે — એરો માર્ગ શોજવો જોઈએ ‘સ્રીનિદા કે ‘સ્રીમહિમા’ — જેમાથી એક પ્રવરતા લેખો વાચવાની બદલગય સાધકને જરૂર નથી એટલુ જ નહિ પણ એ માર્ગ એને અનેક રીં વૃક્ષાનકારક થવાનો જ વિશેષ સંભવ છે જેમ પુરુષ વિષે તેમ જ સ્ત્રી વિષે

એટલી જ માત્રાથી તૃપ્ત થાય એ સ્થિતિ અશક્ય નથી. અને એવી એક વ્યક્તિને હું ઓળખું છું કે જેમની જીભ એ નિયમને ધરાવત અનુસરે છે. એમની જીભ સ્વાદના મુદ્દમ બેઠો પણ ઓળખવા શક્તિમાન છે. પણ સામાન્યપણે એમને કોઈ સ્વાદ કે વાની માટે વિશેષ ધ્યાન કે પક્ષપાત જણાતો નથી. એમના આરોગ્યને અનુકૂળ એવો જે સાદો અતીવ્ર સ્વાદોવાળો ખોરાક એમને હાવી ગયો છે તે મળ્યા કરે તો ખસ. પણ કોઈ કારણસર એમને મંદવાડ આવી પડે ત્યારે પ્રકૃતિ સુધરવા માંડ્યા પછી એમને લીંછુ માટે ખાસ ધ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે. દાકતરોએ પણ તે વખતે તેમને ખટાશ ખાવા સલાહ આપેલી જોઈ છે. થોડા દિવસ લીંછુ ખાવામાં આવે એટલે એ ઇચ્છા પણ રાખી જાય છે, અને પછી ખોરાક આગતમાં પાછી પૂર્વવત્ સ્થિતિ થઈ રહે છે.

વિચાર કરતાં જો જણાશે કે સ્વાભાવિક સ્થિતિ આ પ્રમાણે જ હોવી જોઈએ. જેમ આંખ, કાન, નાક, વગેરે બીજી જ્ઞાનેન્દ્રિયો શરીરનાં ધારણપોષણ માટે અને ચિત્તના અભ્યુદયાર્થે છે અને થઈ શકે છે, તેમ જીભ પણ એવા પ્રકારની ઉપયોગી ઇન્દ્રિય થવી જોઈએ. શરીરના નાશાર્થે કે ચિત્તની અવનતિ કરવા માટે એ ન હોઈ શકે. આજે એ સ્થિતિ ન હોય તો એનું કારણ એનો પૂર્વે દુરુપયોગ થયેલો હોવાથી એની ઉપયોગી શક્તિનો હાસ થયો છે અથવા એ વિકૃત માર્ગે દોરાઈ છે એમ સમજવું જોઈએ.

જો આ ત્રિચાર સાચો હોય તો જીભ આરોગ્યને પોષનારી અને ચિત્તના મંશોષનમાં મદદ કરનારી થાય. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ વિચારી પુરુષનું ધ્યેય હોવું જોઈએ.

જેમ આંખને ઝગમગનો પ્રકાશ જ આપ્યા કરવો અથવા ઘોર અંધારામાં જ રાખવી એ એની શક્તિનો નાશ કરવાના માર્ગો છે, તેમ અતિ ગળ્યા તીખા વગેરે તીવ્ર સ્વાદો તેમ જ રાખ કે માટી જેવા બેસ્વાદો કે કુસ્વાદો એ જન્મે એની શક્તિનો નાશ કરનારા છે. જેમ વિકારોત્પાદક દ્રવ્યો આંખ દ્વારા ચિત્તને અવનતિ કરનારાં થઈ શકે એટલે તેનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો જ પડે, તેમ વિકારોત્પાદક ખાવાપીવાના પદાર્થોનો પણ ત્યાગ કરવો જ પડે. પણ જેમ વિકારોત્પાદક દ્રવ્યો જ આંખ દ્વારા જ્ઞાન કે મનોરંજન

મેળવાના માધન નથી, તેમ વિકારોત્પાદક રમે જ જીવ દ્વારા જ્ઞાન કે મનોરજન મેળવવાનાં સાધનો નથી

એક જાણુથી આપણા દેશમાં ઇદ્રિયજન્ય માટે જેટલો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેટલો બીજા કોઈ દેશે કર્યો હોય એમ જણાતું નથી આ વિચારના વારમાં માટે આપણે આપણા પૂર્વજ મુનિઓના પ્રણી છીએ. પણ બીજી જાણુથી તપાસતા જણાય છે કે, જીવનને સહજપ્રાપ્ત કર્મમાર્ગમાં રાખીને અબ્યુદયનો ક્રમ સિદ્ધ કરવાને બદલે કૃત્રિમ બકિત, કૃત્રિમ યોગ વગેરે માર્ગોમાં વાગવાની રીત દાખવ થવાથી ઇદ્રિયજન્ય કષ્ટ કે અસકચ પણ કરી મુકાયો છે, એના ધ્યેયો વિશે પણ બામક કંપના ઉત્પન્ન થઈ છે, અને મનુષ્યના અબ્યુદયને અંગે એ વિષયને જોઈએ તથી વધારે મહત્ત્વ મળ્યું છે એક જગ્યાએ ઇદ્રિયદહન જેટલી દહે ઇદ્રિયજન્યનો વિચાર પહોંચેયો દેખાય છે, તો બીજી જગ્યાએ બકિતના, પ્રમાદના કે બીજા કોઈ કાંપનિક બાનના આરોપણ દ્વારા ભોગમાત્રને પવિત્ર મનાવી દેવાની દહે પહોંચેલી છે. ઇદ્રિયોનું દહન કરવાવાળો દરેક ઇદ્રિયને દહી શકે એમ તો મનતું જ નથી. એટલે એકાદ ઇદ્રિય પર વધારે કઠોરતા વાપરી બીજીને વધારે છાડ છડાવે છે એવું પરિણામ છેવટે આવે છે ઇદ્રિયોના વિષયો દ્વારા ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવે એ જ પાપવાસના ટે—આ એક વિચાર, વિકારના અનુભવ વિના ઇદ્રિયોને મળતા સહજ ભોગોથી ચિત્તની તૃપ્તિ થઈ શકે જ નહિ—આ બીજો વિચાર, અને કેટલાક ભોગો પવિત્ર જ છે એમ મનાવી તે દિશામાં ઇદ્રિયોની વૃત્તિને બેહદ પોષી શકાય—આ ત્રીજો વિચાર આ ત્રણે વિચારોમાં બૂલ રહેલી છે એમ મારો નમ્ર મત છે

• જ્યારે પણ ચિત્ત તીવ્ર અવસામમાંથી નવરું થાય, ત્યારે ઘણાખરા માણસોની એમદ પણ કર્મેદ્રિય કે જ્ઞાનેદ્રિય વિશેષ જન્યત બને છે તે જ સારધાન થવાનો વખત છે તે વખતે ઇદ્રિય જે પ્રકારનો ભોગ ધરે છે, તે ભોગની સહોપતા, નિર્દોષતા અને માત્રા કરાવવાની આનંદશક્તિ જિભી થાય છે તે વખતે જે માણસ વર્તનનો નિષ્ક્રમ ઉલ્લેખપૂર્વક દરાવી શકે છે તે જ ઇદ્રિયનો સ્વામી થઈ શકે છે તે વખતે અવિવેકપણે વશ થઈ જાય તો બીજી વખતે કરેલું તીવ્ર દમન પણ નિરુપયોગી છે તે વખતે અવિવેકપણે ઇદ્રિયને

નિર્દોષ રંગન પશુ ન આપે તો તે હૃદયિકાની ચિંતામાંથી કદી મુક્ત થતો નથી, અને હૃદયિકા આભાવિક થવાને બદલે એને માટે એક ન એળંગી શકાય એવો પદાર્થ બનીને બને છે. તે વખતે નિર્દોષ રંગનનીયે ચોગ્ય માત્રા એ ન માયતી શકે તો બીજી બાજુથી કર્તાવ્યગ્રંથ અથવા અવિવેકી થનાનો નંબવ ગ્રંથ છે.

આથી, ત્રીજા વ્યવસાયને અતે માદાર્થી, એદથી, એદીએ મિનાય બીજાઓની ઉપર થમનો બોગ્ગે નાખ્યા વિના, મમાગ પ્રત્યે અન્યાય કર્યા વિના, કોર્ડને ત્રાસ આપ્યા વિના, કોર્ડના હૃદયીપાન થયા વિના, હૃદયોને તથા ચિત્તને નિર્દોષ રંગન આપવામાં જ દોષ નથી. પશુ જ્યારે એ જ મદત્વનો અને મુખ્ય વ્યવસાય બની જાય છે ત્યારે દોષ થાય છે. અત્યંત માવધાનતા ન રાખવામાં આવે તો એ દોષ થવો મદજ છે પરંતુ, તેથી એનો અસંત નિગેધ પશુ દબી શકે એમ નથી એટલે જોખમભરેલો છતાં વિવેકનો ભાગ જ માયો છે.

આપણી હૃદયો તથા ચિત્તની કેળવણી ગગન ન ધમેક્ષી હોવાને લીધે, બહુ ત્રીજા મમાયા કે બહુ ગણપશુ ન હોય તો બોરાકમાં મસાલા કે મિટાજ છે એમ આપણને લાગતું નથી, એવી એકાદ વાનીથી તૃપ્તિ થતી નથી, એકાદ મધુર પદ કે આનાપ બસ થતા નથી, એક જ ચિત્ત કે કાવ્ય એક વખત માટે પૂરતું લાગતું નથી ફક્ત એના ઝાડ પર જ રહી સુવામ પાથરે એથી નાક પ્રસન્ન થઈ જતું નથી આ હૃદયોની જડતા છે, જન્યુતિ નથી પડી, એ મામત્રીઓને અનેક ગણી રચી રસિકતા દેખાડવાનો આપણે દાવો કરીએ છીએ.

મપ્રદાયપ્રવર્તકોના અરિત વાચતા ઘણાએ જોયું દુર્ગે કે એ લ્લાગ, વેગમ્, અને મયમના ઉપદેશકોના જીવનચરિત્રમાં નૌથી વધારે પાના જુદે જુદે રચણે થયેલી મમતો તથા વાનીઓ, મુદર વચ્ચે અને આભરણો, અતરો અને માળાઓ, રાસો, બજતો અને વાદિત્રોના સેવનમાં જે વખત ગયો તેના વર્ણનમાં જ રોકાયેલા હોય છે. શિક્ષાજીવિતથી રહેનારને જેમ ધૂનમાંથી કણુ ભેગા કરવાનું કામ કહણ હોય છે, તેમ આ વર્ણનોમાંથી એ પ્રવર્તકોના ચારિત્ર અને જીવનકાર્યના મૌલિક પ્રસંગો ગોપી કાઢવાનું કહણ થાય છે.

આ કરુણ તો છે જ, પણ ઇંદ્રિયજનના અવિવેકી માર્ગે કરેલા પ્રયત્નો કેવો વ્યાજ સાથે બદલો મારી લે છે તે પણ એમાંથી દેખાઈ આવે છે.

સારાંશ કે, સ્વાદન્યની ઇચ્છા કરનારે,

૧. પોતાના સમાજમાં ખરાતો જે સાદો, આરોગ્યપ્રદ અને ઓછામાં ઓછી દિસા તથા સમાજ પર બોલે નાંખનારો ખોરાક હોય તેને પ્રસન્નતાપૂર્વક ખાવાથી તેના ત્રેયાર્થીપણામાં બાધ આવતો નથી. તેમાં જીમને જે સાદા અને સામ્ય સ્વાદો મળે તેથી કુખિત થવાની આવશ્યકતા નથી.

૨. પણ મિતાહાર માટે એણે પ્રયત્નશીલ રહેવું થોડું છે. સ્વાદુ વાનીઓ માટેની લાલસા છોડવી થોડી છે. એની વસ્તુઓ અનાયાસે પ્રાપ્ત થતાં એના ગ્વાદને વશ થઈ એનો વધારે ઉપયોગ કરી લેવો અયોગ્ય છે. તે ક્ષણે જો એ સાવધાન ન રહી શકે તો સ્વાદન્ય માટે લીધેલાં પ્રતો વ્યર્થ છે. એવી સાવધાની રાખી શકે તો એ પ્રતોની આવશ્યકતા નથી.

૩. સ્વાદ કે બીજી ઇંદ્રિયોની લોચુપતા પર કાબૂ મેળવવા તેના વિષયોનું વેરભાવે કે દોષભાવેથી ચિંતન કરવામાં વખત માળવો બરાબર નથી. ચિંતને કોઈ બીજા ઉદાત્ત વ્યવસાયમાં મશગૂલ રાખવું, જેથી ઇંદ્રિયોના વિષય નિર્જીવ બની જાય, એ જ સાચો માર્ગ છે.

કર્મવાદ

કર્મવાદની મૂળ્ય ચર્ચા ગદ્ય લાખી યર્ષ જાય પણ 'કર્મ' વિષે એવી વિચિત્ર કલ્પનાઓ પ્રવર્તે છે, અને જે તે વસ્તુને પૂર્વકર્મ ઉપર જ નહિ, પણ પૂર્વજન્મના કર્મ ઉપર ઢોળવાની ટેવ એટલી સાધારણ યર્ષ ગઈ છે કે, 'પૂર્વકર્મ' શબ્દ, બધા પ્રકારનું અજ્ઞાન, આજ્ઞા અને બધાઈ છુપાવવાને મગવડભર્યો યર્ષ પડ્યો છે અમુક બહેન બાળવિધવા છે, અમુક જોને ઉપરાઉપરી મુવાવડો આવે છે, અમુક સ્ત્રી કે પુરુષ રાગી છે, દેશમાં પરાધીનતા છે, દરિદ્રતા છે, અપ્રસૂતા છે, બાળમરણો છે, રેલ આવી, દુષ્કાળ પડ્યો — આ બધાંને માટે આપણા પડિતા કે અર્ધપડિતા કહે છે કે 'જેના જેવા કર્મ' — અને એટલું કહી પોતાનું કર્તવ્ય ખનાસ થયું માને છે

'શાની' મનાતા પુરુષોને પોતાની ભોગવૃત્તિ પોતાના માટે પણ 'પ્રારબ્ધ'વાળું મદદગાર થાય છે 'શાનીનેયે પ્રારબ્ધ ભોગ પાવિના ચાલતું જ નથી' — એ દાસ નીચે સન્યાસી શાતદુશાલા ઓઢી શકે કીમતી વસ્ત્ર અને ઘરેણા પહેરી શકે અને દુષ્કર્મ પણ કરી શકે

વાસ્તવિક રીતે 'પૂર્વકર્મ'નો અર્થ એટલો જ છે કે, કોઈ પણ વર્તમાન સ્થિતિ, કોઈ લાડથી બગડી ગયેલા મનસ્વી બાળકના જેવા ઈશ્વરના આપણુદી તોરનું પરિણામ નથી, પણ ધણે અંશે સમાજે જ કરેલા કોઈ પૂર્વદોષોનું પરિણામ છે આજની સ્થિતિ જૂતકાળના આચરણનું પરિણામ છે

વળી, સામાન્ય માણસોની કલ્પનામાં પૂર્વકર્મનો અર્થ વધારે સંકુચિત થઈ ગયો છે 'પૂર્વકર્મ' એટલે આ ક્ષણ પહેલાંનું કર્મ એમ નહિ પણ એકદમ પૂર્વજન્મનું કર્મ એમ સમજાયું છે આજે મને જણાતું અશુભ ગઈ કાલના કે બેયાર દિવસના ખોરાકનું પરિણામ છે — એમ આપણને સમજતા વાર નથી લાગતી વસ્તુત

એ પૂર્વકર્મનું જ પરિણામ છે પણ મારો જૂનો ઘર કરી મેડેલો રોગ એ આ જન્મના કર્મનું નહિ પણ પૂર્વજન્મના કર્મનું પરિણામ છે એમ સમજવા અને સમજાવવામાં આવે છે સ્ત્રી જોડે સુખરૂપ સસાર ન થાય, દીકરો શાંતિ આપે એવો ન જોડે, વેપારમાં નુકસાન જાય, મનોરથો મદ્દગ ન થાય — કાર્ષ્ણ્ય પણ વસ્તુનું સ્થૂળપણે ચોકસ કાગળ ખમર ન પડી આવે કે તુરંત જ એ માને છે કે, પૂર્વજન્મનું કાર્ષ્ણ્ય પાપ નડતું હશે.

જીવનના બધા અનુભવોને પૂર્વજન્મના કર્મ સાથે જ જોડીને જોડી દેવાની આનંદશક્તિ નથી અનુભવોના મોટા ભાગના કારણો આપણે આ જન્મના જ કર્મો કે મક પોને તપાસીને જોવી શકીએ એમ છીએ અને આ જન્મના જ કર્મો અને સંકલ્પોના સંશોધન વિના એકાદ પૂર્વજન્મના અનુમાન ઉપર આવી જતું એ બુલબરેલું છે.

વળી, સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે કહીએ અને માનીએ છીએ કે ‘મે હાથ વિના તાગી પડે નહિ’ એ કહેવત સુખદુખના અનુભવો વિષે પણ લાગુ પડે છે અમુક પરિણામ આજે આપણે સહન કરીએ છીએ તેનું કારણ હમેશા આપણું જ ‘પૂર્વકર્મ’ નથી હોતું, આપણા સિવાય બીજાનુંયે ‘પૂર્વકર્મ’ હોઈ શકે છે, અને આપણા તામામાં નહિ એના પ્રાકૃતિક બળો — જેવા કે રેલ, વીજળી, બૂધ, અનાદૃષ્ટિ વગેરે આધિતૈવિક કારણો — પણ હોઈ શકે છે *

* ગીતાકાર પણ કહે છે ‘અધિષ્ઠાન કર્તા, જુદી જુદી ઇન્દ્રિયા, વિવિધ વ્યાપારો અને દેવ જે પાત્ર કારણોથી કર્મ બની આવે છે’ (અ. ૧૮ ૧૪-૧૫) વળી જુઓ સદ્બ્રહ્મ સ્વામીના વચનામૃત ત્ર પ્ર ૭૮ — દેશ હાળ ક્રિયા, સંચ, મત્ર, દેવતાનું ધ્યાન, દીક્ષા અને શાસ્ત્ર — એ આઠ કારણો મનુષ્ય પર અસર પાડનારા છે અને તે પૂર્વકર્મ ઉપરાંત છે તે બધા પૂર્વકર્મને વસ નથી દારણ કે, ‘એ પૂર્વકર્મ’ કરીને દેશાદિ આઠ ફરતા હોય તો મારવાડને વિષે કેટલાક પુણ્યવાળા રાત્ર વચા છે તેમને અર્થે સો દાંધ વડા પાળી હતા તે ઉપરજતા વચા નથી, અને એ પૂર્વકર્મને વસ દેશ હોય તો પુણ્યકર્મવાળાને અર્થે પાળી હતા આબ્યા જોઈએ તે પાળીને અર્થે વડા વચા જોઈએ પણ એમ તો થતું નથી, મોટું દેશાદિ તો પૂર્વકર્મના ફેરબા કરે નહિ.’

કોઈ વાર એ પરિણામ ઉપજવવામાં સ્વકર્મ વધારે બજવાન થયું હોય, કોઈ વાર પરકર્મ વધારે બજવાન થયું હોય, કોઈ વાર બન્નેનું મરખું બજા હોય, અને કોઈ વાર આધિદૈવિક કારણ બજવાન હોય.

આપણે દેશ ગૈકાંથી બીજી પ્રજાઓથી પીડાતો ચાલ્યો તેમાં આપણા પૂર્વજોની અધીગતિ કારણભૂત છે, તેમ બીજી પ્રજાઓની મદત્તાકાંડાણે કારણભૂત છે.

એક છોકરી જાળવિધવા છે તો તેમાં એનું પોતાનું પૂર્વકર્મ એ સમજ વિના ચોરીમાં જઈને બેડી એટલું બન્ને ગણવું હોય તો ગણીએ; બાપી વિશેષે તો એનાં માળાપનાં કર્મથી જ એને એ પરિણામ ભોગવવું પડે છે.

હું આગગાડીમાં બેસું એ મારું પૂર્વકર્મ ખરું. પણ એ આગગાડીને અકરમાન થવામાં ગાર્ડ, ડ્રાઈવર, રેલેશનમાનર વગેરેના કર્મો જ વધારે બજવાન હાય ગણાય.*

જગતમાં કોઈ પણ બનાવ હંદ ઉત્પન્ન થયા વિના—એટલે ઝોઝામાં ઝોઝાં બે બજો વિના—થઈ શકતો નથી. વાદળોમાં ગમે તેટલી વીજળીની શક્તિ રહી હોય—પણ એની એ હંદરૂપે મળે તો જ ઝગટી શકે છે. બે પૈકી કોના કર્મને અમુક પરિણામ મારે કારણભૂત ગણવું એવો પ્રશ્ન જ હોય, તો એમ કહી શકાય કે એવું પરિણામ જિપજી શકે એવું કર્મ કરવાનો જેણે સંકલ્પ કયો હોય તેના કર્મને કારણભૂત ગણવું જોઈએ. દા. ત., વૈધવ્ય એ સમમાંથી જિપજી શકનાર પરિણામ છે. મારે સમની ક્રિયા કરવાનો જેણે સંકલ્પ કયો તેનું કર્મ વૈધવ્યનું કારણ છે. એટલે જાળવનમાં સમનો સંકલ્પ કનાર માળાપ હોવાથી એ તેમના કર્મનું પરિણામ છે. દીકરીના પૂર્વકર્મના પાપે દીકરીને વૈધવ્ય આપ્યું એ 'પૂર્વકર્મ-વાદ'નો દુરુપયોગ છે.

• પોતાના જ પૂર્વકર્મને લીધે માણસને દરેક સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે છે એમ એ એ પ્રમાણિકપણે માનતો હોય, તો રેલવે પાસેથી તુડસાની ભેગવવાનો કોઈ હિંદુ દાવો જ ન કરી શકે.

માખાપનાં કર્મનું પરિણામ દીકરીને ભોગવવું પડે એ તો અન્યાય કહેવાય, એમ કદાચ કોઈ કહેશે. ન્યાય કહો કે અન્યાય કહો, ઉપર કહ્યું તેમ, જગતમાં સ્વકર્મનાં ફળો જ ભોગવવાં પડે છે એવો એકાંતિક નિયમ નથી, અને એ બમણા દુરથવાની જરૂર છે. રૂઢિઓ અટળ છે એ સમજૂતને લીધે આપણે પૂર્વજન્મનું કર્મ ન્યાં ત્યાં સમજીએ છીએ. કેટલાંક પરિણામો સ્વસંકલ્પજનિત છે, કેટલાંક પરસંકલ્પજનિત છે, અને કેટલાંક ઉભયજનિત છે. માથુસ પોતાના વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ બ્રહ્માંડના એક અવયવ તરીકે વિચાર કરે તો એનું કારણ પણ સ્પષ્ટ સમજી શકે. વ્યક્તિ સ્વાયત્ત પણ છે અને બ્રહ્માંડાત્મક પણ છે. દુષ્કાળ પડે છે તે દુષ્કાળિયાઓના સ્વસંકલ્પથી જ એમ બાગ્યે કહી શકાય. એ બ્રહ્માંડના સંકલ્પનું — એટલે બ્રહ્માંડની શક્તિઓનું — પરિણામ છે.

અતિવૃદ્ધિ, રેલ વગેરે કારણોથી મનુષ્યસમાજ ઉપર આશ્ત આવી પડે અને અનેક મનુષ્યોનો સંહાર થઈ જાય ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે, જગતમાં પાપ વધી જવાથી આવી શિક્ષા થઈ છે. આવું માનવાની અને માનતા ન હોઈ એ તોયે બોલવાની આપણને ટેવ પડી છે. બીજાં નાનાંમોટાં પ્રાણીઓનો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ આથીયે વધારે બપંકર પ્રસંગ રોજ રોજ થાય છે. કેટલી કોડીઓ રોજ મોરીના પાણીની રેલમાં તથાઈ જાય છે અને અગ્નિમાં બળી જાય છે! સૃષ્ટિમાં ઉત્પાતો થવા એ મનુષ્યના પાપપુણ્યને લીધે છે એમ માનવાની કે બોલવાની જરૂર નથી; કારણ ઉત્પાત થવા એ સૃષ્ટિના સ્વભાવ કે નિયમની વિરુદ્ધ નથી. નાનાં જંતુઓના બપંકર સંહારનો જેમ રોજ વારો આવે છે, તેમ મોટાં પ્રાણીઓનોયે કોઈ વાર વારો આવે એમાં દૈવની ખાસ શિક્ષા છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. પુણ્યશાળી જગત થાય તોયે આવા પ્રસંગો આવી શકે. તે વખતે, એવો પ્રસંગ જેમના ઉપર આવે તે પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવે છે માટે ભોગવવા દેવું, એમ કહેવું એ શુદ્ધ જ્ઞાન છે, તથા એ પાપ વધ્યાનું ચિહ્ન છે એમ માની શોક કરવો એ ‘પ્રજ્ઞાવાદ’* છે.

* મહોપદ્યાનન્વયોર્ચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદોવિ માત્રસે : એ ગીતાના અર્થમાં શોક અને પ્રજ્ઞાવાદ.

પોતાનું પૂર્વકર્મ મારણમૂળ ન જ હોય એમ તો હિપ્ત કહ્યું જ નથી અનેના હિપ્ત વ્યારે બધાંર આશ્રિત આવી પડે અને અનેનો મદાર થાય, ત્યાં એવાનો અચાનક બચાર થઈ જાય અથવા પ્રાણપાતક અપરમાનમાથી અકલ્પિત રીતે સદીમલામત નીપાત, તારે જીવનધા જુના કોઈ બળવાન મહત્વનું—એક પ્રમાણના પૂર્વકર્મનું—એ પશ્ચિમ છે એમ માનતું પડે એમ શક્ય છે પરંતુ એ કોણે પૂર્વકર્મ, અને તમારે પૂર્વજન્મનું કર્મ આમ જ કરતું એ જૂલ છે

છોડાવતાં કેટલો સમય લાગે ? ‘ હું બેસતી જુદો છું, કેવળ બેસતો દ્રષ્ટા છું’, એમ ગોખીને એને એ અધ્યાસ છોડવો પડે ? જો દેહમાં હુંપણીનો અધ્યાસ આવી જતો તો આગંતુક હોય, તો ગમે તેટલા લાંબા સમયનો હોય તોયે એને છોડવા માટે રટણ ન કરવું પડે. એને આત્મજ્ઞાન જો બેસના જેવી અધ્યાસથી જ થનારી વસ્તુ હોય તો એ અધ્યાસ પણ — કાયમનો ચિત્તભ્રમ થયા સિવાય — સર્વ અધ્યાસોની માફક નાશવંત જ રહેવાનો. આ ત્રિપદમાં ત્યારે યોગ્ય શું ? આની ચર્ચા ખીજ પરિચ્છેદમાં કરીશું.

અધ્યામવાદ - ૨

એક વાન આપણે દીક મમજી લેવાની જગ્ગર છે કે આપણને શરીરનું, શરીરના કોઈ ભાગનું કે જગતનું જે મધ્ય ભાગ છે તે ચિત્ત દ્વારા છે જે પ્રત્યે ચિત્ત ખેંચાય અને જેટલા ભાગમાં તે ચાપે તેના તેટલા ભાગનું આપણને ભાન થાય છે જેમ હાથ જેટલા ભાગમાં પૂરી હોય તેનામાં પૂરેપૂરી વ્યાપીને રહે છે, તેમ ચિત્તની ચાપમતા પદાર્થના જેટલી જ અપ કે વિશાળ થાય છે

સામાયિક સ્થિતિમાં, જગૃતિમાં અને સ્વપ્નમાં ચિત્ત કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર ચોક્કસ જ આપણને જણાય છે પછી એ પદાર્થ શરીર કે શરીરનો કોઈ ભાગ હો કે કોઈ બાહ્ય જગતની વસ્તુ હો જગૃતિમાં માત્ર વસ્તુનું ભાન ચિત્તને યોગ્ય થિયોના ધિર ગોલકો મારફતે અથવા જૂતકાળમાં પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનની સ્મૃતિ દ્વારા થાય છે સ્વપ્નમાં કોઈ સ્મૃતિઓની જગૃતિ હોય છે

કાગળ ઉપર દોરેલા ચિતરામણને આપણ ચિત્ર કહીએ છીએ આપણી આખ કાગળને ચિતરામણ વિના મહણ કરતી નથી, અને ચિતરામણને કાગળ વિના મહણ કરતી નથી મનેને એકસાથે જ જોઈએ છીએ પણ કાગળ ઉપર ચિતરામણ હોવાથી, કેવળ કાગળનો જ આપણે વિચાર કરવો હોય તો તેમાં દરમત આવતી નથી તે જ પ્રમાણે એના ચિતરામણનો વિચાર કરવો હોય તો તેમાં મગજ અડચણ મરતો નથી મગજ અને ચિતરામણ વચ્ચે અન્વય (= જોડાણનો સમઘ) કરીને આપણે આખાને 'ચિત્ર' કહીએ છીએ મગજ અને ચિતરામણનો પરસ્પર વ્યતિરેક (= બિનનાનો સમઘ) કરીને આપણે મનેને જુદા જોળખીએ છીએ પણ જુદા જોળખીએ ત્યારે બનેનો અન્વય દષ્ટિ બહાર નથી હોતો, અને વ્યતિરેકપણનો વિચાર કરવા માટે કાગળનો કે ચિતરામણનો નાશ નથી કરવો પડતો

અધ્યાસવાદ-૧

શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, જીવને આ દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં હું પણ્યાની ભાવના બંધાઈ ગઈ છે; એ અધ્યાસને છોડી દઈને 'હું આત્મા છું' એવો અધ્યાસ કરવા માંડે તો એનું જીવપણું મટીને જ્ઞાનપણું થાય. આવા અધ્યાસ માટે ઇચ્છા અને ભમરીનું દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. વૈજ્ઞાનિકોનું ગમે તે અવલોકન હોય, પણ વેદાન્તીઓનો દંઢ મત છે કે ઇચ્છા ભમરીનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં સ્વયં ભમરી બની જાય છે. એવો અધ્યાસ ભયથી, પ્રેમથી કે વેરથી, ગમે તે રીતે થાય, તોયે તદાકારતા પામવી એ નિયમ જ છે.

દૃષ્ટાંત બંને બૂલભરેલું હોય. એની સાથે ઝઘડો નથી. ચિત્ત કોઈ પણ પદાર્થનું મથાર્થ મદલ્ય એની સાથે ક્ષણભર પણ તદાકાર થયા વિના નથી કરી શકતું એ વાત પણ સાચી છે. તદાકાર થાય છે એટલે ચિત્તનો સ્વામી પોતાનું અસ્તિત્વ તેટલો સમય લગભગ બૂલી જાય છે અને કેવળ પદાર્થમય બની જાય છે. અને, દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરે સાથે એવું તાદાત્મ્ય એને સામાન્ય રીતે સ્વાં જ કરે છે એ પણ સાચું છે.

ત્યાં સુધી ચિત્તની એવી તદાકારપણાની સ્થિતિ રહે છે ત્યાં સુધી એ પદાર્થનું મથાર્થ મદલ્ય કયાં છતાં એને વિષે તટસ્થ નિર્ણય કરવા એ અશકત રહે છે. તાદાત્મ્ય તદ્દન આણી જાય ત્યાર પછી જ એ તે પદાર્થના સ્વરૂપ વિષે યોગ્ય નિર્ણય કરી શકે છે. એટલે ઉપરના શાસ્ત્રવચન પાછળ કેટલુંક ચિત્તધર્મોનું સાચું જ્ઞાન રહ્યું છે.

પણ ઉપરના શાસ્ત્રવચનનો અર્થ સાધક એમ સમજે છે કે, જીવપણાનો ધ્યાસ મટાડવા માટે 'હું આત્મા છું', 'હું જ્ઞાન છું', 'હું સચ્ચિદાનંદ છું', 'હું આનંદ છું', 'હું સાક્ષી છું', 'હું દ્રષ્ટા છું', 'દેહાદિકથી હું જુદો છું', 'હું અસિખ્ત છું', 'હોઽહમ્'.

‘અહ વદ્વાડ્લિ !’ વગેરે સૂત્રો ગોખવા અને એવી ભાવના કર્યા કરી

આ બાળતમા સતો નીચેની વાતો કહે છે એક કણ્ણી મત પામે આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાથી ગયો સતે પૂછ્યું ‘તને દુનિયામા કોઈ માથે અતિશય હેત છે ?’ કણ્ણીએ કહ્યું ‘મારી બેમ મને બધું વહાવી છે’ ૫મી સતે તેને એક ઓરડામા બેસાડી કહ્યું : ‘આ ઓરડામા હ મહિના સુધી બેસી રહેજે, અને તારી બેસનો નિયાર ક્યાં કરજે હ મહિના પછી ‘આવીશ’ હ મહિના સુધી કણ્ણીએ ઓરડામા બેસી બેસતું ચિંતન ક્યાં કીધું મુદત ખનાસ થયે સાધુ પાછા આવ્યા, અને કણ્ણીને ઓરડામાથી બહાર આવવા કહ્યું પેલા કણ્ણીએ જવાબ આપ્યો, ‘મહારાજ, આ મારા શિ ગડા બારણામાથી કેમ કરી નીકળશે ?’ સાધુએ જાણ્યું કે, આત્મ ચિંતન મરામર થયું પછી એને ઉપદેશ આપ્યો

આ ઉપરથી કેટલાક માધુ એનું તાત્પર્ય સમજાવે છે, અને સાધક પણ માને છે કે, આ જ રીતે જો માધક બ્રહ્મની સાથે અધ્યાસ કરવા માટે તો એની વૃત્તિ બ્રહ્માકાર થઈ જાય

આ દષ્ટાંત સાથે પણ આપણે ઝઘડો નહિ કરીએ, પણ એને લાગુ પાડવામા અને એનું તાત્પર્ય સમજવામા થણી ગેરસમજ રહેતી છે

પહેલા એ સમજી લેવાની જરૂર છે કે દેહાદિકમા અહતા એ કેવળ અધ્યાત્મનું પરિણામ નથી અને આત્મજ્ઞાન એ અધ્યાસનો વિનય નથી ‘બ્રહ્માકાર વૃત્તિ કરવી’, ‘આત્મા માથે તદાકાર થવું’, વગેરે બાકા સાધ્યનું અજ્ઞાન સૂચવે છે

ધારો કે એકાદ બાળક પોતાની ધાત્રીને મા સમજતું આવ્યું છે ધણે વરસે એને માનૂમ પડે કે એની મા જો બા વાવગ્યામા જ મરી ગઈ હતી, અને એને ઉઠેરનાર કેવળ ધાત્રી હતી આવું સમજ્યા બાદ ધાત્રીમાથી માપણનો અધ્યાસ કાઢી નાખતા એને કેવો સમય લાગે ? ‘આ મારી મા નથી’ એમ એને રજી કરવું પડે ? પેના કણ્ણીને—જો હ મહિનામા એને કાયમનો ચિત્તભ્રમ ન થઈ ગયો હોય તો—એનો બેસપણનો અધ્યાસ

છોડાવતાં કેટલો સમય લાગે ? ' હું બેસથી' જુદો છું, કેવળ બેસનો દ્રષ્ટા છું', એમ ગોખીને એને એ અધ્યાસ છોડવો પડે ? જો દેહમાં હુંપણનો અધ્યાસ આવી જતનો આગંતુક હોય, તો ગમે તેટલા લાંબા સમયનો હોય તોયે એને છોડવા માટે સ્તબ્ધ ન કરવું પડે. અને આત્મજ્ઞાન જો બેસના જેવી અધ્યાસથી જ થનારી વસ્તુ હોય તો એ અધ્યાસ પણ — કાયમનો ચિત્તવ્રમ થયા સિવાય — સર્વ અધ્યાસોની માફક નાશવંત જ રહેવાનો. આ વિષયમાં ત્યારે યોગ્ય શું ? આની ચર્ચા ખીજા પરિચ્છેદમાં કરીશું.

અધ્યાસવાદ - ૨

એક વાત આપણે ઠીક સમજી દેવાની જરૂર છે કે, આપણું શરીરનું, શરીરના કોઈ ભાગનું કે જગતનું જે કંઈ ભાન છે તે ચિત્ત દ્વારા છે. જે પ્રત્યે ચિત્ત ખેંચાય અને જેટલા ભાગમાં તે વ્યાપે તેના તેટલા ભાગનું આપણને ભાન થાય છે. જેમ હવા જેટલો ભાગમાં પૂરી હોય તેટલામાં પૂરેપૂરી વ્યાપીને રહે છે, તેમ ચિત્તનું વ્યાપકતા પદાર્થના જેટલી જ અવધ કે વિસ્તાર થાય છે.

સામાન્ય સ્થિતિમાં, જાગૃતિમાં અને સ્વપ્નમાં ચિત્ત કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર ચોટીતું જ આપણને જણાય છે; પછી એ પદાર્થ શરીર કે શરીરનો કોઈ ભાગ હો કે કોઈ બાહ્ય જગતની વસ્તુ હો જાગૃતિમાં બાહ્ય વસ્તુનું ભાન ચિત્તને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં સ્થિર ગોણો મારફતે અથવા જૂતકાળમાં પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનની સ્મૃતિ દ્વારા થાય છે સ્વપ્નમાં કોઈ સ્મૃતિઓની જાગૃતિ હોય છે.

કાગળ ઉપર દોરેલા ચિત્રરામણને આપણે ચિત્ર કહીએ છીએ આપણી આંખ કાગળને ચિત્રરામણ વિના ગ્રહણ કરતી નથી, આંચિત્રરામણને કાગળ વિના ગ્રહણ કરતી નથી. જાહેને એકસાથે જ જોઈએ છીએ, પણ કાગળ ઉપર ચિત્રરામણ હોવાથી, કેવળ કાગળને જ આપણે વિચાર કરવો હોય તો તેમાં હરકત આવતી નથી. જ પ્રમાણે એકલા ચિત્રરામણનો વિચાર કરવો હોય તો તેમ કાગળ અડચણ કરતો નથી. કાગળ અને ચિત્રરામણ વચ્ચે અન્વય (=જોડાયેલો સંબંધ) કરીને આપણે આખાને 'ચિત્ર' કહીએ છીએ કાગળ અને ચિત્રરામણનો પરસ્પર વ્યતિરેક (=બિન્નિનો સંબંધ) કરીને આપણે જાહેને જુદાં ઓળખીએ છીએ, પણ જુદાં ઓળખીએ ત્યારે જાહેનો અન્વય દષ્ટિ જહાર નથી હોતો, અને વ્યતિરેકપણાને વિચાર કરવા માટે કાગળનો કે ચિત્રરામણનો નાશ નથી કરવો પડતો

ગયા સ્થેષમાં કહ્યું તેમ, ચિત્ત કોઈ પદાર્થ સાથે તન્મય બની જાય છે ત્યારે તેટલો વખત એમાંથી પોતાના અસ્તિત્વનું ભાન લગભગ લોપ થયેલું હોય છે. પણ આવી તન્મયતામાંથી વ્યુત્થાન થાય છે ત્યારે એને પદાર્થનુંયે ભાન હોય છે અને પોતાના અસ્તિત્વનુંયે ભાન હોય છે.

પોતાના અસ્તિત્વના ભાનને આપણે આપણું હુંપણ કહીએ છીએ. હુંપણ — અસ્મિતા — ચિત્તની જ એક સ્થિતિ હોવાથી, જેટલા ભાગ ઉપર ચિત્ત વ્યાપેલું હોય, તેટલા ભાગ ઉપર તેટલો વખત અહંકાર પ્રસરે છે. અને અસ્તિત્વના ભાનવાળું ચિત્ત અને તેણે વ્યાપેલો પદાર્થ એ બેની વચ્ચે કાગળ અને ચિતરામણના જેવો અન્વયવ્યતિરેક સંબંધ રહે છે. હું હિંદી છું; હિંદુ છું, વૈશ્ય છું, કાળો છું, બહેરો છું, રોગી છું, પુરુષ છું, વિકારી છું, અભણ છું, વગેરે કહેવામાં અહંકારની વ્યાપ્તિ અને સંકાય તથા દેશ, ધર્મ, વર્ણ, શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, લિંગ, લાગણી, બુદ્ધિ વગેરે સાથેનો અન્વય-મંબંધ સક્ષમાં સ્પર્શ એ છીએ. પણ અસ્મિતાને બાબુએ રાખી કેવેળ દેશ, ધર્મ, વર્ણ વગેરેનો વિચાર કરવામાં આપણને હરકત આવતી નથી. એ બધાનો આપણે અસ્મિતાથી વ્યતિરેક કરી શકીએ છીએ. અને વ્યતિરેક કરીએ ત્યારે આપણું હિંદીપણ, હિંદુપણ, વૈશ્યપણ વગેરે કોઈ નાશ પામેલાં નથી હોતાં.

શરીરથી બહારના પદાર્થો — જેવા, કે કુટુંબ, વર્ણ, દેશ વગેરે — સાથે અસ્મિતાનો વ્યતિરેક કરવો કઠણ નથી પડતો. મારું હિંદીપણ ઔપાધિક છે, હિંદુસ્તાનમાં થયેલ જન્મના સંબંધથી બનેલું છે, હું વસ્તુતઃ એથી જુદો છું, એવું સક્ષમાં લેવાને માટે એ સંબંધનો નાશ થવો જોઈએ એમ આપણને નથી લાગતું.

પણ જેમ કોઈ માણસ ચિત્રમાંના કાગળનો ચિતરામણ વિના વિચાર કરી શકતો નથી તેમ, શરીર અને તેનાં અવયવો, ચિત્ત અને તેના ધર્મો — લાગણીઓ, બુદ્ધિ વગેરે — નો વ્યતિરેક કરી હુંપણનો વિચાર કરવો એ ધણાને માટે સહેલું નથી. સામાન્ય રીતે આપણે તેને કોઈ પદાર્થ સાથે અન્વિત જ જોઈએ છીએ. પણ એ જ તેનાં શ્રેયાર્થોએ મિદ્ધ કરવાનું છે. અસ્મિતાનો, — પોતાના હુંપણના ભાનનો — અત્યંત વ્યતિરેક કરવો, અન્વિત પદાર્થોને બાબુ

પર કરી એના સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપને ખ્યાલમાં લાવવું એ એની શોધનો વિષય છે.

એ શોધમાં, કણુખીએ જેમ 'એસનું ચિંતન કર્યું' તેમ, કાઈ પદાર્થ કે જપ ઉપર એકાગ્ર થવાની જરૂર પડે એ જુદી વાત છે. ધરનો વીજળીથી બચાવ થાય તેટલા માટે જેમ તેના ઉપર અણીવાળો તાર ચૂકી તેને જમીનમાં ઉતારી દેવામાં આવે છે, જેથી વીજળી એક કેન્દ્રમાં આવી નીમિશ્વે માર્ગે વહી જાય; ખેતરમાં અનેક બાજુથી પાણીનું ધોવાણુ લાગતું હોય તેને અટકાવવા ખેડૂત જેમ 'સર્વ' પાણીને એક જગ્યાએથી નીકળવાનો 'માર્ગ' કાઢી આપે છે—તેમ એ એકાગ્રતા ચિત્તને તપાસવા યોગ્ય બનાવવા માટે કામની છે.

પણ મહત્વની વાત એ છે કે આ વિષય શોધનો, 'ચિત્તની' અસ્થિતાના પરીક્ષણનો અને પૃથક્કરણનો છે, અને તેમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એ ચિત્તની શુદ્ધિ અને વિકાસનું ફળ છે. અધ્યાસનો — કલ્પના કરવાનો — ચિત્તને બલપણનો ચાલો લગાડી દેવાનો એ વિષય નથી. તેમ એ કેવળ તર્કનો અથવા શ્રવણથી કે વાચનથી સમજી દેવાનોયે વિષય નથી.

ત્રેયાધી પુરુષની આ વિષયમાં થતી ગેરસમજને લીધે ખીજે પણ જે ભ્રમ પેદા થાય છે તે આપણે ખીજા પરિચ્છેદોમાં જોશું.

દેહનો સંબંધ

‘શાસ્ત્રો કહે છે : ‘તને દેહનો અધ્યાસ યથેચ્છા છે તે છોડી દે, અને તું દેહથી નિરાજા, દેહના સર્વ ધર્મોથી ભિન્ન ધર્મવાળા, અવિનાશી, અસિંધ, સમ્યક્દર્શનદ્વારા છઠ્ઠા છે એમ જાણે.’

‘આનો અર્થ એવો સમજાયો છે કે, દેહનો અધ્યાસ ‘હું દેહ નથી’ એમ ભાવના કરીને છોડાય અને ‘હું છઠ્ઠા છું’ એમ ભાવના કરીને અઘ્ઘત્વ સિદ્ધ કરાય.

આવા કોઈ વિચારથી, દેહ કે જગતનું ચિત્તમાં અમરણ જ ન જોડે એવી યિતિ પ્રાપ્ત કરવી, એ કેટલાક શ્રેયાર્થીના પ્રયત્નોનું ધ્યેય બને છે. આવા જ વિચારોથી એવી યિતિમાં લાંબો વખત રહી સકાય એવી જાતના હક્યોગના પ્રકારો પણ શોધાયા છે.

પણ ત્યાં સુધી દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી દેહનું કે જગતનું કાયમ માટે વિસ્મરણ કરતાં હાથે એવો સંબંધ નથી. મહિનો, મહિના કે માનો તો હજારો વર્ષ પણ, બરે એ નિઃશ્વેદ પડી રહે, ધ્યાનાભ્યાસની મુદત પૂરી થતાં વળી પાછો દેહ અને જગતનો સંબંધ, અને તે સંબંધ સાથે જૂથ, તરમ વગેરેની ઊર્મિઓ તથા ન જિતાયેલા વિકારો જીડ્યા વિના રહેતાં નથી.

આથી કેટલાક શ્રેયાર્થીનો એવો મત બને છે કે, ત્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી કેવળ આત્મસ્થિતિમાં રહેવું અશક્ય છે. એ માને છે કે, એક વાર દેહથી છુટાય તો આત્મા પોતાની કૈવલ્યદશામાં જ રહેશે.

આમાંથી ‘મોક્ષના અનુભવ’ માટે દેહનો નાશ આવશ્યક છે એવી કલ્પના જોડેલી છે, અને દુઃખરૂપ દેહનો અને તેની જોડે લાગેલી માયા તથા અવિદ્યાનો સંબંધ ટાળવની છાંછાથી શ્રેયાર્થી-ઓએ આત્મદત્તા કર્પાના દાખવા વૈદિક તેમ જ બૌદ્ધ આદિત્થમાંથી

મળી આવે છે. ભૈરવજય, કાશીકરવત વગેરે આત્મહત્યા કરવાના પ્રકારો આવી જ કલ્પનાઓમાંથી ઉદ્ભવેલા લાગે છે.

આ કલ્પનાને વાસનાક્ષયનો વિચાર પણ દે કરે છે. વાસનાક્ષયનો વધારે વિચાર આપણે જુદા પરિચ્છેદમાં કરીશું. અહીં એ વિષે એટલું જ કહેવાનું કે, વાસના સિવાય દેહોત્પત્તિ સંભવતી નથી એને દેહનું અસ્તિત્વ એ વાસનાના અસ્તિત્વનું ચિહ્ન છે — એ વિધાન ઉપરથી એથી ઊંચડું વિધાન જાણે નીકળતું હોય તેમ સાધક સમજે છે કે, દેહનો નાશ થતાં વાસનાક્ષય પણ થઈ જશે. અથવા પોતાને વિષે એ એમ કલ્પી શકે છે કે, એનો વાસનાક્ષય તો થયો જ છે, છતાં દેહનો નાશ નથી થતો તો તેનો હવે પોતે જ અંત આણુવો ઉચિત છે; અથવા દેહનો નાશ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ એ જ જણાવે છે કે, હવે આત્માનો 'વિયોગ' (!) એને ક્ષણભર પણ અમલ થાય છે. દેહનો નાશ કરવા બંધાયેલાં આગ્રહમાં જ વામનાનાં મૂળ રહ્યાં હોય છે તે એ જોઈ શકતો નથી.

પણ આ બધી વિચારમરણી દેહમંબંધ, આત્મમત્તા, વાસના વગેરે વિષેની અતિશય ગેરસમજનું પરિણામ છે.

જો આત્મગ્યોત્તિ એટલી જાંતી મંદ અને જાંખી હોય કે દેહ અથવા માયાને લીધે એ દંકાર્ષ જાય કે ક્ષીણ જતી જાય, તો આત્મા કરતા દેહ કે માયા વધારે બળવાન છે એમ જ કહેવું જોઈએ. તો પછી એના નિર્મળ આત્માને શોધવાથી શો ફાયદો થવાનો હતો ? જો નત્ય અને ચૈતન્યરૂપ આત્મા એ જ બ્રહ્મ એટલે મહાન અને મર્વશક્તિમાન હોય, તો માયાનાં આવરણો ગમે તેટલાં બળવાન હોય તોયે એની શક્તિ એ આવરણોને બેદવા સમર્થ હોવી જોઈએ, અને એ આવરણોમાંથીયે આપણને એનું અસ્તિત્વ શોધતાં આવડતું જોઈએ. વળી, જો દેહ જ સર્વ પુરુષાર્થોને સિદ્ધ કરવાનું સાધન છે, તો આપણને દેહ છતાં જ તે શોધતાં આવડવો જોઈએ. જો દેહ છે તેટલા સુધીમાં આપણે એને ન ઓળખી શકીએ, તો દેહ ગયા પછી એ મળી રહેશે એ શ્રદ્ધાને માટે કાંઈ પણ આધાર મળેતા નથી. એવું કોઈ શાસ્ત્રવચન છે એવું મારી બળુમાં નથી; પણ જો હોય તો તે કેવળ કલ્પનાનું જ હોઈ શકે, અનુભવનું નહિ.

ચિત્તની શુદ્ધિ, એકાગ્રતા અને નિરોધ, ચિત્તમાં ઊદ્ભૂતા રૂપરૂપ બાનાવું (સ પ્રજ્ઞાનોત્પ) પૃથક્કરણ, પ્રજ્ઞાની સુક્ષ્મતા, ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે તીવ્રમાં તીવ્ર પણ શુદ્ધિયુક્ત અને ઉત્સાહયુક્ત શ્રમ અને વ્યાકુળતા, એ આત્મસત્તાને ઓળખવા માટે યોગ્ય સાધનો થઈ શકે. પણ જે કાંઈ મેળવવા જેવું છે તે દેહ છતાં જ મળવું જોઈએ એ શ્રદ્ધાવુ ન જોઈએ જો આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનની જગતના કોઈ બીજા તત્ત્વજ્ઞાનો કરતા વિશેષતા હોય તો તે એ જ જાગૃતમા છે કે, આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન અનુભવ ઉપર રચાયેલું છે, અને એનું અંતિમ રૂપ શ્રવણ જ પ્રાપ્ત કરવાનું છે.

‘ કરીએ કહો કઈ રીતથી હરાંન ગરે એ દેવના ?

‘ એ જોવ છે અજ્ઞાનથી જોડી પડે-રી દેવના,

‘ અણમાત્ર પણ અજગો નથી, નિજ પાસ નિત્ય મુહામ છે,

‘ અનુભવ મરીને ઓળખ્યાનું એ કેવળ મામ છે ’

(કેરવૃત્તિ)

વાસનાક્ષય

વામનાઓની નિવૃત્તિ થવી એ પ્રત્યેક સાધકનું ધ્યેય રહે છે, કારણ કે વાસના જ બંધનનું અને જન્મમરણનું કારણ છે એમ આપણા તત્ત્વવિચારકોને વિચાર કરતા માન્ય પડ્યું છે, અને તેથી, વામનાઓનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ અપાતો રહ્યો છે.

પણ સાધક આ વિષયમાં ઘણી વાર ગોટાળામાં પડે છે. જીવનનો કે જીવનના કર્મોનો કટાગો આવવો, જીવનમાં નિષ્કળતા આવવાથી જગત કે સખધી જનો પ્રત્યે કાર્ષ્ણિક ઉદાસીનતા વ્યાપવી, અકાળ વૃદ્ધાવસ્થા લાગવી, વૈરાગ્યનો ક્ષણિક કે ઉપત્તિકિયો વેગ આવવો — આ મધ્યમાં સાધક પોતાની વામના નિવૃત્તિ થતી હોય એમ કલ્પના કરે છે, અને એને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ શુભ ચિહ્ન મનજી એ પ્રકારની વૃત્તિને યોગ્ય પ્રયત્ન કરે છે.

પણ વામનાના મૂળ એટલા છીછરા નથી કે જા દર્શને વાસનાનો ક્ષય થઈ જાય હાથને માગી વગગી હોય અને તેને ખ ખેરી કે ઘોઈ નાખીએ તેમ વાસના ખ ખેરી કે ઘોઈ નાખી શકાતી નથી, અથવા જેમ રોપાને મૂળમાંથી ઉખાડી નાખીએ તેમ વામનાનો ઉચ્છેદ થઈ શકે નથી.

ગર્હ કાન મુઠ્ઠી પરણતું કે બ્રહ્મચર્ય પાળતું ખૂન પૈસા કમાવા કે દેશસેવામાં પડતું અથવા સન્યાસ લેવો, વિનાયક કે અમેરિકા જઈ ખૂન અભ્યાસ કરવો કે હિમાલયમાં જઈ એકાન્ત ચિન્તનમાં જીવન ગાળવું એવો એવો ડગમગાટ મનમાં રહ્યો હોય, પણ એકાદ આવેગને વશ થઈ સન્યાસ લઈ હિમાલયમાં જઈ જીવન એવું નાસનાઓનો સફળતાપૂર્વક ઉચ્છેદ થઈ ગયો એમ માનવાનું નથી જેમ મહુરૂખી બરેલો અનેક વેળો લઈને વારંવાર અદશ્ય થાય અને વળી પાડો ના રૂપમાં હાજર થાય છે (એમ

કહેવાય છે), તેમ વાસના નવા નવા મિથો ઉત્પન્ન કરી નવા નવા રૂપોમા હાજર થઈ જાય છે.

‘ વાસનાનો ઉચ્છેદ ’ એ શબ્દપ્રયોગ જ મને ભૂલભરેતો લાગે છે જેમ પહેલાના દિવસોમા ધામલેટની વાસ કાઢી નાખવાને નાગરવેલના પાનને હાથે ચોળવામા આવતા, તેમ મહિન અને સ્વસ્થાની વાસનાઓનો સંયમ કરી તેમને શુદ્ધ તથા પરાપકારની વાસનાઓમા ફેરવવી, તથા એ શુદ્ધ વાસનાઓની પુન વિવેકથી શુદ્ધિ કરવી અને એને એજી પોલી પોલી કે એ વાસનારૂપે રહે જ નહિ, પણ કેવળ સાત્ત્વિક પ્રકૃતિરૂપે સહજ ગુણ જનીને રહે, અને છેવટે નિલયને પામી જાય એવો વાસનાનો અત લાભવાનો માર્ગ થઈ શકે આથી ‘ વાસનાના ઉચ્છેદ ’ને બદલે ‘ વાસનાની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ કરવી ’ એવો પ્રયોગ મને વધારે યોગ્ય લાગે છે અશુભ વાસનાને દામી શુભ વાસનાને પોષવી, અને શુભ વાસનાને નિર્મળ કરતા જવું — આ માર્ગ સમજી શકાય એવો છે જેમ અત્યંત ગ્રીણ મરેલું અજન આખમા ખૂચવું નથી, જેમ ફૂલનો સૂક્ષ્મ પગલ વાતાવરણને બગાડતો નથી, તેમ વાસનાનું અત્યંત નિર્મળ સ્વરૂપ ચિત્તને અશાંતિકર અથવા અત્યંત શોષમા માધક થવું નથી નિર્વામનિકતા અને આની વચ્ચે બેદ દોષ તોયે તે બહુ સૂક્ષ્મ છે *

વાસના અને સ્વભાવની વચ્ચેનો બેદ લક્ષમા લેવો જોઈએ વાસના એ મનમા ઊઠતી અભિલાસ છે, અને એનું પ્રેરકબળ આપણામા રહેલી ક્રિયાશક્તિ છે એ વાસના પ્રમાણે વાગવાર અમલ કરવાથી એક વા અનેક ગુણો પોષાય છે, અને ધીમે ધીમે એ એનો સ્વભાવ જની જાય કે પછી અભિલાસ વિનાયે એ સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તીઈ જાય છે જે અભિલાસો વિવેકવિચારથી સંદોષ, અશુદ્ધ, વ્યર્થરત, ન ધૃત્યવા જેવી કે પરિણામે તામસી લાગે તેને વશ ન થવું, તેનો અમલ ન થાય એટલો મનોનિમ્મલ કરવો એ મરાગર છે પણ તે સાથે જ જો શુદ્ધ અભિલાસોને પોષણ આપી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિને દૃઢ કરવાનો વિવેકપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામા ન આવે, પણ કેવળ નિષ્ક્રિય થવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન

૬ ફેન્ટેસીન ફેન્ટેસી - - અનવધિ પર્યંતનો જવાબ અને ૧ વચ્ચે નેટલો ફેર કહેવાય તેટલો કદખી શકાય

આરંભવામાં આવે, તો કાળાન્તરે પણ એ ક્રિયાશક્તિ વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ કરી બિઠવા વિના નહિ ગ્હે. પછી જોઈએ તો એ ક્રિયાશક્તિ આત્મહત્યાના પ્રયત્નમાં પરિણમે, જોઈએ તો — શુદ્ધ વેદાન્તનો આશ્રય કરારી — સ્વચ્છંદાચારમાં પરિણમે, અને જોઈએ તો — ચિત્તશ્રમ કરારી — પિસાચવૃત્તિમાં પરિણમે આ જાણ પરિણામે મૂળે સાત્ત્વિકતાનો એક અંશ ધરાવનારને પોતાની તામસ અને રાજસ વૃત્તિઓને યુક્તિથી વળણ આપતા ન આવડનાથી થાય છે. આ બધી ચિત્તના પુષ્ટ અને નીરોગી વિકાસની સ્થિતિ નથી.

આત્મશોધન માટે ચિત્તનો નિરોધ અપેક્ષિત છે, એ માટે વાસનાબળ ઉપર કાબૂ રાખતા આનંડનો અપેક્ષિત છે, પણ આત્મશોધન માટે (કે કોઈ પણ પ્રાકૃતિક મત્સ્યશોધન માટેયે) એક ત્રીજી વસ્તુનીયે આવશ્યકતા છે એના ઉપર થોડા જ સાધકોનું લક્ષ્ય ગયેલું જણાય છે. એ લક્ષ્ય ન જવાનું કારણ વાસના અને ચિત્તવૃત્તિઓના પરીક્ષણની ખામી હોય છે. એ ત્રીજી આવશ્યક વસ્તુ તે ચિત્તના પૂર્વશ્રદ્ધાનો ત્યાગ અને શોધવાની વસ્તુ પરત્વે નિઃકામતા — આગલા ખડમા જે ભક્તિનું હાર્દ કંઈ છે તેવી વૃત્તિ.

આ જામનનો ત્રિચાત્ર બીજા પરિચ્છેદમાં કરીશું.

પૂર્વગ્રહો.

ધણાખરા સાધકો આત્મશોધનના વિષયોમાં પૂર્વગ્રહોનો ત્યાગ નથી કરી શકતા જે વસ્તુની શોધ કરવાની છે, તે વસ્તુને જોઈ નથી, જાણી નથી, શાઓએ એનું નિષેધાત્મક રીત સિવાય ખીજું વર્ણન કર્યું નથી, મન અને વાણી એને પહોંચી શકતા નથી એમ કહ્યું છે, છતાં સમ્યક્દાનદ, સત્ય શિન, સુદર વગેરે બાહ્યત વર્ણનાત્મક અને વિધેવાત્મક દેખાતા શબ્દપ્રયોગોને લીધે* ધણાખરા સાધકો આત્માને વિષે અને આત્મપ્રાપ્તિના દ્રવ્યો વિષે કાંઈક દૃઢ કલ્પનાઓ બાંધી રાખે છે, અને એ કલ્પનાઓને અનુરૂપ મિથિતિ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે.

ઉદાહરણાર્થ, આત્મા સમ્યક્દાનદરૂપ છે એવું શાસ્ત્રવચન છે મનુષ્ય આનંદની અને જ્ઞાનની કલ્પના કરી શકે છે એની કલ્પનાના આનંદ અને જ્ઞાનને પહોંચી શકે એની ચિત્તની સ્થિતિને એ સાધવા પ્રયત્ન કરે છે, અને જ્યારે પોતે આનંદના ઊભરામાં હોય અથવા પહેલાં ન સમજાતી વાતોનો એને કાંઈક પણ ખુવાસો મળી જાય, ત્યારે એ માને છે કે, એ તે વખતે આત્મસ્થિતિમાં હતો તે જ પ્રમાણે એ એમ કલ્પે છે કે, જોને આત્મપ્રતીતિ થઈ હોય તે સર્વશ હોવો જોઈ એ — (કારણ આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે) — એટલે એને કાંઈ પણ બામતમાં કાંઈ પણ પ્રશ્ન પૂઠો એનો એણે અભ્યાસ કર્યો હોય તેમ પ્રમાણભૂત ઉત્તર આપી શકે, એને જૂત, બિગ્ન અને વર્તમાન ત્રણે કાગનું હસ્તામનકવત્ જ્ઞાન હોય વળી એ એમ કલ્પે કે

* સમ્યક્દાનદ શબ્દ વિધેયરવરૂપી નહિ પણ બ્યાવૃત્તિરૂપ છે, એનો શાસ્ત્રમારનો તો અતિમ નિર્ભય છે એટલે કે આત્માને સમ્યક્દાનદ દેશો છે, તેનું કારણ એને અસત્, અચિત્ કે અપ્રિય કહી શકાતો નથી એ જ એ રીતે સમ્યક્દાનદનો અર્થ અનસત્, અનચિત્ અને અનપ્રિય થાય પણ એવડા નિષેધરૂપી શબ્દો કહી એને સત્, ચિત્ અને પ્રિય કહ્યો.

આત્મજ્ઞાની નિરત આનંદના ઘૂટડા ભરના હોવા જોઈએ કરુણા, અનુકંપા વગેરેના બાવો પણ જેને બેઠે તે આનંદરૂપ ન કહેવાય

એ જ પ્રમાણે આત્માને સત્ય, શિવ અને સુદર કહેલો છે. માયુમને બહુ શુ અને સુદર શુ એ વિશે જુદા જુદા જ્ઞાન હોય છે જ શિવપણાની અને સુદરતાની કોઈ અદ્ભુત અને ઉદાત્ત કલ્પના કરી, તેનું હોય ત્યાં મત્ત્ય હશે એમ એ પહેરેથી જ નિશ્ચય કરી રાખે છે, અને એવા સ્વરૂપન મત્ત્યને ગોધવા પ્રયત્ન કરે છે, અથવા એની બનાઈ અને સુદરતા ન્યા જણાય ત્યાં જ મત્ત્ય ગંદેલું માને છે જ્ઞાન અને આનંદનું, શૈવ અને મૌદર્યનું સ્વરૂપ કે પી લેવામાં જ આત્માની પનાતીતતાનો ધનકાર કરવામાં આવે છે એ યાદ રાખવું જોઈએ

વગી, શાસ્ત્રમાં મ્હુ કે કે જે પરમાત્માને પામે છે તે અમર થાય છે તથા જન્મ મરણથી દૂર છે હવે, આ શરીરમાં આપણને ચૈતન્યનું જે યક્તિત્વ માન્ય પડે છે તે વ્યક્તિત્વ કાયમ ટકનારી વસ્તુ છે એમ મનુષ્યને જ સામાન્ય રીતે લોકો પુનર્જન્મની અને અમરતાની કલ્પના કરી શકે કે વ્યક્તિત્વ વિનાની અમરતા અને ચૈતન્ય યિધિતિ એ કલ્પનાતીત વસ્તુ લાગે છે આથી, ન્યા મરણ ન હોય છતાં વ્યક્તિત્વ હોય એના અમરપોક, ઘઘસોક, ગોતોક, વૈકુઠં, કૈનામ, અક્ષ ધામ, બેહેન્ત, અર્ગ (heaven) વગેરેની કલ્પના કરી ત્યાં મરણ પછી મુક્તિ પામેના પુરુષ જાય એવી માન્યતા બાધવામાં આવે છે અને તેને ધોય કરવામાં આવે છે પછી એ ધામેની રચના વિશે દરેક પથ પોતપોતાની રુચિ પ્રમાણે રંગો પૂરે છે દૂકામાં, જે પનાથી પર છે તેને કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં બનાવી પરમાત્માને તથા તેની પ્રાપ્તિને આ તે પ્રાપ્તિના પરિણામેને મૂર્તિમાન કરવાનો પ્રયત્ન થતા રહે છે

પણ મત્ત્યના શોધકે મત્ત્યની પ્રાપ્તિમાંથી જે મમાધાન મળે તે સમાધાનમાં જ આનંદ માનવો જોઈએ તને જ તે સુખ ઐશ્વર્ય, મિદ્ધિ, કુદ્ધિ મૌદર્ય, આનંદ વગેરેવાળું જ સત્ય તત્ત્વ છે એમ કલ્પના કરનાર મત્ત્યની ઉપાયના નથી કરતા પણ તે તે વિભૂતિઓ માટે ચિત્તમાં રહેની દુસ્ત્યાજન વાસનાઓની મિદ્ધિને જ મોગે છે એ સમજવાની જરૂર છે

તે જ પ્રમાણે કેનાકની કલ્પના એવી હોય છે કે આત્મનિષ્ઠ પુરુષને મ વાડ ન આવવો જોઈએ, એનામાં બીજાના મનની વાત

જાણી લેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ, એને કોઈ જાતનો અકસ્માત ન નડવો જોઈએ વગેરે. આવા પૂર્વગ્રહોમાં પણ વિભૂતિ કે સિદ્ધિની શોધના પ્રયત્નો છે, આત્મતત્ત્વને ઓળખવાની શોધનો પ્રયત્ન નથી. જેટલે અંશે માણસ અસાધ્યતાથી માંદો પડે, અકસ્માતનો ભોગ થઈ પડે કે બીજાના મનો બાવ સમજી ન શકવાની જડતા બતાવે, તેટલે અંશે તેનામાં ક્યાંય રહેલી છે, એની પૂર્ણતા નથી થઈ એ વાત સાચી છે, પણ મનુષ્યજીવનની પૂર્ણતા અને આત્મપ્રતીતિ એ બે એક વસ્તુ નથી એ સમજવાની જરૂર છે.

પૂર્ણતાની બે જાણ્યો કલ્પીએ તો એક જાણુ આત્મપ્રતીતિની છે એને બીજી જીવનના પરમોત્કર્ષની છે. પોતાના અસ્તિત્વના મૂળને શોધવાના પ્રયાસમાંથી આત્મતત્ત્વની ઓળખાણ થાય છે. જીવનના ધારણપોષણ અને સત્ત્વસશુદ્ધિને માટે વિવેકયુક્ત પ્રયાસ કરવાથી, એને લગતી પ્રકૃતિનું મશોધન કરવાથી જીવનની પરમોત્કર્ષતા પ્રત્યે જવાય છે, જોકે આત્મપ્રતીતિનો પ્રયત્ન કરી શકવા માટે પણ અમુક હદ સુધીનો જીવનનો ઉત્કર્ષ તો થવો જોઈએ જ. દા. ત, એનું જીવન સંયમી, પરગણુ, હૃદય કોમળ, મત્વશોષક, ભક્તિવાન હોવું જોઈએ પણ ત્યાર બાદ જીવનનો પરમોત્કર્ષ કરવાનું રહે જ નહિ એમ માનવાનું નથી. જ્યારે આત્મપ્રતીતિ પણ હોય અને જીવનનો પરમ ઉત્કર્ષ પણ મિલ્લે થયો હોય, ત્યારે તે પુરુષ આત્મસ્થિતિમાં હૃદય રહે. અને તે એની પૂર્ણતા કહી શકાય.

જે કોઈ મનથી ઓળખી શકાય એવી વસ્તુ, ધર્મ, કે એનો અંશ પણ હોય તેનું મૂળ આત્મા છે. કોઈ પણ વસ્તુને શોધવો વિષય કરી એના મૂળને શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો સુક્ષ્મ-શોધક આત્મપ્રતીતિ કરે એમ સંભવિત છે. અમુક હદ સુધીના જીવનના ઉત્કર્ષ વિના એનાથી એ દિશામાં પગલું જ માડી ન શકાય એ એક બીજી વાત છે પણ જો એણે જીવનના પરમોત્કર્ષનો પરિપૂર્ણ વિચાર ન કર્યો હોય, અને એનું આગલું જીવન એવા ઉત્કર્ષને બાધક થાય એવી રીતે ગયું હોય, તો એને આત્મપ્રતીતિ થઈ હોય તોયે એનામાં એ દિશાની અપૂર્ણતા રહી જાય છે, અને એ માટે એણે પ્રયત્ન કરવો બાકી રહે છે. ત્યાં સુધી એ આત્મ-

ગિતિમા ટકી શકતો નથી, એટલે કે મોહમા ક્ષણભર પણ ન પડે એમ ગનતું નથી.

આત્મપ્રતીતિ થવાથી પ્રાકૃતિ નિયમેમા ચમત્કાર થઈ જાય એવી અપેક્ષા ગમવામા જૂત રહેતી છે એમ ચુરુત્વાક ઈણના નિયમો ગોખ્યા પહેલાયે ફગ જમીન ઉપર પડતા, માન નિયમ પર્યંત નગર નડોતી પડોચી એટલું જ તેમ આત્મપ્રતીતિ થયા પહેલાયે જડચિદાત્મક જણાતું જગત આત્મનિષ્ઠ — આત્મામા જ રહેલું હોય કે, અને આત્મનિષ્ઠ ન ગણાતો પુરુષ આત્મામા જ રહેતો હોય છે, અને એનું જ્ઞાન નથી એટલું જ મધ્યમી પુરુષ પોતાના બ્રહ્મચર્યને જો વિચી પોતાના સ્વચ્છેદને એક જ બાધી મેવે છે આત્મનિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ — (આત્મપ્રતીતિની દૃષ્ટિએ નહિ) — મધ્યાની ગિતિ એકમરખી જ છે એવે જો આત્મપ્રતીતિ થઈ હોય, તેને એના જીવનમા ઉત્તર માધરા માટે પ્રકૃતિના નિયમો કાર્ષ્ણી રીતે એની તરફ પક્ષપાત રાખશે એમ અપેક્ષા કરવામા જૂલ રહેતી છે જો રોગ દૂર કરવા માટે એન આમડ તેવાની જરૂર હોય, કસરત કરવાની જરૂર હોય, કે ચરીરસાચ જાણવાની જરૂર હોય કે મનની દહતા રાખવાની જરૂર હોય તો તે તે ઉપાયો એણે સાધવાનતાથી મેવા જ જોઈએ જો એણે પહેલાથી રોગને દુ સાધ્ય કરી મૂક્યો હોય, તો તેનું પરિણામ બોગલ્યે જ છૂટકો આત્મ પ્રતીતિમા પ્રકૃતિના નિયમેનો અનાર કરવાનો કાર્ષ્ણી ગુણ રહેલો છે એ કરવાના પૂર્વગ્રહો પૈકી જ એ છે.

આત્મપ્રતીતિવાળામા અને એ પ્રતીતિ વિનાના માણસમા એક મહત્ત્વનો ભેદ છે તે એ જ કે, પહેલો આલ્કારણના વિરપમા બ્રમમા નથી, જુદીને વિરોધી થાય એવી શ્રદ્ધા ક્ષેત્રમા નથી, એનો એક પાયો દહ છે, અને તે જ્ઞાનનો જેટલે અશે એને જીવન ધડવામા લાભ મળી શકે તેલો મેવે છે.

જીવઈશ્વર તથા પિંડબ્રહ્માંડ

વેદાન્તનિરૂપણમાં વપરાતા કેટલાક શબ્દો કઈ રીતે સમજાવે તો તુરત આપણે તેથી દર્શાવાતી શક્તિઓનું યથાર્થ સ્વરૂપ મહત્વ કરી શકીએ એ આ પરિચ્છેદમાં સમજાવવા ધારું છું. એ ઉપરથી એ શબ્દો વિષેની જુદા જુદા પ્રકારની પ્રચલિત સમજણોમાં રહેલા દોષ ખ્યાલમાં આવશે, અને તેમાં રહેલી કાલ્પનિકતા પણ લક્ષમાં આવશે એમ આશા રાખું છું.

જેમ સૂર્ય એક સ્થાનમાં રહ્યો છે છતાં એનો પ્રકાશ દૂર સુધી ફેલાય છે, જેમ શ્વેતચુંબકની શક્તિ શ્વેતાની બહાર પણ રહેલી છે, અને બીજાની સાથે સ્પર્શ ન થતાં પણ એ તેની ઉપર પોતાની શક્તિ ચલાવી શકે છે, તેમ મનુષ્યનું ચિત્ત પણ કેવળ એના શરીરમાં જ સમાયેલું નથી પણ શરીર બહાર—બ્રહ્માંડ ઉપર—પણ એનો વ્યાપાર ચાલે છે : આ સમજી રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

ચિત્તનો શરીરપૂરતો વ્યાપાર અને વિચાર—એનો જીવસ્વભાવ છે; એમાં એનું નિરાળું, બ્રહ્માંડથી પોતાને અલગ સમજનારું વ્યક્તિત્વનું ભાન રહેલું છે.

પણ એવી રીતે પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ રાખીને તથા એ વિષે આગ્રહ પણ ધરાવીને ચિત્તનો એવા આગ્રહમાંથી જ ઉપજનારો એક બીજો સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવ બ્રહ્માંડ ઉપર પોતાના વ્યાપાર તથા વિચારની અમર ઉપજાવવા મથે છે, વર્તમાન સૃષ્ટિને પોતાની બાવનાઓ મુજબ ધડવા મથે છે, પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં સૃષ્ટિના નાનામોટા ભાગ ઉપર પોતાની શારીરિક, માનસિક કે જૌદિક સત્તા બેસાડવા મથે છે, એવા નાના કે મોટા ભાગનો પોને ન્યાયદાતા, પાલનકર્તા કે ત્રાતા થાય છે, એટલા ભાગમાં વસતા જીવોનો ઓછો-વતો નિષંકા વાપ છે. દરેક વિષયમાં આ રીતે પોતાની એક સૃષ્ટિ ઉપજાવવાની, તેને પાળવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અને જરૂર લાગે તો તોડવાની, અને તેના નિષંકા બનવાની ઓછીવતી શક્તિ રહેલી

છે આ ટૂંકિતું મૂળ એના જીવસ્વભાવમા જ છે, પરંતુ એનો વ્યાપાર બ્રહ્માડમા છે ચિત્તની આ ટૂંકિતે તે એનો ઈશ્વરસ્વભાવ છે, અને એ ઈશ્વરસ્વભાવનું પૃથક્કરણ કરીએ તો એમા અનેક બ્રહ્મા, વિધ્યુ, શકર (હિતપત્તિ, પાનન અને સહારની પ્રવૃત્તિઓ) સમાય છે *

આ રીતે જીવભાવ અને ઈશ્વરભાવ એ ચિત્ત (અથવા વધારે ચોક્કસ ભાષામા મહત્ત્વ) માથે જોડાયેલા ધર્મો છે દરેકના હૃદયમા સર્જન, પાલન, સહારની ઓગ્રીવત્તી ભાવના રહેલી છે સિદ્ધાંતની બે બાજુઓની માફક એ બે ભાવો સાથે ને સાથે જ વમે છે જીવસ્વભાવના વિકારા સાથે ચિત્તના ઈશ્વરસ્વભાવના સ્વરૂપમા ફરક પડે છે, અને ઈશ્વરસ્વભાવમા પડતો ફરક જીવસ્વભાવમા પાડે છે

આથી કોઈ ઠેકાણે કેવળ ઈશ્વરતત્ત્વ હાલુ શક્ય નથી, કોઈ કેવળ જીવ હોવો શક્ય નથી, દરેક જીવમા થોડું ઈશ્વરપણું રહેલું છે, અને ત્યાં ઈશ્વરપણું જ છે એમ આપણને લાગે છે, ત્યાં જીવ પણું પણ અવશ્ય છે જ

મામાન્ય સમજણ જીવ અને ઈશ્વર એવા બે નિરાળા તત્ત્વો કલ્પનાની છે પછી એ બેમા કેટલીક સમાનતાઓ આરોપવાની છે હા ત,

જીવ પરત્વે

અગ્નિની

સ્પૂર્ણ

સૂક્ષ્મ

કારણ

મહાકારણ*

ઉપાધિ

દેહા

ઈશ્વર પરત્વે

માયાની

બ્રહ્માડ

દ્વિરુપગર્ભ

માયા

મૂળમાયા*

અમત

ચિત્તિ

* પ્રત્યેકપત્તિ દ્વારા બીજા ચોતા જેવા જીવો નિર્માણ કરવાની પ્રવૃત્તિ અને બ્રહ્માડમાથી ચોતાને અનુકૂળ સૃષ્ટિ રચવાની પ્રવૃત્તિ વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમા રાખવો જોઈએ પહેલી પ્રવૃત્તિ જીવસ્વભાવની બાજુ છે બીજી ઈશ્વરસ્વભાવની બાજુ છે સામ્યજડમા મહત્ત્વનું વિવેચન કરું છે તે ધ્યાનમા લાવવાથી આ વિષય વધારે સ્પષ્ટ થશે

સ્વપ્ન	મવસ્થાઓ	ઉત્પત્તિ
સુષુપ્તિ		સંહાર
સાક્ષી*		કર્મફલપ્રદાનૃત્વ*
વૈશ્વ		વિષ્ણુ, અનિરુદ્ધ, વિરાટ
તૈજસ	સજ્ઞાઓ	અહ્યા, પ્રલુપ્ત, સૂત્રાત્મા
માણ		શિવ, સંકર્ષણ, અન્યાકૃત
પ્રત્યગાત્મ*		સર્વેશ્વર-વાસુદેવ*

આ પરિભાષા સમજવા માટે જે આ જગત (અહાંડ) દેખાય છે તે એક મોટો દેહ છે એમ કલ્પના કરવામાં આવે છે; એના ધારણ કરનારનું નામ વિરાટ. પછી જુદા જુદા સંપ્રદાયોમાં જુદી જુદી રીતે વાસુદેવાદિક વ્યૂહ, અહ્યાદિ ત્રિમૂર્તિ, તથા અહાંડાદિ દેહોની મમજાણુ વિશ્વ પર બેસાડવામાં આવે છે.

આ બધું જરાજર મમજાય અને એ પ્રમાણે બધું દેખાય તો જ જ્ઞાન થાય એવી કેટલાક માધકોની કલ્પના હોય છે, અને એમ સમજાય એટલા માટે એવું બધું નિરૂપણ જે પુસ્તકોમાં કર્યું હોય છે તે પુસ્તક લગભગ મોટે થઈ જાય ત્યાં સુધી તેના અભ્યાસ કરનારા આવે છે. વસ્તુતઃ આ પાંડિત્યની સાધકને ખામ આવશ્યકતા નથી. એ ન સમજવાથી કે એની કલ્પના જરાજર બેમાડતાં કે કરતાં ન આવડવાથી પોતાની ઉન્નતિ સાધવામાં કાંઈ હરકત આવતી નથી. અને એવું પાંડિત્ય જીવદુઃખથી વાગે એને વધારે ગૂંચવાડામાં નાખે છે, તર્ક કે કલ્પના અને અનુભવ વચ્ચે બેદ પારખવા બાબતમાં અશક્ત કરી મૂકે છે. પાંડિત્યનું અભિમાન ઉપજાવે છે, અને રમ્ય કલ્પનાઓમાં જ રમવાણુ રહેવાની ટેવ પાડે છે.

ખટ દર્શનના જૂજવા મના, માહોમાહે ખાધા ખતા,
એકનું ચાખુ બીજને હણે, અન્યથી આપને અહો ગણે.

વહુ દામ્ય ધુંડાલિનાં વાઢ ગાહે,
જનીં નિયયોં એક તો હી ન સાહે !

* કેટલાક આ ચોથી સંજ્ઞાને નથી સ્વીકારતા, પણ એ મદત્વરં નથી

મની માંડની ગામ્મ લોધે, વિતોધે,
મની લુંટની પ્રાનલોધે વિમ્મો ॥

(અહીં સાત્ર યોગના જતાં તે એટલાં બધાં છે કે એક નિમ્મ કરવા બેસીએ તો થઈ શકે નહિ; સાત્રના વિરોધી બોધોથી બુદ્ધિમાં ભ્રાંતિ જાય છે, અને વિરુદ્ધ જ્ઞાનના બોધથી મન જ અટકી પડે છે.)

સત્યની તીવ્ર વ્યાકુલતા વિના આ માયાજનનમાં મૂંચવાયેલા માધક કવચિત જ છૂટે થઈ શકે છે.*

પિંડબ્રહ્માંડની એકતાની બાબત પણ આ જ ઠેકાણે આટોપી શેરી કીક થશે. તાર્ત્વિક અથવા ધર્મોની એકતા શોધવાને બદલે રથૂળ એકતા જોવાના ધણાક સંપ્રદાયો અને સેષકોએ પ્રયત્ન કર્યા છે, અને પછી બાજુ જમનમાં જણાતાં સૂર્ય, ચંદ્ર, પ્રહ, નક્ષત્ર, પર્વત, નદી, સમુદ્ર, વનસ્પતિ, પશુ, પખી વગેરેનું શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં આંશપણ કરવાના પ્રયત્ન થાય છે, અથવા શરીરના જુદા જુદા ભાગોના ઉપમેયો જગનના જુદા જુદા પદાર્થોમાં શોધવામાં આવે છે. જેમકે, સૂર્યચંદ્રને વિરાટની આબો, નદીઓને નાડીઓ, પર્વતોને હાડકાં કાયાદિ કદાવામાં આવે છે. આવી એકતા ગૃધ્રા કાત્પનિક છે, અને એ મિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા નથી. શરીરમાં જે તત્ત્વો કે ધર્મો શોધી શકીએ છીએ તે બાજુ બ્રહ્માંડમાં પણ શોધી શકાય છે એ જ્ઞાન આવશ્યક છે, અને એટલાની જ જરૂર છે. શરીરમાં જણાતી રથૂળ વસ્તુઓને મળતી શરીરમાં કઈ કઈ ચીજો છે તેની શોધ કે કલ્પના કરવી એ વૃથા મહેનત છે.

* પાશ્ચાત્ય વિચારકોએ પણ આવી જ ગ્રબ્હલજ જુની રીતે ઉપલબ્ધિ કાઢી છે. તેઓ સમાજશરીર, સમાજમાનસ, સમાજનો આત્મા વગેરે વગેરે અલગ પારિભાષિક શબ્દો ઉપલબ્ધિ સહેલાઈથી સમજી શકાય એવી વસ્તુને હાજુ કરી મૂકે છે અને પાંડિતો જે વસ્તુને યોગમાં યોગ્ય સમજે તેને લગતા શબ્દો વનારેમાં વધારે વાર વાપરી એ શબ્દોનો પ્રચાર કરે છે. સમાજશરીર એ કેવળ કલ્પના જ છે. ધણાખરા માણસોની જે મનોદશા અને વિદારવશતા અનુભવાય છે, તેને સમાજમાનસનું નામ આપી સામજીકનારના મન ઉપર એવી હલ્લના ઉત્પન્ન કરીએ છીએ કે જેવું દરેક જણનું પોતાનું મન છે, તેનું આખા સમાજનું કોઈક કેન્દ્રમાં રહેતું મન છે.

સ્વપ્ન	અવત્યાઓ	ઉત્પા
સુષુપ્તિ		સંહાર
સાક્ષી*		કર્મફલપ્રદાતૃત્વ*

વૈશ્વ		વિષ્ણુ, અનિરુદ્ધ, વિરાટ
તૈજસ	સંજ્ઞાઓ	બ્રહ્મા, પ્રભુમ, સૂત્રાત્મા
માત્ર		શિવ, સંકર્ષણ, અન્યાકૃત
પ્રત્યગાત્મ*		સર્વેશ્વર-વાસુદેવ*

આ પરિભાષા સમજવા માટે જે આ જગત (બ્રહ્માંડ) દેખા છે તે એક મોટો દેહ છે એમ કલ્પના કરવામાં આવે છે; એ ધારણ કરનારનું નામ વિરાટ. પછી જુદા જુદા સંપ્રદાયોમાં જુદા જુદી રીતે વાસુદેવાદિક વ્યૂદ્ધ, બ્રહ્માદિ ત્રિમૂર્તિ, તથા બ્રહ્માંડા દેહોની સમજણ વિશ્વ પર બેસાડવામાં આવે છે.

આ બધું બરાબર સમજાય અને એ પ્રમાણે બધું દેખાય તે જ જ્ઞાન થાય એવી કેટલાક સાધકોની કલ્પના હોય છે, અને એ સમજાય એટલા માટે એનું બધું નિરૂપણ જે પુસ્તકોમાં કદું હોય છે તે પુસ્તક લગભગ મોટે થઈ જાય ત્યાં સુધી તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. પરંતુ: આ પાંડિત્યની સાધકને ખાસ આવશ્યકતા નથી. એ ન સમજવાથી કે એની કલ્પના બરાબર બેમાડતાં કે કરતાં ન આવડવાથી ચોતાની ઉત્પત્તિ સાધકોમાં કાંઈ હરકત આવતી નથી. અને એનું પાંડિત્ય ઊંડું ધમ્મી વાર એને વધારે ગૂંચવાડામાં નાખે છે, તર્ક કે કલ્પના અને અનુભવ વચ્ચે ભેદ પારખવા બાબતમાં અશક્ત કરી મૂકે છે, પાંડિત્યનું અભિમાન ઉપજાવે છે, અને રમ્ય કલ્પનાઓમાં જ રમણીય રહેવાની ટેવ પાડે છે.

ખટ દર્શનના મૂળના મતા, માંદોમાંદો ખાધા ખતા;
એકનું યાધું બીજને દણે, અન્યથી આપને અદો ગણે.

વહુ દાસ્યું પુંદરિકાં યાડ ગાદે,

જની નિચયોં એક તો હી ન રાદે ।

* કેટલાક આ ત્રીણી સંજ્ઞાઓ નેથી ર-પ્રકારના, પણ એ મદારવર્તી નથી.

મની માંડતી ધામ્ય લોધે વિરોધે,

મની ચુમ્ની જ્ઞાનલોધે વિદ્ધે ॥

(૫, શાસ્ત્ર જોગવા જતા તે એટલા બધા છે કે એક નિશ્ચય કરવા એમીએ તો ધર્મ શકે નહિ, શાસ્ત્રના વિરોધી જોગથી શુદ્ધિમાં વધાર્ જાએ છે, અને વિરુદ્ધ જ્ઞાનના લોધથી મતિ જ અટકી પડે છે)

મત્તની ત્રીન પાકુનના વિના આ માયાજગતમાં ચૂંચવાયેલા માધક પ્રચિત જ હોય ધર્મ શકે છે *

પિંડગ્રહાડની એકતાની જામન પણ આ જ દેખાયે આટોપી તેનો મીક ધમે તાર્ત્વિક અથવા ધર્મોની એકતા શોધવાને જ તે સ્થૂળ એકતા નેનાના ધણાક મંત્ર થો અરે લેખકેએ પ્રયત્ન કર્યા છે અને પછી જાજ જગનના જણાતા સૂર્ય, ચંદ્ર ચંદ્ર, નક્ષત્ર, પર્વત, નદી, સમુદ્ર, વનસ્પતિ, પશુ પખી વગેરેનું શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં આરોપણ કરાના પ્રયત્ન થાય છે અથવા શરીરના જુદા જુદા ભાગોના ઉપમેયો જગનના જુદા જુદા પદાર્થોમાં શોધવામાં આવે છે જેમકે સૂર્યચંદ્રને ત્રિગુણી આજો, નદીઓન નાદીઓ, પર્વતોને દાહકા કાયાદિ કદવામાં આવે છે આવી એકતા મૂળમાં પાનિક છે, અને એ મિલ કંવાની આવશ્યકતા નથી શરીરમાં જે તરવે કે ધર્મો શોધી શકીએ છીએ તે બાજુ બ્રહ્માડમાં પણ શોધી શકાય છે એ જ્ઞાન આવશ્યક છે, અને એજ્ઞાની જ જરૂર છે શરીરમાં જણાતી સ્થૂળ વસ્તુઓને મુગતી બ્રહ્માડમાં અથવા બ્રહ્માડમાં દેખાતી સ્થૂળ વસ્તુઓને મુગતી શરીરમાં મ્હકમ્હ વીએ કે તેની શોધ કે મનાના કરી એ દયા મહેનત છે

* પાશ્ચાત્ય વિચારકોએ પણ આવી જ રીતે જ્ઞાનની રીતે ઉપલબ્ધી કાઢી છે તેઓ સમાજશરીર સમાજજ્ઞાનસ સમાજજ્ઞો આત્મા વગેરે વગેરે આરા પારિમાપિક રાજો ઉપલબ્ધી સહેવાઈથી સમજ શકાય એવી વસ્તુને કંઈક મી મૂકે છે અને પડિતો જે વસ્તુને એ જામાં જોધુ સમજે તેને વાતા રાજો વધારેમાં વધારે વાર વાપરી એ રાજોનો પ્રચાર કરે છે સમાજશરીર એ કેવળ કે પના જ છે ધણાજરા માણસોની જે મનોદશા રાજો વિકારવશતા અનુભવાય છે તેને સમાજજ્ઞાનસનું નામ અ પી સામવનારના મન ઉપર એ રી કંપના ઉત્પન્ન કરીએ છીએ કે જેડ દરેક જણનું પોતાનું મન છે તેવું આખા સમાજનું કોઈક કેન્દ્રમાં રહેલું મન છે

અવતારવાદ

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સન્જામ્યહમ્ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ કુષ્ટતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય ગંભવામિ યુગે યુગે ॥*

(ગીતા, અ. ૪, ૭૮)

અવતારવાદની પાછળ નીચે મુજબ માન્યતા રહેલી છે :
જીવાત્માથી જીવદા પ્રકારનો એક ઈશ્વરાત્મા છે, તે હમેશાં સાધુ
અને ધર્મનો પક્ષપાતી તથા દુષ્ટ અને અધર્મનો વેરી છે. સામાજિક
અધર્મનું જળ ક્યારે અને કેમ વધે છે તેની તે સદૈવ ચોક્કસ ગણે
છે, અને એની અપેક્ષા કરનાં અધર્મની માત્ર વધારે ફેલાય તો કોઈ
પથ રીતે શરીરધારણ કરવાની તૈયારી કરે છે. જેવી જાનનું કાર્ય
કરવાનું હોય તેને અનુકૂળ થાય એવી રીતે તે પોતાનું શરીર મનુષ્ય,
પશુ, પંખી વગેરે ગમે તે જાનિમાં નિર્માણ કરે છે. શરીરનિર્માણ
થાય ત્યારથી માંડીને તેનો અંત આવે ત્યાં સુધીનો એ પોતાનો
કાર્યક્રમ આગળથી નક્કી કરી ગણે છે. એ ઈશ્વરાત્મા પોતે ક્યારે
તેટલો પ્રકૃતિના નિયમોથી સ્વતંત્ર પતી શકે છે અને પોતાના જીવનની
એકેએક ખીનાને પહેલેથી જાણે છે. વળી, સામાન્ય માણસો જે
સામાજિક, નૈતિક વગેરે જાનિમાં સ્વીકારે છે તેથી તે પર હોય છે
અને તેથી પોતાના અવતારનો ફેવ મિલ કરવાને ગમે તેવા ઉપાયો
સે તોપણ તેથી ને દોષપાત્ર થતો નથી.

જેને વિગે આવી માન્યતા ગળવામાં આવે તે અવતાર મનાય છે.

ઉપરની માન્યતા અંતિમ અને મુગ્ધ અવતારવાદીની છે
એમાંના કેટલાક અંશે આધુનિક વિચારોમાં નથી સ્વીકારતા. (દા. ત.,
જીઓ. સી. જાંઘીઅર 'અદીયાધ્યાયનું' શીકુલ્કુલચરિત્ર' તથા 'ધર્મનરત્ન')

* હે, અજ્ઞાન, જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મનો
ઉત્થાન થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું પોતાને નિર્મળ કરું છું. સાધુઓની રક્ષા અને
દુષ્ટોના નાશ માટે, તેમ જ ધર્મની સ્થાપના માટે હું રૂઝે યુદ્ધ કરવા માટે જા.

આ માન્યતામાં ઘણી ભૂલો રહેલી છે.

પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્માનો વિચાર અદ્વૈતશોધન ખંડમાં સંબાળી ક્યો છે. જીવ અને ઈશ્વર વિષેનો વિચાર હંદ્રા પરિચ્છેદમાં થયો છે. એમાં જીવભાવ અને ઈશ્વરભાવ એ કેવી રીતે એક જ સિદ્ધાંતની બે બાજુઓ જેવા છે તે સમજાવ્યું છે. આ ઉપરાંત, જેને આપણે જીવાત્મા કે પ્રત્યગાત્મા તરીકે સમજીએ છીએ એથી જુદા કોઈ એક કે અનેક ઈશ્વરાત્મા છે એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. એને માટે અનુભવનો આધાર નથી.

જન્મ, મરણ, અને જીવનકાર્યની બાબતમાં જેને આપણે પ્રત્યગાત્મા કહીએ એથી વધારે સ્વતંત્ર, પ્રકૃતિના નિયમોથી પર, પહેલેથી પોતાના જીવનનો નકશો આંકેખી રાખનાર કે જાણનાર, જીવાત્મા વિષે પોતાના જીવનકાર્ય બાબતમાં જેટલો મંકલ્પ માની શકાય એથી વધારે ચોક્કસ મંકલ્પ કરીને અવતરનાર કોઈ પુરુષ જૂનકાળમાં ધર્મ ગયો છે, વર્તમાનમાં છે કે ભવિષ્યમાં થશે — એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે.

પરચિત્તપ્રવેશના જે કોઈ અનુભવો થાય છે તે ઉપરાંત જીવાત્માથી જુદા પ્રકારનો કોઈ ઈશ્વરાત્મા કોઈ જીવાત્માનો થોડો કાળ કળાને લઈ એમાં પ્રગટ થાય એ માન્યતામાયે ભૂલ રહેલી છે; અને પરચિત્તપ્રવેશના વાહન બનવું એમાં કોઈ જાતનો અબ્યુદય જણાવો નથી.

એવી રીતે અવતાર મનાયેલી કોઈ વ્યક્તિના જીવનનાં કર્મોની શુદ્ધાશુદ્ધતા કે ચોખ્ખાચોખ્ખતાની સારાસારવિવેકથી ઠરેલા નીતિના અને માણસાઈના નિયમોથી ચાળણા કરી શકાય નહિ, એ કર્મો તો સર્વે ‘દિવ્ય’ જ સમજવાં જોઈએ — એ માન્યતા પણ ભૂલભરેલી છે.

રામ, કૃષ્ણ, શુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ, મહામદ કે બીજા કેઈએ વ્યક્તિ જીવાત્માથી કોઈ જુદા પ્રકારના મત્ત કે તત્ત્વમાંથી બાપજેલી હતી એમ માનવું એ ભૂલ છે.

એમણે જે કોઈ કર્યું તે પહેલેથી જ ધારી રાખેલું હતું — જેમકે, રામે સીતાદરણ અથવા રાવણનો વધ, શુદ્ધે ગૃહત્યાગ, કૃષ્ણે શિશુપાલાદિક રાજાઓ, કૌરવો, યાદવો વગેરેનો સંહાર, પારધાને દાથે પોતાનું, મૃત્યુ વગેરે — આમ માનવું ભૂલભરેલું છે. રામે સીતા

પાછળ કરેલો શોક કેવળ નાટક જ હતું, કૃષ્ણે જો અપકર્મ કર્યો હોય તો તે 'દિવ્ય' જ હતાં, સહજનંદ સ્વામી કે સ્વામી રામદાસે જે 'મત', તપ, યોગાભ્યાસ વગેરે કર્યો તે પોતાની ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેની વ્યાકુળતાથી નહિ પણ ત્રેયાર્થીઓને શીખવવા માટે જ — આવી માન્યતાઓ જૂલજરેલી છે.

દરેક જીવાત્મામાં સૃષ્ટિમાં કાંઈક ફેરફાર કરવાની આકાંક્ષા — ઐશ્વર્યેચ્છા — રહેલી છે. એ ઐશ્વર્યેચ્છા સારીયે હોય, ખૂરીયે હોય, પરગજુયે હોય, સ્વાર્થીયે હોય. અધર્મ અને અન્યાયનો નાશ કરવાની, દુષ્ટને દંડ દેવાની, અને ધર્મને સ્થાપવાની વાસનાઓ એ તેમાંની સારી અને પરગજુ છે; જરામધ કે રાવણ, નીરો, સિકંદર જેવાની વાસનાઓ દુષ્ટ અને સ્વાર્થી છે. પણ જાને જીવાત્માની જ વિભૂતિઓ છે.

રામ, કૃષ્ણ વગેરે પુરુષોમાંથી, જે કોઈ ખરેખર ધર્મ ગયા હોય તેમને બીજા સર્વે મનુષ્યો જેવા મનુષ્ય જ સમજવા જોઈએ. એ સમર્થ હતા, ઐશ્વર્યવાન હતા, એમની ઐશ્વર્યેચ્છા શ્રેષ્ઠ પ્રકારની, મહાન આશયોવાળી હતી. એમના કાળના તે મહાન અમણીઓ હતા. એમાંના કોઈક વિદ્વાન, કોઈ સાધુપુરુષ, કોઈ શ્રેષ્ઠ ધર્મી અને નીતિય હતા. સિવાજી, વોશિંગ્ટન, ગેરિબાટ્ટી વગેરે જેમ આજના જમાનામાં પોતપોતાની જાતિના હિદારકો મનાય છે, તેમ તેઓમાંના કેટલાક પોતાના સમયના પ્રત્યેક્ષારકો હતા. એમના જન્મકર્મ વિશે આથી વધારે દિવ્યતા સમજવી એ જૂલ છે.

વોશિંગ્ટન કે ગેરિબાટ્ટીને ઈશ્વરાવતારનું પદ ન આપ્યા છતાં, અમેરિકા તથા ઈટલી એ બેઠિને માટે અત્યંત આદરભાવ રાખે છે અને લગભગ પૂજે છે. સિવાજીને, મદારાષ્ટ્રીઓ મિત્રાય બીજા આપણે, અવતારપદ ન આપ્યા છતાં, અત્યંત આદરભાવથી લગભગ પૂજીએ છીએ. આપણા દેશની જૂતકાળની કે વર્તમાનકાળની વિભૂતિઓ પ્રત્યે એટલો આદરભાવ હોવો યોગ્ય છે. એથી વધારેની આવશ્યકતા નથી. એમનાં ચારિત્રમાં જો કાંઈ જૂથો કે દ્વંડ્વો જણાય તો તેમાંયે દિવ્યતાનું આરોપણ કરવાની જરૂર નથી.

આથી વધારે દિવ્ય શોભા એમનાં નામની આજુબાજુ રચી, એમને કાલ્પનિક પદે ચડાવી, એમની કૃત્રિમ પૂજન કરવાથી મનુષ્યને

ભાજને પોતાનો અબ્બુદય સાધવામા વિશેષ લાભ થનો જણાતો નહીં, અને એના નુકસાનો ઘણા છે

હિંદુ પ્રજાની આવી માન્યતા બેસાડી દેવાની તૈયારી હોવાથી, આવી માન્યતા બેસાડવામા જેમનો મ્યાર્થ રહેલો હોય છે તેઓ આવા પ્રકારની જૂરકી વારવાર નાખતા જ રહે છે, અને પ્રજાનો ભોળા વર્ગ એમા ઝટ અંતર્ગત જાય છે એનો ઉપયોગ પદ્યપ્રવર્તનમા અને રાજકારણમા વિશેષ કરીને થાય છે લગભગ એકેએક સપ્રદાયપ્રવર્તક એ જ કે બીજી પેઢીમા ઈશ્વરાવતાર બને છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ અવતારના અવતારી હતા, — રામ અને કૃષ્ણ જેમના પગિચારકો ગણાય એવા — એટલે મુખી એ માન્યતા ફેલાતી જાય છે મદ્રાસમાં શિવાજી લગભગ ઈશ્વરપદે આરૂઢ થઈ ગયા છે અને એમની મૂર્તિપૂજા શરૂ થઈ છે તોકમાન્ય તિલક પણ એ જ માર્ગે ચડે છે એમ જણાય છે આ ગાંધીજીને માટે પણ એવો મભવ છે જે આનુ કરે છે તે પ્રજાની અને, પહેલા નહિ તો છેવટે પણ પોતાનીયે અધુરિને જ પોષે છે અને વધારે જ એમા ક'રાણુ નથી

વળી, આ માન્યતાથી તત્ત્વજ્ઞાનમા કાર્ત્ત્વનિક સિદ્ધાંતો અને ધ્યેય વિષે ભ્રમો નિર્મીણ થયા છે દા ત, રામ, કૃષ્ણ ગોરેનું માક્ષાત્ દર્શન દેવાની અભિવાધા વળી, એનું કાર્ત્ત્વ જણાય ત્યારે તે અનુનવનું સાચુ અર્થ સમજવાની અશક્તિ પણ તેમાથી નિર્મીણ થાય છે

વળી એ માન્યતાએ બીજા કોઈ આવીને આપણો ઉદ્ધાર કરી જાય એવી મૂઠ અભિવાધા નિર્મીણ કરી છે, અને

‘અહો, નાથ મહોજી, કોણ પ્રમાણે અવતરશે ક્યારે ?’

— એવો પોકાર પાડવાની ટેવ પાડી છે

વળી, જૂનકાળની વિજ્ઞાતિઓ વિષેની ખોટી રીતે કરી લીધેલી કલ્પનાને લીધે પોતાના કાળની વિજ્ઞાતિઓને ઝોગખવાની કે સમજવાનીયે આપખી શક્તિ હણાઈ જાય છે અને ‘મૂર્છા બેસના મોટા ડોળા’ કરના જેવી જ આપખી મનોરચના બધાય છે *

* એ વિષે એક ખુવાસો પાતામયનના ચોથા અધ્યાયમા આપવા પ્રયત્ન કરે છે આ માન્યતા માર્દાસિક જ છે એ ખ્યાલમા રખાવું જોઈએ

નિર્ગુણ અને ગુણાતીત

મુમુક્ષુને જોગજામા નાખવાનાગા વેદાન્તના આ બે શબ્દો પણ છે. વેદાન્તે આત્માને નિર્ગુણ કહ્યો છે, કારણ તે મુખ્યત્વે બે દર્પશોક, પ્રપચપાપ, ધર્મઅધર્મ, -વાચઅ-વાચ, દયાક્રૂતા વગેરે અર્થ વિરોધી બાવોધી પર છે, સર્વ વિરોધી બાવોધોએ એ આધાર છે, અને વિરોધી બાવોધોએ આત્મા એકરૂપ અને મતન જણાય છે.

આથી કેટલાક સાધકની એવી કલ્પના થાય છે કે ચિત્તને આત્માના ગગથી રાજી દેવા માટે નિર્ગુણ દશાએ પહોંચવું જોઈએ એટલે કે, આત્માની દૃષ્ટિએ ન્યામઅ-ન્યામ, દયાક્રૂતા, મયમસ્વચ્છદ એ બધુય સરખું જ છે અને એવી બેદદૃષ્ટિ એ મનની કલ્પના છે, માટે એ કલ્પનાઓનો ત્યાગ કરવો.

એક પક્ષ એનો ત્યાગ કરવા માટે આત્મિક જણાતા તમોગુણનો આશ્રય લે છે એ જોમ બને તેમ બાવનાઓની બાગવતના જડ મનનો જામ છે, દયા વગેરે બાવનાઓથી પ્રેરિત કર્મો એ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે એમ માની એ સર્વ કર્તવ્ય કર્મોથી દૂર રહેવા અને જગત માથે પોતાને કરી સગવડ ન હોય એવી રીતે વર્તવા પ્રયત્ન કરે છે કેટલાક વળી એથીયે આગળ જઈ અધોરી વૃત્તિ ધાગણ કરે છે વિવેકબુદ્ધિમા સાપેક્ષતા અને તેથી બેદદૃષ્ટિ રહેતી છે, અને આત્મા તો નિર્ગુણ નિરપેક્ષ કે એમ વિચાર કરી, વિવેકબુદ્ધિને જ એ તિલાંજલિ આપે છે આત્માની મમીપની ચિત્તિ જડત્વ છે એમ મમજી એ દિવસે દિવસે જડ દશા પ્રત્યે ઢળતો જાય છે.

બીજો પક્ષ એથી વધારે ભયકર છે જે કાર્ષ્વ શુભ અને અશુભ થાય છે તે આત્મા વડે જ થાય છે અને સર્વનો કારકહેતુ હોવા છતાં એ સૂર્યની માફક અલિપ્ત રહે છે, એનો અર્થ એ એમ કરે છે કે, શુભાશુભના સર્વ વિચારોને છોડી જોમ જો વખતે ભીમ બેડે તે પ્રદર્શન જ છે એમ દૃઢ નિશ્ચય કરી સ્વૈરપણે વર્તન કરવાને

હરકત નથી સમાજમા પાખડ અને અનાચાર પ્રવર્તાવનારો એ નર્ગ છે

કમનગીમે શાસ્ત્રકારોએ પૂરતો વિવેક કર્યો વિના આરા જડ અને વ્યવહારી પુરુષોના વર્ગોને માન્યતા આપી છે, અને તે માટે કૃષ્ણને કદી અયોગ્યાચર્ય ન કરવાનાગા અને આદર્શ ધર્મપરાયણ પુરુષ બતલાવવાને બદલે એમની પૂર્ણતાનો ખ્યાન આપના માટે એમને વિવિધ પ્રકારના અમત્યો અધર્મો અને વ્યવહાર કરનારા તર્કિક રજૂ કર્યો છે તથા એમા એમની નિર્દોષતા દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે આ રીતે એ મહાત્માનુ ચારિત્ર દનકામા દલક્ર ચીત્તરુ છે ને દેશને ખોગે આદર્શ આપ્યો છે ૫૧ી લક્ષાનિક મનાનો પુરુષ ગમે તેમ વર્તી શકે એવો ખુ તો પરવાનો શાસ્ત્રકારોએ આપી દીધો છે યોગવાનિકના લેખકે વ્યવહારી, આસુરી રાક્ષસી અને પ્રકારના ધ્વજનિ ડોના અરિત્રો કા યશસ્વિના વિવિધ અલકારો પૂરીને આતેખ્યા છે અને વેદાન્તદર્શનને અનગે માર્ગે ચડાવનામા ભાગ લીધો છે, અને પડી એ આખા ગ્રંથ વા મીકિન નામે ચડારી એની પ્રમાણ ભૂતના આપના પ્રયત્ન કર્યો છે કમનગીમે વેદાન્તમાર્ગોએમા એ ગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા અતિશય છે એક બીજા ગ્રંથમા જણાવનામા આ યુ છે કે, ત્યા સુધી શુભઅશુભ, ન્યાયઅન્યાય યોગઅયોગ્યનો વિચાર સાધકને સ્પર્શ શકે છે, ત્યા સુધી એને તિંગદેહનું અભિમાન છૂટયુ નથી અને એ શુણ્ણાતીત થયો નથી

આ ગોઠાજાઓની પાઠગી બ્રહ્મપણ્ય એ ખ્યામતા રિચ છે એ બુલભરેતો ખ્યાત તો છે જ પણ, તે ઉપરાત નિર્ગુણ અને શુણ્ણાતીત શબ્દોના અર્થ વિષે પણ બામક કલ્પનાઓ છે

આત્માને માટે નિર્ગુણો બદલે સર્વશુણ્ણાગ્રય, સર્વશુણ્ણીજ એવી શબ્દયોગના ઘર્ષ હોત તો વધારે ચચાર્ય થાત એમ મને લાગે છે વીજળીની શક્તિ મનુષ્યનો વધ કરનાર અને લગાડવામા આવે કે એને દુઃખિતદાન આપનાર કોઈ યત્રને લગાડવામા આવે, બન્નેમા વીજળીની શક્તિ અવિષ્ત રહે છે, અને બન્ને પ્રકારમા કર્મોનું એ પ્રેરકનગ ઘર્ષ શકે છે એ રીતે આત્મા એ શુભાશુભ સર્વે કર્મો, સકલ્પો અને જીવનનો આગ્રય ઘર્ષ, પાત્ર પ્રમાણે એ પ્રેરકનગ આપનાર થાય એમા નવાઈ નથી આત્મતત્ત્વ સિવાય બીજુ કોઈ

તત્ત્વ છે જ નહિ એવો વેદાન્તસિદ્ધાન્ત હોવાથી એને સર્વગુણાશ્રય કે સર્વગુણીજ કહેવો વધારે યોગ્ય છે

પણ નિર્ગુણ શબ્દ વાપરીએ તો પછી ચિત્ત અને આત્મા વચ્ચેનો ભેદ સક્ષમા રાખવો જોઈએ આત્મા ભરે નિર્ગુણ અને અસિમ્ત હોય, ચિત્ત તો ક્યારેય સગુણ જ હોઈ શકે, અને ઉપર મુજબના નિર્ગુણતા તરફના કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયાણથી ચિત્ત નિર્ગુણ ન થાય, પણ તામસ કે રાજસ થાય ચિત્તનો યોગ્ય અબ્યુદય નિર્ગુણ પ્રત્યે નહિ પણ ગુણાતીતતા પ્રત્યે થઈ શકે અને એ સાધકનું ધ્યેય હોઈ શકે

પણ ગુણાતીતતા એટલે સ્વચ્છદતા નહિ, વિવેકબુદ્ધિને નિવાજાસિ નહિ, પણ પ્રયત્નપૂર્વક કરેલી સત્ત્વમશુદ્ધિને પરિણામે ગુણો અને અવભાવોની એવી દૃઢતા કે એનું અભિમાન ન થાય માણસને ચાલતા આગડે છે તેનું એ અભિમાન નથી રાખવો, જોણે ધમ્મી વાર પ્રનાસ કર્યો છે તેને પોતે આગગાડીમા મુસાફરી કરી છે એનું અભિમાન નથી થતું, કારણ એ વસ્તુથી એ ટેવાઈ ગયો છે તેમ પોતામા રહેલા સદ્ગુણો, પોતાની કર્તૃત્વશક્તિ, વિશ્રુતિઓ, મર્્યાદા વગેરે વિષેની નિરભિમાન સ્થિતિમા ગુણાતીતતા રહેલી છે માણસ પોતાના સત્કર્મો કે અપકર્મો વિષે નિરદકાર નથી થઈ શકતો એ જાણીતી વાત છે થયેની કે થતી જૂનો વિષે અદભિન, અદભિત્વ માટે પણ નિરભિમાન (મનમા ભારેખમપણાનો અભાવ), પોતાના જ્ઞાન, કર્મ કે ઇચ્છા, પોતાના સત્કર્મો કે રિવેકબુદ્ધિ મર્્યાદા વિષે નિરભિમાન સ્થિતિ, એમા ગુણાતીતતા રહેલી છે પોતાની વિશેષતાઓ કે પરિમિતતાથી એ અજાણ્યોજ હોય એમ ન બને, પણ એમા એ કેવળ માણમાઈ સિવાય કશું વિશેષ ન માને — એ ગુણાતીતતા પ્રત્યે પ્રયાણ છે

‘બધે હું’ અને ‘બધે રામ’

એક ભક્તકવિની માખી કે તેની મતલમ એવી છે કે, ‘ત્યા રામ છે ત્યા હું નથી, અને હું છું ત્યા રામ નથી, હૃદયનું આકાશ એટલું સાફ છે કે મને સાથે રહી શકતા નથી’

આમ કહેવાની મતલમ તો એ છે કે વિશ્વમા એક જ ચૈતન્ય-શક્તિનો નાસ છે પોતામા અનુભવાતું ચૈતન્ય અને વિશ્વમા જણાતું ચૈતન્ય બંનેની એકતા છે, અને તે ચૈતન્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પોતે પણ વિશ્વમાનો એક દસ્ય પદાર્થ બની રહે છે એ ચૈતન્યને ‘હું’ કે ‘તું’ બેમાથી એકે અર્નામથી મોઘી શકાતું નથી

હુદિની આવી પ્રતીતિ થવાથી, દરેક માધક ‘હું જ સર્વત્ર છું, વિશ્વમા જે કોઈ છે તે હું જ છું ભૂતકાળમા જે કોઈ થઈ ગયા તે હું જ, ભવિષ્યમા હશે તે હું જ,’ અથવા ‘હું છું જ નહિ, એક પરમાત્મા જ છે,’ એ બે પૈકી એક અથવા કોઈ વાર એક ને કોઈ વાર બીજી ભાવના કે ધ્યાસ કરના પ્રયત્ન કરે છે

પણ એવો ધ્યાસ કરવાનો જન્મભર પ્રયત્ન કરતા છતાં પોતાનું પરિમિત ‘હું’ પણ ઝુરે નહિ એવું કોઈ બની શકતું નથી અખો, એકનાથ જેના મોઢા મોઢા કવિઓએ પોતાના અનેક લખાણોમા અખો, એકનાથ એવી કોઈ વસ્તુ નથી, તે લખતા પણ નથી, પણ જેને હુપણ અડી શકતું નથી એવો પરમાત્મા જ લખાવે છે, એવું વારવાર કહી પોતાને ઝુરતા વિશિષ્ટ અસ્તિત્વનું બાન બૂલવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કર્યો છે મિથ્યા પ્રયત્ન કર્યું છું, તે એમના પ્રત્યે

નિરાદર્યી નહિ, પણ એવો પ્રયત્ન મફત થવો અશક્ય છે એવું તો માટે

હપામ્ત એ છે કે પોતામા ઝુકરતા ચૈતન્ય માથે પોતાની એડતા છે, અને પોતામા ચક્રિતત્વ રહેલું છે, એ જ્ઞાન કાર્ધ જૂનમરેલું નથી કે એને જૂલી જર્જર શકાય, અને ‘હું છું જ નહિ’ એવો પોતાના મનને મનાવવાનો પ્રયત્ન મફત થાય જીજ્ઞાસુથી શરીર મદાગ જમનમા જે ચૈતન્ય આપેલું જણાય છે તે તત્ત્વતઃ અતર્થામી ચૈતન્ય માથે એકરૂપ છે છતાં એ એકતાનો પ્રયત્ન ચૈતન્યની માફક અનુભવ થઈ શકતો નથી એટલે ‘આખું વિશ્વ હું છું’ એમ ચિત્તને મનાવવાનો પ્રયત્ન શ્રેય, પણ ચિત્તને એવો અનુભવ ન થતા હાવાથી એ પ્રયત્ન લૂનો જ રહે છે ચૈતન્ય મનન એકરૂપ પરિપૂર્ણ છે એ નાસ્તુ, પણ ચિત્ત અને ચૈતન્ય કાર્ધ એક નથી અને ચિત્ત નો મને તેમજ વ્યાપક થાય તાથે પરિમિત તો છે જ જીજ્ઞાસુમાં શ્રદ્ધાએ તો ચિત્ત પરિમિત હોવાથી ચૈતન્યના અમુક પ્રદેશ સાથે જ સબંધ માધી શકે છે જે મનન છે તે ચિત્તથી વ્યતિરેક હૃદયે વિચારેલી વસ્તુ છે, પણ કાર્ધ પુરુષ ચિત્તથી અવિત થયા વિના શાતા થઈ શકતો નથી એટલે માધક વ્યારે એમ મોતે કે ‘હું જ સૌ કાર્ધ છું’ ત્યારે ‘હું’ મોનનામા જ એના વિચિષ્ટ ચિત્ત સાથે જે અવ્ય દર્શાવાઈ જાય છે તે એ જૂની જના પ્રયત્ન શ્રેય છે. આ એ પ્રયત્ન — કાયમનો ચિત્તજન થયા વિના — મફત થવો અશક્ય છે

અત્ય મળક જેવો દ્વાય તેવી જ રીતે તન મમત તો નાથી જ સંતોષ માનનાં બલે વધારે બધા કે રમ્મ કલ્પનાના પ્રદેશમા નિહરવાના મોહમાથી કૃત્રિમ બાના અને કૃત્રિમ તત્ત્વવાદો નિર્મોલ્ય થાય છે, અને સાધકો તના બોગ થઈ પડે છે દા ત રામલીયની બાનામા ‘ગમ’ શબ્દને ‘હું’ એવો એક નવો અર્થ મળ્યો ને સિવાય બીજી કાર્ધ નવું નિષ્પન્ન થતું નથી છતાં એમનું અનુકરણ કરવાની નાનચમા કેળાવે પડે છે *

* શ્રી અરવિંદ ગાયે પણ કૃત્રિમ ભાષા નિર્માણ દ્વારામા કઈક લાગ બજાવે છે એમ એદપૂલક કહેવું પડે છે એમના એક પત્રમાથી નીચેનું વાચ્ય કદાહરણ તરીકે ટાક મુ અમેની બાન્ધુએ એ જ ભાવો સાદી અને વધારે નજી ભાષામા કેમ રબ્દ મરી શકાત તે જણાવું છું

એ જ પ્રમાણે જુના જુદા ઓપા વખતોવખત ઉત્પન્ન થઈ આવતી આત્મમુખર્જી કે અદ્વાઈતી બાવના છે. તરફ માનુષને અનુભવ દોષ છે કે ચિત્તમા પર-પરિવોધી મંકારો જાતા દોષ છે, મોદ કે દેવથી ઉત્પન્ન થતા એક મંકારો, અને વિવશ્ચરિયા ઉત્પન્ન થતા તેને નોડનાગ બીજા મંકારો પડેલા મંકારો ઉતર વિશ્વ ન મને ત્યાં મુડી ચિત્તમા સામો વખત સાતિ રંગી અસકય

મૂળ

ઉપાન્તર

‘જા’ અર્થ સિદ્ધિ પૂજા થઈ
ત્યાં ત્યાં મગવા મારા દ્વારા
અન્ય મનુષ્યોને અહીં પરિશ્રમથી
વિજ્ઞાનસિદ્ધિ આપશે નહીં કેમ
મારું પૂજા સંદેહ નથી જ્યાં
મમ થશે ત્યાં જ મારા વાસ્તવિક-
કાર્યનો મારા મગ દુઃખ
સિદ્ધિ માટે મારી નથી
કારણ કે જે મારું થવાનું છે તે
મગવાનના નિદિહ મારા અમરે
જ થવાનું છે, તે હવે કોઈ
ન મારું થવાનું નથી ન હું
સારી રીતે જાણું છું દોષથી
એક ઉત્તમ મનુષ્ય પ્રમાણ લાઠીન
શુદ્ધ ‘અદ્વૈત’ની શક્તિ જ
કમનમા હૃદયે મારવાની નહીં
મેં જાણી કરી નથી, મરતો
નથી અને મરવાનો પલ નથી
કદાપિ કર્મસિદ્ધિ ન પલુ થાય
તોપલ હું મારા હૃદયને ત્યાં નવાનો
નથી કારણ કે એ કર્મ મગવાનું
જ મારું નથી હું હવે તીર્થ
કેળના ભૂ આહ્વાનને સ્વામજવાનો
નથી અને મગવાન ન માર્ગમાં
જગવશ તે માર્ગમાં જ જાગીશ

મન (પ્રસ્તુત અન્યાસમા)
વગ મનને નો તેનો લાભ અન્ય
મનુષ્યાન પલુ જગત મગશે જ
કે જોથી તેમને એ વિજ્ઞાનસિદ્ધિ
અહીં પરિશ્રમથી મારા થાય એ
અન્યાસ પૂજા થયા બાદ જ મારા
વાસ્તવિક મારા આશ્રમ મગશે એ
કદાચ મગશે તે હું ની મકતો નથી,
પણ જા મુડી ન કર્મસિદ્ધિ
મટે અરીસો નથી મારણે
સિદ્ધિ મારા કદાચ પહેલા મારું
કદાચ સિદ્ધિ થવાનું નથી એ હું
સારી રીતે જાણું છું દોષથી તે
પહેલા જ કમનમા હૃદયે
મારવા ને ની મગવા થાય
અવી અવિચારી પ્રવૃત્તિ મારાથી
થઈ મને એમ નથી કદાપિ
કર્મસિદ્ધિ ન પલુ થાય તોપલ
હું મારા જોવાનો નથી મારા
કેમને અહીં છે કે મારો સંસ્કૃત
મત્ય છે અને તેથી તે થવાનું
કે આપશે જ કદાચ નહીં
મુડી મારી પોતાની વિવેકબુદ્ધિને
સીતિ ન થાય ત્યાં મુડી કેવળ
બીજાના આહ્વાનને વશ થઈ,
કર્મજનમા હૃદય મને પાડે
એમ નથી

છે. પણ એવા ઝઘડા દરમ્યાન સાધકને વચ્ચે વચ્ચે પ્રયત્ન મેળો કરવાનો મોહ થઈ આવે છે તે વખતે ઉપલી જાતના વાદોનો આશરો લેવો એને અનુકૂળ પડતો લાગે છે. 'સદ્વૃત્તિદુર્વૃત્તિ ને કાર્ધ છે તે ભગવાનની જ લીલા કે માયા છે, હું કાર્ધ છું જ નહિ (અથવા હું તો કેવળ પૂતળા છું અને ભગવાન મારો સૂત્રધાર છે), એને દુર્વૃત્તિ ઉઠાડવી હોય તો દુર્વૃત્તિ ઉઠાડે, સદ્વૃત્તિ ઉઠાડવી હોય તો સદ્વૃત્તિ ઉઠાડે.' અથવા 'મદ્વૃત્તિ અને દુર્વૃત્તિ બન્નેથી હું પર છું, એ તો ચિત્તની વૃત્તિઓ છે, અને હું કાર્ધ ચિત્ત નથી કે જેથી મારે દુઃખ લગાડવાનું હોય. ચિત્તનું કયું ચિત્ત ભોગવશે,' આવી ભાવનાઓ કરી એ જાતને છેતરવા પ્રયત્ન કરે છે સાચી વ્યાકુળતાવાળા માધકો આ છેતરામણીથી ગ્રીપજનું સમાધાન લાભે વખત નથી ભોગવી શકતા, પણ કેટલાક એમાંથી એક મુખ્યાયમ વૃત્તિને પોષનારી વૃત્તિ કેળવી લે છે.

ચૈતન્યથી જ સર્વ કાર્ધ થાય છે એ સાચું, અને માધક એ ચૈતન્ય જ છે એ પણ માચું. પણ ત્યારે સાધક આડી વિચાર-સરણીનો આશ્રય લે કે, ત્યારે એનો અદંકાર ચિત્ત સાધેના અન્ય વિનાનો નથી હોતો એ યાદ રાખવું જોઈએ, બીજું, રિવેકશુદ્ધિના સરકારને લીધે દુર્વૃત્તિ સામે બડ ઉઘાડી એને મૂઝરી નાખનાર જે વૃત્તિ હોડે છે, તે પણ ચૈતન્યથી જ થાય છે એ વાને જૂનવાની નથી. અને તેથી, મુખ્યાયમ ને અનુકૂળ વૃત્તિ ત ભગવાનની અથવા ચિત્તની અને હું તેથી અલગ, અને રિવેકશુદ્ધિના મગ્કાગ્ની વૃત્તિ તે જાણે અવિદ્યાની હોય એમ માની લેવાની હજી યાવ ત હંતગનારી છે એમ યાદ રાખવું ધટે છે. રસુત જેમ દીવાને એના કિરણથી અલગ સમજી શકાય છતાં કરી ન શકાય, તેમ ચૈતન્યને ચિંત્યા અલગ સમજી શકાય પણ અલગ કરી ન શકાય, અને તેથી ચિત્તની શુદ્ધિનો પ્રયત્ન પણ કદી મેળો ન કરી શકાય.

અદંકાર એ વધનો ઘટતો અને રૂપાન્તર પામતો જના અવિનાશી ધર્મ છે : મીતાની બાળામાં કદીએ તો તે પરમાત્માની રવબાવજૂત પ્રકૃતિઓમાનો એક છે. આ વાત ન મમજવાથી અદંકારનો નાશ કરવા વિશે વિચિત્ર કલ્પના ઉદ્ભવી છે. એ વિશેની વિગત સમજાવું મારે માંખ ખંડનું અદંકારનું પ્રકરણ વાંચવા વિનવતી છે.

માયાવાદ

માયાવાદે નિર્માણ કરેલી માયા જોટલી દુસ્તર છે તેટલી આ જગતની માયા કદાચ દુસ્તર નહિ હોય એ વાત સમજવામાં ઉત્પન્ન થતો એક કાષ્ઠો સમગ્ર દરેક માધકને ઘણા રખત સુધી મૂઝી નાખતો હશે, અને તેનો સમાધાનકારક ખુલાસો મળતો જ નથી એ વાત કહે છે કે, આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપ અને મુક્ત જ છે, પણ અજ્ઞાને કડીને મધનમાં પડે છે આ ઉપર માધક પ્રશ્ન પૂછે છે કે, 'એ અજ્ઞાત આત્મ ક્યાથી?' વાદી ઉત્તર આપે છે, 'માયાને લીધે' સાધક પૂછે છે, 'માયા એટલે શું અને એ ક્યાથી આવી?' વાદી કહે છે, 'અરે, માયા એ કંઈ બારરૂપ પર્યાય જ નથી એનું નામ જ અવિદ્યા, — ઠે નહિ ને એ આત્મ ક્યાથી? અ તો મિથ્યા બાસે છે' માધક પૂછે છે, 'ઠે નહિ તોયે કેવી રીતે બાસે છે?' વાદી કહે છે, 'અનાદિકાળના અજ્ઞાનને લીધે'

માધકને બાપડાને આ ઉત્તરથી કાર્મિકમાધાન થતું નથી, પણ સાત્ત્વમાં શ્રદ્ધા રાખી, ન અમગ્નનાનું મારણ પોતામાં અજ્ઞાન છે, પોતે માયામાં છે એટલે જ નથી સમજી શકતો એમ પોતાને દોષ દર્શ, જગતનો બાસ કેવી રીતે ચાલ્યો જાય તેના ઉપાયો યોજવા મથે ઠે ઠેવો એક વાત પણ મનન નિષ્ફળ કરી, જગતનું બાન દૂર કરી, જગતનો બામ ને કાણે બધ થયો એટલે અનાદિ કાળનું અજ્ઞાન દૂર ગયું એમ સમજી જાય છે પછી પાછું જગતનું બાન થાય છે એટલે મૂઝાય ડ ખરો, પણ એ અવગેહ પ્રારબ્ધને લીધે છે, કુભારનો ચાકડો જેમ ધણી બધ થાય તોયે ફર્યા કરે નેમ પૂર્વની ગતિને લીધે છે, એવી સમજૂતીનો આશ્રય લઈ સતોત્ર માની લે છે, અને એ જ વાતનું પ્રવચન કરતો ફરે ઠે છતાં, હજી સુધી જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં અજ્ઞાન ક્યાથી આ યુ અને છે નહિ તોયે બારી શકે એવી માયા તે શું છે એ વિશે — ને અનાદિ અને અનિર્વચનીય છે એ

સિવાય ખીજે — ખુલાસો મળ્યો નથી પણ 'અનાદિ અને અનિર્વ-
ચનીય'નો અર્થ આ ઠેકાણે એટલો જ થઈ શકે કે, એ વિષયમાં
આપણી શુદ્ધિ હજી પહોંચતી નથી

‘ છે નહિ ’ એવી માયામાં નિયમાધીનતા છે એણે તો માયાવાદીનેયે
સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી એનયે ‘વ્યવહારપૂરતું’ પગીકરણ
સ્વીકારવું પડે છે * એટલે આ જગત કેવળ ભામ જ હોય તોયે તે
કોઈ ઢગધડા નિનાનો ગાડો ભામ છે એમ નહિ કહી શકાય

માયાવાદની પાછળ માયુ અતોકન આટલું જ છે કે,
(૧) મનના વ્યાપાર ચાલુ હોય તો જ જગતનું કે દેહનું આપણને
ભાન થાય છે, (૨) જગત આપણને કેવું દેખાય તે આપણી મનોદશા
ઉપર પણ અવલંબિત છે, અને તથા જગતના પદાર્થોને આપણે જે
નામ અને ઉપધી ઝાળખીએ છીએ, તે નામ અને ઉપ એ પદાર્થોને
છે જ એમ આપણે ખાતરીપૂર્વક ન કહી શકીએ, અને (૩) મનની
પાછળ કે જગતની પાછળ મર્ષ ગિર તત્ત્વ હોય નો તે મત્તામાત્ર
ચૈતન્યનું છે

પણ આ અતોકનનો અર્થ તો એટલો જ થયો કે, જેમ કે મ
અને ઉપનું ભાન આપણને આપનો વ્યાપાર બંધ થાય તો ન થઈ
શકે તેમ પોતાના અસ્તિત્વથી માફીને જગત સુધી કોઈ પણ પદાર્થ
કે ભાનનું ભાન મનના વ્યાપાર વિના ન થઈ શકે જ્ઞાતાપણ પ્રાપ્ત
કરવા મન એ આવશ્યક સાધન છે મનનો વ્યાપાર જેમ જેમ વિશેષ
વિકસિત અને શુદ્ધ થતો જાય તેમ તેમ જ્ઞાતાપણ વધારે સ્પષ્ટ
થતું જાય અને એ દ્વારા મળતા અનુભવો વધારે મુક્ત અને
તત્ત્વપૂર્ણ થતા જાય તે છતાં એટલે સુધી કે, એ વડે પોતાના
અત જગતના અસ્તિત્વની પાછળ રહેતી ચૈતન્યસત્તાનેયે તે મમજી
શકે. જે જે જ્ઞાતો કહે છે તે એક દષ્ટિએ કંપના છે એ માયુ,
છતાં, એ કંપના પાછળ જેટલું નિયમાનતોકન છે, જેટલું અંગે

* યોગસાક્ષિમાં, માયામાં મોટો નિયમ જ નથી એવું સિદ્ધ કરવા,
પૃથ્વીમાંથી આકાશ, જળમાંથી તેજ પ્રેષણ આવે એવી કમ વહીવટ સુધ્ધિઓ
છે, અને તે યોગીઓ એક શકે છે, એટલું જન્યવચ પ્રવચન કયો છે આ
પણ યોગસાક્ષિમાંની મ થા જ છે

એકની કલ્પના બીજાઓની કલ્પનાઓ સાથે મળતી આવી શકે છે, જેટલે અંગે એક જણો થતી પ્રતીતિઓ તે બીજાને કરાવી શકે છે, અને જેટલે અંગે એ કલ્પનાની અવગણના કરી વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી, તેટલે અંગે જગત જેવું કાર્મિક કે, તેમાં કાર્મિક નિયમાધીન ક્રિયા ચાલે છે, કાર્મિક નિયમો મુજબ જ તેની પ્રતીતિ થાય છે અને તે ગંધર્વનગર કે આઝવાના જગ જેવી કે ગ્લુસપ જેવી કે 'નક્કો નક્કો રાજાની વાત' જેવી* જ કલ્પના નથી એમ માન્યા વિના ચાલે એમ નથી જગત દેખાય છે તે આપણા અજ્ઞાનથી છારેલી કલ્પનાને કીધે દેખાય કે એમ કહેવાને મદતે જગત છ માટે, આપણે જે મનનક હોઈએ તો, આપણને એ પ્રતીત થાય છે, અને જેમ જેમ એ મન વિશે શુદ્ધ અને અબ્યુદિત થાય તેમ તેમ એ પ્રતીતિનું સ્વરૂપ વધારે સૂક્ષ્મ અને તત્ત્વપર્ણ થાય છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય થાય.

મનને એક કેન્દ્ર ઉપર લાવતું પડે એ કેન્દ્ર એટલું સૂક્ષ્મ થાય કે જેમ અણુ જેટલી વસ્તુ સૂક્ષ્મચાર્ક થતી વિના ન દેખાય તમ એ વ્યાપાર માનુષ ન પડે, પણ અથત સૂક્ષ્મ હોવાથી જ અત્યંત બળવાન અને તત્ત્વપર્ણ હોય — એ જુદી વસ્તુ છે એમાં મનની પ્રગટતા વધારે છે, ઓછી નથી પણ મનોવ્યાપાર એ જ જ્ઞાનનું માધન છે, એનો વ્યાપાર એ અજ્ઞાન નથી મનની શુદ્ધિ અને વિકાસની ન્યૂનતાને બીધે એ જ્ઞાન રચૂળ કે જૂલભરેલું હોય, પણ રચૂળ કે જૂલભરેલું તોયે જ્ઞાન છે જ્ઞાનનો અભાવ — જડતા — અજ્ઞાન નથી.

જગત દેખાય છે તે એવો જાદુગરનો ખેલ નથી કે 'હૂ' કરવાથી ઊડી જાય એના સ્વરૂપ વિષેની આપણી કલ્પના જૂનભરેલી હોય એમ બને, તે માટે આપણુ એક જ સાધન મન — તેને આપણે શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ કરવું રચું જેણે જેણે આત્મપ્રતીતિ કરી છે તેણે

* વેદાંતના પુરતકોગા સૃષ્ટિનું મિશ્રાપણ બતાવવા માટે નીચેના જેવી વાતો કહેવામાં આવે છે એ: હવે નક્કા નક્કા રાજા એવે હવે તણુ કુવર, તેમાંથી બે જન્મ્યા જ નહોતા અને એકની વાત જ ઓછી હતી, તેમણે વસાવ્યા ત્રણ ગામ તેમાંથી બે ખાલી હતા અને એ વસ્તુ જ નહોતી . મગેરે

આ જ રીતે કરી છે. પોતે સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞાવાળા છતાં, અશુદ્ધ મનસ્કતાને બદલે સમનસ્કતા એ જ અગ્નિ છે અને અમનસ્ક થાઓ એવો ઉપદેશ સતોએ આપ્યો એ જ આશ્ચર્ય છે !

યસ્તુ વિજ્ઞાનવાન્મવતિ સમનસ્કઃ સદા શુચિઃ ।

સ તુ સત્પદમણ્નોતિ ॥ x x x x

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ (કઠોપનિષદ્)

જે વિજ્ઞાનયુક્ત, સમનસ્ક, અને સદા પવિત્ર છે તે તે પદને મેળવે છે. x x આ સર્વ જૂતોમાં ગૂઢ રહેલો આત્મા પ્રકટ થાયું પડતો નથી; પણ કુશાગ્ર અને સૂક્ષ્મ શુદ્ધિથી સૂક્ષ્મદર્શીઓ એને જાણી શકે છે.

લીલાવાદ

સાધકને મૂચરી નાખનારી આ એક બીજી શબ્દજળ છે 'આ મર્વ વિશ્વ ભગવાને રમતમા (લીલ્યા) પોતામાથી રચ્યું છે અને મર્વ કાર્ત્ત્વ ભગવદ્ગુણ જ છે' — એમ એક બાજુથી એને કહેવામા આવે છે, અને બીજી બાજુથી એને મિત્રાવવામા આવે છે કે, 'ભગવાનને ભજીને મનુષ્યજન્મને સાર્થક કરી નાખ મનુષ્યજન્મ કાર્ત્ત્વ વારવાર મળે નથી એક વાર જન્મ એળે ગયો તો તારે કર્મો કરીને કીડો, કૃતરો કે કોણ જાણે શુધે થઈને પડીશ, અને ભક્તતા બટકતા પાર નહિ આવે અથવા એક બાજુથી એમ કહેવામા આવે છે કે, 'ભગવાન સૂત્રધાર છે અને તુ કેવળ એનું ન્યાય નાયનાર યત્ર છે,' અને બીજી બાજુથી કહેવામા આવે છે કે, 'ભગવાન તો કેવળ કર્મફલપ્રાપ્તા છે અને તુ જ તારા કર્મો માટે જવામકાર છે'

સાધક આ પરસ્પરનિરોધી વિધાનો વચ્ચે મેળ બેસાડવા અશક્ત થાય છે, અને વચ્ચે વાર એને થઈ આવે છે કે, 'ભગવાનની આવી તે કેવી રચ્યદત્તા' એને માટે અમારે સર્વ પ્રકારની વ્યથાઓ ભોગવવાની.' એ મૂઝવણનું સમાધાન કરતા એને કહેવામા આવે છે કે, 'તુ તારું દુષણ છોડી દઈ ભગવદ્દષ્ટિએ જો કયાં સુખ કે દુઃખ કશુધે જણાશે નહિ' પેના તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિએ એવી પ્રતીતિ કરવા ધડીમર મથે છે, પણ બ્રાહ્મણનાનો કે દુઃખનો અસાધ્ય ભાર અનુભવનાનો હોય ત્યારે દુઃખ છે જ નહિ એમ કેવી રીતે માની શકે ?

ત્યારે, આ લીલાવાદની પાછળ તત્ત્વદષ્ટિ એટલી જ છે કે, સર્વ વિશ્વ એક ચિત્તતત્ત્વમાથી જ થયેલું છે કેવી રીતે થયું અને શું કામ થયું, એ પ્રશ્નના સમાધાન માટે 'લીલા' શબ્દ વાપરવામા આવે છે, ત્યારે એનો સાદો અર્થ એવો જ છે કે, એ ચિત્તન્યના

પૂર્ણતા

અમુદ્યની ઇચ્છા રાખનાર-દરેક પુરુષને પૂર્ણ થવાની ઇચ્છા હોવી યોગ્ય અને સ્વાભાવિક છે, પણ પૂર્ણતા વિષેના એના આદર્શ અને એ પદને પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિ વિશે જો ભ્રમભરી કલ્પનાને એ યોગ્યતા હોય તો તે ઊલટો વધારે ગૂંચવાઈ જાય એવો સંભવ છે.

પહેલાં તો પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિની બાબતમાં કેટલીક શકયાશક્યતાને એણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ. ચૈતન્ય સર્વશક્તિમાન છે. શક્તિમતાની દૃષ્ટિએ (potentially) ત્યાં ત્યાં ચૈતન્ય સ્ફુરતું પ્રતીત થાય છે ત્યાં સર્વત્ર પરિપૂર્ણ અને સમ છે. જે સ્થિતિએ એક પ્રાણી પહોંચે. હોય તે સ્થિતિએ બીજો કોઈ પણ પહોંચી શકે : આ બધું જન્મ સાચું છે, તેમ આ પણ સાચું છે કે, અમુક કોઈ ક્ષણે આપણે જે કોઈ જીવનો વિચાર કરીએ, તે પોતાની શક્તિને, તેની ઉપાધિએ તથા ચોક્કસ નિયમેને અધીન રહીને જ પ્રગટ કરી શકે છે. એટલે ચૈતન્યની શક્તિમતા (potentiality) અમર્યાદિત છે, પણ અમુક ક્ષણે તેને પ્રગટ કરવાની શક્તિ મર્યાદિત છે. એક પહેલવાન મોટરને ઊભી રાખી શકે, તે મારામાં પણ તે જ ચૈતન્ય-શક્તિ હોવાથી હું પણ શક્તિમતાની દૃષ્ટિએ એમ કરવા સાધક ગણાઉં; પણ આ ક્ષણે એ શક્તિને હું પ્રગટ કરી શકું નહિ, એટલું જ નહિ પણ શક્તિને એ રીતે પ્રગટ કરવાનું મારા શરીરમાં મરજી પડત સામર્થ્ય આવે કે નહિ તે અન્ય નિયમેને અધીન છે. જો મેં મારા પૂર્વજીવનમાં એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો કદી સંકલ્પ ન કર્યો હોય, મારા શરીરને એવું બનાવી મૂક્યું હોય કે એવી જાતની શક્તિ પ્રગટ કરવાને એ ન સુધરી શકે એવું પડ્યું બની ગયું હોય, તો મારાથી આ શરીરે પહેલવાન જેટલી શક્તિ કદી પ્રગટ ન કરી શકાય એવું બને. ચૈતન્ય સર્વશક્તિમાન હોવા છતાં એ શક્તિએ

કપે કેપે અને કેટલી માત્રામાં પ્રગટ થાય, એ જે ને રીતે મારું આજ સુધી હવન માર્યું છે તે વડે મર્યાદિત થયું છે.

આ ઠારખુથી, આત્મપ્રતીતિવાળા મર્વે પુરુષો એકસરખી શરીરની, મનની કે શુદ્ધિની શક્તિવાળા હોવા નોંધે, એમ મમજવાની ભૂલ ન થતી નોંધે. આવી વ્યક્તિગત મર્યાદાની સાથે દેશકાલની મર્યાદિતતા પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે આત્મપ્રતીતિવાળો પુરુષ પોતાના જામાનાની અસરથી તદ્દન જ મુક્ત હોય એવું માનવાની ભૂલ ન કરતી નોંધે. આથી, દા. ત., શુદ્ધની પૂર્ણતા એના જામાના અને દેશને અનુમરતીને હોય, અને કૃષ્ણની એના. શુદ્ધ, મહાવીર અને ગાંધીજી ત્રણે અદિ'સાના દિમાયતીઓ હોય છતાં ત્રણે પર પોતાના જામાનાની અમર હોવાથી ત્રણેની અદિ'મા વિષેની આચાર માટેની કલ્પનામાં ભેદ પડે. એટલે કે, એવા પુરુષની શક્તિઓ કે ગુણોએ હવનમાં જે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ લીધું હોય તે વિશિષ્ટતાને કદી આદર્શ ન કરી શકાય. એ શક્તિઓ અને ગુણોનો આચરખુરૂપે નહિ પણ ભાવનારૂપે જ વિચાર કરવો નોંધે, આચારની યોગ્ય-યોગ્યતા આજની દૃષ્ટિએ તપાસવી નોંધે; અને તેને પ્રગટ કરવાની વિશિષ્ટ રીત આજના યુગને ઘટે તેવી રીતની હોવી નોંધે.

ખીજું, પૂર્ણતાના આદર્શની જાગૃતમાં સ્થિરસંપત્તિ અને વિભૂતિ વચ્ચેનો ભેદ સક્ષમાં રાખવો નોંધે. અર્જુન એના જામાનામાં મોઢા તરીકે અદ્વિતીય હતો, છતાં એને કાળાએ ભૂંટયો. ઘડપણ, નિરાશા વગેરેથી એની લડવાની શક્તિ હણાઈ ગઈ અને એ હાર્યો. છતાં કોઈ એમ નહિ કહી શકે કે, અર્જુન યુદ્ધવિદ્યા ભૂલી ગયો હતો કે એની વીરતા ઘટી ગઈ હતી. વિદ્યાનો પ્રયોગ કરી જતાવવાની શક્તિ વિદ્યા કરતાં ઓછી રચાયેલી હોય. એથીયે આગળ વધી કદાચ એમને જાને કે, એકાદ સેનાપતિ ઘડપણમાં મહાવરો ન રહેવાથી યુદ્ધકળાયે ભૂલી જાય, છતાં તેથી એનું શૌર્ય ઘટ્યું ન કહેવાય. એટલે યુદ્ધવિદ્યા અને એનો પ્રયોગ એ બે એની વિભૂતિઓ છે અને શૌર્ય એની સ્થિરસંપત્તિ છે. એ અશસ્ત્ર થાય કે યુદ્ધવિદ્યા ભૂલી જાય, છતાં એનામાં રહેલું શૌર્ય અનેક રીતે પ્રગટી જશે.

મનુષ્ય જે જે વિદ્યાઓ શીખે છે અને તેના પ્રયોગરૂપે જે જે કર્યો કરે છે, તે પ્રત્યેક એના ઉપર એક એક ગુણનો સંસ્કાર પાડે

સહજ સ્વભાવમાથી જ થયેલુ લાગે છે, પણ એથી વધારે ચોક્કસ પ્રયોજન આપણે જાણી શકતા નથી.

પણ એ લીલા શબ્દ માધકના મનમાં કેવી ગેમ્મમજ અને દબી પુરખેને માટે કેરી પાખડ વધારવાની અનુકૂળતા કરી આપે છે, તેનો ધ્વજસૂત્રકારને ખ્યાલ હોત, તો તેમણે એ શબ્દ ન વાપર્યો હોત * ચૈતન્ય એ વિશ્વનુ ઉપાદાનકારણ છે — ચિત્તતત્ત્વમાથી જ વિશ્વ થયુ છે એ વેદાન્તસિદ્ધાન્ત છે, પણ 'લીલા' શબ્દ વાપરવાની સાથે ચૈતન્યમાથી થયુ છે તેને જાહેર 'ભગવાને કયું છે' એવી ભાષા યોગ્ય છે અને ઉપાદાનકારણને જાહેર એક પરમક્રિા વિશ્વનુ નિમિત્તકારણ હોય એવી સમજ યર્થ જાય છે પાખડીઓ કવી ગીતે એ લીલા શબ્દનો દુરુપયોગ કરે છે તેમાં પડવાની જરૂર નથી.

અનંત પ્રકારની શક્તિઓના બીજરૂપ ચૈતન્ય શક્તિમાથી આ વિશ્વ થયુ છે એ ચિદ્રૂપ હોવાથી એ ઝડપ પણ છે — એટલે કે, ચોક્કસ નિયમો પ્રમાણે જ એ ચૈતન્ય ક્રિયાવાન થાય છે : ક્રમશઃ એમાથી જ મનુષ્ય થયો છે, મનુષ્યની વિવિધ શક્તિઓ ધર્મ, ઐનામાં ઓગ્રીવત્તી સ્વાધીનતા અને સ્વતંત્રતાનોયે ઉદય થયો. તેને લીધે એ તદ્દન પોતાની બાહ્ય શક્તિઓ કે પરિસ્થિતિને આધીન હોય તેમ વિવશપણે વર્તનારો નહેતો નથી, પણ એનાથી પર ધર્મ શકે છે, ઓઠાવત્તો એમના ઉપર કાબૂયે મેળવી શકે છે, સ્વેચ્છા પ્રમાણે ઓછુવણ પોતાનુ નિયમન કરી શકે છે, અને એવી ગીતે એ શક્તિનો મનુષ્યમાં આવિર્ભાવ થતા થતા એવી સ્થિતિ આવે કે, જેમ બીજા વૃક્ષરૂપે થવામાં પોતે અદશ્ય અને નદ્ર્યત બની ગયુ હોય છે તે બીજીબીજા ઉપજાવે એટલે એની પરિક્રાન્તિ (Cycle) પૂરી ધર્મ ગણાય, તેમ એ ચૈતન્યશક્તિ પોતાની મત્તાની પ્રતીતિ કરાવે એટલે એની પરિક્રાન્તિ પૂરી થાય.

'લીલા' શબ્દ પરમતત્ત્વમાં સ્વચ્છદતાનો ખ્યાલ ઉપજાવે છે, પણ આપણે તો જાણીએ છીએ કે એક જ્ઞાનુ તણખવાનુ દાહલુ કે મોટા જલપ્રલય કે જૂકપ જે કાર્થ બની આવે છે તે ચોક્કમ નિયમો મુજબ જ થાય છે એવા કેટલાક નિયમોનું આપણને જ્ઞાન પણ

હું, જેટલાનું જ્ઞાન હું તેને આધારે મનુષ્યે કેટલીયે સક્તિઓ ઉપર પોતાનો હક્કને ક્યેં હું, અને બીજાને ઓગળવા કે ને ઉપર હક્કને બેસાડવા પ્રયત્ન કરી ગયો હું. જાણ્યેલા નિષ્ક્રમો કરતાં ન જાણ્યેલા વધારે હું અને કદાચ રહેશે, છતાં જે જાણીએ છીએ તે ઉપરથી આપણે ઓટલા મોઝમપણે કહી ચકીએ છીએ કે, ચૈતન્ય ઝાત હું, જગત ઝાત હું, લીલા—સ્વચ્છંદ—સ્વચ્છંદી બાજક જેવા બગવાનની રમત—નથી, અને સ્વચ્છંદી બાજક જેમ

‘પત્ર પાખોને પકડી તોડે, રાજ ઘઉં જોવાને તોડે.’

તેમ બગવાન આપણુદ, મનગી, સાગણી વિનાનો, છોડોને મહં તેમના કલ્પેગોમાં આનંદ બેનારો, કાર્મ ધામમા ગદેનાગ ગમત નથી,

છે. એક જ પ્રકારના એવા કર્મોનો અભ્યાસ એ ગુણોને દઢ કરી એને એનો અવભાવ બનાવે કે, અને તે એની સ્થિરમપત્તિ થાય છે. કાળાન્તરે એમ બને કે, એ પ્રકારના કર્મો કરવાના પ્રમગ જ એના જીવનમા ન આવે, છતાં એનો એ અવભાવ જીવનના સદમ પ્રમગોમાયે જણાઈ આ યા વિના ન ગહે સદમ પ્રસગોમા જ જણાય એટલે નિશ્ચિતિ જેના એ આકર્ષક ન બને એમ થાય, છતાં એ એની સ્થિરમપત્તિ છે.

પૂર્ણતાનો વિચાર આની સ્થિરમપત્તિની — ગુણોની — યાગતમા કર્મો જોઈએ. કઈ વિદ્યાઓ કે વિજ્ઞાપનો તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો બને એ જુદી વાત છે.

ગુણોની દૃષ્ટિએ પણ પૂર્ણતાનો વિચાર બે રીતે કરવાનો છે. વિવિધતાની દૃષ્ટિએ અને એકાદ ગુણની પરાકાષ્ઠાની દૃષ્ટિએ. જુદા જુદા ગુણો જુદા જુદા કાળમા મહત્ત્વ મેળવે, અને યુગાનુસાર એવા કોઈ ગુણની પરાકાષ્ઠા હોની આવશ્યક ગણાય, પણ વિવિધતાને ગૌણ ન મનજીવી જોઈએ, કારણ એનો જીવનના દરેક પ્રસગમા અને વિશિષ્ટ ગુણોમાયે વિવેકપૂર્વક અમત મરવામા ખપ છે.

પણ આ વિવિધતાની યાગત સાદી શુદ્ધિથી સમજવામા આવે તો ગેરસમજ નથી થતી, પણ કોઈ તત્ત્વવાદની દૃષ્ટિએ એનો વિચાર કરવામા આવે છે. ભારે સાધક ગોટાળામા પડે છે. હા ત કેટલાક કહે છે, 'ભગવાન પૂર્ણ છે એ તો કામી, ક્રોધી, લોભી, હિંસક, અહિંસક સર્વ કોઈ કે મારે કુરુષોત્તમ થતુ છે તો મારે એ સર્વ ભાવોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.' માથુસ બ્યારે વિવેકશુદ્ધિને તિલાંજલિ આપી કોઈક વાદથી ઘેરાઈ જાય છે, ત્યારે જ આવા ગોટાળામા પડે છે. નહિ તો એ સમજે કે, ગુણોની વિવિધતામા પ્રત્યેક ગુણનું ઉત્પત્તિ કે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ વિચારવું ઘટે છે. હા ત, કામની પાછળ સ્થિર ગુણ પ્રેમનો અને સર્વનતાનો છે, કામવિકારમા એનું સ્વરૂપ ઉત્પત્તિ નથી, શુદ્ધ પ્રેમ અને શુદ્ધ રચનશીલતા એ યોગ્ય છે. તેમ જ ક્રોધની પાછળ અવ્યવસ્થિત તેજસ્વિતા રહસી છે. ઉત્પત્તિ તેજસ્વિતા યોગ્ય છે. લોભમા અનુત્પત્તિ સત્રહેચ્છા રહી છે. એનોયે ઉત્પત્તિ માર્ગ હોઈ શકે એ રીતે ગુણોની ઉત્પત્તિ કોટિમા વિવિધતા અને તે સર્વેનું સામન્વય એ પૂર્ણતાનો આદર્શ હોય.

એમા અધર્મિન હમુ નથી, અને તે માદી રીતે મમઝ શકાય એરી વાત છે. પણ પૂર્ણતા એટલે બ્રહ્મચર્ય પણ ખરું અને લંપટતા પણ ખરી, એ પૂર્ણતાનો વિચિત્ર અને જૂલમરેસો ખ્યાલ છે.

પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવામાયે ધ્યામયોગ મુચવાયેવો જાણાય છે. 'હું પુરુષોત્તમ છું' એરી જ જાણના કર્યા કરવાથી પુરુષોત્તમ થવાય એમ કેટલાકની માન્યતા છે. આ ગીત ખોટી છે 'હું પુરુષોત્તમ છું' એમ કહેા કે 'હું મદ્ગદગ્ય છું' એમ કહેા, પુરુષોત્તમની કે મદ્ગદગ્યની જેની આપણી કલ્પના હને તેમ જ આપણે ધર્મ શખીશુ — એ એક વાત અને ધ્યામ કરવાથી પુરુષોત્તમ ધર્મ શકાય તો વડોદરાના ગાયકવાડ નો જરૂર ધર્મ શકાયુ જેઈએ દીવાનારાજામા તો એમ કેટલાક થાય છે એ આપણે જાણીએ છીએ, પણ ડાશા જગતમા નથી ધર્મ શકાયુ એ પણ ચોક્કમ વાત છે જે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી દોષ તે માટે તન તોડીને મદેનત કર્યા વિના તે કેવળ ધ્યામથી પ્રાપ્ત થાય એની આશા કરી એ ખેદજનક અણમન-જ છે, અને કમનગીએ, દેશમા જ્યારે પુરુષાર્થ ઘટી જાય છે અને કલ્પના-શક્તિથી પોતાતી આકાક્ષાઓ જ જાગવાન રહે છે, ત્યારે જ ગાંધા, આખડી, માનતા, ધ્યામ વગેરે ઉપાયોથી જ માણુસ ધ્યેય પાર પાડવાની આશા રાખે છે.

અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને સર્વજ્ઞતા*

‘માયાવાદ’વાળા પરિચ્છેદમાં, આત્મામાં અજ્ઞાન કયાંથી આવ્યું એ પ્રશ્ન સાધકને ઊડે છે અને તેનો સમાધાનકારક ખુલાસો નથી મળતો, એમ જણાવ્યું અજ્ઞાન વિશે અહીં જરા વિશેષ વિચાર કરવો હીક થશે.

અજ્ઞાન જેવું કાંઈ છે જ નહિ એવું સૌ વેદાંતીઓ આપણને કહે છતાં, જેટલે અંશે અજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે તેટલે અંશે, એમના એ વાક્યથી આપણને સમાધાન થવું શક્ય નથી. માટે અજ્ઞાન નથી એમ કહેવા કરતાં અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સીધવું વધારે યોગ્ય થશે.

જ્ઞાન શબ્દમાં બે ભાવો અભાવ છે: (૧) જ્ઞાન, જગૃતિ, અને (૨) કોઈ પદાર્થ કે કર્મ પરત્વે એનાં અવરૂપ, ગુણ, ધર્મ, અન્ય પદાર્થો સાથે મંબંધ વગેરેનો નિશ્ચય.

‘યોગખંડ’માં સમજાવ્યું છે કે, આ બન્ને ભાવો ભુદિની વૃત્તિઓ છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બન્ને શબ્દો ભુદિના વ્યાપારો દર્શાવવા માટે યોગ્ય છે.

અજ્ઞાનમાં આથી ઊંચકા ભાવો છે: એટલે કે, (૧) બેભાન-પણ, નિદ્રા વગેરે અને (૨) કોઈ પદાર્થ કે કર્મનાં અવરૂપ, ગુણ, ધર્મ વગેરે કોઈ બાબતમાં નિશ્ચયનો અભાવ.

એટલે આ બે પ્રકારનું અજ્ઞાન તો થયું જ.

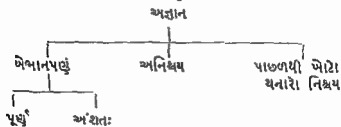
આ ઉપરાંત ભુદિનો જે જગૃતિ કે જ્ઞાનનો વ્યાપાર છે તે અપૂર્ણ હોય એમ બને. ‘યોગખંડ’ના વાચનાર જાણી શકશે કે, જ્ઞાતના ઉદ્ભવ સાથે જે ચાર મેઘજાનો ઝીડે છે તેમાંનાં કોઈક કે મરે પ્રત્યે લગ્ન જાય એટલી પ્રજા સદૃશ ન થઈ હોય, તો જેમ

* આ પ્રકરણ ‘યોગખંડ’ વાંચ્યા પછી વધારે રસજ થશે. માટે એમને એ અહીં ન સમજાય તેમજ એ ખંડ વાંચ્યા પછી ફરીથી વાંચવા વિનંતી છે.

જેમ એ સંપ્રદાનો સ્પષ્ટ જિહ્વાતાં જાય તેમ તેમ પૂર્વની સ્થિતિ અપૂર્ણ જ્ઞાનની અથવા અધૂરા જ્ઞાનની હતી એમ માલુમ પડે છે. પૂર્ણ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ સંપ્રદાન પણ અજ્ઞાન જ છે.

પદાર્થ કે કર્મ પરત્વે એનાં સ્વરૂપ, ગુણ, ધર્મ, અન્ય પદાર્થો સાથે સંબંધ, એની યોગ્ય કિંમત વગેરે જાણત જે નિશ્ચય થાય તે જ્ઞાન ખરું; પણ જો એ યોગ્ય અનુભવ કે વિચારથી થયું હોય, તો જેમ જેમ અનુભવ કે વિચાર વધે તેમ તેમ એ નિશ્ચયમાં ફરક પડતો જાય અને આગણો નિશ્ચય વિપરીત હતો, કલ્પનાયુક્ત હતો કે અધૂરો હતો એમ માલુમ પડે. પાછલા અનુભવથી કે વિચારથી પૂર્વનો નિશ્ચય ખોટો ઠરે અને તેથી તે દૃષ્ટિએ પૂર્વનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન હતું એમ ઠરે.

આ રીતે અજ્ઞાન ચાર રીતનું હોય:

આ રીતે જુદાં જુદાં અજ્ઞાન થઈ શકે છે એનો ઇનકાર કરી શકાય એમ નથી. એનોયે ઇનકાર કરવામાં કેવળ એક શબ્દજ્ઞાન જ નિર્માણ થાય.

પરંતુ જુદાં જુદાં અજ્ઞાન હોય છે તેનુંયે આપણને જ્ઞાન હોય છે, એ અજ્ઞાનનાયે આપણે સાક્ષી રહીએ છીએ અને તે દૃષ્ટિએ સાક્ષીરૂપ આત્મામાં અજ્ઞાન નથી, એ જુદાં જુદાં જ્ઞાન તેમ જ અજ્ઞાન બન્નેને જાણે છે અને તે રીતે સદા જ્ઞાતા જ છે એમ કહેવામાં આવે છે. જુદાં જુદાં અને સાક્ષિત્વ એ એનો બેદ કરીને અજ્ઞાન જ નહિ એમ સમજાવવામાં આવે છે.

તાર્કિક દૃષ્ટિએ આ ખરું છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ, માણસ અને તેટલું જુદાં જ અજ્ઞાન ટાળવા મથતો હોય છે. નહીં વસ્તુથી માંડીને વ્યવહારનાં સર્વે કર્મોમાં અને આત્માનું સ્વરૂપ શોધવામાં એ જુદાં જ સત્ય નિર્ણયો પર લાવવા મથે છે. સાક્ષી સદૈવ જ્ઞાતા

છે એમ જાણીને એનું હમેશા કાર્ય સરતું નથી, બુદ્ધિ જ્ઞાનના હોય તો જ તેનું કાર્ય મરે છે

માણસ બુદ્ધિને સર્વગ્રંથ કરવા મથે છે, પણ પ્રકૃતિ અનત હોઈ એક રીતે એમા એ કદી ફાવતો નથી પ્રકૃતિના વ્યાપારો સનાતન અને શાશ્વત નિયમોથી ચાલે છે એમ લાગ્યા વખતથી જાણાય છે એ નિયમો કેટલા અને શુ છે એ જાણવા વૈજ્ઞાનિકો, યોગીઓ, ભક્તો, તત્ત્વચિંતકો જુદી જુદી રીતે મથતા રહ્યા છે એ રીતે જ્ઞાન વધતું જાય છે, પણ એનું ક્ષેત્ર એથીયે વધારે મોટું માણસ પડતું જાય છે

પરંતુ આમ પ્રયત્ન કરતા એ અમુક ચોક્કસ ભૂમિકાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત મરે છે એમા પ્રકૃતિનું વ્યવહારનું ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનનું અમુક વ્યવહારમા જોડતા ચોક્કસ કાયદાઓનું તથા તે બધાનું દરેક જાતનું જ્ઞાન હોય છે એમ જ્ઞાનનાનું નથી જે સિદ્ધાન્તો કે નિયમો ઉપર વિશ્વનું અને મનુષ્યજીવનનું તત્ત્વ ચાલે છે તથા જેમના વડે કુ ખતો નાશ કરી શકાય અને સમાધાન પ્રાપ્ત કરી શકાય, એ સિદ્ધાન્તોને તે શોધી લે છે — એટલું જ સમજવાનું છે

‘યોગદર્શન’મા એ જ્ઞાનની નીચે પ્રમાણે સાત સીમાઓ કહી છે * (૧) જીવનના તત્ત્વ વિષેનું જ્ઞાન (૨) જીવનને જકડનારા અને છોડનારા મરકારોનું જ્ઞાન (૩) કુ ખનાસક અને સમાધાનકારક અપત્તિઓનું જ્ઞાન, (૪) કર્તવ્યાકર્તવ્યનું જ્ઞાન (૫) મમાધાનકારક ચિત્તના ભાવોનું જ્ઞાન (૬) કુ ખકારક ચિત્તના ભાવોનું જ્ઞાન અને (૭) નિત્યાનિત્યનું જ્ઞાન દુકમા, માનવજીવનના તાત્ત્વિક પ્રશ્નો વિશેનું જ્ઞાન

જેને આ વિષયના નિમંસ્ય સિદ્ધાન્તો હોય લાગ્યા છે, અને તે સિદ્ધાન્તો મુજબ જેનું જીવન જન્યુ છે, તેને એ વિષયનો સર્વગ્રંથ કહેવાને હરકત નથી પણ મર્વગ્રંથ એટલે મનુષ્યજીવનના તાત્ત્વિક પ્રશ્નોની જાગૃતતા સર્વગ્રંથ — એટલું જ એનો અર્થ એવો નથી કે એણે આજે ઉપવાસ કર્યો હોય તો તેની નૈતિક અમગ ખીજ ઉપર ગી યશ્ને એ તે ખાતરીપૂર્વક કહી શકે, અથવા એના પગમા કળતર

યતુ હોય તો તેનો એ અચૂક ઇલાજ કરી શકે, અથવા દશ મિનિટ પછી એના પર શુ કર્તવ્ય આવી પડે તે ખાતરીપૂર્વક કહી શકે, અથવા મગજના ગ્રહ પર મનુષ્યો વગેરે કે નહિ તેની ખાતરી આપી શકે

ઉપર કહી તેરી જ્ઞાતની જ્ઞાનની જૂમિકાઓ પ્રાપ્ત કર્યાનું ફળ (૧) જીવનના અંતિમ જોશની પ્રાપ્તિ, (૨) મુક્તિ, (૩) શાંતિ, (૪) કૃતમર્ત્યતા, (૫) કુખ નાશ, (૬) બધનાશ અને (૭) આત્મચિત્તિ યાપ એમ જણાવ્યું છે

સર્વ વિદ્યાઓનું પ્રયોજન આ સાત ફળ માટે જ હોઈ શકે, એ પ્રયોજન વેદશાસ્ત્રસપ્તમ અને મર્વજ્ઞાનકળાવિશારદ યાત્રી પ્રાપ્ત થઈ શકે તો તેમ, અને જો માદુસીધુ જીવન ગાળી તેના દર્નવ્યો મળવતા થઈ શકે તો તેમ પ્રાપ્ત કરવાને હરકત ન હોય એ પ્રયોજન પગલે મને સંખ્યા મર્વજ્ઞ કહેવાય એ પ્રયોજન પ્રાપ્ત ન થાય તો પહેલો શાસ્ત્રમ્ પછી મર્વજ્ઞ ન કહેવાય

માગશ કે, શ્રેયાર્થી જે સર્વજ્ઞતા માટે આકાક્ષા રાખે તે માનવજીવનના આદિ, મધ્ય અને અંતને લગતા અને ચિત્તની શાંતિને લગતા પ્રશ્નોની, એ પ્રશ્નો વિષે પછી અનત પેટાપ્રશ્નોની નહિ પણ મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો વિશેની. પેટાપ્રશ્નોના જ્ઞાનનો અનાદર કરવો એ જૂન ગણાય, પેટાપ્રશ્નોનો મૂળસિદ્ધાન્તો સાથે મેળ બેસાડતા ન આવડવો કે સિદ્ધાન્તોને પોતાના જીવનમાં ઘટારતા ન આવડવા, એ જ્ઞાનની 'પ્રાન્તભૂમિ' (સીમા) પ્રાપ્ત કરી એમ ન ગણાય

જીવન શોધન

[શોધનું એટલે ન જાણવું જાણવું અને જાણવું સુધારવું.]

ખંડ ૬૪૦

ચાગવિચારશોધન

પ્રાસ્તાવિક

આત્મશોધનમાં ચિત્તશોધન એ જ મુખ્ય છે એમ આગળ કહી ચૂક્યો છું. ચિત્તશોધનમાં બે બાજતેની સમાવેશ થાય છે : (૧) બાનનાઓ અથવા લાગણીઓની શુદ્ધિ અને ભુદ્ધિની ખિસનણી તથા (૨) ચિત્તના વ્યાપારોનું જારીક અવલોકન — એટલે કે, ચિત્ત કાંઈક અનુભવ કરે અથવા રમગણુ કરે ત્યારે એમાં કયા કયા પ્રકારની ક્રિયાઓ થાય છે તેની તપાસ. આ પૈકી પહેલો વિષય ‘અદૃશ્યશોધન’ના ખડમાં ચર્ચાઈ ગયો છે. તેને અંગે ચિત્તના વ્યાપારોનું જે અવલોકન અને વિચાર કરવા પડે તે ધર્મચર્ચાનો વિષય છે. તેનો પણ અહીં વિચાર કરવાનો નથી. પણ ચિત્ત શુદ્ધ હોય કે અશુદ્ધ હોય, તેના ઉપર કયા પ્રભાવે જે સામાન્ય વ્યાપારો હોય છે તે વ્યાપારોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવું એ યોગશાસ્ત્રનો વિષય છે.

ચિત્તને લીધે જ પ્રાણી જ્ઞાનવાન થાય છે, અને આત્મા તો ચોતે જ જ્ઞાનરૂપ છે. આથી આત્મા અને ચિત્ત વચ્ચે વારંવાર એકરૂપતા લાગે છે અને સાધારણ રીતે આત્મા અને ચિત્ત વચ્ચે માણસો બે જોઈ શકતા નથી, એમ આપણે ‘ચિત્ત અને ચૈતન્ય’ના પ્રકરણમાં જોયું છે. આ જ કારણથી આત્મકરણને માટે આત્મા શબ્દ પણ વારંવાર સાહિત્યમાં તેમ જ વાતોમાં વપરાય છે. હવે ચિત્તના વ્યાપારોને જુદા પાડી તેની પાછળ પડેલી માદક રહેલી જ્ઞાનમત્તાની ઝોળખાણ થાય એ રીતે એને તપાસવાનું છે. એ યોગશાસ્ત્રનો વિષય છે.

સાખ્યદર્શનનો વિષય તરવોના પૃથક્કરણનો હતો એટલે કે, એમાં કેટલેક અંશે અવલોકનનો અને કેટલેક અંશે એ અવલોકન પરથી શો મત બાધવો એનો વિચાર હતો. આથી એ વૈજ્ઞાનિક અને તાર્કિક એમ બે પ્રકારનો હતો. એમાં મતબેદ થયોનો પુષ્કળ જીભવ

હોય એ સ્વાભાવિક છે. વળી, એમાં માર્યાં તેટલા મત પણ થઈ શકે. પણ યોગનો વિષય એવો નથી. એ તો વૈજ્ઞાનિક અને વ્યાવહારિક વિષય છે એમ કહીએ તો ચાલે. એમાં જણાવેલી બાબતો અનુભવમાં ઊતરે તો તેનું નિષ્પણુ સાચું, નહિ તો માત્ર કલ્પના. એમાં તત્ત્વચર્ચા હોય તો તે ગૌણ ગણાય. આ કારણથી પતંજલિ મુનિનાં યોગસૂત્રો, જે આ વિષય ઉપર મહત્ત્વનું શાસ્ત્ર છે, તેમાં તત્ત્વચર્ચાની દૃષ્ટિએ પતંજલિએ સૈથર સાંખ્યની વિચારસરણી જ સ્વીકારી લીધી છે. બીજી કોઈ તત્ત્વચર્ચા હોય તો તેનું બહુ મહત્ત્વ નથી. યોગસૂત્રો સમજવાનું મહત્ત્વ એના તત્ત્વદર્શન માટે નથી, પણ એમાં બતાવેલા ચિત્તપરીક્ષણના માર્ગ માટે અને પરીક્ષણને અંગે થતા અનુભવોની નોંધ માટે છે.

આ દૃષ્ટિએ જે યોગનાં કેટલાંક સૂત્રો અહીં સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એનું મુખ્ય પ્રયોજન એ કે, કેટલાંક સૂત્રોના અર્થો જેવી રીતે બાહ્ય અથવા દીકાઓમાં સમજાવવામાં આવ્યા છે તે મને સંતોષકારક અને સાધકને જે મહત્ત્વનું હોય છે તેમાં મદદગાર થાય એવા નથી લાગ્યા. આથી આ ખંડમાં એ સૂત્રોને હું જે રીતે 'એસાકું' છું તે બતાવવા ઇચ્છું છે.

હું 'એસાકું' છું તેવા અર્થો સૂત્રોમાંથી નથી જ સંભવતા એમ મને કોઈ ખાતરીથી જણાવે, તો તેની સાથે હું શાસ્ત્રાર્થમાં નહિ પડી શકું. ત્યાં મારી એટલી જ વિનંતી છે કે, જે અર્થો હું 'એસાકું' છું તે વસ્તુસ્થિતિ અનુભવમાં આવી શકે છે કે નહિ તે તપાસવું અને સૂત્ર જે તે દર્શાવી શકતાં ન હોય, તો તે અર્થ વ્યક્ત કરે એવાં સૂત્રો બનાવવાં.

આ કારણથી આ અર્થોની બાબતમાં કોઈ બીજા દીકાકારો સાથે હું ખંડનખંડનાત્મક ચર્ચામાં પડતો નથી, પણ મારા અર્થો સમજાવીને જ સંતોષ માનું છું.

વાચકને બીજી વિનંતી એ છે કે, એણે જે બાબતો, દીકાઓ કે બીજાં યોગ વિષેનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હોય તો આ અર્થો વાંચતાં તે ખૂબી જવા પ્રયત્ન કરવો, અને અગ્રક શબ્દનો હું કયો અર્થ કરું છું તે બરાબર સમજી લઈ, તે શબ્દ બ્યારે બ્યારે આ ખંડમાં વપરાય ત્યારે તેનો બીજા સાહિત્યમાં થયેલો ૩૬ અર્થ નહિ પણ

મારો અર્થ જ ખ્યાવમાં ગણવા પ્રયત્ન કરવો. નહિ તો, રપટતા વધવાને અદ્ધે ગોટાળો વધવાની ધાસ્તી છે.

જો વાયકને મૂત્રોના અર્થો શોધવામાં રમ ન હોય, પરંતુ ધ્યાનોપયોગી મૂત્રનાઓ જ જોઈતી હોય તેઓનાં લાભાર્થે આ ખંડ એ પ્રકારના અક્ષરોમાં લખ્યો છે. તેઓ ત્રીણા અક્ષરવાળો ભાગ હોડી દેશે તો ચાલશે.

આ ખંડનો મૂળ મસૂદો મેં મારા સ્નેહી અને આદરણીય મિત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તથા પુરાતત્ત્વમંદિરના અધ્યાપક પંડિત મુખવાવજીને વચાઓ હતો. એમણે તે વિશે મારી સાથે ચર્ચા પણ કરી હતી એમની ચર્ચાનો લાભ મેળવી મેં મૂળમાં પુષ્કળ સુધારા-વધારા કરી આ સ્વરૂપમાં મૂક્યો છે. એમણે લીધેલા શ્રમ માટે હું એમનો કૃત્તી થયો છું.

આ બીજી આવૃત્તિમાં યોગખંડના સારરૂપે હેવટે એક સૂત્રરૂપ પ્રકરણ જોડ્યું છે એ ઉપયોગી તીવ્રરૂપે એમ આચાર્ય રાખ્યું છું.

સાખ્યકારિગનો જોણે વાચી હશે તેણે એમુ હશે કે, એમાં મુખ્ય તત્ત્વો ઉપરાંત બીજી પણ ટેલી-બાળતોનો સમાવેશ થયો છે શાસ્ત્રીય અર્થ માટે કદાચ એ બાળતો આવશ્યક જણાય, પણ બધાને એનો ખપ નથી એવી બાળતો મેં પડતી મૂકી છે. એ જ પ્રમાણે યોગસૂત્રોમાંયે કોરી નાની બાળતો વિશે મેં કશો વિચાર કર્યો નથી ચિત્તપરીક્ષણને અંગે જ જોણા સૂત્રો મહત્ત્વના છે તેટલાનો જ મેં વિચાર કર્યો છે.

સાખ્યમતસોધનમાં મૂળ દર્શનનાર સાથે જ મારે કેટલોક વિચારભેદ દર્શાવવો પડ્યો છે અહીં મારે યોગસૂત્રો સાથે ઝાઝી તકરાર નથી, પણ એ જો રીતે સમજાવવામાં આવે છે તે બરાબર નથી એટલું જ મારે કહેવું છે, એમ મને લાગે છે ‘લાગે છે,’ એવો શકાદર્શક શબ્દ વાપરવાનું કારણ એ કે, સાખ્યનાર અને દીગમ્બરોએ કરેલા અર્થો પ્રાચીન અને પરંપરાગત છે, એમના કાષા અને વ્યાકરણના જ્ઞાન આજળ માઠું જ્ઞાન માર્ગ લેખામાં જ આવે એમુ નથી આથી એમણે કરેલા અર્થો પત જલિની ધારણા કરતા ખોટા છે એમ મારાથી આવરીપૂર્વે કહી ન શકાય અનુભવીનો મન એ જ એમાં હેવટનો નિશ્ચયાર્થક સિદ્ધાંત વર્ધી શકે

યોગ એટલે શું ?

બીજા સૂત્રમાં^૧ યોગની વ્યાખ્યા કરી છે કે, યોગ એટલે યોગની ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ. ચિત્તની વૃત્તિને એનો વ્યાપાર વ્યાખ્યા કરતાં અટકાવવી તે યોગ.

યુજ્ (જોડાવું) એ ધાતુ ઉપરથી યોગ શબ્દ બનેલો હોવાથી, યોગ એટલે કોઈ વિષય સાથે ચિત્તને જોડવું એવો સામાન્ય રીતે અર્થ કરવામાં આવે છે, અને ‘સમાધિ’ શબ્દને એના પર્ચાય તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.^૨ પતંજલિના યોગથી જુદી જાતના યોગનો વિચાર કરનારા પણ યોગ અને સમાધિ એક જ અર્થમાં સમજે છે એમ હું માનું છું.

પણ પતંજલિએ ‘યોગ’ અને ‘સમાધિ’ શબ્દો ખાસ અર્થમાં વાપર્યા છે અને હું સમજું છું ત્યાં સુધી આખા ગ્રંથમાં એ જ અર્થને વળગી રહ્યા છે.

પતંજલિનો અર્થ યુજ્ ધાતુમાંથી ધરાવી શકાય કે નહિ, તે જુદી વાત છે. કે તે માટે, ધટે તો, ભલે પતંજલિને દોષ દેવામાં આવે. પણ યોગસૂત્રનાં વાંચતાં ‘યોગ’ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ જ અર્થ સમજવા

૧. યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ॥ ૧-૨ ॥

૨. ‘યોગઃ સમાધિઃ’ યોગભાષ્ય, પહેલા સૂત્ર ઉપર.

૩. આત્માનો અથવા પુરુષનો પેતાના સ્વરૂપ સાથે યોગ — એ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધનું પરિણામ હોવાથી ‘યોગ’ શબ્દનો આ ઉપયોગ ધાતુના અન્વયમાં જ એમ એક દીક્ષકાર કહે છે. ઠીક છે. પરંતુ આત્માને સ્વરૂપનો વિયોગ કદી થઈ શકતો જ નથી, એમ જોયો કહે છે, તેમની દૃષ્ટિએ આ, વધારે નહિ તોયે, બાપાર્શ્વમિત્ય થાય. પણ એ બાપાર્શ્વમિત્ય અદ્વૈત્ય ન દેવાય.

નેહએ, અને 'સમાધિ' એટલે એ એકની વ્યાખ્યા મુજબ સમજવો નેહએ.^૧

આનો અર્થ એ થયો કે આપણે યોગ અને સમાધિ । સમજવા માટે ઘોડા ગિતરણ પડશે

પણ યોગને ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કહતો હોવાથી, પહેલા ચિત્તવૃત્તિ ચિત્તવૃત્તિ એટલે શું, એ શોધવું પડશે, કારણ,
 ઇટલે શું ? પતંજલિને સમજવામાં 'ચિત્ત' અને 'વૃત્તિ' શબ્દો પણ ખાડી જેવા છે

'વૃત્તિ' શબ્દ સામાન્ય ભાષામાં પણ રૂઢ થયેલો હોવાથી, જાણેઅજાણે ઠાઈ ૩૬ અર્થમાં જ એને સમજી લેવાની જૂઠામાં આપણે પડીએ છીએ સામાન્ય ભાષામાં, 'વૃત્તિ'
 વૃત્તિ શબ્દ અચોક્કસપણે મુઝા,^૨ સાગળી^૩ કે આગય,^૪ આવેગ,^૫ અભાવ,^૬ બુદ્ધિની ગિતિ^૭ વગેરે અર્થોમાં વાપરીએ છીએ આવા અચોક્કસ અર્થને લક્ષમાં રાખી વિચારીએ તો વૃત્તિઓ અસખ્ય જ એમ આપણને જણાય કે, અને આથી, પતંજલિએ પાંચ જ વૃત્તિ ગણાવી કે તેનું આપણને આશ્ચર્ય થાય છે

પણ આનું કારણ, 'ચિત્ત' શબ્દ માટેનીયે આપણી અચોક્કસ સમજ છે સામાન્ય ભાષામાં આપણે ચિત્તમાં સાગળીઓ, ચિંતન, ઝેરણા વગેરેનો સમાવેશ કરી લઈએ છીએ વેદાંતના પચીસરણુમાં અત કરણની ચિંતન કરવાની શક્તિને ચિત્ત તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે અને અત કરણના મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહ કાર (તથા

૧ તદવ (ધ્યાનમેવ) અર્થમાત્રનિર્માસ સ્વરૂપશૂન્યમિત સમાધિ ।
 ૨-૩ ॥ (ધ્યાન જ, જ્યારે માત્ર પદાર્થને જ ઠસાવનારું અને સ્વરૂપશૂન્ય જેવું થાય, ત્યારે સમાધિ કહેવાય ॥)

૪ નેમકે, મારી જવાની વૃત્તિ નથી

૫ નેમકે, હિંસાવૃત્તિ, દયાવૃત્તિ ઇત્યાદિ

૬ નેમકે શુદ્ધ વૃત્તિ, મલિન વૃત્તિ

૭ નેમકે, હુ લખવા બેઠો હતો, ત્યાં મને તમને મળવાની એકદમ વૃત્તિ થઈ આવી

૮ નેમકે, સાત્ત્વિક વૃત્તિનો, પાપી વૃત્તિનો ઇત્યાદિ

૯ નેમકે, સ્થાયીવૃત્તિ, નિઃસ્થાયીવૃત્તિ, તટસ્થવૃત્તિ, અલેચ્યવૃત્તિ ઇત્યાદિ

કેટલાકને મતે સ્મૃતિ પણ) એવા ચાર (૩ પાંચ) ભેદ પાડવામાં આવે છે. પણ પાતંજલયોગમાં ચિત્ત અને બુદ્ધિ વચ્ચે ભેદ સમજવામાં આવતો નથી, અને એનો અર્થ અંતઃકરણની નિશ્ચયકારિણી શક્તિ એવો થાય છે. અને તે અર્થ સાંખ્યદર્શનને અનુસરીને છે.^૧

જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા બાહ્ય જગતમાં ચાલતી ક્રિયાઓનો અને સંચાર દ્વારા આપણા શરીરમાં ચાલતી ક્રિયાઓનો આપણને નિશ્ચય થાય છે. એ નિશ્ચયનું સાધન ચિત્ત અથવા બુદ્ધિ છે. પતંજલિના અર્થમાં લાગભૂતિ, આશયો, ઇચ્છાઓ, આવેશો વગેરે સર્વ ચિત્ત કે બુદ્ધિની 'વૃત્તિઓ' નથી પણ 'સંચારો' રહે છે; ચિત્તમાં ઊઠતી ક્રિયાઓના સંસ્કારો છે. એ સંસ્કારોનું પરીક્ષણ અને એને વિષે નિશ્ચય ચિત્તમાં વૃત્તિ ઊઠવાથી થાય છે.

આવું ચિત્ત અથવા બુદ્ધિ—એનો વ્યાપાર અધૂરો ન રહ્યો હોય તો—પાંચ રીતનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન ઉપજાવે છે :

૧. પ્રમાણ્યૂત અથવા સાચો નિશ્ચય;

૨. ત્રિપર્યાયી અથવા બ્રમણ્યૂત, છતાં તે ક્ષણે ચોક્કસ લાગતો

નિશ્ચય;

૩. વિકલ્પાત્મક—પણ ત્યાંજે તે ક્ષણે ચોક્કસ—નિશ્ચય;

૪. નિદ્રા હતી એવો નિશ્ચય; અથવા

૫. માત્ર સ્મરણનો નિશ્ચય.

બુદ્ધિનો વ્યાપાર પૂરો થાય તો કોઈ પણ નિશ્ચય પ્રગટવો જોઈએ.^૪

૧. જુઓ સાંખ્યકારિકા રકમી (ખંડ ૩, પરિણિહ ૧મા): બુદ્ધિ એટલે અધ્યવસાય, નિશ્ચય.

૨. સંચારના અર્થ માટે જુઓ ખંડ ૩નો, પ્રકરણ ૧૦મું.

૩. આના અર્થ વિષે આગળ ચર્ચા આવશે.

૪. બુદ્ધિનો વ્યાપાર નિરોધથી અધૂરો રહે. એ નિરોધ યોગાધ્યાસથી પ્રયત્નપૂર્વક થાય અથવા આકસ્મિક કારણોથી નૈસર્ગિક થાય.

જ્યાં નિશ્ચયનો અભાવ છે, ત્યાં બુદ્ધિનો વ્યાપાર અધૂરો ■ એમ સમજવાનું નથી કારણ, ત્યાં 'નિશ્ચયનો અભાવ છે' એવું ચોક્કસ જ્ઞાન તો છે જ. બુદ્ધિમાં રહેલા અજ્ઞાનનું જ્ઞાન એ પણ નિશ્ચયાત્મકવૃત્તિ છે. એનો હું નિદ્રાવૃત્તિમાં જ સમાવેશ કરવા ઇચ્છું. માઠ હૃદયમાં જ બુદ્ધિ નિદ્રિત હોય છે એમ સમજવામાં ભૂલ લાગે છે. એ તો નમ્રતમાં

આ બીમાંથી મૃતિ બીજ ચાર વૃત્તિઓમા અતર્ભૂત પણ છે મૃતિના પડદા ઉપર બીજ ચાર વૃત્તિઓના ચિત્રો ઊંડે છે. પરંતુ બીજ કોઈ વૃત્તિનું ચિત્ર ન ઊડતા કેવળ મૃતિનો જ નિશ્ચય કરીને જુદિનો વૃત્તિનાપાત્ર અટકી શકે છે, તે માટે એને જુદી વૃત્તિ પણ ગણ્યારી શકાય છે

આ બંને વૃત્તિઓ કંઠેરા કરવાવાળી હોય કે કંઠેરારહિત હોય તે પ્રમાણે એના દ્વિષ્ટ અને અક્રિષ્ટ એવા બે બે પાડયા છે *

પ્રમાણ તથા વિષય વૃત્તિ વિષે બહુ કહેવા જેવું નથી. પ્રત્યક્ષ ગીતે, અનુમાનથી, કે આમ પુરુષ કે સાત્ત્વના વચનથી પ્રમાણ-ભૂત નિશ્ચય થાય તે જુદિની પ્રમાણવૃત્તિ દોરીમા સર્પનો, મૃગજળમા મરોવગનો છત્યાનિ પાગળથી બમયુક્ત કરનારો, પણ તે ક્ષણે પ્રમાણ-ભૂત લાગનો નિશ્ચય થાય તે વિષય વૃત્તિ

વર્તતી એક અપ્રમાણ કેવળ તીવ્ર સ્વરૂપ છે એમ જાણતા હોઈએ છતાં હન્દ્રિયો સમજ ન હોય તેવા વિષયોના વિચારમા બીન થઈએ ત્યારે સ્વપ્રદેશ જ છે, તેમ જાણતમા જે જે વિષયો વિષે જુદિ અનિશ્ચિત છે, તે તે બાબતમા તે નિશ્ચિત છે એમ કહેવું જોઈએ 'નિશ્ચય થતો નથી' એવી ભાવના એક પ્રમાણના અભાવપ્રત્યયની જ તેમા નિશ્ચિતવૃત્તિ છે. આ અર્થમા જ સદાજ્ઞાનાશિલસ્ય વૃત્તય (૪-૧૮) એ સૂત્ર સાચું થાય

નિશ્ચયમા નિશ્ચય કરવાની ક્રિયા અટકી જાય છે, પછી નિશ્ચય કરવાપણું રાખવામા આવતું નથી નિશ્ચયના અભાવમા પ્રમાણ કરવાનો પ્રયાત્ન અથવા હમ્મ ન બંધ થઈ નથી

અમુક વિષય અજ્ઞેય છે એવા નિશ્ચયને કઈ વૃત્તિ મળ્યું ? પત જોઈ કહેશે કે કોઈ અજ્ઞેય હોઈ શકે એવું અમે સ્વીકારતા જ નથી, અજ્ઞેયપણાના નિશ્ચયમા સંશોધન હજી બાકી છે એમ સમજવું અમુક પદાર્થ અજ્ઞેય જ છે એમ મને આજે નિશ્ચિતપણે લાગે, પણ એ જ્ઞાની પ્રાન્તભૂમિ નથી તેથી અજ્ઞેયપણાનો નિશ્ચય એ ન તો જોડા અનુમાનપ્રમાણની કે નિદ્રાની વૃત્તિ જોવા ■ કોઈ અજ્ઞેય ન જ હોઈ શકે એ સિદ્ધાન્ત ન સ્વીકારવામા આવે તોયે અજ્ઞેયત્વનો નિશ્ચય અનુમાનપ્રમાણની વૃત્તિ તો થાય જ.

* વૃત્તય પચતત્ત્ય ત્રિઘટાડનિલઘાથઃ । પ્રમાણવિષયવિકૃપનિદ્રા-સ્મૃતય ॥ ૧-૫, ૬ ॥ (વૃત્તિઓ પાંચ વર્ગની છે, કિલ્લ તેમ જ અક્રિષ્ટ પ્રમાણ, વિષય, વિષ્કપ, નિદ્રા અને મૃતિ)

પણ, વિકલ્પ શબ્દ વિચારવા એવા છે શીમ્લોમા વિકલ્પમા કદા-
 હરણુ તરીકે રાહુનું માથું, પુરુષનું ચૈતન્ય એવા શબ્દપ્રયોગો
વિકલ્પ આપવામા આવે છે આ શબ્દપ્રયોગોમા સ્વામિત્વદર્શક
 પદ્ધતિનો પ્રયત્ન નિર્ધારક છે વાસ્તવિક રીતે રાહુ તે જ
 માથું અને પુરુષ તે જ ચૈતન્ય છે કોઈ એ- રાહુ (અથવા પુરુષ)
 અને તેનું અવયવ (અથવા લોનવદ્યનો પદાર્થ) તે માથું (કે ચૈતન્ય)
 એમ બે પદાર્થો છે જ નહિ પરંતુ એવો શબ્દપ્રયોગ વપરાય છે, અને તે
 આપણા ચિત્ત પર ક્ષણિક પણ ધર્મો અને ધર્મ એવા બે ક્ષિત્ત વિષયોની
 અપેક્ષા ઉત્પન્ન કરે છે આ રીતે અર્થ ધરવવા જતા નવમા સૂત્રનો*
 'પથ' એવો થાય કે રબ્દજ્ઞાનની પાછળ ૧૫જાની પણ ખરી રીતે વસ્તુશૂન્ય,
 હિંની અવસ્થા એ વિવિધવૃત્તિ

જે, મે હવે દહુ છે તેમ સાચો કે ખોટો પરંતુ માર્ગ નિશ્ચય
 ૧૫ તે જ યોગદર્શનમા વૃત્તિ શબ્દથી દર્શાવાય છે — મે માથું મહેન
 ૧૫ હોય તો વિકલ્પવૃત્તિનો ઉપર મુજબનો અર્થ સાચો નથી વાગતો
 ૧૫, ઉપસા શબ્દપ્રયોગોમા કાર્ણવે નિશ્ચયકારક જ્ઞાન હોય જ નથી માત્ર
 એક અપેક્ષા ઊભી થાય છે અને સહેજ વિચારતા વિરમી જાય છે છતાં,
 ક્ષણિક અપેક્ષામા નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ રહેલી છે એમ સ્વીકારે તો બદે એ
 હાહારહોનો પણ વિવિધવૃત્તિમા સમાય થાય પણ એવું મત વધારે
 વિશાળ છે એમ મને લાગે છે ત્યારે —

વિવિધવૃત્તિનો અર્થ, 'કેળવણીના પાયા'મા જે અર્થમા મે એ
 શબ્દ વાપર્યો છે, તે અર્થમા જ અહીં ધટાડુ છું એટલે કે, વિવિધ
 પ્રકારના સાંકેતિક અથવા કલ્પનાયુક્ત સંકારોને સ્વીકારે પદાર્થોમા
 જોમના વાસ્તવિક ધર્મો ઉપરાંત બીજા આરોપિત ધર્મોનો નિશ્ચય
 ઉદા મૂર્તિ, વાનરો વગેરે પ્રતીકોમા એ જે પદાર્થના બનેલા છે તે
 પદાર્થના ધર્મો ઉપરાંત એ દેવ છે, દેશ છે વગેરે પ્રકારના નિશ્ચય આ
 જે બીજા પ્રકારનો નિશ્ચય છે તે આરોપિત છે, વિશેષ પ્રકારની
 કલ્પનાથી ઊપજેતો કે, મૂર્તિ, વાનરો વગેરે શબ્દોના જ્ઞાનની પાછળ
 એ ઊપજે છે, એ શબ્દોનું જ્ઞાન ન હોય તો નથી ઊપજતો, કારણ
 કે એ વિશેષ નિશ્ચય વસ્તુશૂન્ય છે એ પદાર્થમા દેવ કે દેશને
 સૂચવનાર — એ પ્રકારના મફત સિદ્ધાંત — કોઈ પદાર્થો નથી આ
 રીતે શબ્દના જ્ઞાનની પાછળ ચીકનો, પણ તે શબ્દ પરત્વે, વસ્તુશૂન્ય

* શબ્દજ્ઞાનપુરાની વસ્તુશૂન્ય વિષય : ૧-૧ ॥ (શબ્દજ્ઞાનની
 પાછળ ઊભારો પરંતુ વસ્તુશૂન્ય એ વિકલ્પ)

નિશ્ચય તે વિકલ્પ છે નિશ્ચયના આ ક્ષેત્રની જીવનના ધણુએ વ્યાપારો પર અમર થાય છે એમ કહી શકાય.

સમાધિના સ્વિરૂપ અને નિર્વિરૂપ એવા બે બેદો પાડવાની પ્રથા સર્વત્ર પ્રચલિત છે એ બે શબ્દો ચાથી ડાખ્યા છે તે હું બતાવતો નથી, પતજલિએ એવા શબ્દો યોગ્યા નથી પણ દીગ્મા એ શબ્દો વપરાયેલા છે. દીકાઓ, ધણુજીવ સ્વિરૂપ સમાધિ, સમીજ સમાધિ અને સપ્રજ્ઞાત યોગ એ ત્રણે ગળદપ્રયોગો ગેર જ અર્થમાં વાપરે છે, એ જ પ્રમાણે, નિર્વિકલ્પ સમાધિ, નિર્બીજ સમાધિ અને અસપ્રજ્ઞાત યોગ એ જ અર્થમાં વાપરે છે. મારો નમ્ર મત છે કે વિકલ્પ, સમાધિ, યોગ, વગેરે ગળદોને પતજલિના અર્થમાં ન સમજવાથી અને દ્વાચિન્ બીજી ભતના યોગ વિશેના મેથોની પરિભાષાને અતી ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાંથી આ ગોઠાગો ડામો ધરો છે.

સ્વિરૂપ અને નિર્વિરૂપ સમાધિ એ ગળદપ્રયોગોમાં વિ ઉપસર્ગ સપ્રયોગન હોય એમ જણાવ નથી નિર્વિકલ્પ સમાધિને ઉન્મની અવસ્થા પણ કહે છે ચિત્તનો વ્યાપાર તદ્દન અટકાવીને બેસવું, અદરતું કે બહારનું આગ્રહ જ્ઞાન હોય નહિ એવી ચિત્તની સ્થિતિ કરીને બેસવું — એ ઉન્મની અવસ્થા કે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે ધણુ યોગાભ્યાસીઓ એ સ્થિતિએ પહોંચવા પ્રયત્ન કરે છે અને એને યોગાભ્યાસની અતિમ ભૂમિમાં સમજે છે પતજલિનો અસપ્રજ્ઞાત યોગ અને આ નિર્વિકલ્પ સમાધિ એક જ છે કે કેમ તેની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત નથી, પણ પતજલિએ સમાધિ કે યોગ માટે સ્વિરૂપ, નિર્વિકલ્પ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો નથી અને એમણે વિરૂપ શબ્દ આસ પ્રકારની વિશેષ ક નવાવાળી જ્ઞાતિ એ અર્થમાં વાપર્યો છે, એ ધ્યાનમાં લાવવા આ ઉદ્દેશ કર્યો છે.

દશમા સૂત્રમાં નિદ્રાવૃત્તિની વ્યાખ્યા આવે છે એ સૂત્રમાં પ્રત્યય 'પ્રત્યય' એવો એક વિચારવા જેવો શબ્દ છે.

સૂત્રોમાં આ શબ્દ નીચે દીપમાં જણાવેલા સૂત્રોમાં વપરાયે છે સામાન્ય રીતે શાસ્ત્રીય મેથોમાં વારંવાર વપરાયેલો શબ્દ કોઈ એક જ અર્થમાં યોજાયેલો હોય એવી અપેક્ષા રાખી અરોગ્ય નથી અપવાદરૂપે કોઈ રચણ એવા આવે કે જ્યાં એ ગળદોને દેખીતી રીતે કોઈ

* મમાપ્રત્યયાત્વના વૃત્તિર્નિદ્રા ॥ ૧-૧૦ ॥ (અભાવના વિષયનું આલબન કરીને રહેવી જ્ઞાતિ તે નિદ્રા છે.)

× ૧-૧૦, ૧-૧૮, ૧-૧૯, ૨-૨૦, ૩-૨, ૩-૧૨, ૩-૧૯, ૩-૩૪, ૪-૨૭

ખીજે ૩૬ અર્થ થતો હોય આ 'પ્રત્યય' શબ્દને એક જ અર્થમાં સર્વત્ર ધટાવવાનો પ્રયત્ન દીકાકરોએ કરેલો લાગતો નથી

મને લાગે છે કે, લગભગ બધે રચણે 'વિવિધ-ય સંસ્કાર' એ અર્થમાં પ્રત્યય શબ્દ ધટાવનાથી સૂનોતો સમજી શકાય એવો સરળ અર્થ નીકળે છે જે પદાર્થ માટે વૃત્તિ પ્રમાણુ, વિષય-ય વગેરે રૂપોવાળા થાય છે તે વિષય, તે વિષયનો ચિત્ત ઉપરનો મંચાર તે એ વૃત્તિનો પ્રત્યય એક જ પદાર્થ અથવા વિષય હોય પરંતુ તેના પ્રત્યયો અનેક હોય, કારણ કે, ક્ષણે ક્ષણે એ વિષય ચિત્ત ઉપર સરકાર પાડી શકે એવો પ્રત્યેક સરકાર તે વૃત્તિનો જુદો જુદો પ્રત્યય કહેનાય * દાખલા તરીકે, એક ગાય જોઈ એ ઇન્દ્રિયનો વિષય બની હવે જોટલી નાર એ ગાય જોવામાં આવે તેટલી દરેક વખતે, એ જોનાની ક્રિયાથી ચિત્ત ઉપર સંસ્કારો ઊઠ્યા જ કરવાના એ સંસ્કારો કોઈ વાર એક જ જાતના હોય, અને કોઈ વાર જુદી જુદી જાતનાયે હોય આમાં વિનય તો દરેક વખતે એક જ છે, પણ દરેક સંસ્કાર વખતે એ ચિત્તની વૃત્તિ સાથે ફરી ફરી જોડાય છે એ દરેક વખતે વિષય સાથે ચિત્તનો જે સંબંધ થયો તે સંબંધનું નામ પ્રત્યય

આ રીતે અભાનનું (કાંઈ છે નહિ અથવા કાંઈ નિશ્ચય છે નહિ એવા સંસ્કારનું) આનંદન કરવાથી વૃત્તિ નિદ્રારૂપી થાય છે અથવા વૃત્તિમાં નિદ્રાનો નિશ્ચય થાય છે.

આ વાક્ય ઉપર ટીકા કરતા પડિત શ્રી સુખવાવજી મને લખે છે “આ (મેં કરેલી નિદ્રાની) વ્યાખ્યામાં અને બૂલ વાગે છે કારણ કે વૃત્તિ 'કાંઈ છે જ નહિ' એ રીતે અભાવને વિષય કરે તે વૃત્તિ પણ જાગૃત વૃત્તિ જ થઈ જાગૃત વૃત્તિ એ જ મહેવાય જેમાં સ્વપ્ના કે ખોટા, ભાવ કે અભાવ, કોઈ પદાર્થ ભારે ખરી રીતે નિદ્રાવૃત્તિ જ્યારે કદય પામે છે ત્યારે તે કાંઈ છે કે નહિ એવું મનું જ નહિ પડતી નથી ઠીકઠી, તે વખતે જ્ઞાનાત્મક બધી વૃત્તિઓ લય પામી જાય ॥ આપની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો નિદ્રા એ પણ એક જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ જ થઈ પછી બને તેમાં શન્યતાનું ભાન હોય ”

* પ્રત્યય શબ્દની વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને આ અર્થ થાય છે વ્યાકરણમાં જેમ વિભક્તિના પ્રત્યયો નામની સાથે જાય છે, તેમ વૃત્તિની સાથે જનારા આ વિષયના પ્રત્યયો છે

આના ખુલાસા

૧ સામ્યમારિ । ૩૩મી યાદ રાખવા જેવી છે એમા કહ્યું છે, “ભાલેદ્રિયોનો બ્યાપાર વર્તમાનમળમા જ છે, અત કરણનો તલ્લે મગમા ચાલે છે” એટલે કે, બુદ્ધિની વૃત્તિ (નિશ્ચય) પ્રત્યય સાથે જ બેઠે એ આવશ્યક નથી, પ્રત્યય પછીયે બેસી શકે એ કહેલું નિશ્ચય થાય તે વખતે વૃત્તિ બેઠી મહેવાય, તે વખતે બહારથી વિષયોનો સરહાર પડતો હોય એ જરૂર નથી સરમાર પગ ચૂમ્યો હોય, તેની રમૃતિથીયે નિશ્ચય થઈ શકે રમૃતિથી એ સમાર ભગત થાય — એ જ પ્રત્યય, એ પ્રત્યયનું આલબન થઈ નિશ્ચય થાય નિદ્રાનો નિશ્ચય પાછળથી થાય છે એમ કહીએ તોયે આ રીતે ઉપરની બ્યાખ્યાને બાધ આવતો નથી પણ આ ઉપરાંત બીજાં ખુલાસો છે

૨ નિદ્રાવચ્ચા અને નિદ્રાવૃત્તિ એ બે વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો જોઈ મેં હાથમા હુ કે નથી એવું જણાયે જ્ઞાન નથી હોવું પ્રાણતા (પ્રવૃત્તિન બગ્ગતા — ચાર અજ્ઞાન) હોય છે જેમ આપણે મરીએ છીએ ખરા પણ તે વખતે પ્રાણતા હોય છે એમ સી રીતે નિશ્ચય કર્યો ? એ પ્રાણદશાનો ખ્યાલ રાખનાર કોઈ ભગત હવે જેમ એ દશાનું સ્મરણ રી ગમય છે એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે ચિત્તની એ પ્રાણદશાને — નિદ્રાને — એ નિશ્ચિતરૂપે જાણે છે એવું અનુમાન પાછળથી આવતી ભગૃતિમા થાય છે એ ખરું પરંતુ એ કોઈ નિદ્રા જ્ઞાનની જ વિશેષતા નથી જ્ઞાનમાત્ર અનુભવકાળે આવતી જીનતા (સારુવ્ય)નો નાશ થયા બાદ તના સ્મરણમાથી ઝૂટ છે એ વખતે કોઈ પ્રત્યયમા તન્મયતા થઈ અર્થ હોય છે તે વખતે એ વિષે આપણને શું જ્ઞાન થયું તે જાણી શકતા નથી એ તન્મયતા આ રીતે ત્યારે તે અનુભવનું સ્મરણ મરી એ વિષે નિશ્ચય મરીએ છીએ એ તન્મયતા સંલિપ હોય તો નિશ્ચય તુરંત જ થાય છે, વાગે કાજ સુધી રહે તો નિશ્ચય મેળે થાય છે એ રીતે ઘનારો નિશ્ચય લાગે કાજ ટકે અથવા ચાર વાર થાય તો પ્રમાણની કોટિનો થાય બદલાઈ નય અથવા બાહરો નય તો વિકલ્પ કે વિપર્યયની મોટિનો થાય એ રીતે અભાવપ્રત્યય સાથેની તન્મયતા નાશ પામ્યા બાદ એ મળે અભાવપ્રત્યય — નિદ્રા — પ્રાણદશા હની જેવો નિશ્ચય મરીએ છીએ

ભગૃતિમાયે બુદ્ધિમા અમુક વિષય પરત્વે રહેવા અજ્ઞાનનું એ જ્ઞાન છે, તે પણ એ જ્ઞાનની નિદ્રાવૃત્તિ જ છે, એમ ઉપર (પાન ૩૫૪, દીપ ૪ મા) કહ્યું છે એ પ્રાણદશા નથી, પણ અજ્ઞદશા છે ખરું પૂજતા, અજ્ઞાન જેવી ચીજ અવતરપણે છે જ નહિ એ વિષયના સ્વયંમયી પ્રત્યય કલ્પન

ધાય છે, 'તે વિષય સંબંધે નિશ્ચયનો અભાવ છે એવા જ્ઞાનને,' વિષય માટે નિશ્ચય કરવાની આતુરતાને લીધે અજ્ઞાન કહીએ છીએ. અજ્ઞાન વિષય પરત્વે છે, પ્રત્યય પરત્વે નથી *

નિશ્ચયમાત્ર તન્મયતા નાશ પામ્યા બાદ સ્મૃતિમાથી ઉદ્ભવે છે, અને સ્મૃતિ બીજી સર્વે વૃત્તિઓની પાછળ રહેલી ભમિકા જેવી છે — એ થાદ રાખીએ, તો સમજશે કે નિદ્રાવસ્થા — કાંઈ અથવા નિશ્ચય કરવાના વિષય પરત્વે મૂઝવણની સ્થિતિ — એ વૃત્તિ નથી પણ સ્મૃતિની એક સ્થિતિ છે, કાંઈ એની તીવ્રતા છે એ તીવ્ર સ્થિતિમા જગતને ભૂલવાનો પ્રયત્ન છે + એ સ્થિતિ કેરી છે એનો નિશ્ચય તે નિદ્રાવૃત્તિ. એ બીજી વૃત્તિઓથી જુની પડી નહય છે કારણ એમા અભાવ — વિષયનો હુકાવો — એ પ્રત્યય છે, બીજી વૃત્તિઓમા નાઈ આવરૂપ વિષયનો પ્રત્યય છે.

નમ્રત અવસ્થામા, મૂર્છામા તેમ જ કાંઈમા સર્વ જ રહેલા અજ્ઞાનનો નિશ્ચય — એ વૃત્તિને માટે વધારે વ્યાપક અથવા નષ્ટ સૂત્ર દોષ તો સાકું

* મહારાષ્ટ્રીય યોગીશ્વર મુકુન્દરાજ લખે છે .

ન કર્તે જેતે જાણવલે । તે ન જણ્યારી માહી કઢલે । ॥

'નથી સમજવું' એમ જે સમજાયુ તે 'અજ્ઞાન'ને સમજાયુ નથી ।

આતુરિયા જાણિયા । ધરિણી નેણિવ ભાવા । યા કારણે તા મોરા ।
વદ જયાવા તવાસિ ॥ પોતાના ભણપણાને જ અજ્ઞાનપણું ધારી લે છે,
એ કારણથી પોતાને પોતાનો જ મોટાનો ઉત્પન્ન થાય છે

નેણિવેન્યા નેણિયમાગા । તૂવિ જાણમી જ્યયમેરા । । અજ્ઞાનના
અજ્ઞાનપણાને જ જ ન્વયમેવ ભલે છે

આવળ આવળામિ નેજે । તેમે આવળ વિ જાણે । જાગવળ હે નુમત્રણે ।
તે વિ વે તે ॥ પોને પોતાને ભણતો નથી, એમ પોતે જ ભલે છે;
એ રીતે (વિષય પરત્વે અજ્ઞાન) અને તે અજ્ઞાનનું જ્ઞાન એ બે વચ્ચેનો
એક સમમા નથી આવતો તે જ નજ્ઞાન (જમ) છે — પરમાત્મ-
માથી પ્રકટ કરાશ. ('પરમાત્મ'નો વિષય વિષયસંબંધી અજ્ઞાનનો
નથી, પણ સ્વરૂપસંબંધી અજ્ઞાનનો છે, પરંતુ બન્નેમા એક જ વિચાર-
સરણી લાગુ પડે છે.)

+ કાશી માર્કા છતાં કાંઈ ન આવતી દોષ, કાંઈ ને કાંઈ સ્મૃતિઓ
ભરી દેવાના પયત્નને નિષ્ફળ કરતી દોષ ત્યારે આપણે જમતને
ભૂલવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા જ અપ્રત્યક્ષવસ્તુ આશ્રયન લેવાનો જ
પ્રયત્ન છે એ સિધ્ધિ થાક વહેરેને લીધે આપોઆપ થઈ ભલ અથવા જેને
અવગણી કળા દોષ આદિ ભલ ને હાથપૂર્વક લાગી રહે

ખરું. એ વૃત્તિને નિદ્રા કહેવાને બદલે કાઈ બીજો વ્યાપક અર્થ વાળો રાખી
યોગ્યો હોય તોયે સાહે. ડા. ત., મૂઢત્વપ્રત્યયાલ્મ્બનમાવરણમ્ — મૂઢત્વના
પ્રત્યયનું આલંબન કરી રહેલો નિશ્ચય તે આવરણવૃત્તિ છે. નિદ્રા એના
એક બેદ.

આ રીતે જીવિની પાંચ વૃત્તિઓ — નિશ્ચયો છે. એ વૃત્તિઓને
નિરોધ કરવો તે યોગ.

હવે નિરોધ એટલે શું અને તે કેમ થાય તે તપાસવું રહ્યું.
એ શોધ આપણે યોગના બેદો બતાવનારા સૂત્રીમાંથી કરવી
જોઈશે.

સંપ્રજ્ઞાતયોગ

૧૭મા અને ૧૮મા સૂત્રમાં યોગના સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત એવા બે બેદો પાડ્યા છે.^૧

સંપ્રજ્ઞાત એટલે સંપૂર્ણ અને સારી પેઠે જાણાયેલો. સાદી ભાષામાં, સંપ્રજ્ઞાત એટલે સ્પષ્ટ ભાન. બીજા સંપ્રજ્ઞાન યોગમાં સંપ્રજ્ઞાન — સ્પષ્ટ ભાન — નથી, કેવળ સંસ્કારશેષ છે એમ અર્થ થયો.

વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અને અસ્મિતાનો ક્રમશઃ નિરોધ કરવાથી સંપ્રજ્ઞાત યોગ થાય એવો ૧૭મા સૂત્રનો સંદેશ થાય છે. આ પરિભાષા અને બૌદ્ધ પરિભાષામાં ફરક નથી લાગતો.^૨ એમાં આનંદ અને અસ્મિતાને બદલે અનુક્રમે પ્રીતિ અને સુખ શબ્દ વાપર્યો છે.^૩

પણ આ તો સૂત્રનો સંદેશપર્શ થયો. એથી શું સમજવું એ વિચારવાનું બાકી જ રહે છે. એક ઉદાહરણથી આ સમજાવવા પ્રયત્ન કરું છું.

૧. વિતર્કવિચારનન્દાસ્મિતાલુપમાત્ સપ્રજ્ઞાતઃ । [વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અને અસ્મિતાના (નિરોધ) પાછળ આવનારો તે સંપ્રજ્ઞાત.] વિરામપ્રત્યયાન્યાસપૂર્વઃ સંસ્કારશેષોન્યઃ । (વિરામપ્રત્યયાન્યાસપૂર્વક સંસ્કાર-શેષ તે અન્ય.) આ અન્યને અસંપ્રજ્ઞાત એવું નામ દીકાકારોએ આપ્યું છે, પતાંજલિએ આપ્યું નથી એટલું ખ્યાલમાં રાખવું ઠીક છે. બીજાને હાઈક નામ આપવું તો જોઈએ એ વિચારથી એ નામ એ રચીકારી લીધું છે.

૨. જુઓ શ્રી. ધર્માનંદ કોસંજીનું બુદ્ધ, ધર્મ માળિ સઘ — પરિગિષ્ઠ. આ પુસ્તકના મુજરાતી અનુવાદમાં આ પરિગિષ્ઠ છાત્ર દેવામાં આપ્યું છે એ અધોગ્ય થયું છે.

૩. સુખ એટલે અસૌક એટલું જ.

સામે ચરનારુ અમુક બ્રાહ્મી 'ગાય' છે એવો આપણને નિશ્ચય થયો. આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની વૃત્તિ છે. આવી કોઈ વૃત્તિ જોઈ સારે આપણા ચિત્તમાં જે વ્યાપાર ચાલે

ઉદાહરણ છે, તેના એક ઉપર એક એવા ચાર પદ અથવા ચર હોય છે એમ વિચાર કરતા માત્રમ પડશે એ ચારે પડોને આપણે પ્રયત્નથી સ્પષ્ટપણે ઓળખી શકીએ છીએ.

પહેલા પડમાં એ વ્યાપારથી ઊપજતું વિતર્ક જ્ઞાન વિતર્ક રહેલું છે.

આ વિતર્ક શબ્દનો અર્થ ૪૨માં સૂત્રમાંથી શોધી શકાય. 'ગાય' એ પદ અથવા શબ્દ છે 'ગાય' શબ્દનું જ્ઞાન એ શબ્દસ્પર્શ અથવા પદજ્ઞાન થયું. 'ગાય' એટલે 'ધેનુ' એમ મંડીએ તો પદ પર્યાય અથવા શબ્દપર્યાયનું જ્ઞાન છે એમ કહેવાય. પણ ગાય શબ્દથી જે બ્રાહ્મી ઓળખાય છે તે એ પદથી ઓળખાતા અર્થ—પદાર્થ— છે એ બ્રાહ્મીનું જ્ઞાન તે પદાર્થજ્ઞાન છે. પદજ્ઞાન હોય છતાં પદપર્યાયનું જ્ઞાન ન હોય, બન્ને હોય છતાં પદાર્થજ્ઞાન ન હોય, એથી જીતકું પદાર્થજ્ઞાન હોય પણ પદજ્ઞાન કે પદપર્યાયજ્ઞાન ન હોય. આ પેળી પદજ્ઞાન (ગાય) અને પદાર્થજ્ઞાન (ગાયના નામના બ્રાહ્મીની ઓળખ) એ તર્ક છે. ગાય શબ્દમાં અથવા ગાય પદાર્થમાં જોનારના સંસ્કારાનુમાર આરોપાયેના વિશેષ અર્થો—જેમકે માતાપણાના, એ વિકલ્પ છે. વિકલ્પયુક્ત તર્ક તે વિતર્ક (વિશેષ તર્ક).

'સામે ચરનારુ બ્રાહ્મી ગાય છે,' એ નિશ્ચયના પહેલા પડમાં 'ગાય' શબ્દ, 'ગાય' બ્રાહ્મી અને 'ગાય' વિષે આરોપિત ધર્મોનું, સપ્રજ્ઞાન રહેલું છે. આ વિતર્ક સપ્રજ્ઞાન છે.

પરંતુ સામાન્ય રીતે, શુદ્ધિનો વ્યાપાર આટલો જ નિશ્ચય કરીને અટકતો નથી. એ ગાય કોની છે, કેવી છે, વિચાર કર્યા છે, શું કરે છે વગેરે નિશ્ચયો પણ ઉપજાવે છે. 'આ ગાય છે' એ સપ્રજ્ઞાન સામાન્ય છે.

૧ તત્ર શબ્દાર્થજ્ઞાનવિકલ્પે સંવીર્ણા સવિતર્કા સમાપત્તિ । શબ્દજ્ઞાન, શબ્દાર્થ (પદાર્થ)જ્ઞાન અને વિકલ્પથી ભિન્નિત સવિતર્ક સમાપત્તિ ॥

કોની છે, કેવી છે, શું કરે છે વગેરે નિશ્ચયોમા રહેલું સપ્રમાણ ચોક્કસ પદાર્થને અનુબંધી (associated) છે આવું વિતર્કીતુમાથી સપ્રમાણ તે વિચાર છે

ચિત્ત ઉપર કોઈ પણ જાતનો આધાત થાય, ત્યારે આનંદ અને શોકની ગ્થિતિ પણ જાગે છે અસાવધાનતાને લીધે ભૂતે આપણે એ સ્થિતિના પ્રકારને ક્ષણે ક્ષણે ઓળખવાનું આનંદ ભાન ન ધરાવીએ, પણ સાવધપણે તપાસીએ તો એવી કોઈક અનગ્ધ્યાનું સપ્રમાણ છે એમ ખ્યાનમા આવ્યા વિના રહેશે નહિ ખરું જોતા એ અવસ્થા (શોકરૂપ) કિનિષ્ટ કે (આનંદરૂપ) અકિનિષ્ટ કોઈ પણ પ્રકારની હોય પણ યોગાભ્યાસી અકિનિષ્ટ વૃત્તિ ઉપજાવનાર પદાર્થને જ પમદ કરે એવી અપેક્ષા હોવાથી એનું ત્રીજું સપ્રમાણ આનંદ કે પ્રીતિનું જ હોય આથી ત્રીજા સપ્રમાણનું નામ—યોગાભ્યાસી માટે— આનંદ છે

આટલું તો થોડો વિચાર કરતા જ લક્ષમા આવે એવું છે પણ આ નહીં સપ્રમાણના મૂળમા એક ચોથું અસ્મિતા સપ્રમાણ પણ રહેલું છે એ વાત એકદમ ખ્યાતમા આવતી નથી એ સપ્રમાણ તે અસ્મિતાનું—‘હું’ એવા સ્પષ્ટ જ્ઞાનનું કોઈને એમ પ્રશ્ન થયે કે ‘હું હું’ એવું જ્ઞાન ધરાવે માર્છી જીવનો વ્યાપાર આવશ્યક છે ? એ તો છે જ પણ હપીકતે એમ નથી એમ લાગે છે તેનું કારણ એ છે કે, ચિત્તનો પ્રવાહ અટકતો કદી આપણા ખ્યાલમા જ આવતો નથી એક કે બીજા પ્રત્યયનું આનંદન લઈ ચિત્તનો વ્યાપાર અવિચ્છાત ચાલ્યા કરેલો લાગે છે અને તેથી અસ્મિતાનું જ્ઞાન પણ સદૈવ જિજ્ઞાસા કરે છે પણ જરા જિજ્ઞાસા તપાસીશું તો માન્ય પડમે કે ચિત્તનો વ્યાપાર બંધ હોય તો અસ્મિતાનું જ્ઞાન પણ ન હોય

આ વાત એક બીજી રીતે પણ વિચારી શકાય આપણા શરીરના એકેએક અવયવના અસ્તિત્વનું આપણને સદૈવ જ્ઞાન રહે છે ? જે અવયવ નીરોગી હોય તેના અસ્તિત્વનું આપણને હમેશા જ્ઞાન નથી રહેતું કોઈ મારખુમર એ તરફ ચિત્ત ખેંચાય તો જ

એના અગ્નિવનું જ્ઞાન થાય છે. પણ એમાં અવ્યવસ્થા થાય ત્યારે આપણને એનું જ્ઞાન રજાં કરે છે, કારણ કણે કણે ચિત્ત પર એના પ્રત્યયો કાઢ્યા કરે છે.

આ જ પ્રમાણે આપણી અગ્નિતાનું જ્ઞાન પણ ચિત્તનો વ્યાપાર માત્રે ત્યારે જ થાય છે. આપણા ચિત્તમાં જે કોઈ વૃત્તિઓ કે સંપ્રગાનો હોય છે, તેમાં ગમે તેટલી વિવિધતા હોય, ક્રમ કે મર્યાદા હોય, કે કિંચિદાકિંચિદતા હોય, તે ગમેંમાં એક મંત્રગાન બીજાં ત્રણની પાછળ સામાન્ય પડ તરીકે હોય જ છે — અને તે 'હું છું' એ જ્ઞાનનું. વિષયોના આધાનો, જુદા જુદા સંગ્રહોને લીધે, તાલે વિવિધ વૃત્તિઓ ઉપજતે અને વિષયો પગલે જુદી જુદી કલ્પનાઓ કગવે; એ બધી કલ્પનાઓને ઉપરનાં યગ તરીકે અલગ કરી નાંખીએ તોયે એ આધાનો જે એક વસ્તુનો નિશ્ચય કમવ્યા વિના રહેતા નથી તે 'હું છું' એના બાનનો.

આ રીતે ચિત્તના પ્રત્યેક પૃથ્વિ વ્યાપાર નાથં વિકર્ત, વિચાર, આનંદ અથવા પ્રીતિ (કે શોક અથવા દ્રોષ), સંપ્રગાનો નિરોધ અને અગ્નિતાના મંત્રગાનો હોય છે આનો ક્રમશઃ નિરોધ એ મંત્રગાનયોગનો વિષય છે. આ પણ ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ થશે.

ધારો કે કોઈ સાધક રામની મૂર્તિનું આલંબન લઈ યોગાભ્યાસ કરે છે. જ્ઞાનમાં તન્મયતા થવા માંડ્યા પછી એને ચિત્તના પ્રત્યેક વ્યાપાર સાથે મૂર્તિવિષયક વિકર્ત, તેને લગતો કોઈ આનુષંગી વિચાર, આનંદાવસ્થા અને અસ્મિતાના મંત્રગાનો જોડતા હોય છે. ચાર સંપ્રગાનોને પૃથક્ કરીને જોવાની હજી એનામાં શક્તિ નથી આવી એટલે એ ચારને એકઠપે જ એ ગ્રહણ કરે છે. અસ્મિતાનું જ્ઞાન હોય છે એવો એને ખ્યાલે નથી જતો. આનંદને ઓળખતો હોય તોયે પૃથક્પણે નહિ.

• મૂર્તિ* નેત્રે દ્રિષ્ટો વિષય છે. પણ બીજી જ્ઞાને દ્રિષ્ટોના વિષય સાથે પણ અતી નજીવેલો ક્રમ લાગુ પડે છે. દા. ત, મંત્રજાપ. સામાન્ય રીતે જાપ અને મૂર્તિનું જોડું આલંબન લેવાની રીત છે, તે એકબીજાની મદદ માટે છે.

પણ ઉપર પ્રભાણેનો અભ્યાસ દ્વ યામ ત્યારે એણે પ્રથમ
 વિતર્કનો નિરોધ કરવાનો હોય છે, એટલે કે, દ્વે
 વિતર્કનિરોધ એ મૂર્તિની બાળાકૃતિ કે એમા આરોપિત ધર્મોનું
 સ્મરણ રાખવાનો કે કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો
 નથી ■ પણ રામની મૂર્તિ સાથે જે આનુષંગી વિચારો એને
 જોતા, તે પૈકી કેઈ એકાદ વિચાર ઉપર જ ચિત્તને ચોટાડી
 રાખવાનું હોય છે જેમકે, રામ સાથે એને એમની ધર્મનિષ્ઠાનો જ
 વિચાર ઉદ્ભવતો હોય તો એ રામની મૂર્તિ ઉપરથી ધર્મનિષ્ઠાના
 વિચાર ઉપર જ ધ્યાનરથ ચલા પ્રયત્ન કરે આ અભ્યાસમાં
 આકૃતિનું અને આકૃતિ પૃથ્વી જોતા વિકલ્પોનું બાન ધીમે ધીમે
 ક્ષીણ થતું જાય છે અને ધર્મનિષ્ઠાના વિચાર સાથે જ એની
 તન્મયતા રહે છે વિતર્ક તદ્દન ક્ષીણ થાય ત્યારે તે સપ્રજ્ઞાત
 યોગ સિદ્ધ થાય

હવે, વૃત્તિનું જળ તથા જ સપ્રજ્ઞાનો ઉપર અટકતું હોવાથી
 એ તથે સપ્રજ્ઞાનો વધારે પુષ્ટ થાય છે. આનંદ કે પ્રીતિ વધારે
 જોરમા અનુભવાય છે અને અગ્નિતા પણ ચોટીપણી વ્યક્ત
 થાય છે

એનો બીજો પ્રયત્ન એ વિચારોનો પણ નિરોધ કરવાનો છે.
 વિતર્ક અને વિચારથી જે આનંદ કે પ્રીતિ એને જોછગતા તે આનંદ
 કે પ્રીતિનું સ્વરૂપ તપામતું અને તે ધ્યાન ઉપર
 વિચારનિરોધ ધિર થતું અને પહેલા એ સપ્રજ્ઞાનો પ્રત્યે દુર્લ્લેખ
 કરતું એ એનો ત્રીજો અભ્યાસ છે અહીંથી
 એનું ખરું નિશ્ચિતપરીક્ષણ શરૂ થાય છે. વિતર્ક અને વિચારમા
 એના ધ્યાનનું બીજા બહાર રહેલું હતું હવે એનું બીજા પોતામા
 જ છે. આ અભ્યાસમા આનંદ કે પ્રીતિ વધારે પુષ્ટ થાય છે,
 અને અગ્નિતાનું સપ્રજ્ઞાન વધારે સ્પષ્ટ થાય છે જે અગ્નિતા
 પ્રત્યે એનું પહેલા જ લક્ષ ન ગયું હોય તો ક્યારેક પણ
 એ ચાય છે

* આ એની વચ્ચે એક પ ધિયુ થાય છે, તેની ચર્ચા સમાપત્તિના
 વચારમા આવશે

એટલે એનો ત્રીજો પ્રયત્ન આનંદ (૩ પ્રીતિ)નોયે નિરોધ
આનંદનિરોધ કરી કેવળ અગ્નિતાના બાનને તપાસવાનો
યાય છે *

બીજા પાદના છઠા સૂત્રમાં અગ્નિતાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે
કરી છે : દર્શનશક્ત્યોરેકામતેવાસ્મિતા ॥ ૬૧ ॥ અથવા ચિત્તશક્તિ
(પુરુષ) અને દર્શનશક્તિ અથવા ચિત્ત બેની એકતા જેવું લાગવું તે
અગ્નિતા

હવે અહીં એક વાતની યાદ દેવડારવાની જરૂર છે ચોગાબ્યાસી
પોતાનો અભ્યાસ કોઈ એક ઠેઠાણે પોતાના ચિત્તની ધારણા કરીને
કરી છે એના જ મ્યાનમાં એ પોતાના ચિત્તન જાધી રાખે છે, x
અને જે પ્રત્યયનું એણે આત્મન લીધું હોય તે પ્રત્યયને લા જ
તપાસે છે એટલે, એની ધારણાના મ્યાન પર જ ચિત્ત ગોધાઈ
રહેલું છે એમ સમજવાનું છે પણ સમજાતોના નિરોધ પછી એને
અસ્મિતાનું બાન એ ધારણાના મ્યાન પર જ યાય છે આને લીધે
એ પોતાના ધારણાના સ્થાનક ઉપર રહેતો છે એમ પોતાને સમજે
છે તે હૃદયમાં ધારણા કરી હોય તો હૃદયમાં પોતાનો (ચૈતન્યનો)
વાસ છે એમ સમજે છે, અને કોઈ બીજી જગ્યાએ ધારણા હોય
તો ત્યાં સમજે છે વાસ્તવિક રીતે ચૈતન્યશક્તિ કોઈ અમુક જ
સ્થાનમાં છે એમ ન કહી શકાય, પણ એ ચિત્ત અને ચૈતન્યને
અભેદપણે જોતો હોવાથી ચૈતન્યનો વામ વિગ્રહ ધારણાને સ્થાને
જ છે એમ સમજે છે આ જ દગ્ અને દર્શનશક્તિઓની
એકાત્મતાનો બાસ

ત્યારપછીનો અભ્યાસ તે અગ્નિતાના નિરોધનો ૫ સમજી
છે ત્યાં સુધી આ જ ચિત્તને ઉન્નત કરવાનો અભ્યાસ 'હું છું'
એ સમજાતને પણ ક્ષીણ કરી નાખી ચિત્તનો
અસ્મિતાનિરોધ વ્યાપાર હોય છતાં વૃત્તિ (કોઈ પણ જાતના
નિશ્ચયનું બાન) ન હોય એવી સ્થિતિએ રહેવાનો
આ પ્રયત્ન છે જેમ નિદ્રામાં ચિત્તનો વ્યાપાર ન થાય નથી, પણ

* વેદાંતીઓ જેને નિર્ગુણનું ધ્યાન કહે છે, તેના અહીંથી પ્રવેશ
યાય છે એમ હું સમજું છું

x દેગવધિત્તસ્ય ધારણા ॥ ૩-૧ ॥

અભાવના પ્રત્યયને લીધે અસ્મિતાનું તે કાળે સ્પષ્ટ જ્ઞાન ન હોય એમ જણાય છે (વસ્તુતઃ કાર્મક પશુ છે), તેમ અહીંયે ચિત્તને વ્યાપાર બધ નથી, પણ પ્રત્યયના અભાવને લીધે અસ્મિતાનું સંપ્રજ્ઞાન પણ જોતું નથી એકમા અભાવનો પ્રત્યય છે, બીજામા પ્રત્યયનો અભાવ છે એક નિવશપણે થયેની ગિયતિ છે બીજા પ્રયત્નપૂર્વક સ્વાધીનપણે આણેલી સ્થિતિ છે, છતાં બાહ્ય દૃષ્ટિ બાંને સરખી લાગે એવી છે મીઠી જીવમા જેમ સુખ છે, તેમ આ સ્થિતિ પ્રયત્નપૂર્વક આણેલી હોવાથી આ ચિત્ત અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વિશેષ પ્રિયાતિ અને તાણુનો અભાવ હોવાથી એથી ઘણ વધારે સુખ લાગે એ સમજી શકાય એવું છે એ સ્થિતિ આણુનાનો પ્રયત્ન સદૃશ થવાથી પાછળથી અત્યંત આનંદ લાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે એ શબ્દકાર વૃત્તિ છે અથવા શબ્દનો અનુભવ છે એમ કહીએ તો માને

ઉપરના નિરૂપણ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થશે કે, ઉપરના સર્વ અભ્યાસોમા ચિત્તના એક અશમા નિરોધ છે અને બીજા અશમા સમાધિ ■ અસ્મિતાના નિરોધમાયે સમાધિની ગિયતિ છે એમા ચિત્તવૃત્તિ જોડે છે, પણ સંપ્રજ્ઞાન જોડે તે પહેલાં જ એનો સમ થઈ જાય છે સમાધિની વ્યાખ્યા તપાસીશ ત્યારે આ વિશેષ સ્પષ્ટ થશે અહીં એટલું જ જોઈએ પૂરતું થશે કે આ અભ્યાસમા ચિત્તની ધારણા છે, ધ્યાન છે, એકાગ્રતા છે, અને આ બધા સમાધિના અંગો છે, યોગના નહિ (વિચારો ત્રીજા પાઠના પ્રારંભિક સૂત્રો)

અસંપ્રજ્ઞાત યોગ

હવે બીજા યોગનો વિચાર કરીએ.

અહીં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, હું ટીકાકારોના અર્થને બનાવર મમજી શકતો નથી. કદાચ સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનની ખામીને લીધે એમ હોય. જે અર્થ હું કરું છું તે જ અર્થ ટીકાઓમાંથી નીકળતો હોય તો મારે કાંઈ કહેવાનું નથી હું જે સમજું છું તે જ દર્શાવું છું.

ચિત્તનો વ્યાપાર, અગ્નિતાના નિરોધ મિવાય અન્યત્ર, કેમકે પણ પ્રત્યયનુ આયંબન લઈને ચાલે છે એમ આપણે જોયું એક જ જાનનો પ્રત્યય ઉપરાઉપરી બિદ્યા કરે ના તે એકાગ્રતા થાય, નહીં જાતનો પ્રત્યય થાય તો તે સર્વાર્થતા કલંકાય બીજી જાતના પ્રત્યય ઉપર ચિત્ત દોડી જાય છે તે આગવા પ્રત્યય પરથી ઊઠેલા કેમકે આનુષંગી વિચારો દ્વારા આમ સતત ચાલ્યા કરતું હોવાથી ચિત્તને નહીંના પ્રવાહની ઉપમા આપવામાં આવે છે અને તેમાં બગાણ પડતું જ નથી એમ માનવામાં આવે છે.

પણ સર્વાર્થતા હોય કે એકાગ્રતા હોય, ખરી રીતે, ચિત્ત એક પ્રત્યય પરથી તેની જ જાતના કે બીજી જાતના પ્રત્યય ઉપર જાય, ત્યારે એ પ્રવાહમાં ક્ષણિક બગાણ પડે છે. એ ક્ષણમાં ચિત્ત એક પ્રત્યય પરથી બિદ્યુ છે, પણ બીજાને દશ્ય વળગ્યું નથી. જ્ઞાનેશ્વરે પોતાની રમાળ વાણીમાં ચિત્તની આ ગિચિતિનું આની રીતે ઉપમાઓથી વર્ણન કર્યું છે :

ઠઠિલા તરણુ વૈશે ।

ઝુઝે અજ્ઞ હી જુમ્સે ।

ऐसा ठायीं जैसे ।

પાણી હોય ॥

છોકેલા તરંગ બેસી ગયો

ફોફ, અજ્ઞ શ્રીજ્ઞે દશ્ય બિદ્યો

ન હોય, તે ક્ષણે જોની પાણીની

ગિચિતિ હોય,

યાં નીદ સરાનિ મેત્રી ।
જાગૃતિ નાહીં ચેચિત્રી ।
સદ્વા હાય આપુત્રી ।

ઐસી સ્થિતિ ॥

ના ના યત ઠાકુનિ ડકી
અન્યથ ગળ્લે પેઠા ।
હે ગન સૈનિયા દટી ।

દિઠી મુત્તાં ।

યાં મારણ સરણ દિગ ।
રાત્રી ચા ન વરી પ્રસવો ।
સર્ગે ગગન હા આગે ।

વાલાળિલા ॥

પેતલા સ્વામુ મુઢાગ ।

પાપના નાહીં ડકિંગ ।

નૈતા શાહીંસિ સિવત્ત્વા ।

નળ્લે જો અર્ધ ॥

કીં અવધાર્વીં વર્ણીં ।

વિપયાવીં ઘેગીં ।

કરિતા ચિ ચર્કે દર્ણીં ।

જે કીં જાહે ॥

તયા સારિણા કાવો ।

નિકરાવા આત્મભાવો ।

(અમૃતાનુભવ-૭, ૧૮૬-૧૨)

અથવા, ઊંઘ પૂરી થઈ ગઈ
હોય, પણ જાગૃતિ આવી ન
હોય, તે વખતે જેવી આપણી
દશા હોય,

અથવા, એક જગ્યાએથી દરિ
જાદી ગઈ હોય, પણ બીજી જગ્યાએ
પેદી ન હોય, તે સ્થિતિનો વિચાર
કરતા (આયોગશ્રુતિમા) સમજાશે,

અથવા, સૂઈ આંધળી ગયેા
હોય, પણ રાત્રીનો પ્રભત થયેા
ન હોય, તે વખતે આકાશ આ
જ આવ દર્શાવે છે,

અથવા, લીધેલો ખાસ શાત
થયેા, પણ ઉચ્છવામ હજી ઊઠ્યો
નથી, એવી રીતે જેડે માણુધી
(પ્રત્યયથી) અન્યથ રહેતા જે
પદાર્થ,

અથવા, સર્વ ઇન્દ્રિયો વડે
એકી વખતે વિષયોનું પ્રકૃષ્ઠ
કરવાનો પ્રયત્ન કરતા જે કાર્ષ
સ્થિતિ થઈ જાય,*

તેવા પ્રકારની સ્થિતિ તે
ખરેખરે આત્મભાવ (ગણાયે
છે) x

* ધડિયાળનું લોક એક બાજુએ ચડી ચૂકયું છે, પણ પાછું
વળવાની શરૂઆત થઈ નથી—એ સ્થિતિની, અથવા વિદ્યુત્પ્રવાહો પ્રવાહ-
બદલ સંવ્યાપસંવ્ય (alternate) થતા હોય, અથવા રેગ્યથી સૂઈના
કિરણો કે પાણીનો ડુવારો પ્રિવૃત્તનિરુધ્ધ (intermittent) થતા હોય,
ત્યારે જે સ્થિતિ થાય તેની પણ કપમા આપી શકાય

x અહીં જેને આત્મભાવ કહ્યો છે, તેને પદ્મવિષ્ણુ ક્રેશનુ સ્વરૂપમાં
અવસ્થાન (દ્રષ્ટુ સ્વરૂપેડવસ્થાનમ્ ॥ ૧-૩ ॥) કહ્યું ■ શકારાચાર્ય
(અભિજ્ઞાનશાસ્ત્ર) 'અભિજ્ઞાન' એ અવસ્થાનનું વર્ણન કર્યું છે

ચિત્ત એક પ્રત્યયને છાડે અને જીનને પ્રદણ કરે એ બેની વચ્ચેના વિરામ કે મંધિને ગોધવાનો અભ્યાસ તે અસંપ્રજાત યોગનો અભ્યાસ છે. એ વિરામકાળના મમયની સ્થિતિને અનુભવ કે જ્ઞાન એવું નામ ન આપી શકાય; કારણ તે ક્ષણે કોઈ અનુભવ કે જ્ઞાન નથી. એ સ્થિતિ મયા ખાદ ચિત્ત માત્ર એટલું રમરણ કરી શકે કે આવી એક — કોઈ કે, ખાલી અથવા પ્રવાદમંત્રી — સ્થિતિ ગમી. એ સ્મૃતિનો સંસ્કાર એને જ અનુભવ કે જ્ઞાનનું નામ આપવું હોય તો આપીએ; પણ માયું પૂછે તો એ કોઈ અનુભવની સ્મૃતિ નથી, પણ જેમાં અનુભવ કે જ્ઞાન કશુંયે નથી અને અનુભવ કે અજ્ઞાને નથી, એવો એક મંત્રકારમાત્ર અથવા સ્થિરભાવ છે.

અન્નિમિત્તાના નિરોધના લેવા જ આવે શૂન્યનો અનુભવ લાગવાનો મંભવ છે. પણ શૂન્ય એ પ્રમાણાદિક વૃત્તિઓનું પ્રત્યય થઈ શકે છે. કારણ શૂન્ય એ બુદ્ધિથી સમજી શકાય એવું છે. આમાં તો ચિન્મયવતનું બગાડ છે. કેવળ ચિન્મયજિ અધુક્ત લેવી રહેલી છે.

આનંદ જલાવેલા 'પરમામૃત'માં આ નિયતિ અને શૂન્ય વચ્ચે નીચે પ્રમાણે બંદ કર્યો છે.

જો સર્વ શૂન્યતે જાગે ।

તયા શૂન્ય એવે વજ્ર સ્પર્શ ॥

જે વાંદી નાહી તો ।

આપણા કેવિ જાણિજે ॥

યયા દરૂપી નુરે દદ્ય ।

દૃશ્યાસિ દ્રુત્વ અન્દ્ય ।

જયા ચે તયામી ચ પ્રવાસ ।

સ્વસ્વસ્વ સદા ॥

જે સર્વ શૂન્યને જાણે છે, તેને શૂન્ય કોણ કહી શકે? (શૂન્ય એટલે તો કોઈ નહિ) જે કોઈ નથી, તે પોતાને કેવી રીતે જાણે? (હું શૂન્યપણ હું એમ કેવી રીતે સમજી શકે?)

જે સ્વરૂપમાં દૃશ્ય રહેતું નથી, તેથી દૃશ્ય પ્રત્યેનું દ્રશ્યપણું અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને કેવળ પોતાનો જ સ્વસ્વરૂપમાં રહેલો પ્રકાશ રહે છે,*

* જેમ સૂર્યને કોઈ અજવાળવાનો પદાર્થ ન હોય, તો તેનો પ્રકાશ પ્રમત્તર વિના જ રહે; પ્રમત્તર ન હોય એટલે એને પ્રકાશિતા ન કહેવાય પણ માત્ર પ્રકાશવાન જ કહેવાય; તેમ દૃશ્ય હોય તો દૃશ્યજિ દ્રશ્ય કહેવાય, નહિ તો કેવળ સ્વયંપ્રગટ દૃશ્યજિ જ છે.

સર્વદિ નિરસૂનિ જાણીવ ।

ઝરઠે સાહન ખેણિવ ।

તયા જ્ઞાના જાણાવયા માવ ।

ન સ્ફુરે કાઠી ॥

મ્હણોનિ ગમાવ પેસા માસે ।

પરી જ્ઞાન્યા મ્હણાવે વૈસે ?

જે સર્વાસિ જાણોનિ અસે ।

જ્ઞાન્યાસમચેત ॥

(પરમામૃત-૮, ૨-૫)

પણ આ તો અસપ્રજ્ઞાત રોગનુ વિવરણ થયુ આ ભદ્રને

અર્થ સૂત્રમાથી નીકળી રહે કે કેમ એ તથાસવાનુ રહે છે

સૂત્રાર્થ સૂત્ર આ રીતે ॥ વિરામપ્રત્યયાભ્યાસપૂર્વ સત્સ્કારશોપાડ્ય ॥

(વિરામપ્રત્યયાભ્યાસપૂર્વક સમ્પન્નરોધ તે બીજે યોગ)

વિરામના પ્રત્યયનો અભ્યાસ એની પૂર્વે ॥ એવો પહેલા સમાસનો
અર્થ બેસાડી શકાય પણ એ દૃષ્ટિએ જોતા આખા બાપાશીયિત્ય થાય
છે. પ્રત્યયનો અર્થ જરા વિસ્તારનો પડે છે, કારણ, ઉપર સમાસના
મુજબ, અહી વૃત્તિ નથી, ચિત્તનુ ચયન પણ નથી તો તેનુ આગમન —
પ્રત્યય — છે એમ કેમ કહેવાય ? વિરામને પ્રત્યય દેવો એ પ્રત્યયના
અને વૃત્તિના અર્થને મરોડવા એવુ છે રાજવિદ્યા રાજરોગ,* વગેરે
સમાસોની માફક વિરામશ્ચ પ્રયયયો (વિરામ બંધે પ્રત્યયો વચ્ચેનો)
એમ સમાસ ધરાની રામાય કે નહિ તે હુ બંધુતો નથી જો એમ કિલ્લતાના
દોષ વિના કરી શકાય હોય તો એ સૂત્ર ડીક બેઠું કહેવાય નહિ તો
સૂત્રાર્થ બેસાડવા પૂરતો કિલ્લતાનો દોષ મારે કનુલ કરવો પડે

* રાજ બંધે વિદ્યાએમા, રોગોમા વગેરે

નિરોધ થવાનાં કારણો તથા સમાધિ

દરે નિરોધ સંદર્ભે અર્થ તમારે સ્પષ્ટ થશે. ૧૩. નિરોધનાં કારણોને સમનાં મૂંઝા વિચારો તમારે સ્પષ્ટ થશે. તમારે સ્પષ્ટ થશે. પહેલા પાઠના ૧૬ અને ૨૦મા મૂલ્યમાં તત્તિનો નિરોધ ક્યાં કારણથી થાય છે તે કહેલું છે.

તે પૃષ્ઠ ૧૬મા મૂલ્યની જે ગીતે ટીકાકારોએ વ્યાખ્યાઓ કરી છે તે મને ઝોગમાં ઝોગી મનોવિકારક લાગી છે. ૧૧મું મૂલ્ય જાંડી વ્યાખ્યાઓ કલ્પનાના વિચારો દોષોમાં ફોડીને આગેવા જેવી લાગે છે, અને એ વ્યાખ્યાઓ સ્વીકારીએ તો એ સૂતનો મનુષ્યમાણની માથે ગો મળ્ય છે તે સમજાવુ મુશ્કેલ છે. ૬ જે અર્થ બેમાફ હુ ન જુદિગમ્ય અને મનુષ્યોપયોગી છે એમ મને લાગે છે પણ પતજ્ઞિએ પણ એ જ અર્થ ધાર્યો હશે કે કેમ એ તો કોણ કહી શકે? મારો અર્થ કહી મોન મધુ એ જ ઉચિત

વિદેહપ્રવૃત્તિલયાનામ્ — એટલે બેશુદ્ધ અવસ્થામાં લીન થયેલાઓને, જે મલપ્રવૃત્તિ — એટલે અગ્નિત્વનો જે મગ્ધાર અથવા તત્તિનું આધાન મેલે છે, (તેમા પણ યોગ એટલે ચિત્તતત્તિનો નિરોધ છે) ૨

આ નિરોધ પ્રાકૃતિક છે, પણ નિરોધમા શુ થાય છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે આ મૂલ્ય ઉપકારક છે

આ અર્થની યોગ્યોગ્યતા અને તે ૨૦મા મૂલ્ય માથે બધા બેમનો લાગે છે કે નહિ તે વિચારનાનું વાચકને સોંપુ હુ.

૧ મગ્ધત્વયો વિદેહપ્રવૃત્તિલયાનામ્ ।

૨ મૂર્છા વગેરેથી જેમ બેશુદ્ધ અવસ્થામા લીન થવાય, તેમ આગેવાસને રૂઢવાના અભ્યાસથી પણ તેમ થઈ શકે ચિત્તનું ચલન આસના ચલન સાથે જ દોષ છે ગેમ મળે છે, એટલે આસને રોકવાથી ચિત્તનો નિરોધ થઈ જાય

નિરોધનુ વીજી કારણ સાવધ મનુષ્યો માટે ૨૦મા સૂત્રમાં^૧ જણાવ્યા

પ્રમાણે ધ્વજા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમધિ અને પ્રજ્ઞાપૂર્વક
૨૦મું સૂત્ર (અનુષ્ઠાન) છે આ સૂત્રનો શબ્દાર્થ ૨૫૪ છે,

પણ અહીં ૨૫૪ માલૂમ પડી આવશે કે મમાધિ

અને યોગ એ પતજસિના અર્થમાં એમ નથી મમાધિ પતજસિનું
ધ્યેય નથી, મમાધિનું ફળ પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિ છે^૨ અને શ્રદ્ધાથી માડી પ્રજ્ઞા
સુધી યોગ પ્રત્યે દોરનારી તે મૂડી કે સાધનમ પત્તિ છે

અહીં શ્રદ્ધાનો અર્થ દેહના, આત્મવિશ્વાસ અને અજ્ઞાસમા
વિશ્વાસ, વીર્ય એટલે ઉત્તમાહ, સ્મૃતિ એટલે જાગૃતિ, જે માર્યનો આરભ
કયો હોય તેથી જીવદાની સ્મૃતિ ન જાડવા દેવાની આવધતા, સમાધિનો
અર્થ વિસ્તારથી વિચારીશું, અને પ્રજ્ઞાનો અર્થ જે અર્થમાં તે
'કેળવણીના પાયા'માં એ શબ્દ યોગ્યો છે તે એટલે કે અનુભવ
(અથવા વેદના કે સત્કાર)નું અવસોહન (અથવા નિરીક્ષણ કે મદ્ય)
અને એ ને એ જ વર્ગના બીજા અનુભવોની સ્મૃતિ કરી તે માથે
ગુણના કરી જોવાની જ્ઞાનશક્તિ

સમાધિ

હવે સમાધિનો ખરાગર વિચાર કર્યા વિના ચારે એમ નથી તને

માટે આપણે પહેલા સમાપત્તિનો વિચાર કરી તેનો

સમાપત્તિ નેઈએ, કારણ કે એ બેનો નિકટ સબંધ છે

પહેલા પાઠના ૪૧ થી ૪૬ શુધીના સૂત્રોમાં સવિતક^૧, નિર્વિ-
તક^૨, સવિચાર અને નિર્વિચાર સમાપત્તિ વર્ણવી છે, અને નિર્વિતક^૩
અને નિર્વિચાર સમાપત્તિ મળાને સખીજ સમાધિ થાય છે એમ
કહ્યું છે. મુખ્ય સૂત્રોના અર્થો નીચે મુજબ થાય છે.

૪૧ જેમ શુદ્ધ કાચની નીચે રંગ મૂક્યો હોય તો તે કાચ જ
રંગીન હોય એવો બામ થાય છે, કાચની શુદ્ધ પારદર્શકતાને ક્ષીણ
કાચનું ચત્રત દર્શન એમ રીને ચાલી જાય ૬, બીજા જાણીથી નીચે
મૂકેલા રંગનું ચત્રત દર્શન ચાલી જાય છે, જન્મે નિન્ન વસ્તુઓ
હોવા છતાં એકરૂપે જ મદ્ય થાય છે, — એ જ પ્રમાણે ચિત્ત

૧ ધ્વજાવીર્યસ્મૃતિગમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વકં દત્તરેવામ્ ॥

૨ જીઓ મુત્ર સજ્જવા પ્રજ્ઞાગેષ્ઠ ॥ ૨૫ ॥

સંસ્કાર પ્રદણ કરનારું એક શુદ્ધ સાધન છે. એની નિશ્ચયકારિણી ટત્તિ ક્ષીણ થયેલી હોય ત્યારે ચિત્ત (પ્રત્યયનું પ્રદણ કરનાર), પ્રત્યય-પ્રદણની ક્રિયા (જ્ઞાનેન્દ્રિયો કે સંચાર દ્વારા), અને પ્રત્યય ત્રણે એકરૂપ જ લાગે છે. આમ ત્રણેનું તાદાત્મ્ય એને સમાપત્તિ (=એકું. પડવું) કહે છે.^૧

૪૨. એવી સમાપત્તિ જ્યારે વિગયનું નામ તથા વિગય (પદાર્થ)નાં જ્ઞાન તથા વિકલ્પો યુક્ત હોય ત્યારે નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય.^૨

૪૩. જ્યારે વિગયનાં નામ તથા પદાર્થજ્ઞાન અને વિકલ્પનું બાન ન હોય, પણ સ્મૃતિ અત્યંત શુદ્ધ થતાં, તત્ત્વે અરૂપ પણ થન્ય થઈ ગયું હોય તેમ, કેવળ પદાર્થભય જ ચિત્ત બની રહ્યું હોય ત્યારે તે નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય છે.^૩

નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ અને સમાધિનાં સફળ મર્યાદાવાળાં જેવાં છે.^૪ નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ એક સમાધિ જ છે. એમાં પ્રત્યયની માથે કેવળ ચિત્તની તદાકારતા જ છે. પદાર્થનાં નામ કે વિકલ્પનું બાન નથી. ચિત્ત કેવળ પદાર્થને વ્યાપીને ગિર રહેલું છે. એમાં કંઈ દ્રષ્ટા હું એવું બાન નથી, દર્શનની ક્રિયાનુયે બાન નથી દસ્ય મ કે તે વિશે કોઈ નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન નથી, એ રીતે ક્ષીણટત્તિ છે. કેવળ પદાર્થભય ચિત્ત બની રહ્યું છે. એ સ્થિતિમાથી જ્યાં સુધી વ્યુત્થાન ન થાય ત્યાં સુધી પોતે દસ્યકરૂપ છે^૫ એમ લાગે એવું બને છે. એ સ્થિતિ જો અભ્યાસપૂર્વક, સ્મૃતિપૂર્વક થાય તો એ સમાધિ કહેવાય. એ જો રાગદ્વંદ્વાદિના બળથી વિવશપણે થાય તો ચિત્તભ્રમ કહેવાય.

ચિત્તમાંથી પ્રત્યય ખમી ગયા વિના, એટલે પ્રત્યય માથેની તદાકારતા તદ્દથા વિના, એની નિર્વિતર્કતા ચાલી જાય એટલે

૧. દીનવૃત્તેરમિજાતસ્યેવ મળેમ્મદિનૃમ્હણગ્રાણેષુ તત્ત્વનદ્વજનતા સમાપત્તિઃ ॥

૨. તત્ર શત્ત્વાર્થજ્ઞાનવિકલ્પે સંકીર્ણા સચિત્તર્કા સમાપત્તિ ॥

આ સબંધમાં પાછળ કંઈ પરિચ્છેદમાં વિશેષ જુવાસો થઈ ગયો છે.

૩. સ્મૃતિપરિશુદ્ધો સ્વરૂપશ્ચયેવાર્ધમાત્રનિર્માણા નિર્વિતર્કા ॥

૪. તદ્ (ધ્યાનમ્) એવાર્ધમાત્રનિર્માણં સ્વરૂપશ્ચયમિવ સમાધિ ॥૩-૩॥

૫. એમ કે હું જ રામ છું, હું જ કૃષ્ણ છું ઇત્યાદિ.

દષ્ટાદશ્યર્શનના બાનધુક્ત તદાકાન્તા રહે, તો તે સવિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય.

વિચારીશુ તો જાણીશે કે ચિત્ત કોઈ પણ પ્રત્યય પર ચોટે છે ત્યારે નિર્વિતર્કપણે જ ચોટે છે. પણ સામાન્ય રીતે, ચિત્તશ્રમ કે ધરાદા-પૂર્વક અભ્યાસ વિના, એ નિર્વિતર્ક ગિયતિ લાંબો વખત ટકતી નથી. અવગતિ-અવગતિ જેવું સમનરક પ્રરુપેને લાંબો વખત રહેતું નથી. ટીકાકારોમા સાધારણ ક્યાલ એવો છે કે સવિતર્ક સ્થિતિમાથી નિર્વિતર્કતામાં જાય છે, રસ્તુનઃ નિર્વિતર્કતામાથી સવિતર્કતામા જાય છે નિર્વિતર્કતાને અટકાવ્યા છતાં પ્રત્યય પ્રત્યે તદાકારતા — પ્રત્યયની અવિશ્રુતિ રાખવી — એ વિતર્ક મપ્રજ્ઞાન ત્યાર પછી વિતર્કનો નિરોધ કરી નિર્વિચાર મમાપિત્તિષ સમાધિમા જ ગિયર રહેવું એ આમ જ વર્ણવેલો પહેલો મપ્રજ્ઞાન યોગ ત્યાર પછી સચિચાર મમાપિત્તિમા પ્રવેશ, પછી વિચારમપ્રજ્ઞાનનો નિરોધ અને આનંદસમાધિ, પછી આનંદનો નિરોધ અને છેવટે અસ્મિતાનો નિરોધ અસ્મિતાના નિરોધથી મર્વે દત્તિઓનો નિરોધ થાય તે નિર્માજ સમાધિ કહેવાય.

અસપ્રજ્ઞાન યોગ માટે તો નિર્માજ સમાધિ, વ્યુત્થાન કે નિરોધ કશીયે બાપા વાપરની કહ્યું છે કારણ, એ ગિયતિને યોગ્ય ચિત્તને કરવા માટે એવો કોયો જ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, પ્રયત્ન જ અપ્રયત્નરૂપ થઈ પડે છે જે કોઈ પ્રયત્નનો ક્યાં હોય તે પ્રજ્ઞાને મુક્ત કરવા પૂરતા જ ઉપયોગી છે અસપ્રજ્ઞાત યોગને મીધી રીતે એનો ઉપયોગ નથી. કાગળ, અમપ્રજ્ઞાત યોગની સ્થિતિ સળે કણે સ્વયમ્ થતી હોય છે એ ગિયતિ પરિત નજર પહેલે એટલી પ્રજ્ઞાની મૂઝમતા થાય એ જ આવશ્યક છે.

જો આ વિવેચન બરાબર હોય તો ત્રીજા પાદમા વપરાયેલા કેટલાક શબ્દોના અર્થ, સામાન્ય રીતે મમજાવવામા આવે છે એથી, જુદી રીતે ધટાવવા પડશે હા ત,

‘વ્યુત્થાન’ શબ્દ ત્રીજા પાદમા* નિરોધ ક્યારે થાય તે

* વ્યુત્થાનનિરોધમસ્કારયોરમિત્યવપ્રાદુર્ભાવો નિરોધવ્રણ ચિત્તાન્વયો નિરોધવરિણામ ॥ ૩-૬ ॥ (વ્યુત્થાનસંસ્કારનો અભિસર અને નિરોધસંસ્કારનો પ્રાદુર્ભાવ એમ થતું હોય તેમા નિરોધક્ષણ સાથેનો ચિત્તનો સંબંધ તે નિરોધપરિણામ છે)

જણાવું છે સામાન્ય સમજૂત એવી છે, અને બા-ચનો અથ પશુ
એવો મમજન્ય છે કે, મમાધિમા બગાણું પડે કે
શુચાન એમાથી જગે એટલે વ્યુત્થાન થાય એક રીતે આ
જરાગર છે, પણ પતનવિષે એવો અર્થ વધારે
મપોત્તિ થયો છે અથવા મમાધિન મના મે બે પાડી દરેક માટે
શુદ્ધિ થાય છે એમ મૂકી મારું છું આનુ કારણ.

મમાધિમગ બે રીતે થઈ શકે એક તો ધ્યે પ્રત્યય માથેનો
સમય તુલ્યા વિના માન નરપથન્ય જેવી ગિતિમા બગાણું પડે,
બીજી મન્દોમા સત્રાગનના પ્રાકુમાર થાય, પગ છઠામના કે સમાગતિનો
નાશ થાય નહિ જા પરિણામ શુચાન નરથી દગાગાયું છે પણ એથી
આગળ વધી ચિત્ત વ્યવસ્થાવધી ચક્ષિત થઈ કાંઈ થીજા પ્રત્યય પર જ
ચાલી જાય જા પરિણામ માટે 'સર્વાર્થતા' શબ્દ યાજાયા છે આમા
એમાપ્રતાનો જ નાશ થાય છે

'આ મરીર્થતા અને વ્યુત્થાન રચ્યેનો બે' એક સમજવાની
નર છે નહિ તો 'નમાધિગિધ્યામ' અને 'નિરોધપરિધ્યામ'
વિશેના મૂત્રો કવગ બે લીન શબ્દો તર જેવા થયે

ચિત્ત ધ્યેયનું ચિત્તન ડાડી ધરને અન્ય વિષયોનું ચિત્તન
કવગ માટે તારે સરીથતા થાય છે અન્ય વિષયો
મગાથતામન જિહ્વા જગર તને પ્રયત્નથી અટકાવી દઈ વળી ધ્યેય
પગ એનાડે ત્યા લેણે ક્ષણે નર્વાર્થતાનો ક્ષય
કરવાનો અને એમાર્થતાને મિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન

આ પ્રયત્નમાથી મમાધિ પરિણમે ૬

હ મ જેમ મકોચાય છે અને કૂદે છે અથવા અમુક પ્રકારના
દીવા જેમ પ્રમથમા ક્ષણે લગ્ને ન્યૂનાધિકતા દાખવે છે, અથવા ઇન્જન
જેમ ગ્રીપડની વખતે એક પગી એક કૂકનો અરાજ કાંદે છે, તેમ
ચેતન્ય એક પગી એક જ્ઞાનગ્રાહી કિરણો ઉપગતવે છે એમ કલ્પના
કરો x પ્રત્યેક કિરણ પગીને કયા વિદ્ય પર વ્યાપગે એ નક્કી

* સર્વાર્થતેજાગ્રત્યા જ્યોદ્યો ચિત્તદ્ય સમાધિરિણામ ॥ ૩-૧૧ ॥

x ચતન્યમાથી જ્ઞાનકિરણ જડે છે મે કલ્પના સાખ્ય અથવા
ચાગમતને ગાનુકૂળ નથી એટલું ધ્યાનમા રાખકુ એ મત પ્રમાણે તો
ચેતન્ય નિર્વાપાર છે એમાથી જ્ઞાનગિરજ શું ઠાકે ૧ જે કાઈ વ્યાપાર

નથી જો દરેક વખતે એ બિન બિન પ્રિય પર ફેલાય તો ત્યાં સર્વાર્થતા છે જો દરેક વખતે એક જ અર્થને વળગે તો એકાગ્રતા છે જો એ સર્વાર્થતા પગિપૂર્ણ થાય—એટલે પ્રકાશદાતા ચૈતન્યના અલગપણના બાનનિનાની હોય તો—એને ‘વૃત્તિસાર્થ્ય’ કહી છે, જો એકાગ્રતા એના જ પ્રકારની હોય તો એ સમાધિ છે

પણ જો સર્વાર્થતા કે એકાગ્રતા પ્રત્યય પર પરિપૂર્ણ વ્યાપેની ન હોય, પરંતુ પ્રત્યય અને પોતે અનગ છે એના બાનવાળી હોય, (જેને લીધે પ્રત્યય વિષે નિશ્ચયાત્મક—તિયુક્ત—હોય) તો જ તેને હુ વ્યુત્થાન કરું છું

આ અર્થમાં વ્યુત્થાન એટલે વિશેષપણે ઉત્થાન—સારી રીતે જામન અવસ્થા છે એમાં આધાર પોતાના ચિત્તમાથી જે મુગ્ધ છે તેને સાવધાનપણે નિહાળે છે એ સ્ફુરણ જે પ્રત્યય પર ચોગ છે તે પ્રત્યયને, પોતાના મનપ્રવૃત્તિ બાન જૂની ગયા વિના, ચિત્તવે છે જે આટલું કરી શકે છે તે નિરોધો અભ્યાસ કરી શકે છે

ભાષ્યમાં એને જ વ્યુત્થાન નથી કહેતા એ ખ્યાલમાં રાખવું ભાષ્યકાર તો ‘સર્વાર્થતા’ અને ‘વ્યુત્થાન’ એ જ અર્થમાં વાપરતા જણાય છે જ્યાં વૃત્તિસાર્થ્ય છે ત્યાં બધે જ વ્યુત્થાન છે એમ ભાષ્યનારનો મત છે * આનો અર્થ એ કે, ભાષ્યકાર જેને વ્યુત્થાન કહે છે તે અનભ્યાસી પુરુષની સ્થિતિ હોઈ અસ્પૃહાત્મક છે

સામાન્ય રીતે ચિત્ત વાપાર અખડ પ્રવાહની માફક ચાલી રહ્યો છે એમ જે આપણી લાગે છે તે વસ્તુતઃ એમ નથી, પણ ઉપર કહેલા દૃષ્ટાન્તોની માફક એક પછી એક જ્ઞાનકિરણોના જુદા જુદા અનુકાર છે એ એના લક્ષમાં આવવા માટે છે મિત્ર જી એ ને

તે બધો ચિત્તનો જ ગમે તેનું કિરણ કહો તે નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપ ને ત્યારે વૃત્તિબન્ધુ કહેવાય હું ચૈતન્યનું જ્ઞાનકિરણ શું કામ કહું છું તે સાધ્યમત વિષેના સમાલોચનાના (૧૪મા) પ્રકરણમાં સમજાવ્યું છે ચૈતન્યમાથી ઠકનારું જ્ઞાન કે શક્તિરૂપ કિરણ તે જ સચિત્ત પ્રાણીઓમાં ચિત્ત

* જુઓ સૂત્ર વૃત્તિસાર્થ્યમિતરત્ન ॥ ૧-૪ ॥ (અન્યત્ર વૃત્તિસાર્થ્ય હોય છે) પરંતુ ભાષ્ય વ્યુત્થાને યાચિત્તવૃત્તયસ્તદવિશિષ્ટવૃત્તિ પુરુષ ॥ (વ્યુત્થાનમાં જે ચિત્તની વૃત્તિઓ છે તેથી અભિન્નપરો પુરુષ રહે છે) વાચસ્પતિ પણ હિતરત્નના અર્થ વ્યુત્થાને કરે છે

એ જ વિષયને વ્યાપી — સમાન પ્રત્યયો નિપજતી — એકાગ્ર રહે, કે શુદ્ધ પ્રત્યય પર વ્યાપી મર્વાથી થાય, તેનો વ્યાપાર પ્રવૃત્ત-નિરુદ્ધ (intermittent) છે એમ એ જુએ છે. એક વાર સ્ફુરણ જોડે અને બીજી વાર ગોડે એ એની વચ્ચે ચિત્તની એવી દશા હોય છે કે જે વખતે તેને પ્રવૃત્ત કરેલું પણ ન કહેવાય અને નિરુદ્ધ કરેલું પણ ન કહેવાય : આને નિરોધપરિણામ કહેવાય. આ જ અસંપ્રગાત યોગ. એ વખતે એને પોતાના અવગતપણાની સ્મૃતિ છે એમ કહીએ તો તે પણ ભરામગ નથી, કારણ કે, જો તે સ્મૃતિ હોય તો તેમાં અસ્મિતાનું મંપ્રજ્ઞાન હોય, અને મંપ્રજ્ઞાન થયું એટલે વૃત્તિ જોડેલી જ હોય. એ વૃત્તિ વચ્ચેના ખંડને ઉપજનવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ એક રીતે અપ્રયત્ન જેવો થાય છે આ કાળજીથી એમાં અભ્યાસીના સામાન્ય પ્રયત્નો શિથિલ કરવા પડે છે એ ન સમાધિનો આગ્રહ, રાખે કે ન મર્વાઈતા નિર્મોલુ કરવાનો આગ્રહ ગણે, એક જ વસ્તુ એમાં અપેક્ષિત છે : તે સમ્યક સ્મૃતિ એટલે જગૃતિ અથવા સાવધાનતા.

આટલું કહ્યા પછી સાધકની દૃષ્ટિએ અભ્યાસની શુદ્ધ શુદ્ધ ભૂમિકાઓ તપાસી જની રીક થને

૧. સામાન્ય ચિત્ત મર્વાઈતાવાળું હોય છે ચિત્તની વૃત્તિ ગીતને કયા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રત્યય પર વ્યાપસે તે નક્કી નથી વળી તેને વૃત્તિ માથે એકરૂપ યવાની દેવ પડેલી હોય છે ક્ષણિક કા ન હોય, પણ જે પ્રત્યયને વૃત્તિ પકડે છે તે સાથે પરિપૂર્ણ એકરૂપ થઈ જાય છે એ પ્રત્યયથી પોને વૃત્તિનો વ્યાપી અવગ છે, એમ એને તે કાગે જ્ઞાન રહેતું નથી દેહને પ્રત્યય કરે તો દેહરૂપ, કુદુળને કરે તો કુદુળરૂપ, વિષયને કરે તો વિષયરૂપ (વિષયી) થઈ જાય છે.

પ્રત્યયાન્તરો થયા કરે છે તેને લીધે તે કોઈ એક રૂપમા રહેતો નથી, અને જ્યારે એક પ્રત્યય સાથેની એકરૂપતાનો નાશ થયો હોય છે, ત્યારે એ પોતાની અવગતા સમજે છે ખરો, પણ વળી પાછો કોઈ બીજા પ્રત્યય સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે.

આના ચિત્તમાં સ્મૃતિ-જગૃતિ-સાવધાનતા-નો અભાવ છે આ સ્મૃતિ કે જગૃતિ તીવ્ર કરી એ સાધકનું અતિમ ધ્યેય છે. આ અવગતાની સ્મૃતિ એ જ વિવેકપ્રધાતિ.

૨ આ માટે પહેલો અભ્યાસ સર્વાર્થતા પરથી એકાગ્રતા પર ચિત્તને લાવવાનો ચિત્ત બંધે પ્રત્યક્ષ માથે એકરૂપ બનવું પણ અભિચારી ન હોય તો બમ આમ કરવામા એની રમૂતિ — જાગૃત — કેળવાય છે

૩. કોઈ એક જ પ્રત્યક્ષ સાથે એવી રીતે એકરૂપ થવાની ટેવ પડ્યા બાદ એ એકરૂપ થવાની ચિત્તની ટેવ છોડાવવી લોઈએ વિચાન્તા માત્રમ પડે છે કે પ્રત્યક્ષથી પોતે બિન કે એ સાથે પોતે એકરૂપ થઈ જાય છે એ જૂન છે આથી, એ ધીમે ધીમે પ્રત્યક્ષને તદ્દન ડાડી ન દેતા એની સાથે એકરૂપ ન થઈ જવાનો અભ્યાસ કરે

આ માટે એ મ પ્રજ્ઞાત યોગની બૂમિખઓનો ક્રમશઃ અભ્યાસ કરે એનું નિષ્કરણ આગળ આરી ગયું છે એટલે ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી આગા પણ રમૂતિ — માવધાનતા — વધારા વિના ન ચાલે એ વિચાર કરતા જણાઈ આવશે

૪ મ પ્રજ્ઞાત યોગમાથી, ક્રમશઃ અથવા એકદમ, અમ પ્રજ્ઞાત યોગ કેમ થાય એ પણ ઉપર આરી ગયું છે

શબ્દ શસ્ત્રવાનુ છે ત એ ક યોગમા રમૂતિ — સારવાનતા — એ પ્રથમ મહત્ત્વની વસ્તુ છે, નમાધિ નહિ સમાધિનો ઉદ્દેશ ચિત્તને એક કેન્દ્રમા લાવી તપાસવાને માટે મગવડખધુ કરવાનો, પ્રજ્ઞાને સૂક્ષ્મ કરવાનો અને રમૂતિને તીવ્ર કરવાનો છે આથી નિર્વિતર્કતા, નિર્વિચારતા, આનંદરૂપતા કે અગ્નિતા કરતા સચિતર્કતા, સચિચારતા, સાનંદતા કે મારિમતા બિનપણે માત્રમ પડતી એ વધારે મહત્ત્વનું છે

• મ પ્રજ્ઞાત યોગની સવ ભૂમિખઓ પસાર કરવી જ પડે, અથવા સહે મા સરખો લાગ જાય એમ લાગતું નથી જેની સાવધાનતા મૂળથી જ તીવ્ર હોય તે નિર્વિતર્ક અને સચિતર્ક સમાપત્તિ વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમા આવતા જ, એકદમ સચિતર્ક સમાપત્તિરૂપ પ્રત્યયોના વ્યુત્પાદન અને નિરોધના અભિક્ષવપ્રાપ્તિને લક્ષમા લઈ શકે એ શક્ય છે અરિમતાના નિરોધની — કન્ઝની — ગ્ધિતિનો અને રપદ અનુભવ નથી

યોગના માર્ગો

ચિત્ત, ચિત્તવૃત્તિ, વૃત્તિનિરોધ, નિરોધ યાગનાં કારણો, યોગના પ્રકારો, યોગની શ્રેણીઓ અને સમાધિ એટલાનો વિચાર કર્યો હવે યોગાભ્યાસના માર્ગોનો વિચાર કરીએ.

બારમા સૂત્રમાં^૧ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી નિરોધ માધી શકાય છે એમ કહ્યું છે, અને પછી અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની વ્યાખ્યાઓ^૨ તથા તેમનાં વેગ અને માત્રાઓનું વિવરણ કર્યું છે.^૩ એ વિષે મારે વિશેષ કહેવા જેવું નથી.

ત્યાર પછી વિચારવા જેવું સૂત્ર ઈશ્વરપ્રણિધાનાદ્વા (૧-૨૩) છે. એનો શબ્દાર્થ 'અથવા, ઈશ્વરપ્રણિધાનથી (યોગ સિદ્ધ થાય છે)'

એવો થાય છે આ 'અથવા' અન્યથા વ્યા

ઈશ્વરપ્રણિધાન સૂત્ર જેડે સાધવો એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

ટીકાકારોએ એનો મંબધ ૨૦મા સૂત્ર જેડે કર્યો છે. એટલે કે યોગસાધના શ્રદ્ધા, વીર્ય, ઝમ્તિ, મમાધિ અને પ્રજ્ઞાના સાધનોથી થાય અથવા ઈશ્વરપ્રણિધાનથી થાય પણ આ યોગનાનો અર્થ એ થયો કે ઈશ્વરપ્રણિધાનમા શ્રદ્ધા વગેરે સપત્તિની અપેક્ષા નથી રહેતી. આ કહેવું બરાબર નથી લાગતું યોગાભ્યાસની કોઈ પણ રીત અખલાર કરવામા આવે તોયે શ્રદ્ધાદિક પાત્ર સમ્પત્તિ વિના તેની મિદ્ધિ અશક્ય છે આ પાત્ર સમ્પત્તિ વિના ઈશ્વરપ્રણિધાન કેમ થઈ શકે ?

૧. અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધ ॥ ૧-૧૨ ॥

૨. તત્ત્વ સ્થિતો યત્નોઽભ્યાસઃ ॥ ૧-૧૩ ॥ ઇશ્વરપ્રણિધિવિવિધવિનિવૃત્તિસ્ય વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ ॥ ૧-૧૫ ॥ તત્પર પુરુષસ્થિતિર્ગુણવૈતૃષ્ણ્યમ્ ॥ ૧-૧૬ ॥

૩. તીવ્રસંયેગનામાસત્ર ॥ ૧-૨૧ ॥ મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત્તત્તોઽપિ વિરોધ ॥ ૧-૨૨ ॥

ત્યારે, આ સૂત્રને ઉપર કહેલા બારમા સૂત્ર જોડે સાધુ
 છુ ૨૧મા અને ૨૨મા સૂત્રમા જે વેગ અને માત્રાઓનો ઉપેક્ષ
 કર્યો છે તે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના વેગ અને માત્રા છે એ દેખીતું
 છે, અને એ બાગતોમા ટીકાકારો પણ મમત છે એમ હું માનું
 છુ ૨૩મા સૂત્રનોયે ૧૭મા સૂત્ર માથે જ વિક'પ છે એમ હું
 ઘટાવું છુ, એટલે કે, યોગના માર્ગો બે છે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનો
 અથવા ઇશ્વરપ્રણિધાનનો.

મે ઉપર કહ્યું કે, ત્રિકાદિક સમ્પત્તિ વિના ઇશ્વરપ્રણિધાન ન
 થઈ શકે વાચક પૂછશે કે, ત્યારે શું અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વિના
 ઇશ્વરપ્રણિધાન થઈ શકે? આનો ખુલાસો પ્રણિધાનનો અર્થ તપાસતા
 થઈ જશે.

૨૮મા સૂત્રમા * પ્રણિવાન એટલે પ્રજ્ઞાનો જપ અને તેના
 અર્થની ભાવના એમ કહ્યું છે પણ આ તો પ્રણિધાનનો કર્મકાંડ
 થયો, એ કરવાની પદ્ધતિ થઈ પરંતુ એ પ્રણિધાનનું તત્ત્વ નથી,
 એ તો એ સમ્પત્તિના યુત્પત્તિમા જ રહેલું છે પ્રણિધાન એટલે સારી
 રીતે નિધાન ઈશ્વરમાં સારી રીતે — એટલે અત્યંત પ્રેમ અને વિશ્વાસયુક્ત
 પ્રપત્તિ, શરણ, આશ્રય પ્રણિધાન શબ્દમા માત્ર જપ અને અર્થ
 ભાવનાની ગાથ ક્રિયાઓ ભાવ નથી, પણ લાગણીનો ભાવ
 અતર્ભૂત છે.

૨૦મા સૂત્રમા આપણે જોયું કે યોગમા સમાધિનો અભ્યાસ
 આવી જાય પરંતુ, એ અભ્યાસ માટે સાધક એક માયના કમકાને
 કે ધડિયાળના મિશ્ર ટિક અવાજનેયે પ્રલય કરી શકે, અથવા પુરુષ
 ખ્યાતિના ઉપાયરૂપ ત્રીજા પાત્રમા બતાવેલી બીજી મમાધિઓ પણ
 માધી શકે એવા પ્રત્યયોનું આવબન લેનાર સાધકને એ પ્રત્યય
 ઉપર કાંઈ પ્રેમ કે વિશ્વાસ ભિન્નગર્હ જઈ શકે નહિ એ તો એને
 અભ્યાસ પૂરતા ઝીકારે અને પછી તેનું વિસર્જન કરી દે આવા
 સાધકને ચિત્તને એકમ કરવાનું કામ વ્યાભાવિક રીતે જ વધારે
 કઠણ હોય આવા પ્રકારના અભ્યાસનો જ એને મોખ હોય અને
 તેમા જ આનંદ લાગતો હોય તો જ તેમા એનું ચિત્ત યોગી શકે
 આથી એનામા ઇતર મુખોપભોગ તથા કમો માટે સારી પેરે વૈરાગ્ય

હેવો જોઈએ એણે સીકારેનો ધ્યાનનો પ્રત્યક્ષ એને પ્રેમ કે વિશ્વામ ઉપગતવનારો ન હોવાથી અનેક વિષયો એના ચિત્તમાં સ્ફુર્તી કરે આ ગદ્યાની માથે ઝડપવા એ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનું જખતર સખન ને ગખન કસતો જાય તો જ એનું ચિત્ત એના કાળમાં આવે આથી એવા પ્રયત્ન માટે કહ્યું — અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તેનો નિરોધ થાય છે

પણ ઈશ્વરપ્રણિધાનીનો તો ધ્યાનનો પ્રત્યક્ષ જ એવો છે કે એ પ્રત્યક્ષમાં જ એને જીવનનું સર્વસ્વ લાગે છે એ પ્રત્યક્ષ એને પ્રિયતમ છે અો એનું અનન્યશરણુ છે એમાં ચિત્ત ચોટાડવા કે બીજા પ્રત્યયોમાથી ચિત્તને ઉખાડવા એને કશો પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો આથી એને અભ્યાસબુદ્ધિથી અભ્યાસ કે વૈરાગ્યબુદ્ધિથી વૈરાગ્ય સ્વીકારવા નથી પડતો * ઈશ્વરપ્રણિધાનને લીધે એ બન્ને એને સહજ છે માટે ઈશ્વરપ્રણિધાન એ અભ્યાસવૈરાગ્યના બદલામાં યોગનો માર્ગ છે x

આમ યોગના બે માર્ગો પતજનિએ ગ્રીહારેલા જણાય છે તેમાં પહેલું સધાન એમણે અભ્યાસવૈરાગ્ય યોગને આપેલું છે કાગ્ય, એ યોગની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ છે પ્રણિધાનયોગનુંયે અતે ફળ એક જ આવે, પણ બે વચ્ચે એક બેદ રહે અભ્યાસયોગી પોતે શુ માવે છે, શુ મેળવે છે અને કયા છે એ જાણે છે એ જો કરે છે તે જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે પ્રણિધાનયોગીને સાધનકાળે એવી ગપટ ભાગ નથી લાગતી છેવટ સુધી પહોંચ્યા પછી પાછળથી ભક્ષે એ પ્રત્યાવલોક (retrospect) થી શોની લે

પણ, બીજા બ્રાહ્મણી પ્રણિધાનયોગીમાં ભાવનાની પુષ્ટિ હોય છે અને તેનો સમાજને લાભ મળે છે એનું હૃદય પ્રેમબીનું અને કેમળ રહે છે પેનામાં સમાજ પ્રત્યે કેટલેક અંશે નિરાદર અને તેને લીધે સમભાવની ન્યૂનતા કેળાવેતી હોવાથી એ ચોડીવણી પણ

* ગ્વામીનારાયણ સપ્રદાયની શિક્ષાપત્રીમાં વૈરાગ્યની વ્યાખ્યા જ આવી મરી છે વૈરાગ્ય જ્ઞેયમપ્રોતિ ધીરુજ્જેનરવસ્તુપુ । — શ્રીકૃષ્ણ સિવાય અન્ય વિષયોમાં અપ્રીતિ તે વૈરાગ્ય

x ઈશ્વર એટલે શું એ વિષે પહેલા જાદમાં વિચારથી વિચાર થઈ ગયો છે, તેને લક્ષ્ય સૂત્રો વિચારેના નથી

રહી જાય છે. પાછળથી ભલે વિચારથી એને ઠાઠવા એ પ્રયત્ન કરે, પણ એને આચારમાં મૂકવા એ હમેશાં યશસ્વી નથી થતો. *

* ૩૪ થી ૩૬ સુધીના સૂત્રોને ईश्वरप्रणिधानાદ્વા એ સૂત્ર સાથે ઈશો સંબંધ હોય એમ હું માનતો નથી. એમનો સંબંધ કેવળ ૩૩મા સૂત્ર સાથે જ લેવા ભોઈએ. પ્રસન્નચેતસો જ્ઞાતુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે। પ્રસન્ન ચિત્તવાજાની બુદ્ધિ જટ ગિયર થાય જ એ અનુભવ છે. ચિત્તની પ્રસન્નતા કેમ મેળવવી એના ઉપાયો ૩૩ થી ૩૬ સુધીનાં સૂત્રોમાં બતાવ્યા છે. ૩૨મું સૂત્ર ૩૧મા સૂત્રના ઉપાયરૂપ છે એ- સ્પષ્ટ છે. ૩૩મા સૂત્રથી નવો વિષય શરૂ થાય છે — ચિત્તની પ્રસન્નતા મેળવવાનો.

યોગનું ફળ અને મહત્વ

હવે યોગના ફળ અને મહત્વનો વિચાર કરીએ

ત્રીજા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે નિરોધને પરિણામે ધ્યાન પોતાના અવસ્થા અવગ્રહાન થાય છે આગળ જે વિવેચન થઈ ગયું છે તે પરથી આ મમજી શકાય એવું છે. ન સમજી શકાય તો તેને માટે અભ્યાસ એ જ માર્ગ જ્યાં નિરોધ નથી ત્યાં વૃત્તિસામ્ય હોય છે એમ ચોથા સૂત્રમાં કહ્યું છે +

મોટા હિદ્માથી બિંબો આવે છે તે હિદ્મામાં તડકો પાડે છે નાના હિદ્માથી આવતું બિંબ સૂર્યકૃતિ ઉપજાવે છે આનું કારણ એ નથી કે મોટા હિદ્માથી સૂર્યકાર નિર્મો નથી આવતા, પણ હિદ્મ મોટું હોવાને વીધે અનેક કિરણોનો મકર થઈ તડકો હિદ્માકાર બની જાય છે

અથવા, સૂર્યના કિરણો સામાન્ય પદાર્થો ઉપર પડે છે, તો તે દ્વારા સૂર્યને નથી દેખાડતા, પણ તે પદાર્થને જ દેખાડે છે, પરંતુ સાદ આરસા ઉપર પડે છે તો આરસાને નથી દેખાડતા પરંતુ સૂર્યને દેખાડે છે આનું કારણ એ નથી કે સૂર્યના કિરણોનો ધર્મ બદલાઈ જાય છે, પણ પ્રકાશ્ય પદાર્થની શુદ્ધિઅશુદ્ધિને લીધે આવેા ભેદ જાણે ॥

જો તડકાના આકાર તરફ દુર્લક્ષ કરીએ અને હિદ્મને તપાસ માટે અનુકૂળ પરિમાણનું લઈએ તો તે હિદ્મો આપણને સૂર્ય પ્રત્યે જ આગળી ચીંધતા જણાશે જો પ્રકાશ્ય પદાર્થને લીસો અને સાદ કરીએ તો તે પણ સૂર્યને જ શોધી આપશે

પ્રથમ કિરણુરૂપ છે, ચિત્ત અને ઇદ્રિયો હિદ્મરૂપ છે, અથવા આરસારૂપ છે, અને વિષયો સામાન્ય પદાર્થરૂપ છે

* તદા દ્રષ્ટુ સ્વરૂપેડવસ્થાનમ્ ॥

+ વૃત્તિસામ્યમિતરત્ર ॥

પ્રગા વડે તેના ઉગમસ્થાનને ન જોઈએ, પણ તેથી પ્રકાશિત પ્રત્યયો અથવા તેને પેસવાના દ્વારરૂપ ચિત્ત કે ઇન્દ્રિયોને જોઈએ તો, તે જ પ્રત્યયો વિષે જુદા જુદા મપ્રમાણ ઉપજાવનારી વૃત્તિરૂપ છે એટલે થયું એમ કે વૃત્તિ પ્રત્યયરૂપ થાય છે, પ્રગા વૃત્તિરૂપ થાય છે, અને ચૈતન્ય પ્રગારૂપ છે એ રીતે પરપરાથી ચૈતન્ય વૃત્તિરૂપ થતું જણાય છે પરંતુ પ્રગા ચિત્ત કે ઇન્દ્રિયોરૂપ બાસે, કે ત્યાંથી પ્રતિબિંબિત થતી વૃત્તિઓરૂપ બાસે, કે તેથી પ્રકાશિત થતા પ્રત્યયરૂપ બાસે, યોગ્ય રીતે તપાસી જોઈએ તો તે પોતાના મૂળ — ચૈતન્યનું જ દર્શન કરાવે છે

હવે યોગાભ્યાસનું જીવનમા મહત્ત્વ કેટલું તેનો વિચાર કરી આ ખડ પૂરો કરું છું

સમાધિ અને યોગ વિષે સામાન્ય લોકમા બહુ વિચિત્ર ક'પનાઓ પ્રવર્તે છે નિર્નિકરૂપ મ્થિતિ, સમાધિવિશ્વા, કુડલિનીની જાગૃતિ, યોગિક પ્રત્યક્ષ, સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ વગેરે મોટા શબ્દોનો પ્રચાર પુષ્કળ થઈ ગયો છે એના અર્થ કે વાજમી કિંમત વિષે બહુ જ ઓછું સમજાયેલું હોય છે, અને જેમ વૈદ્યાનિકો નવા નવા શબ્દોથી લોકોને આજે છે, તેમ આ મામ'ના લોકો આવા શબ્દોથી લોકોને આજે છે, અને લોકો અજાણેના રહે છે વિષયને અગ્રાધ અને દુર્મોખ્ય સમજી તેને સાચી રીતે સમજી લેના પ્રયત્ન નથી થતો, અને નથી સમજાવું તે નકામું સમજી ત્યાજ્ય પણ નથી લાગતું, પણ એમા અધઘ્રદ્વા રાખવા અને રખાના પ્રયત્ન થતો હોય છે. કેટલાક સાધકો બાપડા છેતરાઈને નકામા ફાફા પણ મારે છે એ જ વસ્તુ સાદી રીતે મૂકી હોય તો અગમ્ય નહિ લાગે

તેમા પહેલા તો યોગ કે સમાધિ સામાન્ય જનને થતા જ નથી એમ માનવાનું નથી એ ચિત્તના સ્વોભાવિક ધર્મો છે, અને દરેકને એનો કાર્ષિક પણ અનુભવ છે જ, પણ એ પ્રત્યે લક્ષ ગયું નથી — એ એક બેદ, અને એણે એના ઉપર નિષ્ઠાત્વ મેળવ્યું નથી — એ બીજો બેદ છે દા ત, મારા જેવો લોકડા ઉપર વાસલો મારે તોયે લોકડું છોલાય અને સુતાર મારે તોયે છોલાય, પણ હું ધારેલી જગ્યાએ અને ધારેલી બેઠાઈનું છોકું ન પાડી શકું પણ

સુતાર શ્વાનીનપણે તે કરી શકે. નામાન્ય અને અભ્યાસી ચિત્ત વચ્ચેનો ભેદ પણ આવો જ છે

એકાગ્રતાનું મહત્ત્વ સમગ્રવ્યાપણ ન હોય. એકાન્ત ગુફામાં આમન વાળી, પ્રાણાયામ કરી, કેણે કેટલી મિદિઓ સાચે જ પ્રાપ્ત કરી, અને તેનો મમાજનને કેટલો મદુપયોગ કે દુરુપયોગ થયો, અને તેથી કેટલું પ્રમાણભૂત જ્ઞાન મળ્યું — એ જાણવું કઠણ છે. પણ પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોએ જે દૂરદર્શન, દુઃશ્રવણ અને ખીછ લાખોયે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તે જગત જાણે છે, તેનો મારો કે માઠો ઉપયોગ અણધારે પણ કરી શકે છે, અને તે જે કાર્ષ જ્ઞાન દેવાવે છે તે કેવળ શ્રદ્ધેય નહિ પણ આધારયુક્ત યાચ છે

પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનની ગોઘો કાર્ષ એકાગ્રતા વિના થઈ નથી આપુ ઇવન એકેક નિમિષના ચિત્તન ઉપર ખર્ચી નાખી પ્રકૃતિનો એકેક કાયદો ગોઘવામાં આવ્યો છે એ જ સમાધિ છે મારા ઓરડામાં ભરાઈ બેસી ઉદયકમળમાં મૂર્ચની ધારણા કરી સૂઈ મડળનો 'માક્ષાત્કાર' કરુ તે માત્રુ જ હશે એમ ખાતરી નથી મારી કલ્પના હોવાનો મબન વધારે છે, અને તેની હુ ખીજાને ખાતરી નહિ કનારી શકુ પણ પેધશાગામાં જઈ રોજ ખગોળનો અભ્યાસ કરુ તો તેથી જે કાર્ષ ધીમુ પણ જ્ઞાન મળશે તે ખીજાને પણ ખાતરી કરાવી શકાય એવું થશે

આથી મમાધિસાધન એટલે ખાખી ઓરડી, પદ્માસન જેવું કાર્ષ આમન, પ્રાણનો નિરોધ વગેરે કલ્પનાઓ જોગી છે જે રોય હોય તેને જાણવા માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ કરી તેનું પરીક્ષણ, ચિત્તન ઇત્યાદિ એ જ સાત્રુ સમાધિસાધન છે પતજનિના સૂત્રો આ મતને વિરોધી છે એમ હુ નથી સમજી શક્યો

પોતાના ચિત્તના પરીક્ષણ માટે એકાત નિરુપાધિક ચિત્તન આવશ્યક છે એ સહેજે સમજાય એવું છે. પણ દરેક જાતના રોય માટે એ જ ઉપાય નથી

આ તો સમાધિ વિષેની જોગી કલ્પનાઓ બાગત

હવે ચોગની કિ મત સિંધે

દુર્નિમિદ્ધ અને ચચગ ચિત્તને પોતાને અધીન રાખતા આવડવું, એની આવશ્યકતા અને મહત્તા વિષે પણ વિચારી માણસને બાગ્યે

જ શકા થાય પોતાની અસ્થિતાના મૂળકારણ સુધી, અને પ્રત્યયોના વિરામ સુધી, પ્રજ્ઞા પહોંચી જવી એ જ્ઞાન માટેના પુરુષાર્થનો એક છેડો છે એથી એક પ્રકારની એવી નિમગ્ન યિતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેથી બીજા નાત્વિક વાદો એને ચૂસવી શકતા નથી.

પરંતુ એ સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, કેવળ એટલું થયાથી કે મને તે રીતે એટલું થયાથી જીવનની પૂર્ણતા કે કૃતાર્થતા થાય છે એમ માનવું જુલબરેલું છે હિપ્તના નિરૂપણથી જોયું હશે કે ચિત્ત ચાર ધર્મોનું ઘોતક છે પ્રજ્ઞા, અસ્થિતા, આનંદાદિક અવગ્યા અને પ્રેમાદિક ભાવના આ પૈકી અસ્થિતા ગિચ્છૂપી છે અને એમા વધધટ નથી, આનંદાદિ અવગ્યા ભાવના વિના એાછા મૂલની છે પણ પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિ એ જેમ ચિત્તવિકાસનું એક અંગ છે, તેમ પ્રેમાદિક ભાવનાની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ એ પણ ચિત્તવિકાસનું એટલું જ મહત્ત્વનું અંગ છે બૌદ્ધ સમાધિમાર્ગમાં અવગ્યાદર્શક આનંદને બદલે ભાવનાદર્શક પ્રીતિ રાજ્ય યોગ્યો છે તે વિશેષ યોગ્ય ■

યોગાભ્યાસ મુખ્યત્વે પ્રજ્ઞાને સુક્ષ્મ કરે છે, પણ ભાવનાની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ વિના પ્રજ્ઞાની સુક્ષ્મતા પણ પૂરતા શાંતિ કે સમાધાન નહિ આપી શકે. એટલે ચિત્ત સુદ્ધ પ્રેમથી પુષ્ટ થઈ એથી બીજેલું અને સમાન્તેપયોગી થયા વિના હમેશા સમાધાન ગામ્પત્ય શમ્ય નથી મૂળથી જ પ્રેમબીના હૃદયરાગો અભ્યાસયોગનો આશ્રય છે તો તે છટ છે પણ શુદ્ધ હૃદયીને અભ્યાસયોગની પૂર્ણતાથીયે મપૂર્ણતા જેલું નહિ લાગે

સાક્ષાત્કાર વિષે ગેરમમજ

મમજપૂર્વક કે વગરમમજ્યે 'સાક્ષાત્કાર' શબ્દ બાધામાં રદ થઈ ગયેલો કે 'અમુકને આત્માનો કે પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો છે,' 'આ યૌગિક સાક્ષાત્કારથી જણાય છે,' વગેરે બાધા યોગ્ય છે અને તેનો મદ્દપયોગ કરતા દુરુપયોગ વધારે થાય છે આ ઉપરાંત, જેમને પોતાને વિષે કે બીજાને વિષે સાક્ષાત્કારની શ્લેષના બધાય છે તેમના અભિપ્રાયો પરની આત્માજગ્માત્મા વિષે પણ વિવિધ મનો મધાય છે

આથી 'સાક્ષાત્કાર' એટલે શું તેનો વિચાર કરવો યોગ્ય થશે

આપણે જ્ઞાનેદ્રિયો દ્વારા જે કોઈ અનુભવ યુ છે તેના મસ્કારો, સૂક્ષ્મ રોગાગ્રાફોની માફક, મજ્જાતત્ત્વ યવસ્થામાં કોઈક રીતે સચવાઈ જતા છે એ પેટી કોઈક સસ્કારો કોઈક નિમિત્તથી જાગ્રત થાય છે અને જાગ્રત અવસ્થામાં સ્મૃતિરૂપ લાગે છે જ્યારે જ્ઞાનેદ્રિયોના યાપારો બધ હોય (જેમકે જીવમાં) ત્યારે એ સસ્કારો જાગ્રત થઈ પ્રત્યક્ષની માફક હાજર થાય છે આને આપણે સ્વપ્ન કહીએ છીએ એ કિંના મોટા ભાગે એટની ઝપાળામધ થાય છે કે એમાં કોઈ વાર નિશ્ચિત મકર કોઈ વાર અદ્વૈતતા અને કોઈ વાર અતકથ યોગો જણાઈ આવે છે આ મસ્કારોનો સાક્ષાત્કાર જ છે પરંતુ એ પ્રવચનપૂર્વક નથી અને સામાન્ય જનોને સ્વાધીન નથી

અબ્યામથી જ્ઞાનેદ્રિયોનો જાગ્રતપણે પ્રત્યાહાર કરી ધારેલા મસ્કારો સાક્ષાત્કારી શકાય છે જે મસ્કારોનો સાક્ષાત્કાર કરનામાં આવે છે, તે એના ચિત્તમાં પૂર્વે થયેલા અનુભવરૂપે અથવા કરેલી ક પનાડપે સંગ્રહીત હોય છે જ, એ યાદ રાખવું હો ત એ પુસ્તકો વાંચી સૂચમડા વિષે મનમાં કોઈક મૂર્તિઓ ઘડી ગળી હોય છે એ મૂર્તિઓની જુગે જુદે મમો રચના થઈ હોય, અને તેથી

આજે હું પોતે એનું પૂર્ણ વર્ણન ન કરી શકું એમ જાને, એને વીંટાયેલા અનુષંગી વિચારોનુમે મને પૂરું જ્ઞાન ન હોય તે ઉપરાંત રોજ રોજ મેં જે રીતે સૂર્યદર્શન કર્યું હોય તેનાયે સકલ્પો મગજમાં જળવાયેલા હોય. હવે હું સૂર્યમંડળ પર ધારણાધ્યાનસમાધિ સિદ્ધ કરું, તો એ બધા સંસ્કારો મારી આગળ મૂર્તિમત થાય એ બધાની મને મૃતિ રહેતી ન હોવાથી હું એને સાક્ષાત્કાર તરીકે જ માનું કાર્ત્ત્ત્વે કહેશે કે એ માગ પૂર્વે મગજેલા સંસ્કારોનો જ સાક્ષાત્કાર છે, તો હું એ કબૂલ નહિ કરું અને એ યૌગિક સાક્ષાત્કાર છે એમ માનવાનો આગ્રહ રાખું એમ જાને

રામકૃષ્ણાદિક ‘મૂર્તિમત ધર્મ’ના સાક્ષાત્કાર આ કેટિના હોય છે. ધણા યૌગિક પ્રત્યક્ષો આ જાતના હોય છે * એ સાક્ષાત્કાર એને મધૂળ જગતમાં જણાય એટલે સુધી પડેાચે એથીયે આગળ વધી અન્યને એના કાર્ત્ત્વે પરિણામો મધૂળપણે નજર આવે એવું બને આનું કારણ વળી જુદું હોય એમાં ધ્યાનની મઠ પસિદ્ધિ રહી હોય આ રીતે સાક્ષાત્કાર અને સિદ્ધિનો કાર્ત્ત્વે યોગ થાય એકાદ એનો ચમત્કાર થાય પછી એની પાછળ લાગે તો એની આવૃત્તિઓ વધે કાર્ત્ત્વે વાર એને અતિશયોક્તિ કરીને પણ વર્ણવવામાં આવે

હવે જાણના સાક્ષાત્કારની વાતો

પોતાના ચિત્ત નિષે સાધકને જે જ્ઞાન હોય છે, તેનાથી પાછળના એક મગજાનની એ જાણમાં કંપના કરતો જાય છે, એમ મામાન્ય રીતે બને છે, અથવા કાર્ત્ત્વે વાર માર્ગદર્શક શુરુ એને એમ જ પગથિયું જાણ તરીકે બતાવે છે. દા ત, જાણ આનંદરૂપ છે એવી સમજા બેઠેલી હોય તે સાધક જ્યારે આનંદમહાધિ લગાવે છે અને આનંદાવધાને જાગૃત કરે છે ત્યારે તે જાણાનંદ છે એમ મગજ

* આથી જુદી જાતના યૌગિક પ્રત્યક્ષો પણ હોય છે. ચિત્તનો વ્યાપાર શાંત અને વ્યર્થગ્રસ્ત બનવાથી જ્ઞાનેદ્રિયો અને ચિત્તની શક્તિઓ વધી જાય છે, અને સામાન્ય જ્ઞાનેદ્રિયો તથા ચિત્તને મદબ કરવા અશક્ય એવા વાતાવરણમાં રહેતા તેજ, ધ્વનિ, વિચાર વગેરેના સૂક્ષ્મ આંદોલનો એ મદબ કરી શકે છે એમ દેડિયો વાતાવરણમાં ઉપભવેલા ધ્વનિ મદબ કરે છે તેમ.

આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો એમ માને છે. જો એ જૂલમાંથી જાગે છે તો પછી આગળ પ્રગતિ કરે છે. પણ ઘણી વાર જીવન પર્યંત એ એ જ પગથિયે આવીને અટકે છે. એ પછી આનંદ-પ્રદાનું જ વર્ણન કરે છે. એનો આત્મા સાક્ષીપણુ અને આનંદના અભિમાનયુક્ત હોય છે.

એથી આગળ કોઈ અગ્નિતાની સમાધિમાં રહે છે તેને મને જાહ મુખદુઃખદીન નિર્ગુણ સાક્ષીપણાના અભિમાનયુક્ત હોય છે

અગ્નિતાનો નિરોધ કરનાર આત્મા સાત્ત્વગુણ, નિર્ગુણ, નિરભિમાની છે એમ કહે છે

આ રીતે આનંદજ્ઞ, પ્રેમજ્ઞ, પ્રકાશજ્ઞ, શાન્તજ્ઞ, નિર્ગુણજ્ઞ, માક્ષીજ્ઞ વગેરે મનો થયેલા છે, અને દરેકનો સાક્ષાત્કાર થયેલાની વાતો સાબળવામાં આવે છે

જો કોઈ સાક્ષાત્કાર થાય છે તે ચિત્તના જ કોઈ પ્રત્યયોનો કે અવસ્થા કે ભાવનાનો હોય છે—સાખ્યપરિભાષામાં કહીએ તો પ્રકૃતિના જ કોઈ કાર્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે—એટલું સમજીએ તો ખમ કારણ, આત્મા સાક્ષાત્કારનો વિષય થઈ શકતો નથી

ઉપસંહાર

યોગને અંગે જેટલો વિચાર કરવો જરૂરનો છે તેટલી બાબતો નીચે સૂત્રોના રૂપમાં પદ્ધતિસર ગોઠવી છે. આધારે યોગસૂત્રોમાંથી અથવા માખ્યકારિકામાંથી છે, તે સૂચક રીતે દાકયા છે.

૧. વિષયપ્રવેશ

૧ યાગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ (૧-૨)

૨ ચિત્ત એટલે, યોગશાસ્ત્રમાં, નિશ્ચય કરવાવાળી શક્તિ બુદ્ધિ, મહાન્, મહત્, મત્ત્વ, દર્શનશક્તિ વગેરે એના જ બીજા નામો છે.

૩ વૃત્તિ એટલે નિશ્ચય કરવા માટે થતો ચિત્તનો વ્યાપાર

૪ નિરોધ એટલે એ વ્યાપારને અટકાવનારી ક્રિયા

૫ પ્રત્યય એટલે વૃત્તિની સાથે જોડાયેલો માણ કે અભ્યંતર વિષયનો સંસ્કાર

૨ વૃત્તિના ભેદો અને ચેદા-ભેદો

૬ વૃત્તિઓ પાંચ પ્રકારની છે તે દરેક શુદ્ધ (કલેશ વિનાની) કે અશુદ્ધ (કલેશ પ્રાપ્ત) હોય (૧-૫)

૭ પાંચ વૃત્તિઓના નામ પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ (૧-૬)

૮ પ્રમાણ વૃત્તિ ત્રણ જાનની છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ (શાસ્ત્ર અથવા આપ્ત વાક્ય) (૧-૭)

૯ વિષય એટલે મિથ્યાજ્ઞાન અથવા ભ્રમ જે પદાર્થનો અનુભવ થતો નથી અથવા થયો નથી, તેનો અનુભવ થાય છે અથવા થયો છે એવો નિશ્ચય (૧-૮)

૧૦ વિકલ્પ એટલે વિશેષ કલ્પના એટલે સમ્બંધના જ્ઞાનની પાછળ ઊભો એવો નિશ્ચય કે જે નિશ્ચયને માટે સમ્બંધી દર્શાવાતા પદાર્થમાં મૂકેલ અથવા આરોપણ કરેલી કલ્પના મિથ્યા, બીજો આધાર નથી એ રીતે વસ્તુશૂન્ય નિશ્ચય (૧-૯)

૧૧ જ્ઞાત કે જ્ઞાતા 'શુદ્ધિ ચાનતી નથી,' 'નિશ્ચય કરી શકાતો નથી' એવા ઉપનો જે નિશ્ચય થાય તેને મૂલ્યનુ આપણ કહી શકાય

૧૨ આવગણુ વૃત્તિની તીનના એ નિદ્રા છે

• તિદ્રામાં અભાવના (કશ છે નહિ એવા) પ્રત્યક્ષનું આલેખન કરીને વૃત્તિ ગુરુ ૭ (૧૧૦)

૧૩ સ્મૃતિ એટલે અનુભવેના વિષયથી સ્પર્ધા ન વધનારી, અનુભવેના વિષય પર જ ચોગી ન્દનારી અને તેને માયવનારી વૃત્તિ. (૧૧૧)

૩ નિરોધના ઉપાયો

૧૪ યોગમિદ્ધિના ૭ ઉપાયો છે (૧) અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનો (૧૧૨) અથવા (૨) ઈશ્વરપ્રણિધાનનો (૧૧૩)

૧૫ ત્રીન મલેગ — અત્યંત આતુરતા — હાથ તો તે જતલી મિદ્ધ થાય છે (૧૨૧)

૧૬ તે ઉપરાંત પ્રયત્નની માત્રામાં મુદ્ધ, મધ્ય કે અનિશ્ચયતાના પ્રમાણમાં મિદ્ધિ ઓગીવતી થાય છે (૧૨૨)

૪ અભ્યાસ

૧૭ અભ્યાસ એટલે ચિત્તને મિથ્ય કરાવતો યત્ન (૧૧૩)

૧૮ લાગા કાગ મુરી, નિગર, મત્તરપૂર્વક એવનાથી અભ્યાસ પાકે થાય છે (૧૧૪)

૫ વૈરાગ્ય

૧૯ વૈરાગ્ય એટલે વિષયો પોતાને તથા છે એવા જાનવાળા પુરુષને જોયેલા અને સામગ્રેલા વિષયોમાં તૃષ્ણાનો અભાવ (૧૧૫)

૨૦ ત્યાર બાદ આત્માઅનાત્માનો વિવેક પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને શુદ્ધો વિષેની તૃષ્ણા પણ ચાની જાય છે (૧૧૬)

૬ ઈશ્વરપ્રણિધાન

૨૧ ઈશ્વર એટલે પરમાત્મા પરમચૈતન્ય મર્ત્ત વ્યાપક સ્વરૂપ

૨૨ પ્રણિધાન અથવા ઉત્તમ પ્રકારે નિધાન એટલે ઈશ્વરનો આશ્રય અને તેનું અનન્ય ભક્તિપૂર્વક આલેખન

૨૩ ઓ વચ્ચા પ્રણવ એ ઈશ્વરનાયક મગ્ગ છે (૧૨૭)

૨૪. જીનો જન્મ અને મૃત્યુના અર્થની સાધના એ પ્રણિધાનનો યોગાભ્યાસ માટેનો વિધિ છે. (૧-૨૮)

૭. ચિત્તના નિરોધનાં ઠાણો

૨૫. ચિત્તનો નિરોધ અવશ્યપણે અને પોતાના પ્રયત્નથી સ્વાધીનપણે એમ બે રીતે થાય છે.

૨૬. મૂર્છિત થયેલા પુરુષને પોતાના અસ્તિત્વના પ્રત્યક્ સાથે જોડાયેલી વૃત્તિના વ્યાપારનો નિરોધ તે અવશ્યપણે થતો યોગ (નિરોધ) છે. (૧-૧૯)

૨૭. શ્રદ્ધા વગેરે સંપત્તિપૂર્વક માધકનો પ્રયત્ન એ સ્વાધીન યોગ છે.

૮. સ્વાધીન યોગની સંપત્તિઓ

૨૮. શ્રદ્ધા, વીર્ય, મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ સ્વાધીન યોગની સંપત્તિઓ છે. (૧-૨૦)

૨૯. શ્રદ્ધા એટલે મનુષ્ય પોને સ્વીકારેલી પ્રવૃત્તિમાં ખનથી ચોંટી રહે તે માટે તેનામાં હોવો જોઈતો વિધાન.

૩૦. વીર્ય એટલે એ જ હેતુ માટે તેનામાં હોવો જોઈતો ઉત્સાહ.

૩૧. મૃતિ એટલે એ જ હેતુ માટે તેનામાં હોવાં જોઈતાં જાગૃતિ, સાવધાનતા અને ચિંતન.

(સમાધિનો અર્થ આગળ સમજાશે.)

૩૨. પ્રજ્ઞા એટલે જે જે અનુભવો થાય તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની શક્તિ. ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિના એકત્ર અભ્યાસથી તે ખીસે છે.

૯. યોગની ભૂમિકાઓ

૩૩. યોગની બે ભૂમિકાઓ છે : (૧) સંપ્રજ્ઞાત અને (૨) અસંપ્રજ્ઞાત.

૩૪. સંપ્રજ્ઞાત એટલે અનિશ્ચય સ્પષ્ટ જાણપણું જેમાં છે તેવો યોગ. (સંપ્રજ્ઞાત એટલે સ્પષ્ટ જાણ.)

૩૫. સંપ્રજ્ઞાત યોગમાં ક્રમશઃ વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અને અસ્મિતાનાં સંપ્રજ્ઞાનોનો નિરોધ થાય છે. (૧-૧૭)

૩૬ ભગવદ્ગા યાગમા જુનિ એક પ્રત્યક્ષને ઠાડે અને બીજાને પકડે તે એ વચ્ચેના વિરામનો અવધાન દેવા છે તેને પરિણામે જે મન્માર ન્દી જાય છે, તે ન એ યોગ છે (૧ ૧૮)

૧૦. મન્મદાત યોગના બેરોની સમજ

૩૭ મિત્ર એવે કાર્તિક ચન્દ્ર, તે મહત્ત્વી 'ગ્રાંથો પાઠ્ય' તથા તે પાઠ્યની માથે ગ્રેહો 'વિષ્ણુ' (જુઓ મુ. ૧૦ મુ) — તેનું મન્મદાન

૩૮ વિગત એવે વિતરની પડી જાના અનુભવી જ્ઞાનનું મન્મદાન

૧ જાલદ એવે વિનમ્ર તથા વિચારની માથે જાના દર્શ (૩ ગા.) અથવા પ્રીતિ (૩ દે.)ના બાવનું મન્મદાન

૪૦ ચૈતન્ય અને ચિત્તની એકાત્મતા સાગરી એ જરિમતા (૨ ૬) એનું મન્મદાન ઉપના જયે મન્મદાનની પાઠ્ય ચિત્તો આધાર આપનાર પડનાની જેમ ગ્રેહનું માત્રમ પડે

૧૧ યોગની પૂર્વતૈયારીઓ

૪૧ યમ નિયમ, આમિત પ્રાણાયામ પ્રવાહાર ધ્યાન, ધ્યાન અને મહાધિ એ આઠ યોગના અંગો અથવા પૂર્વતૈયારીઓ ૮ (૨-૨૮)

૪૨ યમ એવે સત્ય જ્ઞાનયમ, અદિમા અગ્નેય અને અપરિશદ એ પાંચ મહાનતોનું પ્રાણાયામ મનમા સૂત્રમ વિવેકપૂર્વક પાસન યમોથી ચિત્તની સમતા મિદ્ધ થાય ૮

૪૩ નિયમ એટલે શૈય, મનો ન તપ, પ્રાણાયામ અને ઈશ્વર પ્રણિધાનનું નિરતર અતપૂર્વક આચર નિયમોથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે મન પ્રમત્ત રહે છે તથા મન અને શુદ્ધિની શુદ્ધિ દેખાય છે અને જળાય છે

૪૪ આમન એટલે સ્થિરપણ મહેજે, ટટાર એ ન પદ્ધતિએ, સામે વખત બેસવાની ટેવ એ ચિત્તને ચિત્તર કળ્યા આવશ્યક છે

૪૫ પ્રાણાયામ એવે દીર્ઘ, ધીમી, એકમરણી અને ગભરાટ વિનાની શ્વાસોસ્વાસની ટેવ એથી શરીરની નીરોગીતા, જેના વિના યોગમા પ્રગતિ નથી કદાચ થાય, તે જમવાય છે

૪૬. પ્રત્યાહાર એટલે યોગાભ્યાસના વિષયમાં એવા પ્રકારની લગની કે જેને લીધે સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે દોડવાનું ભૂલી જાય તથા શૂન્ય, તરસ અને જીંધનુંયે, પ્રમાણમાં, વિરમરણ થાય.

૪૭. આ પાંચ યોગાભ્યાસનાં બાજુ અંગો છે. (૩-૭)

૪૮. ધારણા એટલે શરીરની અંદરના કે બહારના કોઈ કેન્દ્ર પર ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ. (૩-૧)

૪૯. ધ્યાન એટલે ધારણાને રથાને ચિત્તને એક જ પ્રત્યય પર વળગાડી રાખવાનો અભ્યાસ : પ્રત્યય માથે એકતાનતા. (૩-૨)

૫૦. સમાધિ એટલે પોતાના અસ્તિત્વનુયે જ્ઞાન ન હોય એવી ધ્યાનની એકતાનતા. એમાં ચિત્ત અને ચૈતન્યની જ એકરૂપતા હોય છે એમ નહિ, પણ ચિત્તે ગ્રહણ કરેલા પ્રત્યય સાથે પોતે એકરૂપ જેવો થઈ ગયેલો હોય છે, અને પોતાને, ક્ષણભર પણ, દશ્યરૂપે જ જાણે માનતો હોય છે. (૧-૪૩; ૩-૩)

૧૨ કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો

૫૧. સર્વચિત્તા એટલે વૃત્તિના પ્રત્યેક વ્યાપારમાં જુદા જુદા પ્રત્યયોને વળગવાની ચિત્તની ટેવ : ચિત્તની ચંચળતા.

૫૨. 'एकाग्रता' એટલે વૃત્તિના પ્રત્યેક વ્યાપારમાં એક જ પ્રત્યયને વળગવાની ટેવ.

૫૩. સર્વાર્થતામાંથી એકાગ્રતામાં જવું એ સમાધિપરિણામ (૩-૧૧)

૫૪. વ્યુત્થાન એટલે મમાધિની સ્વરૂપશૂન્ય જેવી દશ્યાકાર સ્થિતિમાંથી જાગી જવું તથા ડ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શનના જ્ઞાનપૂર્વક દશ્ય પ્રત્યે એકાગ્રતા રહેવી.

૫૫. મમાધિમાંથી વ્યુત્થાન દશામાં જવું એ સમાપ્તિ.

૫૬. નિરોધપરિણામ એટલે મમાપત્તિમાં રહેલી દશ્ય પ્રત્યેની એકાગ્રતાને અટકાવી તે કાગની દર્શનશક્તિની (ચિત્તની) સ્થિતિનું પ્રજ્ઞા વડે આકલન : એ જ યોગનો અભ્યાસ.

૧૩. ચોક્કસ કૃત્ય

૫૭ ચિત્તના મંપૂર્ણ નિરોધ સમયે ચૈતન્યશક્તિ પોતાના મદજ્ઞભાવમાં રહે છે (૧-૩), અને તે સ્થિતિના આકલનને પરિણામે ચિત્ત અને ચૈતન્યના બેદનું જ્ઞાન થાય છે. આ વિવેચન્યાનિ.

૫૮. એ બેઠનું જ્ઞાન દૃઢ થવાથી પ્રયત્નગ્રીક્ષ સાધકને મર્વ બાવો પર અધિષ્ઠાતાપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને એની શુદ્ધિ મર્વઆદી થાય છે (૩-૪૬). એવું ચિત્ત સત્ત્વ કહેવાય છે.

૫૯. સત્ત્વની ચૈતન્યના જોટણી જ શુદ્ધિ થયે દૈવદ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૩-૫૫)

૬૦. ૫ઝી ત્રણ ગુણોના આપારને ક્ષેત્ર ઉદ્દેશ રહેતો ન હોવાથી તેમનો ક્રમશઃ વિલય થાય છે. એ જ દૈવદ્ય અથવા ચૈતન્યની સ્વરૂપસ્થિતિ. (૪-૩૪)

અંતિમ કથન

આ બધા લેખો નિંદાશુદ્ધિ નથી લખાયા

સત્યદર્શનમાં ભામક કલ્પનાઓ અને આદર્શો, અથવા સાચા આદર્શોની ખોટી કલ્પનાઓ કેટલે અંગે નહે છે, તેને લીધે કેટલો પરિશ્રમ નકામી દિશામાં વેદાર્થ જાય છે તેનાં અનુભવ અને અવસોકન પરથી લખાયા છે

આ પુનઃકથના નિષ્કર્ષરૂપે મારે જે કહેવાનું છે તે મૂત્રરૂપે લખી નાંખું તે તે વાચકને અનુકૂળ થશે. એ સૂચો આ પુનઃકથન લઘુદર્શન (Summary) મમજવાનું નથી એટલું માત્ર ધ્યાનના રાખવું.

૧. વેદધર્મ એ નામ જો માર્થક હોય તો, એ જ્ઞાનનો—અનુભવનો ધર્મ છે. જે કાર્મ અંતિમ પ્રાપ્તિ હોય તે આ જીવનમાં જ મિલ્લ થઈ શકે એવું છે એવો એનો દાવો છે. રાત્રીનો કેવળ એમની પ્રાચીનતા માટે કે પ્રમિલ્લ ઋષિએ કહેલા હોવાને લીધે માન્ય નથી થઈ શકતા, પણ જેટલે અંગે તેઓમાં જીવનના મૂળ પ્રશ્નો વિશે અનુભવના અને અનુભવ મેળવવા માર્ગદર્શક થઈ શકે એવાં વચનો છે, તેટલે અંગે તે વિચારેલા જેવાં છે. પછી એ પ્રાચીન હોય કે અગાંચીન હોય, પ્રતિજ્ઞાને પામ્યા હોય કે ન પામ્યા હોય, સરકૃત હોય, પ્રાકૃત હોય કે જગતની કોઈ ણીછ લાપામાં હોય અનુભવની વાણી જીવતા માણસની હોય કે મૂએવાની હોય એ વિચારના યોગ્ય કહેવાય.

૨. અનુભવ યથાર્થ અને અયથાર્થ બન્ને જાતનો હોઈ શકે છે, વળી અનુભવ અને અનુભવનો ખુલાસો (ઉપપત્તિ) એમાં ફરક છે આથી, અનુભવના વચનો કે ઉપપત્તિ પણ માત્ર વિચારવા યોગ્ય જ ગણાય, એ અનુભવ અને તેની ઉપપત્તિ આપણા અનુભવ અને વિચારમાં જેટલે અંશે જાનરે, તેટલે અંશે તે માન્ય થાય.

૩ પ્રાચીન કાળથી તે આજ સુધી જેટલે અંશે જોડા વિચારકોના અનુભવ અને તેની ઉપપત્તિમાં એકમરણાપણું છે, તેટલે અંશે જ શાસ્ત્રોમાં પ્રમાણ્યૂતતા આવે છે.

૪. એ શાસ્ત્રપ્રમાણ તથા અનુભવપ્રમાણને અનુમરીને, સર્વત્ર સમપણે વ્યાપીને રહેલું આત્મતત્ત્વ છે એ ગ્રીહારવા યોગ્ય સિદ્ધાંત છે. એની શોધ એ જ્ઞાનરૂપી પુરુષાર્થનું અંતિમ ધ્યેય છે. એ ધ્યેય જીવન દરમિયાન મિદ્ધ કરવાનું છે — જીવન બાદ નહિ.

૫. એને માટે કૃત્રિમ પૂજા, વેપ, કર્મકાંડ વગેરેની આવશ્યકતા નથી. મનુષ્ય પોતાનાં દેશ, કાળ, વય, જાતિ, શક્તિ, સંસ્કાર, શિક્ષણ વગેરેને લક્ષમાં રાખી, નિરંતર સાવધાન રહી, યોગ્યાયોગ્યતા તથા ધર્માંધર્મનો વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર કરી, સમાજનાં અને પોતાનાં જીવનનાં ધારણ, યોગણ અંતે, મત્ત્વમંશુદ્ધિ માટે જે આવશ્યક કર્મો હોય તેને કરે, અને ચિત્તશોધનનો અભ્યાસ કરે, તો તે જીવનનું ધ્યેય પામી શકે અને ગુણોનો જે સ્વભાવિક વિકાસ અને વિવિધતા ક્રમ હોય તેને ગતિ આપી શકે.

૬. આચારમાં, વાણીમાં કે વેપમાં મારામારવિવેકથી સામાન્ય પુરુષાર્થી મહાચારી માણસને જે અયોગ્ય લાગે, તે કરવાની ‘મુક્ત’ કે ‘મિદ્ધ’ કહેવાતા માણસને છૂટ છે — એમાં અજ્ઞાન, ગાડપણ અથવા પાખંડ રહેલું છે.

૭. એક જાતુએ અનુભવ અને બીજી જાતુએ તર્ક, અનુમાન કે કલ્પના એ બે વચ્ચે બહુ ભેદ છે. અનુમાનને સિદ્ધાંત સમજવાની કે કલ્પનાને મલ સમજવાની જૂલ થતી એ મત્ત્વશોધનમાં મોટી ખાડીઓ છે. જેનો પોતાને અનુભવ નથી તે વિષે માશક કે તટસ્થ રહેવાનો સત્યગોપકને અધિકાર છે.

૮. એ જ પ્રમાણે વાદ અને સિદ્ધાન્ત વચ્ચે ભેદ છે દેખીતાં પરિણામો અથવા અનુભવોનાં અગોચર કારણો વિષે અથવા પ્રત્યક્ષ કર્મોનાં અગોચર ફળો વિષે સયુક્તિક જણાતી કેલ્પના તે વાદ છે. મિદ્ધાન્ત એ અનુભવથી કે પ્રયોગથી શોધાયેલો અચલ નિયમ છે. વાદને સિદ્ધાન્ત માનવાની જૂલ ન કરવી જોઈએ. એ ગમે તેટલો સયુક્તિક અને સતોષકારક લાગે તોપણ બીજો માણસ એ જ ત્રિપય સમજાવવા બીજો વાદ રમૂ કરે તો તે માટે એક રીતે તકરાર કરવાની જરૂર ન હોય, પરંતુ એ વાદને સ્વીકારનારાનાં મન ઉપર એથી જે સંસ્કારો દદ યાય, તે સંસ્કારોના ગુણદોષોની દૃષ્ટિએ એ વાદની સમાયોચના અને શુદ્ધિ આવશ્યક થાય. આથી વિશેષ વાદનાં

મહાનખડન માટે કે તેને પકડી રાખવા માટે આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ.

૯. સત્યજોષકમાં તટસ્થતા, નિરાગ્રહ, અથવા જેને નિષ્કામતા કે નિરપૃહતા કહી શકાયે તે તથા પૂર્વગ્રહોનો ત્યાગ જોઈએ જ અમુક માન્યતા કે વિચાર છોડી જ નહિ એવો આગ્રહ સત્યજોષનમાં બાધક છે. માન્યતા કે કંપનામાં ભવ્યતા કે મોહકતા છે માટે પકડી રાખવાનો આગ્રહ એ મત્યશોધનમાં બાધક છે શાસ્ત્રોમાર્થી એકવાક્યતા ઉપજાવતા આવડવી જોઈએ એ આગ્રહ મત્યજોષનમાં બાધક છે શોધનનો વિષય શાસ્ત્રો નથી, પણ આત્મા કે ચિત્ત છે, અને તે શાસ્ત્રમાં નથી પણ ચોતામાં છે વણાટના પાઠ્યપુસ્તકોના વણાટ શીખવામાં જોડાણે ઉપયોગ હોય તેટલો શાસ્ત્રનો થઈ શકે, પરંતુ જેમ વણાટ શીખવાનું વધારે યોગ્ય માધન વણાટનું પાઠ્યપુસ્તક નહિ પણ કારખાનું તથા અનુભવી વણકરો છે, તેમ આત્મશોધનનું વધારે યોગ્ય સાધન શાસ્ત્રાધ્યયન નથી પણ ચિત્ત અને મદ્યુર તથા સત્પુરુષનો ભક્તિપૂર્વક સમાગમ છે.

૧૦. બાળામાં અંચોક્ષસતા વિચારમાં અચોક્ષસતા નિર્માણ કરે છે, માટે તે વિષે તત્ત્વચિત્તકે કાળજી રાખવી જોઈએ.

૧૧. વ્યાકુળતા, નિરાસા, શોધકશુદ્ધિ, સત્ત્વસુશુદ્ધિ, વિચાર મધ્ય અને પુરુષાર્થી જીવન, પૂર્વજનો અને ગુરુજનો પ્રત્યે ભક્તિ, આદર, જગત પ્રત્યે નિષ્કામ પ્રેમ, ધૈર્ય, ખત, કૃતચેતા, ધર્મચીસતા, આત્મા કે પરમાત્મા સિવાય બીજા આલબન માટે નિરપૃહતા — આટલા ગુણો સત્યશોધકમાં જોઈએ જ.